СРПСКИ НОМИЦИ

ЂОРЂЕ БУБАЛО

ЂОРЂЕ БУБАЛО

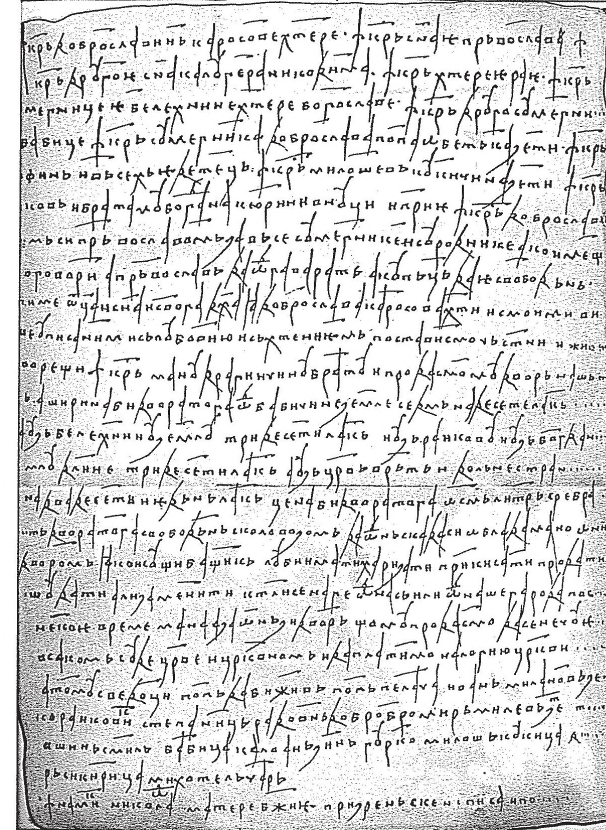

СРПСКИ НОМИЦИ

Исправа номика Николе из Призрена, 1346-1371.
(Гласник Српског ученог друштва 35, 1872)

Ђорђе Бубало

СРПСКИ НОМИЦИ

INSTITUTE FOR BYZANTINE STUDIES
SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS
STUDIES
№ 29

DJORDJE BUBALO

NOMIKS IN MEDIEVAL SERBIA

Editor
LJUBOMIR MAKSIMOVIĆ
Director of the Institute for Byzantine Studies

BELGRADE
2004

ВИЗАНТОЛОШКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ
ПОСЕБНА ИЗДАЊА
КЊИГА 29

ЂОРЂЕ БУБАЛО

СРПСКИ НОМИЦИ

Уредник
ЉУБОМИР МАКСИМОВИЋ
директор Византолошког института

БЕОГРАД
2004

Ова књига објављена је уз финансијску помоћ Министарства науке
и заштите животне средине Републике Србије

Издаје: Византолошки институт САНУ, Београд, Кнез-Михаилова 35

Дуњи

Ова књига представља незнатно скраћен и измењен текст магистарске тезе *Номици и номичке књиге,* одбрањене на Филозофском факултету у Београду 23. октобра 2001. године, пред комисијом коју су сачињавали: академик Сима Ћирковић, проф. др Раде Михаљчић, ментор, и проф. др Андрија Веселиновић. Уваженим члановима комисије изражавам најдубљу захвалност за стрпљиву помоћ, драгоцене савете и уступљену грађу и идеје. Многи одељци ове монографије били би сиромашнији без искрене гостољубивости и стручне помоћи колега из Семинара за Византологију и Византолошког института САНУ. Међу њима морам истаћи проф. др Љубомира Максимовића, директора Византолошког института, који се без оклевања одазвао мојој жељи да објавим књигу у оквиру *Посебних издања* Византолошког института, и др Мирјану Живојиновић, која је, прихвативши се обавезе рецензента, утицала многим корисним саветима на коначни изглед дела. Током истраживања неизмерно су ме задужили предусретљивошћу и разумевањем библиотекари Одељења за историју Филозофског факултета и Историјског института, као и запослени у Архиву САНУ и Археографском одељењу НБС (међу којима сам дужан да посебно истакнем господина Владана Тријића). На овом месту захваљујем још једном своме пријатељу, мр Срђану Симоновићу са Катедре за англистику Филолошког факултета у Београду, чија се оптерећеност обавезама није осетила ни у једној реченици одличног превода резимеа. Особито признање дугујем Катарини Миловановић за умеће којим је извукла максимум из фотографских предложака. Највећи сам дужник, ипак, својој супрузи Јелени, чији су стални подршка, брига и разумевање уграђени у сваку страницу ове књиге.

Ђ. Б.

САДРЖАЈ

II ДЕО: НОМИЧКЕ ИСПРАВЕ

СПИСАК СКРАЋЕНИЦА

Антоновић, Град и жупа	*М. Антоновић*, Град и жупа у Зетском приморју и северној Албанији у XIV и XV веку, Историјски институт, Посебна издања књ. 39, Београд 2003.
AfSlPh	Archiv für slavische Philologie, Berlin (1876–1929).
АПДН	Архив за правне и друштвене науке, Београд.
АС	Архив Србије, Београд.
АСАНУ	Архив Српске академије наука и уметности, Београд.
Богојевић, Купопродаја	*Н. Богојевић*, Купопродаја непокретности у Котору у првој половини XIV вијека (права и обавезе уговорних страна), ИЗ 3–4 (1981) 45–55.
Bogojević-Gluščević, Forme testamenta	*N. Bogojević-Gluščević*, Forme testamenta u srednjovjekovnom kotorskom pravu, u: *N. Bogojević-Gluščević*, Iz pravne prošlosti Kotora, Podgorica 1999, 33–37 [= Zbornik Pravnog fakulteta u Titogradu 8–9 (1982) 179–185].
Богојевић-Глушчевић, Negotium	*Н. Богојевић-Глушчевић*, Negotium и instrumentum у градовима на јадранској обали у XIV вијеку, ИЗ 1–2 (1998) 115–126 (= *N. Bogojević-Gluščević*, Iz pravne prošlosti Kotora, Podgorica 1999, 281–295; енглеска верзија: ibidem, 297–311).
Bogojević-Gluščević, Pravo preče kupovine	*N. Bogojević-Gluščević*, Pravo preče kupovine i otkupa nekretnina u Kotoru u XIV vijeku, ibidem, 137–152 (= *N. Bogojević-Gluščević*, Ugovor o kuporodaji u Kotoru u XIV vijeku, Podgorica 1996, 111–126).
Богојевић-Глушчевић, Уговор	*Н. Богојевић-Глушчевић*, Уговор о куповини и продаји покретних ствари у градском праву Котора у XIV вијеку, ИЗ 1–2 (1989) 75–91.
Бубало, О називу	*Ђ. Бубало*, О називу и времену настанка пописа имања Хтетовског манастира, Стари српски архив 1 (2002) 177–194.

Бубало, Повеље	*Ђ. Бубало*, Повеље Маре Бранковић и синова јој Гргура, Ђурђа и Лазара манастиру Хиландару, ПКЈИФ 65–66, 1–4 (1999–2000) 77–105.
Bujuklić, Pravno uređenje	*Ž. Bujuklić*, Pravno uređenje srednjovekovne budvanske komune, Nikšić–Budva 1988.
Burgmann, Notar	LDM VI, s.v. Notar, notariat (Byzantinisches Reich) (*L. Burgmann*).
BZ	Byzantinische Zeitschrift, München.
Ћирковић, Работници	*С. Ћирковић*, Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана, Београд 1997.
Данчев, Један непознат документ	*Г. Данчев*, Један непознат документ о Владиславу Граматику, ПКЈИФ 33, 1–2 (1967) 49–55.
Даничић, Рјечник	*Ђ. Даничић*, Рјечник из књижевних старина српских I-III, Београд 1863–1864; 1975².
Даничић, Три српске хрисовуље	*Ђ. Даничић*, Три српске хрисовуље, ГДСС 11 (1859) 130–143 (= Ситнији списи Ђуре Даничића III, приредио *Ђ. Трифуновић*, Посебна издања САНУ CDLXXXVI, Одељење језика и књижевности 25, Београд 1975, IV)
Даниловић, Закон Новог Брда	*Ј. Даниловић*, Закон града Новог Брда, Анали Правног факултета у Београду 1–2 (1990) 16–43.
Darrouzès, ΟΦΦΙΚΙΑ	*J. Darrouzès*, Recherches sur les ΟΦΦΙΚΙΑ de L'Église byzantine, Archives de l'orient chrétien 11, Institut français d'études byzantines, Paris 1970.
Димитријевић, Документи	*Ст. Димитријевић*, Документи хилендарске архиве до XVIII века, Споменик СКА 55 (1922) 20–31.
Динић, Четири средњевековна писма	*М. Динић*, Четири средњевековна писма, ПКЈИФ 17–2 (1937) 232–236.
Динић, Из Дубровачког архива I	*М. Динић*, Из Дубровачког архива I, Зборник ИЈК, III одељење, књига 17, Београд 1957.
Динић, Из Дубровачког архива III	*М. Динић*, Из Дубровачког архива III, Зборник ИЈК, III одељење, књ. 22, Београд 1967.
Динић, Неколико ћириличких споменика	*М. Динић*, Неколико ћириличких споменика из Дубровника, ПКЈИФ 24, 1–2 (1958) 94–110.
Динић, Рударство I–II	*М. Динић*, За историју рударства у средњовековној Србији и Босни I–II, Посебна издања САНУ CCCLV, Одељење друштвених наука 41, Београд 1955, 1962 (= Из српске историје средњега века, приредили С. Ћирковић и В. Ђокић, Београд 2003, 453–668), пагинација према првом издању.
Динић, Трепча	*М. Динић*, Трепча у средњем веку, ПКЈИФ 33, 1–2 (1967) 3–10.

Дмитриев-Петкович, Обзор	*К. П. Дмитриев-Петкович*, Обзор афонских древностей, Записки Императорской академии наук, Приложение к VI тому (1864), С. Петербург 1865.
Дучић, Крмчија	*Н. Дучић*, Крмчија морачка. Опис рукописа. — Фотијеви предговори. — Градски закон, ГСУД, II одељење књ. 8 (1877) 1–134.
ДЗ	Душанов законик.
EJ	Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb.
ЕСИ	Енциклопедија српске историографије, приредили *С. Ћирковић* и *Р. Михаљчић*, Београд 1997.
Falkenhausen — Amelotti, Notariato	*V. von Falkenhausen — M. Amelotti*, Notariato e documento nell'Italia meridionale greca (X–XV secolo), in: Per una storia del notariato meridionale, Consiglio nazionale del notariato, Studi storici sul notariato italiano vol. VI, Roma 1982, 7–69.
Фејић, Которска канцеларија	*Н. Фејић*, Которска канцеларија у средњем веку, ИЧ 27 (1980) 5–62.
Ferrari, Documenti	*G. Ferrari*, I documenti greci medioevali di diritto privato dell'Italia meridionale e loro attinenze con quelli bizantini d'Oriente e coi papiri greco-egizii, Byzantinisches archiv, heft 4, Leipzig 1910.
Флорински, Афонские акты	*Т. Флорински*, Афонские акты и фотографические снимки с них в собраниях П. И. Севастьянова, С. Петербург 1880.
Флорински, Памятники	*Т. Флорински*, Памятники законодательной деятельности Душана Царя Сербов и Греков, Киев 1888.
ГДСС	Гласник Друштва српске словесности, Београд (1847–1863).
Григорович, Очерк	*В. Григорович*, Очерк путешествия по Европейской Турции, Москва 1848, 1877².
Грујић, Полошко-Тетовска епархија	*Р. Грујић*, Полошко-тетовска епархија и манастир Лешак, ГСНД 12 (1933) 33–77.
Грујић, Скопска митрополија	*Р. Грујић*, Скопска митрополија. Историски преглед до обновљења Српске патријаршије, Скопље 1935.
Грујић, Три повеље	*Р. Грујић*, Три хиландарске повеље, ЗИЈС 1, 1–26.
Грујић, Властелинство	*Р. Грујић*, Властелинство св. Ђорђа код Скопља од XI–XV века, ГСНД 1 (1925) 45–77.
ГСНД	Гласник Скопског научног друштва, Скопље (1925–1941).

ГСУД	Гласник Српског ученог друштва, Београд (1865–1892)
ГЗМ	Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини, Сарајево.
ХЗ	Хиландарски зборник, Београд.
ИГ	Историјски гласник, Београд.
ИЧ	Историјски часопис, Београд.
ИЗ	Историјски записи, Подгорица.
ИСН I–VI	Историја српског народа I–VI, Београд 1994[2].
Јанковић, Епископије и митрополије	*М. Јанковић*, Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку, Београд 1985.
ЈИЧ	Југословенски историјски часопис, Београд.
Jireček, AfSlPh 19	*C. Jireček*, Über Miletič's Kronstädter Urkunden, AfSlPh 19 (1897) 598–612.
Jireček, Das Gesetzbuch	*C. Jireček*, Das Gesetzbuch des serbischen Caren Stephan Dušan, AfSlPh 22 (1900) 144–214.
Јиречек, Историја Срба I–II	*К. Јиречек*, Историја Срба I–II, превео и допунио Ј. Радонић, Београд 1952[2].
Јиречек, Романи	*К. Јиречек*, Романи у градовима Далмације током средњега века, Зборник Константина Јиречека II, Посебна издања САНУ CCCLVI, Одељење друштвених наука 42, Београд 1962.
Јиречек, Споменик XI	*К. Јиречек*, Споменици српски, Споменик СКА 11 (1892).
Kalužniacki, Λέξεις Λατινικαὶ	*E. Kalužniacki*, Λέξεις Λατινικαὶ in einer älteren bulgarisch-slovenischen Übersetzung, AfSlPh 14 (1892) 84–88.
Kazhdan, Nomikos	ODB, s.v. Nomikos (*A. Kazhdan*).
Kazhdan — Cutler, Notary	ODB, s.v. Notary (*A. Kazhdan — A. Cutler*).
Korablev, Chilandar II	Actes de Chilandar, deuxième partie. Actes slaves, publiés par *B. Korablev*, BB 19 (1915) приложение; Amsterdam 1975[2].
Kos, Draške listine	*M. Kos*, Draške privatno-pravne listine v 13. stoletju, Архив за арбанаску старину, језик и етнологију 2–1 (1924) 1–10.
Костренчић, Јавна вера	*М. Костренчић*, Fides publica (јавна вера) у правној историји Срба и Хрвата до краја XV века, Посебна издања СКА LXXVII, Друштвени и историски списи 3, Београд 1930.
Kostrenčić, Notar	EJ 6, Zagreb 1965, s.v. Notar, javni (*M. Kostrenčić*).
Ковачевић-Којић, Градска насеља	*Д. Ковачевић-Којић*, Градска насеља средњовјековне Босанске државе, Сарајево 1978.

LDM VI	Lexikon des Mittelalters VI, Artemis und Winkler Verlag, Munchen — Zurich 1993.
Леонид, Описание	*Архимандрит Леонид*, Историческое описание сербской царской лавры Хиландаря и ея отношения к царствам сербскому и русскому, Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском Университете 4 (1867) III, 1–138 (= посебно издање са непромењеном пагинацијом: Москва 1868).
ЛМС	Летопис Матице српске, Нови Сад.
ЛССВ	Лексикон српског средњег века, приредили *С. Ћирковић и Р. Михаљчић*, Београд 1999.
Максимовић, Порески систем	*Љ. Максимовић*, Порески систем у грчким областима Српског царства, ЗРВИ 17 (1976) 101–126.
Максимовић, Српска царска титула	*Љ. Максимовић*, Српска царска титула, Глас САНУ 384, Одељење историјских наука 10 (1998) 173–189.
Максимовић, Византинци	*Љ. Максимовић*, Византинци у Србији Даниловог времена, у: Архиепископ Данило II и његово доба, САНУ, Научни скупови LVIII, Одељење историјских наука 17, Београд 1991, 19–28.
Margetić, O javnoj vjeri	*L. Margetić*, O javnoj vjeri i dispozitivnosti srednjovjekovnih notarskih isprava s osobitim obzirom na hrvatske primorske krajeve, Radovi Instituta za hrvatsku povijest 4 (1973) 5–79.
Margetić, Prikaz	*L. Margetić*, Igor Pavlovič Medvedev, Očerki vizantijskoj diplomatiki (častnopravovoj akt), Leningrad 1988, Historijski zbornik 42 (1) (1989) 359–362.
Марковић, Закон	*Б. Марковић*, Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића. Превод и правноисторијска студија, Споменик САНУ 126 (1985) 7–64.
Медведев, Дипломатика	*И. П. Медведев*, Дипломатика частного византийского акта, у: Проблемы источниковедения западноевропейского средневековья, АН СССР, Институт истории СССР, Ленинградское отделение, Ленинград 1979, 124–147.
Медведев, Очерки	*И. П. Медведев*, Очерки византийской дипломатики (частноправовой акт), АН СССР, Институт истории СССР, Ленинградское отделение, Ленинград 1988. (поглавља III и IV прештампана су у *И. П. Медведев*, Правовая культура Византийской империи, серия Византийская библиотека, Санкт–Петербург 2001, 255–478).

Miklosich, Lexicon	*F. Miklosich*, Lexicon paleoslovenico-graeco-latinum, Viennae 1862–63.
Miklosich, Mon. Serb.	*F. Miklosich*, Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Viennae 1858; Graz 1964².
Милојевић, Путопис III	*М. С. Милојевић*, Путопис дела праве (старе) Србије III, Београд 1877.
Милуѿиновић, Дубровчани	*Б. Милуѿиновић*, Дубровчани у Трепчи до 1455. године, Зборник радова Филозофског факултета у Приштини 21–22 (1991–1992) 211–241.
Mošin, Bogišićev rukopis	*V. Mošin*, Bogišićev dalmatinski rukopis i mlađa redakcija Dušanova zakonodavstva, Anali Historijskog instituta u Dubrovniku 2 (1953) 9–58.
Mošin, Otečnik	*V. Mošin*, Vlastareva sintagma i Dušanov zakonik u Studeničkom „Otečniku", Starine JAZU 43 (1949) 7–93.
Mošin, Paštrovski spisak	*V. Mošin*, Paštrovski spisak Dušanova zakonodavstva prema Zagrebačkom rukopisu, Starine JAZU 43 (1951) 7–27.
Мошин, Византиски утицај	*В. Мошин*, Византиски утицај у Србији у XIV веку, ЈИЧ 3, 1–4 (1937) 147–160.
Мошин — Славева, Српски грамоти	*Л. Славева — В. Мошин*, Српски грамоти од Душаново време, Институт за истражување на старословенската култура Прилеп, Посебни изданија 4, Прилеп 1988.
НБС	Народна библиотека Србије, Београд.
Ненадовић, Богородица Љевишка	*С. Ненадовић*, Богородица Љевишка. Њен постанак и њено место у архитектури Милутиновог времена, Београд 1963.
Nerance-Barmaze, Ταβουλλάριοι	*B. Nerance-Barmaze*, Οι Βυζαντινοί Ταβουλλάριοι, ΕΛΛΗΝΙΚΑ 35 (1984) 261–274.
Новаковић, Два правна споменика	*Сѿ. Новаковић*, Два српска правна споменика новијега доба, Споменик СКА 31 (1898) 164–173.
Новаковић, Поменици	*Сѿ. Новаковић*, Српски поменици XV–XVIII века, ГСУД 42 (1875) 1–152.
Новаковић, Примери	*Сѿ. Новаковић*, Примери књижевности и језика старога и српско-словенскога, Београд 1877, 1889², 1904³ (= Изабрана дела, књ. 14. приредио *Т. Јовановић*, Завод за уџбенике и наставна средства Београд 2000).
Новаковић, Синтагмат	*Сѿ. Новаковић*, Матије Властара Синтагмат, Зборник ИЈК I одељење, књ. 4, Београд 1907.

Новаковић, Зак. спом.	*Сѿ. Новаковић*, Законски споменици српских држава средњега века, Београд 1912.
Новаковић, Законик	*Сѿ. Новаковић*, Законик Стефана Душана цара српског 1349. и 1354, Београд 1898.
Оболенски, Комонвелт	*Д. Оболенски*, Византијски комонвелт, Београд 1991.
ODB	The Oxford Dictionary of Byzantium, New York — Oxford 1991.
Пеѿковић, Преглед	*В. Пеѿковић*, Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Посебна издања САН CLVII, Одељење друштвених наука нова серија књ. 4, Београд 1950.
ПКЈИФ	Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Београд.
PLP	Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit, Wien 1976 sq.
Поѿов, Описание	*А. Поѿов*, Описание рукописей и каталог книг церковной печати библиотеки А. И. Хлудова, Москва 1872.
ПС	Синтагма Матије Властара, пуна верзија.
Пуцић, Споменици II	*М. Пуцић*, Споменици српски II, Београд 1862.
Радојчић, Закон	*Н. Радојчић*, Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића, Београд 1962, Деспотовац 1995².
Радојчић, Законик	*Н. Радојчић*, Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354, Београд 1960.
Радојичић, Исписи	*Ђ. Сѿ. Радојичић*, Исписи из поменика цркве Богородице Љевишке у Призрену, Гласник Етнографског института САНУ 9–10 (1960–1961) 31–36.
Радојичић, О Поменику	*Ђ. Сѿ. Радојичић*, О Поменику св. Богородице Левишке (рукопис № 227 Народне библиотеке у Београду), Старинар, III серија, 15 (1940) 43–69.
Rhalles — Potles, Σύνταγμα	*G. A. Rhalles — M. Potles*, Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων... VI, Athens 1859.
RE	*Pauly — Wissowa*, Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Neue Bearbeitung begonnen von Georg Wissowa, Stuttgart.
Rječnik JAZU	Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika JAZU, Zagreb 1880–1976.
РЗ	Рударски законик деспота Стефана Лазаревића.
Saradi, Cursing	*H. Saradi*, Cursing in the Byzantine Notarial Acts: A Form of Warranty, BYZANTINA 17 (1994) 441–533.

Saradi, Notariat	*H. Saradi*, Le notariat byzantin du IXe au XVe siècles, Université nationale d'Athènes, Faculté des lettres. Bibliothèque "Sophie N. Saripolou" № 86, Athènes 1991.
Saradi, Ratification	*H. Saradi-Mendelovici*, La ratification des actes privés byzantins par une autorité civile ou ecclésiastique, REB 46 (1988) 167–180.
Schilbach, Die Hypotyposis	*E. Schilbach*, Die Hypotyposis der Καθολικοί κριταί τῶν Ῥωμαίων vom Juni 1398 (?), BZ 61 (1968) 44–70.
Синдик, Српска акта у Хиландару	*Д. Синдик*, Српска средњовековна акта у манастиру Хиландару, ХЗ 10 (1998) 9–134.
Синдик, Српске повеље	*Д. Синдик*, Српске повеље у светогорском манастиру Светог Павла, Мешовита грађа (Miscellanea) 6 (1978) 183–205.
Синдик, Комунално уређење	*И. Синдик*, Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV столећа, Посебна издања САН CLXV, Историски институт 1, Београд 1950.
Skok, Etimologijski rječnik	*P. Skok*, Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I–IV, Zagreb 1971–1974.
Skok, Nomik	*P. Skok*, Etomologijski rječnik, s.v. Nomik.
Соловјев, Историја словенских права	*А. Соловјев*, Историја словенских права, Београд 1939; 1998^{2} (пагинација према другом издању).
Соловјев, Књига привилегија	*А. Соловјев*, Књига привилегија Грбаљске жупе (1647–1767) са Душановим закоником, Споменик СКА 87 (1938) 22–79.
Соловјев, Новобрдски записи	*А. Соловјев*, Новобрдски записи из почетка XVI века, ЈИЧ 3 (1937) 313–319.
Соловјев, Од. спом.	*А. Соловјев*, Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века), Београд 1926.
Соловјев, Судије и суд	*А. Соловјев*, Судије и суд по градовима Душанове државе, ГСНД 7–8 (1930) 147–162.
Соловјев, Уговор	*А. Соловјев*, Уговор о куповини и продаји у средњевековној Србији, АПДН 32 (1927) 429–448.
Соловјев, Законодавство	*А. Соловјев*, Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка, Скопље 1928, Београд 1998^{2} (пагинација према другом издању).
Соловјев — Мошин, Грчке повеље	*А. Соловјев — В. Мошин*, Грчке повеље српских владара. Издање текстова, превод и коментар, Зборник ИЈК, III одељење, књ. 7, Београд 1936, Лондон 1974^{2}.

Soulis, The Serbs	*G. C. Soulis*, The Serbs and the Byzantium during the Reign of Tsar Stephen Dušan (1331–1355) and his Successors, Washington 1984.
Споменици I–V	Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија I–V, Скопље 1975–1986.
Сӣремић, Деспот	*М. Сӣремић*, Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба, Београд 1994, 1999^{2} (пагинација према првом издању).
СС	Синтагма Матије Властара, скраћена верзија.
Сӣанојевић, О изворима	*Сӣ. Сӣанојевић*, Историја српског народа у средњем веку I. Извори и историографија, књига 1 О изворима, Београд 1937.
Сӣанојевић, Студије	*Сӣ. Сӣанојевић*, Студије о српској дипломатици I–XXVIII, Глас СКА 90–169 (1912–1935) и посебно у две књиге.
Старине КМ	Старине Косова и Метохије, Приштина.
Stat. Cath.	Statuta et leges civitatis Cathari, apud Rubertum Mietum, Venetiis 1616.
Сӣојановић, Повеље и писма I–II	*Љ. Сӣојановић*, Старе српске повеље и писма, Дубровник и суседи његови I/1, Зборник ИЈК, I одељење, књ. 19, Београд — Сремски Карловци 1929; I/2, Зборник ИЈК, I одељење, књ. 24, Београд — Сремски Карловци 1934; Регистар збирке „Старе српске повеље и писма" Љубомира Стојановића, Историјски институт САНУ, Грађа књ. 13, Београд 1992.
Сӣојановић, Споменик III	*Љ. Сӣојановић*, Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типици, поменици, записи и др., Споменик СКА III (1890).
Сӣојановић, Записи и натписи I–VI	*Љ. Сӣојановић*, Стари српски записи и натписи I–VI, Зборник ИЈК, I одељење, књ. 1–3, 10, 11, 14, Београд — Сремски Карловци 1902–1926; (=САНУ, НБС, МС, Фототипска издања књ. 4, 5, 7, 10, 11, 13, приредили *С. Ћирковић* и *Л. Цернић*, Београд 1982–1988^{2}).
Сюзюмов, Книга Эпарха	*М. Я. Сюзюмов*, Византийская книга Эпарха, Памятники средневековой истории народов центральной и восточной Европы, АН СССР, Институт истории, Институт славяноведения, Москва 1962.
Шафарик, Србска исправа	*J. Шафарик*, Србска исправа о продаји непокретног добра у Призрену, из времена царева србских, или из XIV-тог века, ГСУД 35 (1872) 119–124.

Шаркић, Средњовековно српско право	*С. Шаркић*, Средњовековно српско право, Свезнање Матице српске књ. 4, Нови Сад 1995.
Šufflay, Privaturkunde	*M. Šufflay*, Die dalmatinische Privaturkunde, Sitzungsberichte der Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-historische Klasse, Band CXLVII, Wien 1904.
Тадић, Писма и упутства	*Ј. Тадић*, Писма и упутства Дубровачке републике I, Зборник ИЈК, Треће одељење, књ. IV, Београд 1935.
Тарановски, Историја	*Т. Тарановски*, Историја српског права у Немањићкој држави I–IV, Београд 1931–1935, 1996[2] (пагинација према другом издању).
Theiner, Mon. Slav.	*A. Theiner*, Vetera monumenta Slavorum Meridionalium historiam illustrantia I, Zagreb 1863.
Тихомиров, Записи	*М. Н. Тихомиров*, Южнославянские и молдаво-валашские записи на рукописях Государственного исторического музея (Хлудовское и Уваровское собрания), у: Исторические связи России со славянскими странами и Византией, Москва 1969, 285–335.
TM	Travaux et mémoires, Paris.
Томовић, Морфологија	*Г. Томовић*, Морфологија ћириличких натписа на Балкану, Београд 1974.
Троицки, Допунски чланци	*С. Троицки*, Допунски чланци Властареве синтагме, Посебна издања САНУ CCLXVIII, Београд 1956.
Truhelka, Testament gosta Radina	*Ć. Truhelka*, Još o testamentu gosta Radina i o patarenima, GZM 25 (1913) 363–381.
Успенский, Материалы	*Ф. Успенский*, Материалы для истории землевладения в XIV в., Одесса 1883.
Vasmer, Die griechischen Lehnwörter	*M. Vasmer*, Die griechischen Lehnwörter im Serbo-Kroatischen, Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse Nr. 3, Berlin 1944.
Вернадский, Заметки	*Г. В. Вернадский*, Заметки о византийских купчих граматах XIII века, Сборникъ въ честь на Василъ Н. Златарски, София 1925, 35–43.
Веселиновић, Мало веће	*А. Веселиновић*, Дубровачко Мало веће о Србији (1415–1460), Историјски институт САНУ, Грађа 33, Извори за историју српског народа у средњем веку 1, Београд 1997.

ВИИНЈ VI	Византијски извори за историју народа Југославије VI, Посебна издања Византолошког института САНУ 18, Београд 1986.
Викторов, Собрание Севастьянова	*А. Викторов*, Собрание рукописей П. И. Севастьянова, Москва 1881.
ВВ	Византийский временник, Петроград–Москва.
Зборник ИЈК	Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, САНУ.
ЗФФБ	Зборник Филозофског факултета у Београду, Београд.
Зигель, Законник	*Ф. Зигель*, Законник Стефана Душана, С. Петербург 1872, Приложения.
ЗИЈС 1	Зборник за историју јужне Србије и суседних области 1, Скопље 1936.
Зиројевић, Цркве и манастири	*О. Зиројевић*, Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године, Београд 1984.
ЗЈ	Закон Јустинијана, српска правна компилација XIV века.
ЗКЈ	Закон Константина Јустинијана, прерада Закона Јустинијана у млађим рукописима Душанова законодавства.
ЗРВИ	Зборник радова Византолошког института, Београд.
Живојиновић, Евикција	*М. Живојиновић*, Евикција у Византији и средњовековној Србији, у: Трећа југословенска конференција византолога, Крушевац 10–13. мај 2000, Посебна издања Византолошког института књ. 25, Народни музеј Крушевац, Студије и монографије књ. 2, Београд–Крушевац 2002, 75–84.
Живојиновић, Судство	*М. Живојиновић*, Судство у грчким областима Српског царства, ЗРВИ 10 (1967) 197–249.

Необјављени извори

У сасвим ограниченој мери коришћена је необјављена грађа Дубровачког архива и то посредством исписа у поседу других истраживача и микрофилмова у АСАНУ. Поједини документи или подаци преузети су из следећих серија:

Div. Canc.	Diversa Cancellariae
Div. Not.	Diversa Notariae
Test.	Testamenta Notariae
Lett. di Lev.	Lettere e commissioni di Levante

УВОД

Обичај писаног утврђивања најразноврснијих правних и пословних односа у које су људи свакодневно ступали сеже у најстарија раздобља писмености. Обим и правни темељи његови представљају један од најпоузданијих показатеља културне климе неке средине. Без сумње, граница која одваја примитивне од развијених облика учврстила се увођењем и сталним деловањем писању и праву вичних појединаца, задужених за записивање приватноправних уговора. Премда их је, на разним странама средњовековне Европе, повезивала заједничка основна делатност, ауторитет и значај јавних бележника зависио је истовремено и од правних оквира које им је наметала држава и од развијености правне културе и културе писмености у широј друштвеној заједници. У овој шароликој скупини средњовековна Србија имала је свога представника — номика — о чијем пореклу, деловању, правној утемељености, врстама и структури исправа ова студија покушава да пружи могуће одговоре.

На српске номике, јавне бележнике који су у градовима и селима записивали странкама на њихов захтев уговоре, обично се указује истицањем византијске компоненте — у термину, пореклу, правним основама, формулару исправа. Али толико очигледна околност (толико да је често пренаглашавана!) остала је уједно и најлакши одговор. Византинизација, која, најгрубље речено, обухвата културни и политички утицај византијске цивилизације на све оне државе и народе који су гравитирали к њеном центру, довољно је широка и богата садржајима да привуче пажњу. У њеним пространим оквирима средњовековна Србија је пружила небројене примере у непрекинутом трајању још од досељења на Балкан, с обимом и разноврсношћу који су расли у мери ширења на рачун ослабелог Царства. Ова појава, одавно уочена у историографији, стекла је поштовања вредан значај у научним интересовањима и оставила за собом обимну и још увек растућу литературу. Природно је да она, као и сваки сложени историјски процес, мора трпети због неравномерне обраде појединих одељака. Од најопштијих погледа па до студија о појединим „позајмљеним“ установама води нас кривудав пут с правим ризницама знања, али и са зјапећим провалијама. Тако су неке области детаљно обрађене, као право, религија, књижевност, уметност или поли-

тичка идеологија, неке само у почетним потезима или појединачним изолованим истраживањима, док су многе остале потиснуте на маргине научне радозналости, само узгред поменуте у општим приказима, услед мањка грађе или интересовања. Носећи на плећима обе ове невоље, номици су до данас остали осуђени на нехотично дотицање у пролазу.

Истраживач се с правом прво окреће оној врсти литературе која у усмеравању пажње полази од византијске компоненте у пореклу и основним обележјима, као најважније. Но, иако то није ни једини одређујући чинилац ни једина упечатљива одлика која даје одговор на сва питања, и са других прилаза чека подједнака празнина. На терену историје права, културе писмености, социјалне историје (поготову урбанизације), језика или палеографије иста два разлога заклонила су номике од истраживачке пажње.

Интересовања, међутим, нису увек условљена обиљем и карактером извора. С друге стране, на изворе се сваљује по обичају сва кривица — и за оно што није написано и за оно што ће се написати. Чини се да данас не постоји више никакво оправдање да се на почетку излагања истраживачких резултата, који за предмет имају средњовековну прошлост, уступа место јадиковкама, често исувише субјективно обојеним, над безнадежним недостатком изворне грађе. То је већ постало опште место, које се по аутоматизму понавља безмало у сваком раду већег обима, а његову излишност, осим поменуте чињенице, пресудно одређује околност да се сваки медиевиста на почетку свог бављења средњовековним раздобљем мора помирити са малобројношћу и неједнаким распоредом извора, свидело се то њему или не. Другим речима, ради се о чињеници која се подразумева. На почетку овог рада, и сваког другог уосталом, упутније је указати на који начин су количина и врста сачуване грађе одредили приступ задатој теми, тј. где је било могуће само поставити питање, а где понудити и одговор. Будући да је реч о појави општијег карактера, познатој свим писменим средњовековним друштвима, наука је већ разрадила прецизне методе разматрања овог феномена. При томе се, наравно, имају у виду неке заједничке одлике које се у свим друштвима заснивају на мање-више једнаким начелима.

Изворна грађа која сведочи о номицима може се најгрубље поделити на две основне скупине: законске текстове и номичке исправе. Колико се зна, највећи број законских зборника који су важили на тлу средњовековне српске државе сачуван је до данас, па је тешко очекивати да би неко ново откриће попунило изразито сиромаштво, и по броју и по карактеру, прописа који регулишу положај и деловање српских номика. Њихов значај још више умањује чињеница да већином представљају дословне преводе византијских правних одредаба. Уз сав опрез с којим им, због тога, треба приступити, у нормативним актима могуће је углавном наћи одговоре или путоказе за питање положаја номика у односу на настанак исправе и питање њихове правне вредности.

Насупрот законским текстовима, које је од уништења спасила околност да су наставили да живе и користе се и након нестанка самосталног државног живота, номичке исправе, углавном у поседу приватних лица или градских архива, биле су осуђене на готово потпуну пропаст. Бројка за коју су прсти обе руке довољни говори сама за себе. Текстови исправа далеко су речитији од сачуваних прописа, али им је изражајност видно сужена малобројношћу. Њима можемо поставити питања о временском и територијалном распореду номика, терминологији, палеографским и језичким одликама номичких исправа, правном положају номика у настанку исправе, дипломатичкој и правној структури докумената и њиховој доказној снази итд. С друге стране, малобројност исправа не допушта уопштавања нити поређења према заједничким особинама. Поред законских прописа и исправа, историчару још једино стоје на располагању спорадични помени номика или њихових докумената, којима се углавном могу допунити просопографски подаци или они о временској и територијалној распрострањености.

Имајући у виду оно што извори нуде и основне елементе установе јавних бележника утврђене у срединама које су очувале далеко више трагова о њиховом деловању, истраживачка пажња усмерена је ка следећим питањима: термин — његово порекло, фонетске и морфолошке варијанте, семантика; осврт на бележнике у Византији — њихове одлике уграђене су у основе српске нотарске службе; услови настанка и развитка номичке службе — указивање на разнородне културне утицаје (не искључиво византијске!) и опште привредне, друштвене и политичке околности; временска и територијална распрострањеност номика; правни положај, организација, начин деловања и значај у друштвеној заједници — скупина проблема у чијем је решавању највише дошао до изражаја недостатак грађе; просопографски одељак — бележење свих познатих номика уз место и време деловања (што је углавном и једино могуће извући из извора); детаљна анализа (језичка, палеографска, дипломатичка и правна) сваке појединe номичке исправе и издање текстова на основу фотографија; осврт на дипломатичку структуру с увидом у само основне елементе формулара, непроменљиве у зависности од врсте уговора — поређење према заједничким особинама са нотарским инструментима или исправама јавних бележника у Византији онемогућено је због малог броја и различитих врста уговора; правна вредност и доказна снага исправа — централно питање бележничке службе и једино у које је уграђена сва расположива грађа о номицима.

Обрађена питања требало би да дају што је могуће целовитију слику о српским номицима, уз неравномерност понуђених решења, али свакако нису једина која се могу поставити сачуваној грађи. Ова чињеница не служи, наравно, као оправдање за могуће пропусте или недоречености, већ указује да је истраживање усмерено искључиво ка оним проблемима који непосредно осветљавају делатност номика. Од онога

што је остало изван видокруга наше пажње довољно је поменути незаменљиви значај номичких аката за истраживање приватног права (и облигација као његовог најважнијег дела). Уосталом, подједнако важна сврха овог рада јесте да буде полазиште или помоћно средство у истраживањима у чијим се ширим оквирима налазе или се са њима додирују питања о јавним бележницима у средњовековној Србији.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Незадрживо пропадање средњовековне грађе траје непрекидно од времена њеног настанка. У тој тужној хроници два последња века, обележена сталним смењивањем мукотрпног проналажења и чувања и подједнако упорног уништавања пред збуњеним или равнодушним очима, делују готово апсурдно. Таква слика својствена је колико целокупном корпусу историјских споменика толико и сваком његовом саставном делу, било да је реч о одређеној врсти, било о скупини омеђеној интересовањима. Мучно и споро појављивање грађе која сведочи о номицима и оскудност која ни данас не даје простора детаљном истраживању могу се с пуним правом узети за парадигму споменутог процеса. Враћајући му се накратко, нека ми буде допуштено не само да покажем како се распињао хоризонт пред малобројним радозналцима већ и да пружим поучно сведочанство о његовој варљивости.

Приповедање је најцелисходније започети годином 1859, када се српској научној јавности, заслугом Ђуре Даничића, представио први познати српски номик — Богић[1]. За ту прилику вероватно није било бољег места од Гласника Друштва српске словесности[2]. Но, податак да је номик Богић имао њиву у атару села Ораховца био је само магловити наговештај. Када је неколико година доцније издавао свој *Рјечник*, Ђура Даничић је као пример из извора за одредницу *номик* могао навести једино овај[3]. За невољу, исте 1859. један други номик остао је, заоденут погрешним читањем, сакривен од очију. Када је 1857. године посетио Призрен, Александар Гиљфердинг је испод асура на поду цркве Богородице Љевишке (тада џамије) открио надгробну плочу Тодора сина Жегра номика. Скидајући са плоче прљавштину и прашину скидао је векове таме. Међутим, радост што поново види светлост дана са Жегром но-

---

1 У том облику је, барем, било сачувано његово име у препису ораховачке повеље, приступачном Даничићу. У једном старијем препису овај номик носи име Божић (v. infra).

2 *Ђ. Даничић*, Три српске хрисовуље, ГДСС 11 (1859) 141–143 (= Ситнији списи Ђуре Даничића III, приредио *Ђ. Трифуновић*, Посебна издања САНУ CDLXXXVI, Одељење језика и књижевности 25, Београд 1975, IV).

3 *Ђ. Даничић*, Рјечник из књижевних старина српских I–III, Београд 1863–1864; 1975², s.v. номикъ.

миком нису могли поделити читаоци Гиљфердинговог путописа. Како су речи натписа клесане in continuo, било је довољно да руски путописац не одвоји име од звања а слово ѣ прочита као ь, па да уместо **Жѣгра номика** испадне **Жьграномика**. Овакво читање није му се чинило поузданим па је домишљајући се да треба да стоји **Жьграновика** отишао још даље од оригинала[4]. Тако је било у далеком Петрограду, а до српске читалачке публике Жегар номик није доспео чак ни овако прерушен. Антоније Хаџић, тадашњи уредник Матичиног *Летописа*, препричавао је у трећем лицу Гиљфердингов путопис (не стигавши до краја), али је при томе сасвим произвољно одабирао одељке који су му се чинили занимљивим. Посета Богородици Љевишкој очито није задовољила његове критеријуме[5]. Гледана из данашње перспективе, година 1859. остала је сва у наговештајима. Те године је, у истом броју Летописа којим је започето објављивање Гиљфердинговог путописа, Јован Ђорђевић наштампао ЗЈ и ДЗ по Текелијином рукопису[6]. ЗЈ садржи један члан који се односи на номике, но у рукописима млађе редакције реч *номик*, већ заборављена средњовековна установа, замењена је неодређеном заменицом[7]. На издање неког рукописа старије редакције ваљало је сачекати још неко време.

Номицима је остало да и даље буду сакривени погрешним претпоставкама истраживача. Такве грешке иду на душу и великим филолозима, какав је био Миклошић. Из Ходошког рукописа СС (која такође садржи један члан о номицима) за грађу свог речника Миклошић је извадио реч **тавоуръ**, погрешно написану уместо **тавоуларь**[8], и закључио да је у делу реченице **тавоури рекше иномици** требало да стоји **тивоуни и икономици**. Дакле, Миклошић није био само заведен искварениим обликом **тавоури** већ и његовим правилно написаним синонимом

[4] *А. Гильфердинг*, Босния, Герцеговина и Старая Сербия, С. Петербург 1859, 212.

[5] „Превод" Гиљфердинговог путописа почео је да излази исте године када се појавио и оригинал (*А. Гиљфердинг*, Босна, превео у изводу *А. Хаџић*, ЛМС 99 (1859) — 107 (1863)). Казивање о посети Призрену налази се у трећем наставку (ЛМС 101 (1860) 122–129).

[6] *J. Ђорђевић*, Законъ царева: Константина Великогъ, Юстиніяна и Стефана Душана, ЛМС 99 (1859) 1–51.

[7] J. Ђорђевић је започео низ издања рукописа млађе редакције ЗЈ, у којима се именица номик више не среће. Текстови рукописа ове редакције далеко су приступачнији у доцнијим издањима: *Т. Флорински*, Памятники законодательной деятельности Душана Царя Сербов и Греков, Киев 1888, прил. 52–57; *R. Strohal*, Takozvani Zakon cara Konstantina i Justinijana u Srba i uopće u Južnih Slavena, Mjesečnik Pravničkog društva u Zagrebu 37, 1 (1911) 229–241; *А. Соловјев*, Књига привилегија Грбаљске жупе (1647–1767) са Душановим закоником, Споменик СКА 87 (1938) 22–79; *V. Mošin*, Paštrovski spisak Dušanova zakonodavstva prema Zagrebačkom rukopisu, Starine JAZU 43 (1951) 7–27; *V. Mošin*, Bogišićev dalmatinski rukopis i mlađa redakcija Dušanova zakonodavstva, Anali Historijskog instituta u Dubrovniku 2 (1953) 9–58.

[8] Попут именице *номик–иномик*, и *шавулар* је као синоним преузет из грчког језика. Његова рашireност у српском језику далеко је мања (v. одељак о терминологији).

иномици[9]. Да не буде све у погрешном смеру, Медо Пуцић објавио је у другој књизи *Споменика срйских* (1862) писмо Милоша Повике од 25. јула 1370, у којем се наводи термин *иномикашска књига*[10]. Управо на време да уђе с Богићем у Даничићев *Рјечник*. Године 1868. Ромуалд Хубе објавио је у Варшави, као прилог својој расправи, ЗЈ по Ходошком рукопису, учинивши по први пут доступним један рукопис старије редакције ЗЈ, у којој одредба о номицима није била искривљена доцнијим прерадама као у Ђорђевићевом издању[11]. Већ следеће године појавио се у Бечу, трудом Јована Мишкатовића, хрватски превод Хубеове расправе уз који је прештампан и преведен ЗЈ[12]. Номик Богић није добио прилику да се после Београда представи и у Москви. Архимандрит Леонид штампао је 1867. године ораховачку повељу на основу Даничићевог издања, али само у изводу изоставивши опис међа (а тиме и помен живе номика Богића) и финални део санкције[13]. Ако шездесетих година круг извора о номицима није сезао даље од фрагмената, понављања и погрешних тумачења, за утеху је што се појединим својим деловима дотакао готово свих важнијих средишта словенског ученог света.

Улазак у седамдесете године обележиће наизглед драматичан проналазак призренске тапије. Обилазећи у лето 1870. крајеве Старе Србије, Милош Милојевић је на тавану цркве Св. Ђорђа Руновића у Призрену пронашао исправу номика Николе, знамениту призренску тапију, један од ретких и свакако најзанимљивији примерак приватноправних уговора из средњовековне Србије. Значај овог открића не може се пренити чак и ако нас заведе Милојевићево приповедање о повељи отетој из ватреног загрљаја, „после и дуге и ужасне борбе" на трошним та-

[9] *F. Miklosich*, Lexicon paleoslovenico-graeco-latinum, Viennae 1862–63, s.v. **тавоуръ**. Миклошићева заблуда у процени писаревих погрешака може се делимично оправдати чињеницом да му нису били приступачни други рукописи СС ради поређења. Он је, осим тога, стајао на почетку низа научника који су бивали збуњени варијантом именице *номик* са протетским *и*. На срећу, он је и једини који је иза наводне писареве грешке тражио сасвим другу реч. О доцнијим невољама са тумачењем облика *иномик* v. п. 25 наредног поглавља.

[10] *М. Пуцић*, Споменици српски II, Београд 1862, 26.

[11] *R. Hube*, O znaczeniu prawa rzimskiego i rzýmsko-bizantýnskiego u narodów słowiańskich. W dodatku Excerpta serbskie z praw rzýmsko-byzantyńskich, Warszawa 1868, 71–89. Заправо, већ је Миклошић из истог текста ексцерпирао реч *номик* за свој речник.

[12] *R. Hube*, O značenju prava rimskoga i rimsko-bizantinskoga kod slavjanskih narodah, prev. *J. Miškatović*, Beč 1869, 77–95. Није јасно да ли је Мишкатовић сам преводио ЗЈ са старосрпског или је преводио Хубеов пољски превод (cf. приказ В. Богишића у Rad JAZU 6). Хубеова студија преведена је и на француски (Droit romain et gréco-byzantin chez les peuples slaves, Paris — Toulouse 1880).

[13] *Архимандрит Леонид*, Историческое описание сербской царской лавры Хиландаря и ея отношения к царствам сербскому и русскому, Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском Университете 4 (1867) III, 82 (=посебно издање са непромењеном пагинацијом: Москва 1868); cf. *Бубало*, Повеље, 83–85.

ванским даскама[14]. Како год да је било, номик Никола се убрзо нашао у Београду, где је његову исправу објавио Јанко Шафарик у 35. броју Гласника Српског ученог друштва (1872), приложивши јој и одличан факсимил[15]. Нажалост, игра скривања као да се настављала у недоглед. У писаревом потпису именица *номик* написана је са *а* уместо *о* и са издигнутим последњим сугласником, што је издавач растумачио као скраћеницу речи **намѣстникъ**. Никола је као и Жегар, који је и у другом издању Гиљфердинговог путописа (1873) остао сакривен[16], морао сачекати још неко време да открије свој прави идентитет. На чекање је био приморан и номик Калојан у далекој Москви, чија су се два акта сачувала на последњем листу празничног минеја писаног средином XIV века. Исти онај Гиљфердинг који је и открио и сакрио номика Жегра, повео је са собом из скопске области номика Калојана у Москву (и не знајући то). Библиотеку Хлудова, у коју се овај рукопис напокон сместио, детаљно је описао Андреј Попов, али је у случају нашег минеја остао толико заокупљен самом садржином да ова два записа или није уочио или их, што је вероватније, није сматрао занимљивим за објављивање[17].

Година 1872. овим се није исцрпила. Федор Зигељ објавио је ЗЈ по Призренском рукопису (на основу преписа Василија Ламанског), као прилог својој студији о ДЗ, са јасним поменом номика[18]. На другој страни, од Милана Д. Ковачевића, учитеља из Призрена, купљен је за Народну Библиотеку у Београду Призренски (Љевишки) поменик (са драгоценим поменима номика), који се чувао управо тамо где је за Милојевићем остао само траг дима — у Руновића цркви[19]. Грађа из овог споменика убрзо се појавила пред читаоцима. У прилогу своје студије о

[14] *М. С. Милојевић*, Путопис дела праве (старе) Србије III, Београд 1877, 231–236. Неупућени читалац сав би уздрхтао од узбуђења читајући драматични опис проналаска призренске тапије, мада он у стварности ни издалека није био тако узбудљив. Колико је опис Милојевићевог боравка у Призрену, саопштен у трећој књизи *Путописа*, претрпан необузданим измишљотинама показао је Петар Костић у делу, које је потписао псеудонимом *Величко Трпић*, Милош С. Милојевић у Призрену и његовој околини, Београд 1880, нарочито pp. 71–74 и 96–99. Човек се, прочитавши праву страну његовог путешествија, запита није ли сам аутор постао заточеник своје неукротиве маште. Склоност ка бајковитом приповедању, добро знана још за живота, обележила је Милојевићев „научни опус“. У животу и пред судом историје далеко би боље прошао да је свој дар усмерио ка писању историјских и пустоловних романа. Овако му је једино остало да служи за лош пример.

[15] *J. Шафарик*, Србска исправа о продаји непокретног добра у Призрену, из времена царева србских, или из XIV-тог века, ГСУД 35 (1872) 119–124. Факсимил уз Шафариково издање данас је једино сведочанство о изгледу оригинала, који је доцније, не зна се ни када ни како, нестао.

[16] Собрание сочинений А. Гильфердинга III, С. Петербург 1873, 147.

[17] *А. Попов*, Описане рукописей и каталог книг церковной печати библиотеки А. И. Хлудова, Москва 1872, 316–344.

[18] *Ф. Зигелъ*, Законник Стефана Душана, С. Петербург 1872, Приложения, 3–7.

[19] Cf. *Радојичић*, О поменику, 43, n. 1.

српским поменицима Стојан Новаковић дао је азбучни попис личних и географских имена на основу 8 поменика (међу којима и Призренског)[20]. Међутим, његово дело није било претерано погодно за упознавање са номицима Влачискутом, Радосавом и Руном. Новаковић, на првом месту, није навео која се још звања поред владалачких и црквених срећу у поменицима, а поред тога требало је ишчитати читав попис да би се открило да ли је поједино име било ближе одређено и звањем (што је у поменицима редак случај). Заиста, иза имена Влачискута и Руна Новаковић је прибележио да су били номици, али га је код Радосава синоним *иномик* навео на закључак да је посреди презиме *Иномић* и у том облику га је уврстио у списак.

Две године доцније, Новаковић је преко својих *Примера*, једне широко засноване антологије старе српске књижевности и језика, неке већ познате изворе о номицима учинио приступачним далеко ширем кругу читалаца. Поред извода ЗЈ по Призренском рукопису, поново је наштампао призренску тапију, уз корисне допуне Шафариковом читању, али задржавши *намесника* на месту *намика*[21]. Те исте године призренска тапија по трећи пут је издата (ако се тако може рећи), овога пута у трећем наставку Милојевићевог *Путописа*, на крају већ помињаног одељка у којем се приповеда о перипетијама око њеног проналаска[22]. Издање је услед грубих грешака[23] неупотребљиво, али не треба прећутати, макар утеха била кисела, да је у његовој књизи Никола први пут представљен као намик.

Осамдесете године донеле су новог материјала, али и стару игру скривања. Федор Успенски објавио је у Одеси 1883, на основу фотографије Севастјанова, попис имања Хтетовског манастира, у којем се налазио у целини преписан један номички акт[24]. Поп Никола иномик, који га је потписао, доживео је, међутим, судбину сличну своме имењаку из призренске тапије. Уместо потписа **Поп Никола иномикь писа и подьписа**, Успенски је прочитао **Поп Николаи номоктиса** (!) **подписа**, пожаливши се да је место веома тешко читљиво. Од тренутка када је Севастјановљева експедиција 1859/60. фотографисала овај документ уз бројне друге, номик Никола чекао је више од 20 година да постане доступан научној радозналости, а сада се једва назирао. Ваљало је сачекати неког

[20] *Ст. Новаковић*, Српски поменици XV–XVIII века, ГСУД 42 (1875) 1–152.

[21] *Ст. Новаковић*, Примери књижевности и језика старога и српско-словенскога, Београд 1877. Још два издања ове антологије (1889. и 1904) сведочила су о броју очију гладних оваквог штива.

[22] *М. С. Милојевић*, Путопис дела праве (старе) Србије III, Београд 1877, 236.

[23] На пример, уместо *Ја Добросава, Каросова хти* стоји *Ја Добросава, Бајаракова хти*. Речит пример Милојевићеве маније да произвољно мења текстове извора, пружајући своје, наводно исправно, читање текста насупрот постојећим издањима.

[24] *Ф. Успенский*, Материалы для истории землевладения в XIV в., Одесса 1883, 33–39.

вештијег читача. Ипак, ову деценију обележиће и данас сваког поштовања достојна студија Тимофеја Флоринског о Душановом законодавству, са обиљем свежег изворног материјала[25]. Овде је први пут штампана СС по Ходошком рукопису[26], уз варијанте из њему приступачних других рукописа, те ЗЈ, прво по Софијском уз варијанте из сродних рукописа, затим по Ходошком и напослетку по Раковачком рукопису. Обим и систематичност каква се само могла пожелети: за проучавање нормативне регулативе положаја номика створена је поуздана основа као и могућност да се кроз традицију рукописа ЗЈ прати судбина одредбе о номицима[27]. Не треба заборавити да је у расправном делу велика пажња посвећена византијским изворима законодавног рада Душановог времена, па је, поред осталог, уз одредбу о номику из главе Д–7 СС упоредо дат текст из грчке Синтагме.

Колико су се у претходне две деценије номици с муком помаљали или таворили прикривени, толико је грађа саопштена у наредних неколико година превазилазила и по количини и по значају све што је до тада било приступачно. Љубомир Стојановић је у својој знаменитој збирци штампаној у трећем броју Академијиног Споменика објавио, по фотографијама Севастјанова, два номичка акта сачувана у архиви манастира Светог Павла, а у новом издању хтетовског пописа правилно протумачио потпис писара попа Николе иномика[28]. Три номика, поп Никола, Гуњан и Степан, и три њихове исправе на једном месту — то је заиста била несвакидашња посластица. Две године касније Константин Јиречек је у ништа мање важној збирци објавио уговор номика Стојана сачуван у препису у Дубровачком архиву као и још један документ са поменом израза *иномикатска књига*[29]. Исте године Емил Калужњацки издао је грчки текст и словенски превод Речника латинских речи, једног од допунских чланака Синтагме Матије Властара, у којем се налази и тумачење одреднице *тавулар*[30]. Након овако нагле бујице вести, за дужи низ година неће бити већих изненађења. Оно што је пронађено и објављено до краја XIX века представљало је деценијама основни фонд

[25] *Т. Флорински*, Памятники законодательной деятельности Душана Царя Сербов и Греков, Киев 1888.

[26] За разлику од Миклошића коју деценију раније, Флорински је имао више сродних рукописа пред очима те није остао збуњен исквареним обликом *тавури* из Ходошког рукописа, који му је послужио као основа.

[27] Традиција рукописа ЗЈ подразумева и пропис о номицима из СС с обзиром на то да је у млађој редакцији Душановог законодавства грађа из СС подељена између ЗКЈ и ДЗ. Тако се судбина одредбе о номику у глави Д–7 СС може видети у Софијском препису ЗКЈ.

[28] *Љ. Стојановић*, Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типици, поменици, записи и др., Споменик СКА 3 (1890) 38, 51–52.

[29] *К. Јиречек*, Споменици српски, Споменик СКА 11 (1892) 33–35, 56.

[30] *E. Kalužniacki*, Λέξεις Λατινικαὶ in einer älteren bulgarisch-slovenischen Übersetzung, AfSlPh 14 (1892) 84–88.

обавештења о номицима, новине су, малобројне али важне, стизале готово непримећене.

Прва књига *Записа и натписа* Љубе Стојановића (1902) представила је после толико чекања Жегра номика са натписа у Богородици Љевишкој. Стојановић је своје издање спремио на основу Гиљфердинговог, али је правилно схватио да се иза **Жьграномика** крију име и звање. Додуше, како није видео оригинал, у читању имена се морао повести за Гиљфердингом па је **Жьгар** стајало уместо **Жѣгар**. Најважније је ипак било да се огласио још један номик[31]. Издањем пуне редакције Синтагме Матије Властара 1907. године, Стојан Новаковић није само пружио нешто измењену варијанту одредбе о номицима, познате преко публикованих текстова СС, већ је учинио доступним и оне које нису ушле у избор скраћене верзије[32]. Већ 1912, у *Законским споменицима*, обелоданио је најранији помен номика на тлу српске државе, објавивши у изводу скопску повељу краља Милутина. Осим тога, у овој збирци нашло се места и за номика Степана (чији је уговор издат скраћено, али с потписом), док је номик Богић, као у публикацији Архимандрита Леонида, избачен из ораховачке повеље заједно са описом међа села Ораховца[33]. Неколико година доцније номику Богићу најзад се посрећило да буде поново пред читаоцима, и то руским (да неправда са Леонидовим издањем буде исправљена). Ораховачку повељу приредио је, комбинацијом Даничићевог издања и преписа Успенског у изводу, Василије Корабљев у збирци хиландарских ћирилских аката. С њим у друштву био је и поп Никола иномик из хтетовског пописа, мада је услед неприступачности ове едиције Стојановићево издање остало и даље актуелно[34].

Схватајући важност малобројних сачуваних приватноправних аката за проучавање правне историје средњег века, Александар Соловјев је у *Одабраним споменицима* објавио свих 5 до тада познатих номичких исправа учинивши тиме основну грађу за проучавање номика лако до-

[31] *Љ. Стојановић*, Стари српски записи и натписи I, Зборник ИЈК, I одељење, књ. 1, Београд — Сремски Карловци 1902, 1982², № 158. Жегар је, иначе, имао ту част да више пута буде откривен. Петар Костић приповеда како је 1891. један Србин из Охрида, плетући асуре у цркви Богородице Љевишке, открио гробну плочу Тодора, Жегровог сина, и о томе га одмах обавестио. Костић је, не знајући за Гиљфердингово откриће, преписао натпис и послао га Љуби Ковачевићу (*П. Костић*, Црквени живот православних Срба у Призрену и његовој околини у XIX веку (са успоменама писца), Београд 1928, 1998², 74, n. 4).

[32] *Ст. Новаковић*, Матије Властара Синтагмат, Зборник ИЈК, I одељење, књ. 4, Београд 1907, 242, 284, 471.

[33] *Ст. Новаковић*, Законски споменици српских држава средњега века, Београд 1912, 88, 463, 610. Податак о номику приступачан је и у свим доцнијим издањима скопске повеље (*А. Соловјев*, Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века), Београд 1926, 71; *Р. Грујић*, Три хиландарске повеље, ЗИЈС 1, Скопље 1936, 8; Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија I, Скопље 1975, 215).

[34] Actes de Chilandar, deuxième partie. Actes slaves, publiés par *B. Korablev*, BB 19 (1915); Amsterdam 1975², приложение 486, 553; cf. *Бубало*, Повеље, 85.

ступном и научницима и студентима[35]. Исте године у шестој књизи Стојановићевих *Записа и натписа* објављена су два акта номика Калојана на основу преписа које је још 1911. учинио Драгутин Костић[36]. Иронија је, међутим, хтела да овако важан изворни материјал остане неискоришћен практично све до данас. Прошло је било више од пола века од пропуста Андреја Попова, а номик Калојан је остао и даље непримећен и поред части да буде смештен у тако популарно издање. Но, то га је изгледа и коштало таворења у запећку. С једне стране, грађу ове врсте мало ко је тражио у Стојановићевој збирци, а с друге стране томе је допринео сам издавач непотпуним регистром[37].

Наредне деценије углавном су донеле понављање уз утеху да је свако ново издање чинило приступачнијим већ познате вести. Од неколико издања ЗЈ пажње је вредно оно у прилогу студије Александра Соловјева о Душановом законодавству[38]. У збирци Љубе Стојановића *Старе српске повеље и писма* сакупљени су на једном месту до тада познати помени номика у ћирилској грађи Дубровачког архива: у првој књизи по трећи пут је издат уговор номика Стојана, а у другој писма браће Повика, у којима се јавља израз *иномикатска књига*[39]. Пред сам Други светски рат Ђорђе Радојичић је у расправи о Призренском поменику, изричито поменуо сва три номика из овог споменика, мада су и овде, сабијени у једну фусноту, имали слабих изгледа да привуку пажњу[40]. Ускоро је и рукопис који је носио поруку о њиховом постојању нестао у пожару 6. априла 1941. Ова пошаст прогутала је и повељу којом нас је Ђура Даничић први пут упознао с номицима, настављајући

[35] *А. Соловјев*, Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века), Београд 1926, 130, 148 sq, 194, 202, 206. Не рачунајући Милојевићев путопис, ово је прво издање призренске тапије у којем је писар Никола могао да се истакне са својим правим звањем, заштићен ауторитетом издавача и његове збирке. Не треба, додуше, заборавити да је прави идентитет намика Николе открио још *Јиречек*, Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien. Studien zur Kulturgeschichte des 13–15. Jahrhunderts, Denkschriften der Kaiserlichen Akademie in Wien, Philosophisch-historische Klasse Bd. 57 (1912) 11.

[36] *Љ. Стојановић*, Стари српски записи и натписи VI, Зборник ИЈК, I одељење, књ. 14, Београд — Сремски Карловци 1926, 1988², № 9684, 9685.

[37] Неизлечива бољка наше историографије управо су предметни регистри: или их нема (што је најчешћи случај) или су несавесно урађени или су толико оскудни да се од њих не би могла сложити ни просечна реченица. Акти номика Калојана убедљив су пример да трагање по збиркама извора није ништа лакше од гутања прашине по архивима. Чињеница да су Калојанови уговори уврштени у изворну подлогу овог истраживања резултат је пуке случајности.

[38] *А. Соловјев*, Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка, Скопље 1928, 236–240; Београд 1998², 537–544.

[39] *Љ. Стојановић*,Старе српске повеље и писма, Дубровник и суседи његови I/1, Зборник ИЈК, I одељење, књ. 19, Београд — Сремски Карловци 1929, 526 sq; I/2, Зборник ИЈК, I одељење, књ. 24, Београд — Сремски Карловци 1934, 415–417.

[40] *Ђ. Сп. Радојичић*, О Поменику св. Богородице Левишке (рукопис № 227 Народне библиотеке у Београду), Старинар, III серија, 15 (1940) 61, n. 4.

новим губицима низ који је започео нестанком призренске тапије. Камо среће да је и та ватра била само плод Милојевићеве фантазије.

Више од пола века од рата наовамо прошло је у сређивању и допуњавању познатих извора, док је у откривању новог превагнула грађа Дубровачког архива, у којој су једино могућа изненађења још и данас. Године 1949. Владимир Мошин публиковао је још један рукопис СС — студенички, који је по избору и систематизацији грађе представљао засебну верзију, али у коју је одредба о номику ушла непромењена[41]. Након што је Сергије Троицки издао неколико варијанти глосе којом се у Д–8 саставу ПС објашњава реч *тавулари*[42] и поново Речник латинских речи који садржи исти овај термин, постало је доступно практично све што се из обе редакције српског превода Синтагме могло сазнати о номицима[43]. Удео Дубровчана у привредном животу Србије указивао је на то да се у Дубровачком архиву може очекивати више трагова о номицима од онога што је до тада било обелодањено. Не чуди стога да су темељна истраживања Михаила Динића у овом архиву донела свеж материјал. Трговачка књига Михаила Лукаревића, издата 1957, носила је запис на латинском о номичкој исправи у Новом Брду[44]. У мањој збирци до тада неиздатих ћирилских аката Дубровачког архива, штампаној наредне године, нашао се и помен новског иномика Јована и његове иномичке књиге, у ствари нотара и његовог инструмента, драгоцен за питања оновремене терминологије, али недовољно запажен[45]. У другој књизи својих студија о средњовековном рударству Динић је донео још свежег материјала скренувши пажњу на дубровачког трговца Николу Куделиновића са надимком Иномик[46].

Судбина Влачискута, Руна и Радослава из Призренског поменика није била запечаћена пожаром 6. априла. Они су наставили да живе у исписима Ђорђа Радојичића, на основу којих је он написао већ помињану расправу о Призренском поменику. Извукли су се из рушевина његовог

[41] *V. Mošin*, Vlastareva sintagma i Dušanov zakonik u Studeničkom „Otečniku“, Starine JAZU 43 (1949) 7–93.

[42] Већ је *Флорински*, Памятники, 396, обратио пажњу на ово карактеристично место прегледавши све њему доступне рукописе ПС. И *Новаковић*, Синтагмат, 242, је уз одредбу о номику у Д–8 ПС штампао и ову глосу.

[43] *С. Троицки*, Допунски чланци Властареве синтагме, Посебна издања САНУ CCLXVIII, Београд 1956, 24, 94–96.

[44] *М. Динић*, Из Дубровачког архива I, Зборник ИЈК, III одељење, књига 17, Београд 1957, 80.

[45] *М. Динић*, Неколико ћириличких споменика из Дубровника, ПКЈИФ 24, 1–2 (1958) 107. Латински документи о овом нотару обелодањени су још у студији *Ћира Трухелке*, Još o testamentu gosta Radina i o patarenima, GZM 25 (1913) 374, 376. Поново их је објавио *М. Динић*, Из дубровачког архива III, Зборник ИЈК, III одељење, књ. 22, Београд 1967, 216, 220.

[46] *М. Динић*, За историју рударства у средњовековној Србији и Босни II, Посебна издања САНУ CCCLV, Одељење друштвених наука 41, Београд 1962, 76–77.

вог стана срушеног 1941, избегли пожар у другом 1944. и на крају се трајно и заслужено скрасили у издању, заједно са осталим срећницима који су дошли под објектив Радојичићеве пажње[47]. Ништа мање радости није донео проналазак и објављивање Закона о рудницима деспота Стефана Лазаревића. Малобројне одредбе о номицима у нормативним актима обогаћене су још једном у 21. члану Закона Новог Брда[48]. Напокон се и номику Жегру посрећило да се представи под својим правим именом. У оквиру обимних теренских истраживања цркве Богородице Љевишке, спроведених од стране Слободана Ненадовића, и плоча Тодора, Жегровог сина, добила је одговарајући третман. Критичко издање и калк натписа појавили су се у Ненадовићевој књизи о овој цркви[49], а одатле их је за своју збирку натписа (1974) преузела Гордана Томовић[50]. Невезано са овим, године 1972. изашао је први прави превод Гиљфердинговог путописа, у који је преводилац, Бранко Чулић, унео и ауторово издање натписа и свој превод не знајући ни за Стојановићево ни за Ненадовићево издање. Тако је Жегар номик остао да живи у делу свог првог проналазача у одори коју је добио пре више од једног века[51].

Општу слику није променило још неколико поновљених издања: исправе номика Степана, 1967[52]; првог уговора номика Калојана, 1969. (неупотребљиво)[53]; исправе попа Николе иномика у оквиру новог издања пописа имања хтетовског манастира, 1980[54]. Ипак, свеж материјал није престао да се помаља. Право откровење представљала је збирка српских повеља манастира Светог Павла Душана Синдика, који је показао да се иза зидина ове обитељи крије највише номика. Осим одличних фотографија и нових појединости у вези са актима номика Степана и

[47] *Ђ. Сп. Радојичић*, Исписи из поменика цркве Богородице Љевишке у Призрену, Гласник Етнографског института САНУ 9–10 (1960–1961) 31–36.

[48] *Н. Радојчић*, Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића, Београд 1962, Деспотовац 1995[2]. Преводом овог споменика и драгоценим коментарима задужила нас је *Биљана Марковић*, Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића. Превод и правноисторијска студија, Споменик САНУ 126 (1985) 7–64.

[49] *С. Ненадовић*, Богородица Љевишка. Њен постанак и њено место у архитектури Милутиновог времена, Београд 1963, 29, 31, сл. 12.

[50] *Г. Томовић*, Морфологија ћириличких натписа на Балкану, Београд 1974, № 77.

[51] *А. Гиљфердинг*, Путовање по, Херцеговини, Босни и Старој Србији, Сарајево 1972, 189. Најновије српско издање Гиљфердинговог путописа (Службени лист СРЈ, Београд 1996) знатно је скраћено. Из описа боравка у Призрену изостављено је приповедање о проналаску надгробне плоче Тодоровог оца, издање и превод натписа.

[52] *Г. Данчев*, Један непознат документ о Владиславу Граматику, ПКЈИФ 33, 1–2 (1967) 49–55.

[53] *М. Н. Тихомиров*, Южнославянские и молдавовалашские записи на рукописях Государственного исторического музея (Хлудовское и Уваровское собрания), у: Исторические связи России со славянскими странами и Византией, Москва 1969, 302, 329.

[54] Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија III, Скопље 1980, 289–292.

Гуњана, Синдикова збирка открила је научној јавности до тада непознатог номика, протопопу Степана, придодавши сиромашном фонду номичких исправа још један примерак[55]. Андрија Веселиновић наново је показао, издајући збирку одлука дубровачког Малог већа за период 1415–1460, да је дубровачки архив као и увек способан да изнедри неки нови податак. Осим великог броја помена Николе Куделиновића званог Иномик, најинтересантнија је вест о слугама номика[56].

Када су први редови овог поглавља исписивани било је још увек неизвесно шта ће се све у њему наћи. Игром случајности, чиме ни за трун није окрњена упадљива символика, номику Богићу припала је част и да започне и да оконча причу о походу номика кроз публикације извора. Док је још истраживачки рад био у пуном замаху појавило се ново издање ораховачке повеље (за које је искоришћен и један старији препис) па је тако испало да је наш номик у ову причу ушао као Богић а завршио је као Божић[57]. Ако већ читава прича о номику Богићу (Божићу) одише символиком, онда се треба надати да обележавање његовим именом почетка и краја хронике откривања новог материјала о номицима не символизује затворен круг, већ почетак новог циклуса.

*

Када једна истраживачка тема носи, од тренутка када се материјал за њу интересантан почне помаљати па све до данас, печат узгредности, површности или необрађености, радозналца који се на њу намерио мами пријатан осећај откривања непознатог. Таква, наизглед срећна, околност суочава га обично с мршавим изворима и још мршавијом литературом. Стога освртање на претходна достигнућа историчара представља вероватно најнезахвалнији део читавог подухвата. Када је употребљиве литературе мало, истраживач се с надом осврће и на она кратка успутна обавештења, која, с већим завежљајем књига под мишком, вероватно не би ни примећивао. И у овом случају, већина наслова у библиографији припада управо њима[58]. Уз то, византијско порекло установе и назива давали су спасоносно решење у покушајима објашњења. Стога је иза многих, наизглед обећавајућих, наслова уместо макар и штурог историјског тумачења чекало етимолошко.

[55] *Д. Синдик*, Српске повеље у светогорском манастиру Светог Павла, Мешовита грађа (Miscellanea) 6 (1978) 197–199.

[56] *А. Веселиновић*, Дубровачко Мало веће о Србији (1415–1460), Историјски институт САНУ, Грађа 33, Извори за историју српског народа у средњем веку 1, Београд 1997, 411, 570 et passim.

[57] *Ђ. Бубало*, Повеље Маре Бранковић и синова јој Гргура, Ђурђа и Лазара манастиру Хиландару, ПКЈИФ 65–66, 1–4 (1999–2000) 77–105.

[58] У прегледу литературе ограничићу се, наравно, само на најважнија дела.

На почетку, уосталом, то је био једини могући одговор. Састављачима речника није било толико тешко да препознају грчко порекло речи: код Миклошића стајало је νομικός, legis peritus, код Даничића само νομικός. Мишкатовићев превод Хубеове студије[59] бележи објашњење *йравословац* и *йравознанац*, у речнику на крају Новаковићевих *Примера* читамо *йравник, зналац закона*.[60] Проналазак и објављивање призренске тапије дали су прилику да се прозбори о приватноправним односима у старој српској држави. Имајући за собом скромно знање из те области, њен издавач, Јанко Шафарик, није могао пружити више од непосредног коментара одредаба уговора[61]. Први кратак, готово енциклопедијски, осврт на српске номике могао се сложити од података које је Константин Јиречек изнео: у опширној критици на Милетићево издање нових влашко-бугарских повеља из Брашова, у својој студији о Душановом законику и у одељку о праву и судству државе Немањића у другом наставку *Staat und Gesellschaft...*[62]. Извора је било али не и простора да се пружи више.

Осим чињенице да је реч о јавним писарима, о чему је расположива грађа недвосмислено сведочила, Станоје Станојевић се у својој студији *Дијак, грамаӣик, ноӣар, канцелар, номик, логоӣеӣ* ограничио на податке о имену, времену и месту деловања свих њему познатих српских номика, допунивши основна Јиречекова обавештења просопографским материјалом[63]. Прво дело у целини посвећено нашој проблематици била је расправа Александра Соловјева о уговору о куповини и продаји[64]. Додуше, услед мањка грађе највећи део расправе заузела је подробна анализа призренске тапије и њено поређење са византијским купопродајним уговорима. Овде су, поред тога, сакупљени основни подаци о положају номика у Византији и Србији (на основу нормативне грађе) и наведени, као и код Станојевића, поименце сви познати српски номици. Соловјев се дотакао номика поново следеће године у *Законодавсӣву*, говорећи о традицији византијског права у средњовековној Србији[65]. Убрзо после њега, Марко Костренчић је у студији о јавној вери посветио номицима читаво поглавље[66]. Расправљајући о томе јесу ли исправе номика имале јавну веру, Костренчић је, савесно прегледавши литературу и нормативне изворе, дао језгровити приказ установе јавних бележника у Византији. Тиме је у нашу литературу унео елементе неопходне за разумевање српских номика. Природно, изнео је, колико су му извори и простор допуштали, и драгоцене напомене о српским номицима и карактеру њихових исправа, истакавши да номички акти, како византијски тако и српски, нису попут нотарског инструмента уживали јавну веру.

[59] V. n. 12.

[60] *Новаковић*, Примери, 660. Природно је да су оваква објашњења остала у основи и доцнијих речника или регистара: Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika JAZU, s.v. *nomik*; *M. Vasmer*, Die griechischen Lehnwörter im Serbo-Kroatischen, Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse Nr. 3, Berlin 1944, 103; *Радојчић*, Закон, 79; *P. Skok*, Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, Zagreb 1971–1974, s.v. *nomik*; Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ VII, s.v. *иномик*; XVI, s.v. *номик*.

[61] V. n. 15.

[62] *C. Jireček*, Über Miletič's Kronstädter Urkunden, AfSlPh 19 (1897) 603; *idem*, Das Gesetzbuch des serbischen Caren Stephan Dušan, AfSlPh 22 (1900) 160; *idem*, Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien. Studien zur Kulturgeschichte des 13–15. Jahrhunderts, Denkschriften der Kaiserlichen Akademie in Wien, Philosophisch-historische Klasse Bd. 57 (1912) 7, 10–11 (= Историја Срба III, Београд 1923, 145, 150–151; Историја Срба II, Београд 1952, 123, 128–129).

[63] *Сӣ. Сӣанојевић*, Студије о српској дипломатици XIV. Дијак, граматик, нотар, канцелар, номик, логотет, Глас СКА 106 (1923) 86, 91–92. Поред овога, у Станојевићевим *Сӣудијама* може се наћи нешто интересантних података о дипломатичким одликама номичких исправа (Глас СКА 90 (1912) 109, 111; 94 (1914) 258; 100 (1922) 13, 30; 106 (1923) 7, 26; 110 (1924) 21; 156 (1933) 52, n. 19, 57; 157 (1933) 243; 161 (1934) 30).

[64] *А. Соловјев*, Уговор о куповини и продаји у средњевековној Србији, АПДН 32 (1927) 429–448.

Радови Станојевића, Соловјева и Костренчића остали су и до данас врело основних обавештења о установи номика. Углавном све што је о номицима касније писано ослањало се на њихова достигнућа, уз спорадичне допуне подстакнуте новооткривеном грађом или кратке екскурсе о појединим номицима уколико су се тицали ширег предмета истраживања. У трећи и четврти том своје *Исӣорије срӣског ӣрава* Теодор Тарановски је укључио резултате Соловјевљевих и Костренчићевих истраживања[67]. Одељак о купопродаји садржи детаљну анализу призренске тапије, а онај о доказној снази исправа сумира Костренчићева запажања о јавној вери. Изненађује једино да Тарановски у приказу елемената грађанског права није искористио податке осталих сачуваних номичких исправа. За дипломатичку анализу номичких и уопште приватноправних исправа може бити интересантно сумарно поређење једног номичког акта и једне приватноправне белешке из четврте деценије XVI века, којег се латио Александар Соловјев у коментару уз издање записâ попа Недељка из Новог Брда[68].

У послератној литератури, уза сву широкогрудост, може се наћи свега неколико радова кадрих да привуку пажњу. У приказу историје и уређења Новог Брда, у првој књизи својих студија о рударству, на номике се кратко осврнуо Михаило Динић саопштивши нешто свежих по-

[65] *А. Соловјев*, Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка, Скопље 1928, 66–67, 225–226; Београд 1998², 378, 530.

[66] *М. Косӣренчић*, Fides publica (јавна вера) у правној историји Срба и Хрвата до краја XV века, Посебна издања СКА LXXVII, Друштвени и историски списи 3, Београд 1930, 85–93.

[67] *Т. Тарановски*, Историја српског права у Немањићкој држави III–IV, Београд 1935, 108–110, 208; 1996², 650–653, 770.

[68] *А. Соловјев*, Новобрдски записи из почетка XVI века, ЈИЧ 3 (1937) 313–319.

датака на основу дубровачке грађе[69]. Биљана Марковић и Јелена Даниловић су, независно једна од друге, коментарисале члан 21 Закона Новог Брда о обавезном састављању номичке исправе приликом отуђивања баштине, прва у студији о рударском праву уз превод Закона о рудницима деспота Стефана[70], а друга у оквиру анализе одредаба Закона града Новог Брда[71]. У обимној студији о Ђурђу Бранковићу Момчило Спремић је оставио довољно места и за сагледавање унутрашњих прилика деспотове државе. Одељак о грађанству није могао заобићи номике, о којима, на жалост, аутор углавном доноси податке на основу горепоменутог Динићевог рада, мада су тема и простор заслуживали више[72]. Два једина сачувана номичка купопродајна уговора анализирао је у синтетичком прегледу права средњовековне Србије Срђан Шаркић[73]. Штета је што у разматрање осталих грана приватног права аутор није укључио и друге номичке исправе. Напослетку, као резиме досадашњих знања и полазиште у освајању нових може ваљано послужити чланак о номику у *Лексикону срйског средњег века*.[74]

*

Осим радова који се, строго узев, односе искључиво на српске номике, ради испитивања порекла установе и неопходних компаративних анализа потребно је обратити се, у најнужнијем обиму, литератури о византијским номицима и источнојадранским нотарима. Ова страна разматрања проблема номика има обележје услужних, помоћних чињеница, које помажу да се посредним путем разјасне неки од елемената основног предмета истраживања. Наведена околност као и ограниченост теме и потреба да се рационално манипулише уложеним трудом налажу свесно избегавање извора и искључиво ослањање на резултате научних истраживања. Оваквом ставу оправдање пружа и чињеница да је релативно богатство изворне подлоге о номицима у Византији и нотарима у Приморју омогућило замашне истраживачке подухвате и, као резултат, дало литературу у којој је осветљена већина постављених питања. Истраживач се у овим областима осећа далеко пријатније па му се као највећи проблем намеће потреба да од обиља литературе одабере

[69] *М. Динић*, За историју рударства у средњовековној Србији и Босни II, Посебна издања САНУ CCCLV, Одељење друштвених наука 41, Београд 1962, 76–77.

[70] *Б. Марковић*, Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића. Превод и правноисторијска Студија, Споменик САНУ 126 (1985) 53–54.

[71] *J. Даниловић*, Закон града Новог Брда, Анали Правног факултета у Београду 1–2 (1990) 39–40.

[72] *М. Сйремић*, Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба, Београд 1994, 759–761; 1999², 893–894.

[73] *С. Шаркић,* Средњовековно српско право, Свезнање Матице српске књ. 4, Нови Сад 1995, 83–85.

[74] ЛССВ, s.v. *Номик* (*Ђ. Бубало*).

оно најрепрезентативније. Овом кораку је неопходно прибећи и стога што сусрет са примамљивим богатством, после обесхрабрујућег сиромаштва код куће, носи у себи опасност неопрезне расплинутости и губљења драгоценог времена. Напокон, на одабир литературе о византијским номицима нису утицала само мерила истраживачког процеса већ и околност да сва пожељна литература (будући да њен лавовски део чине радови страних научника) није била доступна. На срећу, највећи број основних, темељних студија, као и најновија достигнућа, укључени су у овај рад, а читалац је свакако упућен на одговарајућем месту и на она важна дела која су остала изван нашег видокруга.

Прва значајнија студија о византијском нотаријату, потекла из пера Ђанина Ферарија 1910, усредсређује се на правне и дипломатичке одлике грчких приватноправних аката из јужне Италије, али као компаративни материјал износи језгровита и поучна запажања о нотаријату у матичним византијским земљама[75]. Иако су доцнијим радовима италијанских византолога његови резултати превазиђени у многим појединостима, ова студија још увек представља користан приручник с мноштвом смелих идеја. Одељак о византијским јавним бележницима у оквиру студије о јавној вери Марка Костренчића даје веома вредну карактеристику њиховог положаја, поглавито на основу строге јуридичке анализе законских текстова[76]. У византијској дипломатици одавно је утврђено начело да се грчка приватноправна акта из јужне Италије (византијска и поствизантијска) проучавају као засебна скупина. Као резултат таквог приступа настала је богата библиографија из које сам издвојио сада већ класичну студију Вере фон Фалкенхаузен и Марија Амелотија о грчком нотаријату у јужној Италији и на Сицилији и грчкој нотарској исправи из доба византијске власти у Италији[77]. Тежња Василики Неранци-Вармази да иза најшире заснованог наслова пружи што више на малом простору оставила је њен научни покушај на пола пута од енциклопедијског чланка до детаљне студије. Стога се вредност овог рада више огледа у указивању на места где леже проблеми него у њиховом расветљавању[78].

[75] *G. Ferrari*, I documenti greci medioevali di diritto privato dell' Italia meridionale e loro attinenze con quelli bizantini d'Oriente e coi papiri greco-egizii, Byzantinisches Archiv, heft 4, Leipzig 1910.

[76] V. n. 66.

[77] *V. von Falkenhausen — M. Amelotti*, Notariato e documento nell'Italia Meridionale greca (X–XV secoli), Per una storia del notariato meridionale (Studi storici sul notariato italiano), Roma 1982, 7–70. Иза овог заједничког наслова крију се заправо две студије: *V. von Falkenhausen*, Il notariato greco dell'Italia meridionale e di Sicilia и *M. Amelotti*, Il documento notarile privato dell'Italia bizantina, затим изабрана библиографија издања грчких приватноправних докумената из јужне Италије и Сицилије и 12 репродукција докумената. Проф. др Хорст Енценсбергер (Horst Enzensberger), Универзитет у Бамбергу, Немачка (Universität Bamberg, Fakultät Geschichts- und Geowissenschaften, Historische Hilfwissenschaften) одазвао се с највећим разумевањем мојој жељи да дођем до примерка ове студије. На овом месту изражавам му још једном најдубљу захвалност.

[78] *B. Nerance-Barmaze*, Οι Βυζαντινοί Ταβουλλάριοι, ΕΛΛΗΝΙΚΑ 35 (1984) 261–274.

Руски византолог Игор Медведев пружио је једну од најтемељнијих студија о византијском нотаријату. Године 1979. у програмском чланку *Дипломатика приватне византијске исправе*[79] оцртао је основне обрисе и најавио главно дело, које се под називом *Прилози византијској дипломатици*[80] појавило након непуне деценије. Ова студија, на изворима веома савесно заснована, пружа далеко више од онога што се може протумачити из наслова. Осим опширне дипломатичке анализе, веома су корисни одељак о нотаријату, заснован подједнако на текстовима закона и документарном материјалу, и историјскоправна разматрања о номичкој исправи у судском поступку. Лујо Маргетић у своме осврту на Медведевљеву анализу пружа не само исцрпан коментар из пера историчара права и дипломатичара већ и веома корисне допуне[81]. Низ основних дела о византијском нотаријату затвара веома савесно урађена студија о његовим кључним елементима из пера Хелене Саради[82]. Сва она питања која су у ранијим радовима покренута, погрешно или делимично решена, и многа нова, овде су претресена на широкој основи с циљем да се да свеобухватна слика организације, правног темеља и начина деловања византијског нотаријата. Не рачунајући специјалну анализу дипломатичких и правних карактеристика номичких исправа, практично не постоји питање о основама, развитку и уређењу византијског нотаријата за које студија Хелене Саради не би била корисно полазиште. За ову сврху општију основу пружају и енциклопедијски чланци Александра Каждана *Nomikos* и *Notary* (са Ентонијем Катлером) у Оксфордском Речнику Византије[83] и Лудвига Бургмана о византијском нотаријату у шестом тому *Лексикона средњег века*[84].

Осим разматрања целине проблема византијског нотаријата, за потребе ближег разумевања установе српских номика од посебне су ва-

[79] *И. П. Медведев*, Дипломатика частного византийского акта, у: Проблемы источниковедения западноевропейского средневековья, АН СССР, Институт истории СССР, Ленинградское отделение, Ленинград 1979, 124–147.

[80] *И. П. Медведев*, Очерки византийской дипломатики (частноправовой акт), АН СССР, Институт истории СССР, Ленинградское отделение, Ленинград 1988.

[81] *L. Margetić*, Igor Pavlovič Medvedev, Očerki vizantijskoj diplomatiki (častnopravovoj akt), Leningrad 1988, Historijski zbornik 42 (1) (1989) 359–362.

[82] *H. Saradi*, Le notariat byzantin du IXe au XVe siècles, Université nationale d'Athènes, Faculté des lettres. Bibliothèque »Sophie N. Saripolou« № 86, Athènes 1991. Професор др Љубомир Максимовић уступио ми је љубазно на коришћење ову књигу, на чему му још једном најискреније захваљујем. Нажалост, није ми била приступачна књига исте ауторке, Notai e documenti greci dall'età di Giustiniano al XIX secolo I: Il sistema notarile bizantina (VI–XV secolo), Consiglio Nazionale del Notariato. Per una storia del notariato nella civiltà Europea IV, Mailand, Giuffrè 1999, за коју претпостављам да је допуњени италијански превод наведене студије.

[83] The Oxford Dictionary of Byzantium, New York — Oxford 1991, s.v. *Nomikos* (*A. Kazhdan*); *Notary* (*A. Kazhdan — A. Cutler*).

[84] Lexikon des Mittelalters VI, Artemis und Winkler Verlag, Munchen–Zurich 1993, s.v. *Notar, notariat (Byzantinisches Reich)* (*L. Burgmann*).

жности два ужа аспекта — дипломатика византијске приватне исправе и организација служби византијских епархија, у чијим оквирима је византијски нотаријат стекао особене одлике и изразиту превагу у времену и на просторима додира са српском државом. За ову прву област основни су и непревазиђени већ наведени радови Игора Медведева, уз Ферарија, Фалкенхаузенову и Амелотија као увек корисну допуну. Осим њих, није остало без резултата обраћање радовима: Г. Вернадског о дипломатичком саставу купопродајног уговора, који је Медведеву умногоме послужио за узор[85], Александра Каждана о зависности формулара византијских исправа од локалних особености[86], Мирјане Живојиновић о евикцији као специфичном правном институту који се јавља у уговорима о отуђењу имовине[87] и, разуме се, Хелене Саради, која је један број радова посветила појединим питањима византијске приватне исправе[88] У другој скупини основно дело представља истински савесно урађена студија Жана Дарузеса о службама у византијској цркви[89]. Она се може корисно допунити подацима из дела наших византолога, који су објаснили стање у организацији византијских епархија након укључивања у Душанову царевину. Сасвим кратке и информативне напомене Александра Соловјева у оквиру шире целине о судијама и суђењу у Душановој држави[90] развијене су у потпуности у расправи Мирјане Живојиновић о судству у грчким областима Српског царства[91].

Иако је источнојадрански нотаријат оставио модерним временима у наслеђе готово непрегледну количину грађе, ова област је, супротно очекивањима, далеко слабије покривена литературом, поготову када је реч о општим делима. Но, и овде су, наравно, сва битна питања решена па је пажња истраживача више усмерена ка откривању локалних особености него на сагледавање целине проблема. И данас је

[85] *Г. В. Вернадский*, Заметки о византийскихъ купчих граматах XIII века, Сборникъ въ честь на Василъ Н. Златарски, София 1925, 35–43.

[86] *А. П. Каждан*, Локальные формуляры поздневизантийских грамот, ВВ 3 (1950) 387–393.

[87] *М. Живојиновић*, Евикција у Византији и средњовековној Србији, у: Трећа југословенска конференција византолога, Крушевац 10–13. мај 2000, Посебна издања Византолошког института књ. 25, Народни музеј Крушевац, Студије и монографије књ. 2, Београд–Крушевац 2002, 75–84.

[88] *H. Saradi-Mendelovici*, La ratification des actes privés byzantins par une autorité civile ou ecclésiastique, REB 46 (1988) 167–180; *eadem*, Cursing in the Byzantine Notarial Acts: A Form of Warranty, BYZANTINA 17 (1994) 441–533.

[89] *J. Darrouzès*, Recherches sur les ΟΦΦΙΚΙΑ de L'Église byzantine, Archives de l'orient chrétien 11, Institut français d'études byzantines, Paris 1970.

[90] *А. Соловјев*, Судије и суд по градовима Душанове државе, ГСНД 7–8 (1930) 147–162.

[91] *М. Живојиновић*, Судство у грчким областима Српског царства, ЗРВИ 10 (1967) 197–249.

основно дело о далматинском нотаријату, иако у неким појединостима застарело, синтеза Милана Шуфлаја, која подједнако темељно обрађује историју нотаријата, дипломатику нотарског инструмента, укључујући и осврте на поједине врсте уговора, правне елементе и поступке нотара[92]. Већ више пута помињана монографија Марка Кostренчића о јавној вери даје довољно простора нотарима и, премда је ауторова пажња била омеђена задатом темом, додирнута су сва битна питања у вези с правном позадином нотаријата и одликама инструмента[93]. Своја истраживања Костренчић је доцније синтетизовао у чланку *Нотар* у Енциклопедији Југославије[94].

Постојећа литература о источнојадранском нотаријату пружа далеко више података о организацији и начину рада појединих општинских канцеларија и о правној (мање дипломатичкој) позадини настанка нотарске исправе, било у ширим захватима или с обзиром на праксу појединих градова и области (што је чешћи случај). Две једине градске канцеларије у српском приморју о којима је сачувано довољно извора за реконструисање устројства и рада — Котор и Будва — заступљене су у литератури засебним монографијама или поглављима у оквиру ширих целина. Након, и данас корисног, одељка о которском нотаријату, којим је Илија Синдик обогатио своје виђење комуналног уређења Котора[95], Которска канцеларија добила је 1980. своју монографију из пера Ненада Фејића[96]. Будванска канцеларија, иза које није остао ниједан документ, обрађена је, поглавито на основу статутарних одредаба, у оквиру студије Жике Бујуклића о правном уређењу Будванске комуне[97]. Општи поглед на нотаријат у јадранским комунама под влашћу Србије и корисне допуне наведеним радовима пружа монографија Милоша Антоновића[98].

Правна и дипломатичка структура нотарског инструмента највише је привлачила пажњу правних историчара. Многе аспекте приватноправних односа оличених у саставу нотарских карти обрадила је (углавном на примеру которске канцеларије) Невенка Богојевић-Глушчевић. Од већег броја радова одабрали смо само оне који су најкорисније послужили задацима поређења[99]. Питање јавне вере (као централни проблем нотаријата) и диспозитивности нотарске исправе на веома широкој временској и компаративној основи обрадио је Лујо Маргетић[100]. На крају треба поменути и веома занимљиву расправу Милка Коса, који је поредећи грчке и латинске приватне акте настале на старим византијским територијама (на примеру Драча) пружио образац и указао на сву корист од испитивања међузависности различитих правних система, оличене у правној и дипломатичкој структури докумената[101].

[92] *M. Šufflay*, Die dalmatinische Privaturkunde, Sitzungsberichte der Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-historische Klasse, Band CXLVII, Wien 1904.

[93] *Костренчић*, Јавна вера, 71–84.

[94] Enciklopedija Jugoslavije 6, s.v. *Notar, javni* (*M. Kostrenčić*).

[95] И. *Синдик*, Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV столећа, Посебна издања САН CLXV, Историски институт 1, Београд 1950, 101–108.

[96] *Н. Фејић*, Которска канцеларија у средњем веку, ИЧ 27 (1980) 5–62; Исправе которских нотара из XV столећа, Мешовита грађа (Miscellanea) 8 (1980) 9–90.

[97] *Ž. Bujuklić*, Pravno uređenje srednjovekovne budvanske komune, Nikšić–Budva 1988.

[98] *М. Антоновић*, Град и жупа у Зетском приморју и северној Албанији у XIV и XV веку, Историјски институт, Посебна издања књ. 39, Београд 2003.

[99] *Н. Богојевић*, Купопродаја непокретности у Котору у првој половини XIV вијека (права и обавезе уговорних страна), ИЗ 3–4 (1981) 45–55; *Н. Богојевић-Глушчевић*, Уговор о куповини и продаји покретних ствари у градском праву Котора у XIV вијеку, ИЗ 1–2 (1989) 75–91; Negotium и instrumentum у градовима на јадранској обали у XIV вијеку, ИЗ 1–2 (1998) 115–126; Forme testamenta u srednjovjekovnom kotorskom pravu, u: *N. Bogojević-Gluščević*, Iz pravne prošlosti Kotora, Podgorica 1999, 33–37 (= Zbornik Pravnog fakulteta u Titogradu 8–9 (1982) 179–185); Pravo preče kupovine i otkupa nekretnina u Kotoru u XIV vijeku, ibidem, 137–152 (= *N. Bogojević-Gluščević*, Ugovor o kupoprodaji u Kotoru u XIV vijeku, Podgorica 1996, 111–126).

[100] *L. Margetić*, O javnoj vjeri i dispozitivnosti srednjovjekovnih notarskih isprava s osobitim obzirom na hrvatske primorske krajeve, Radovi Instituta za hrvatsku povijest 4 (1973) 5–79.

[101] *M. Kos*, Draške privatno-pravne listine v 13. stoletju, Архив за арбанаску старину, језик и етнологију 2-1 (1924) 1–10.

I ДЕО

НОМИЦИ

ПОРЕКЛО И ГЕНЕЗА БЕЛЕЖНИЧКЕ СЛУЖБЕ У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРБИЈИ

Термин

Ако је у неком елементу нотарског позива у старој српској држави оправдано тражити његово византијско порекло, онда су то, на првом месту, термини којима су обележавани носиоци ове функције. Јавни бележници називају се, готово без изузетка, номици или иномици (од грчког νομικός).

Релативно богату скупину грчких или погрчених латинских назива за јавне бележнике, Византијско царство баштинило је од свог римског претходника. Изрази ταβελλίων, ταβουλλάριος, συμβολαιογράφος, νομικός, νοτάριος покривали су својим значењем, делом или у целини, појединце задужене за састављање приватних исправа, али је њихова употреба у просторним и временским координатама варирала од изнијансираних значења до потпуне синонимије. Уз то, имајући у виду стилске одлике, у чисто језичкој равни употреба је често зависила од карактера списа или склоности ауктора (односно писара)[1]. Сигурно је, свакако, да су у време и на просторима продирања византијске цивилизације у српске земље, додирима или освајањем, апсолутну доминацију имали изрази νομικός и ταβουλλάριος. При томе се, наравно, узима у обзир поглавито дипломатичка грађа (конкретно, потписи на приватноправним исправама) будући да она најбоље одсликава живи језик и његову свакодневну употребу. Књижевна дела или законски текстови, због своје наглашене тежње ка архаизацији у изразу, могу чак да заведу у проматрању кроз лексичку призму.

Овде се, заправо, намеће питање како је дошло до тога да се од два релативно подједнако заступљена термина у суседним византијским областима, само један одомаћи у српском језику. Објашњење овој појави мора се тражити, на једној страни, у особеностима значења сваког од оба термина, односно разликама које су међу њима постојале на адми-

---

[1] *Ferrari*, Documenti, 9, 79, 121; *Медведев*, Очерки, 140; *Saradi*, Notariat, 63–74; *Burgmann*, Notar.

нистративном нивоу. Од када је, у последњој деценији XIX века, Захарије од Лингентала проблематизовао питање значења израза *номик* и *т̄авулар*, о њима су се, све до најсвежијих истраживања, низали мање или више подробни осврти. На општеприхваћеном мишљењу и најширем семантичком оквиру, по коме су *номик* и *т̄авулар* представљали писаре приватних исправа, почивају различита гледишта, било да се ради о остајању на позицијама просте синонимне употребе, било да се у обзир узимају административно уређење, језичке одлике или географски распоред[2]. Данас се као најприхватљивија могу узети запажања која за основу узимају квалитативну хијерархију оба термина у стилском и семантичком пољу. Ταβουλλάριος као архаичан, готово реторски термин, односи се на световне писаре, односно црквене писаре у великим градовима и седиштима митрополија, док је νομικός, више као изданак народног говора, означавао, готово без изузетка, припаднике клира нижег ранга, јавне бележнике у селима, мањим местима или епископијама[3]. Премда се строга граница не може повући, неспорна је чињеница да се већина номика помиње у епископијама, а већина тавулара у митрополијама. Ово одређење не заснива се само на црквеном рангу појединог места већ исто тако и на његовом значају као градског средишта. При томе треба имати у виду да је црквена организација стављена у основу ове поделе и због чињенице да се главнина вести о позновизантијском нотаријату тиче његове црквене половине и зато што је својеврсна превага коју је црква стекла у јавном животу имала одраза и на њену бележничку службу[4].

Сачувани помени писара у епархијама које су дошле под српску власт или су биле у њеном суседству потврђују горенаведено правило. Узимајући у обзир податке од краја XIII века, добија се следећа слика: У митрополијама Солуна, Сера, Мелника и Еноса као писари приватних исправа помињу се тавулари, док су у Јањинској, Драчкој и митрополији Христопоља и Филипија присутни тавулари и номици. С друге стране, епископије Јерисоса и Кесаропоља знају само за номике, али се зато

[2] *Zachariä v. Lingenthal*, Beiträge zur Geschichte des byzantinischen Urkundenwesens, BZ 2 (1893) 177–186; *Ferrari*, Documenti, 79; *Соловјев*, Уговор, 434; *Кос̄тренчић*, Јавна вера, 85 sq; *Darrouzès*, ΟΦΦΙΚΙΑ, 120, 381–383; *Kazhdan*, Nomikos; *Kazhdan — Cutler*, Notary.

[3] Ову поделу на непосредан начин објашњава *Медведев*, Очерки, 141 sq: „... в то время как табулярии связаны прежде всего с митрополией, составляя корпорацию во главе с примикирием, образуя основное и официальное звено византийского церковного нотариата и обслуживая церковно-монастырскую и светскую клиентуру в сравнительно щироких и территориальнын пределах, совпадавших с границами митрополии, номики, как кажется, были предназначены для какого-либо конкретного местечка — епископии, хоры или 'энории' (т. е. церковного прихода), совмещая обязанности и составителя (писца) актов, и нотария, и мыслились вспомогательным по отношению к табуляриату митрополии звеном, обслуживающим ту же самую клиентуру, но на местах".

[4] *Медведев*, Очерки, 140–159; *Saradi*, Notariat, 67–70; 105–109. У грчким приватноправним исправама из јужне Италије јављају се оба термина, али νομικός тек у поствизантијском раздобљу (*Falkenhausen — Amelotti*, Notariato, 27).

у Струмичкој епископији јављају тавулари[5]. По аналогији би требало претпоставити да су у епископијама које су дошле под власт српске државе на размеђу XII и XIII века, а поготову Милутиновим освајањима, јавни бележници такође носили звање номика. Преузимањем саме установе на освојеним територијама, преузиман је и њен назив. За невољу, нису се сачували приватни уговори које су, вероватно, писали јавни бележници освојених византијских епископија: Липљана, Призрена, Скопља, Дебра, Морозвижда. И док се упознавање са установом номика и њено могуће преузимање може само опрезно наслућивати у време освајања Призрена, оно је сигурно посведочено као једна од тековина Милутинових освајачких похода у Македонији. Заправо, први сигуран помен номика у српској држави везује се за Скопље, на самом крају XIII века. То је свакако био јавни бележник који, затечен на освојеној територији, наставља да обавља своју дужност, а у српском документу назван је *иномиком*[6]. Не само у Скопљу и другим епископским средиштима већ превасходно по мањим местима и селима нова српска власт морала се сретати са номицима. У прилог преовлађивању израза номик говори и чињеница да у областима освојеним у време краља Милутина није било ниједног значајнијег градског средишта (изузев можда Скопља, чија је величина само релативна). Наравно, снажни византијски утицаји, који су почели прожимати готово све области живота у српској држави, поготову од Душанових освајања, довели су и до ширег сусрета са називом *т̄авулар*, али је у српском језику почетни импулс лако стекао одлике уобичајеног. Уосталом, то је на најнепосреднији начин исказао глосатор превода ПС, о чему ће доцније бити речи.

На другој страни, преузимање само једног назива у српски језик објашњава се и извесним законитостима у језичкој комуникацији. Већ је напоменуто да је у грчком израз νομικός носио народски призвук, више прилагођен свакодневном говору. Тим пре што су νομικοί у своме послу углавном долазили у додир са клијентелом из нижих слојева дру-

[5] *Kos*, Draške listine, 9; *Соловјев*, Судије и суд, 153 sq; *А. П. Каждан*, Локальные формуляры поздневизантийских грамот, ВВ 3 (1950) 387–393; *D. Papachryssanthou*, Histoire d'un évêché byzantin : Hiérissos en Chalcidique, TM 8 (1981) 386 sq; *Медведев*, Очерки, 142–155, 254–257; *Saradi*, Notariat, 106 sq, 141–148, 223–244. У литератури о византијском нотаријату није уочен занимљив податак о тавулару Драчке митрополије с краја XIV века. Више од једног столећа након што је Драч измакао из византијских руку грчка канцеларија при Драчкој митрополији још увек је била активна. Међу многобројним потписима на латински писаној повељи, којом Драчка општина 25. јануара 1383. даје Дубровчанима слободу трговине, налази се и један грчки: Νοτάριος καὶ ταβουλλάριος τῆς ἁγιωτάτης μητροπόλεως καὶ κριτὴς Δυρραχίων ὁ Δοβρόμηρος ὑπέγραψα (*J. Радонић*, Дубровачка акта и повеље I/1, Зборник ИЈК, III одељење, књ. 2, Београд 1934, 117). Овај податак утолико је занимљивији будући да је дужност тавулара тада обављао Словен (ваљда Србин) Добромир. За помене номика у Драчу cf. *L. Thallóczy, C. Jireček, E. Sufflay*, Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia I, Vindobonae 1913, № 242, 246.

[6] *Новаковић*, Зак. спом, 610; *Соловјев*, Од. спом, 71.

штва[7]. Преузимање установе и термина на српском језичком подручју имало је чисто практичан карактер. Обављање бележничког заната било је, пре свега, окренуто обичним корисницима из народа, често неписменим, код којих је говорни језик био једино средство комуникације. Овим потребама сигурно је више одговарао једноставан израз номик, лако прилагодљив гласовном систему српског језика.

Колико год да се разлози преузимања термина νομικός у српски могу привести рационалном објашњењу, утолико је, у чисто језичкој сфери, теже одредити се према питању постојања две фонетске варијанте исте именице — номик и иномик. Од када се у Скопској повељи краља Милутина (1299–1300) јавни бележник означен термином иномик први пут јавља на српском подручју[8], обе варијанте живе напоредо у је-

---

[7] Cf. *Saradi*, Notariat, 70, 109.

[8] Премда се први помен иномика на српској територији везује за настанак скопске повеље (1299–1300), сам текст није доспео до нас у облику у којем је настао. Оригинал Милутинове хрисовуље није сачуван, а у ризници манастира Хиландара чувају се два непотпуна преписа. Један од њих, писан на хартији, представља препис из треће четвртине XIV века (судећи по воденом знаку) и садржи највећи део текста повеље, без почетних одељака (*Грујић*, Три повеље, 2 sq; *Синдик*, Српска акта у Хиландару, 115, № 136/138). Заправо, почетак сачуваног текста на овом фрагменту представља крај реченице у којој се помиње иномиков откуп, удаљен свега неколико речи уназад, па се сасвим сигурно налазно у првом претходном реду данас несталог текста. Други препис, сачуван на два комада пергамента са континуираним текстом, садржи део повеље од почетка (укључујући и податак о иномику) до одељка са навођењем имања и прилога манастиру у селу Бутељи, тј. до помена њиве Усрана купина (*Синдик*, Српска акта у Хиландару, 21, № 5; 116, № 137/139). Текстови примерка на хартији и овога на пергаменту поклапају се од места иза помена иномиковог откупа до помена њиве Усрана купина. У литератури је преовладало мишљење да су и ова два пергаментна примерка делови преписа начињеног средином XIV века или касније (*Грујић*, Три повеље, 3; *В. Мошин*, Повеље краља Милутина — дипломатичка анализа, ИЧ 18 (1971) 67; Споменици I, 205; *Синдик*, loc. cit.). Томе свакако у прилог говори и чињеница да два комада пергамента, иако текст тече без прекида, не носе ни трагове спајања нити намере да се то учини. Будући да имају јасно изражене горње и доње маргине, лепљење делимичним преклапањем оставило би такође празан простор између две текстуалне целине. Можда су ова два листа остаци или замеци преписа начињеног или замишљеног у облику књиге (као што је случај са знаменитом бањском повељом) с обзиром на то да су им димензије приближно једнаке. У запису на полеђини другог од њих (Хил. № 5; А 4/1) монах Никандар говори само о два фрагмента (**сїѧ два записанїѧ**). У сваком случају, изгледа да је пред његовог првог несуђеног издавача (Љубомира Ковачевића) повеља дошла у виду три и данас постојећа фрагмента. О томе говори не само извод из Ковачевићевог издања у Новаковићевим Законским споменицима већ и чињеница да се међу сачуваним одштампаним табацима Споменика 44 (АСАНУ, Историјска збирка № 9303) налази на страни 26 текст завршног дела скопске повеље приређен управо на основу преписа на хартији. Мада су се у међувремену неки примерци загубили а потом појавили (*Грујић*, Три повеље, 2 sq; на снимцима које је за Академију начинио 1930. године Владимир Ћоровић налазе се сва три примерка — АСАНУ, Историјска збирка № 7903–а/6а, б, в, г) сва досадашња издања заснивају се на три данас постојећа фрагмента (Новаковић и Соловјев на основу Ковачевића, Грујић и Мошин непосредно). То исто значи да је вест о иномику из Скопља дошла пред лице научне јавности на основу другог пергаментног примерка, односно да је само на основу овог преписа познат (v. снимак код *Грујић*а, Властелинство, 76–77, сл. 3 и 4).

зику кроз наредна два столећа, без изразите преваге једне од њих или наглашених локалних особености.

Термином *номик* означавају своје занимање Жегар[9], Влачискут[10] и Рун[11] из Призрена, Божић из Ораховца[12], Степан из Новог Брда[13], Гуњан из Трепче[14] и Калојан из Сопишта код Скопља[15], док је код Николе из Призрена превојем почетног вокала настао облик *намик*[16]. У рукописима старије редакције ЗЈ (Атонски, Шишатовачки, Хиландарски, Барањски, Ходошки, Призренски) среће се такође облик *номик*, што готово сигурно указује да се исти облик налазио и у протографу[17]. Глоса уз именицу *т҃авулари* у Д–8 глави ПС носи облик *номик* само у једном од прегледаних рукописа (НБС № 43 из 1540. године)[18]. Што се придева тиче, облик *номички* познаје РЗ[19], а *номикат҃,а* среће се у глави С–4 ПС[20].

Иномиком себе називају писари: поп Никола из села Речица крај Хтетова[21], Стојан из Трепче[22] и Радосав из Призрена[23]. Преводилац Синтагме Матије Властара употребљава такође облик *иномик*. Глоса уз именицу *т҃авулари* у глави Д–8, у рукописима обрађеним у литератури, осим већ наведеног изузетка с почетка XVI века, редовно користи израз *иномици*[24]. На исти начин је у глави Е–16 преведен израз Ταβουλλάρι-

---

[9] *Ст҃ојановић*, Записи и натписи I, № 158; *Ненадовић*, Богородица Љевишка, 29; *Томовић*, Морфологија, № 77.

[10] *Новаковић*, Поменици, 50; *Радојичић*, Исписи, 32.

[11] *Новаковић*, Поменици, 98; *Радојичић*, Исписи, 33.

[12] *Бубало*, Повеље, 98.

[13] Прилог V.

[14] Прилог VI.

[15] Прилог III.

[16] Прилог II. Занимљиво је поменути да балкански турцизми изведени од грчког νόμος (где је акценат на првом слогу) показују без изузетка облике са дуљењем првог вокала *na*– (*Skok*, Nomik). Осим тога, арапски језик познаје именицу nāmiq са значењем „онај који пише“. У истом облику она се користила као лично име, те је тим путем доспела, посредством Турака, у антропонимију балканских муслимана (*A. Škaljić*, Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku, Sarajevo 1965, s.v. *Namık*). Облик и значење арапске основице упућују на могуће грчко порекло.

[17] *Зигелъ*, Законник, прил. 3; *Флорински*, Памятники, 455, 487, прил. 205; *Новаковић*, Примери, 351; *Соловјев*, Законодавство, 541.

[18] *Троицки*, Допунски чланци, 24.

[19] *Радојчић*, Закон, 56.

[20] *Новаковић*, Синтагмат, 471.

[21] Прилог I.

[22] Прилог IV.

[23] *Новаковић*, Поменици, 66; *Радојичић*, Исписи, 33.

[24] *Флорински*, Памятники, 396; *Новаковић*, Синтагмат, 242; *Троицки*, Допунски чланци, 24. Ради се о следећим рукописима: Дечани 111 и 112 (*Д. Богдановић*, Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVII века), Зборник ИЈК I одељење, књ. 31, Београд 1982, № 1416 и 1424), Пчињски (ibidem, № 1417), Крушедолски (ibidem, № 1418), Церски или Карловачки млађи (ibidem, № 1423), Карловачки (ibidem, № 1426).

οι[25]. Исти облик преузет је и у СС (глава Д–8) на основу глосе[26]. Од рукописа ЗЈ једино се у Раковачкој редакцији употребљава израз *ином*ик[27]. Напокон, Дубровчани, судећи по познатим примерима, искључиво користе термин *ином*ик, било у ћирилским актима (тако ословљавају нотара Јована из Напуља)[28] било у латинским, у облику inomich (carta de inomich у књизи Михаила Лукаревића или као надимак по коме је био познат дубровачки трговац Никола Куделиновић)[29], односно upomich[30]. Познати су такође и придевски облици са почетним *и*. Већ је на-

25 *Новаковић*, Синтагмат, 284, погрешно је облик **иномици** прочитао као **и номици**. Таквим читањем ова одредба добила је донекле измењен смисао у односу на извор у грчкој Синтагми, односно 11. глави 120. Јустинијанове новеле, из које је преузета (*Rhalles — Potles*, Σύνταγμα, 270; Corpus iuris civilis, vol. III. Novellae, ed. *R. Schoell — G. Kroll*, Berolini 1912[4], 590). Одељак о којем је реч говори о неотуђивости црквене имовине и прети казном бележнику који би написао уговор о залози такве имовине. Додавањем везника *и*, у Новаковићевом издању, претња казном протегла се на свакога ко напише уговор о залагању укључујући и номике. Оригинални текст, напротив, узима у обзир једино могућност да су јавни бележници (συμβολαιογράφοι код Јустинијана; Ταβουλλάριοι у Синтагми), као лица задужена овом обавезом, могли написати уговор о залози и искључиво се на њих односи санкција. Ни у грчком и латинском тексту новеле, нити у Синтагми нема везника који је могао бити искоришћен од српског преводиоца, односно који би одредби дао другачији смисао. И у српском преводу задржано је исто значење јер конструкција с партиципом **написав'ше иже кнїгы о сицѣвыхь** (sc. залози) представља атрибут именице иномици, са значењем да се казна односи на иномике који су записали исправе о залагању црквених ствари. Не треба заборавити да се у већ поменутој глоси, у рукопису који је Новаковићу послужио као подлога издања, такође употребљава облик *иномик*. Новаковића је очигледно бунио облик *иномик*, будући да је и при ранијим сусретима с њим поступао на сличан начин. У преводу на савремени српски језик исправе попа Николе иномика (*Новаковић*, Два правна споменика, 170), он је такође почетно *и* претворио у везник: „Поп Никола и номик писа и потписа“. Још раније, у студији о српским поменицима, звање иномика уз име извесног Радослава у Призренском поменику *Новаковић*, Поменици, 66, протумачио је као презиме **Иномићь**. За истог Радосава, пак, Ђорђе Сп. Радојичић је поново оснажио објашњење о везнику *и*. У расправи О поменику, 61, n. 4, изнео је мишљење да је између имена и звања грешком унето слово *и*, да би у издању својих исписа из поменика (*Радојичић*, Исписи, 33) овај став и потврдио штампајући одељак на следећи начин: **Помени Господи раба своего Радосава и номика и родїтелю юго.** Узгред, збуњеност обликом *иномик* потиче још од времена када је Миклошић припремао грађу за свој речник. Он је сматрао да је облик *иномици* у одредби о номицима поглавља Д–7 СС погрешно написан уместо *икономици* (*Miklosich*, Lexicon, s.v. **тавоуль**).

26 *Флорински*, Памятники, 396, прил. 162; *Mošin*, Otečnik, 67.

27 *Флорински*, Памятники, 455, прил. 213. Међутим у тексту СС истог рукописа јавља се исквaрени облик **иноемици** (Археографско одељење НБС, микрофилм № А 1333, fol. 14)

28 *Динић*, Неколико ћириличких споменика, 107.

29 *Динић*, Из Дубровачког архива I, 80. За Николу Куделиновића v. одељак о њему у поглављу *Личности*.

30 *Веселиновић*, Мало веће, 411. Судећи по одредници *Nomicus* у Барталовом речнику мађарског латинитета (*A. Bartal*, Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae, Budapest 1901, 441), ова реч је посведочена и у угарској грађи. Додуше, аутор јој порекло изводи непосредно од грчког νομικός, не наводећи извор у којем се јавља, већ само речник *János Nep. Nagy*, Hierolexicon Polymathicum Latino-Hungaricum, Szombathelyen 1845, из којег је ексцерпирао овај податак.

веден пример из скопске повеље (*иномиков ошкуп*)[31]. Српска властела Повика, Ђурађ и Милош, знају за облик *иномикашски*[32] (о чему ће даље још бити речи), а у Дубровнику се среће облик *иномички*[33].

Премда је у литератури и речницима увек наглашаван фонетски дуализам термина, готово да нема ниједног покушаја да се објасни облик *иномик*[34]. Основна варијанта **номикь** дословно је преузети грчки облик νομικός (наравно, без грчког наставка). Објашњење за варијанту са иницијалним *и* једини је покушао да да̑ Петар Скок у своме *Ешимологијском рјечнику* и то на примеру придева *иномикашски*[35]. Он преузима Даничићеву претпоставку да се основа придева ослања на грчки облик νομικάτον[36], а иницијално *и* објашњава постојањем грчког члана η, који је у српском спојен с именицом. Овакво гледиште тешко је прихватљиво будући да је именица νομικάτον средњег рода, а члан η женског, те никако није могао стајати испред ње. Члан η није се могао наћи ни испред именице (заправо, поименниченог придева) νομικός, који је мушког рода. Дакле, разлози због којих је немогуће тражити порекло протетског *и* у грчком члану η више су него очигледни.

31 Будући да је ово место из повеље сачувано само у препису из средине XIV века или касније (v. n. 8 овог поглавља), постоји могућност да је приликом преписивања дошло и до нехотичног прилагођавања навикама преписивача. Другим речима, ми не можемо до краја бити сигурни у то да ли је у оригиналном примерку Милутинове повеље стајало *номиков* или *иномиков*, без обзира на то што је препис изведен веома брижљиво у сваком погледу (v. снимак код *Грујића*, Властелинство, 76–77, сл. 3 и 4).

32 *Пуцић*, Споменици II, 26; *Јиречек*, Споменик XI, 34; *Стојановић*, Повеље и писма II, 415, 417.

33 *Динић*, Неколико ћириличких споменика, 107.

34 *Miklosich*, Lexicon, s.v. *номик*; *Даничић*, Рјечник, s.v. *иномикашски*; *Новаковић*, Примери, 660; Rječnik JAZU, s.v. *иномикашски*; L. Thallóczy, C. Jireček, E. Sufflay, Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia I, Vindobonae 1913, у индексу: νομικός (nomicus, **номикь**, **иномикь**); *Мошин*, Византиски утицај, 157; Споменици I, 215, n. 43; III, 292, n. 30; Rečnik SANU, s.v. *иномик*. Студије у којима би се најпре могао очекивати одговор на ово питање уопште га не дотичу. *Vasmer*, Die griechischen Lehnwörter, 103, наводи само одредницу *номик*, са уобичајеном етимологијом, али нигде не спомиње именичку и придевску варијанту са протетским *и* иако му она није могла остати непозната с обзиром на фонд објављених извора, а поготову речнике из којих је ексцерпирао грађу. Студија *И. Поповића*, Новогрчке и средњегрчке позајмице у савременом српско-хрватском језику, ЗРВИ 2 (1953) 199–237; Грчко-српске лингвистичке студије II — Грчке позајмице у савременом српско-хрватском језику, ЗРВИ 3 (1955) 111–115; Грчко-српске лингвистичке студије III — Проблем хронологије византиских и новогрчких позајмица у српском језику, ЗРВИ 3 (1955) 117–157, ставља посебан акценат на фонетске промене приликом преузимања грчких речи у циљу одређивања хронологије грчких позајмица у српском говорном језику. Премда је из истог разлога обухваћена, добрим делом, и лексичка грађа средњовековног порекла, одабир су прошле само оне речи које су наставиле да живе у језику и након XV столећа, а међу таквима, колико се зна, нема именице номик–иномик. За невољу, међу примерима фонетског прилагођавања које даје аутор нису се нашли такви чија би се законитост могла применити и на случај номика–иномика.

35 *Skok*, Nomik.

36 *Даничић*, Рјечник, s.v. *иномикашски*. Ове податке преузима непромењене и Rječnik JAZU.

Иако неприхватљиво, Скоково тумачење указало је на правац у којем би се могло тражити објашњење. Ако је женски члан η неспојив са именицом νομικός, онда то није члан за номинатив плурала мушког рода οἱ, који је у разматрано доба имао идентичну гласовну вредност (οἱ νομικοί). Овом објашњењу не може се дати апсолутна вредност, иако је, свакако, мање незгодно од постојећег. Ово зато јер се у српском језику налази још један пример исте фонетске појаве, али с грчком основом у средњем роду. Израз νομίσθρον[37] јавља се у српским повељама у облику **иномистҏь** и **номистҏь**, (*иномисӣро* и *номисӣро*) уз изразиту превагу варијанте с протетским *и*[38]. Појава протетског *и* приликом преузимања речи νομίσθρον не може се објашњавати грчким чланом ни у једнини ни у множини. Стога се могући одговор за обе речи (*иномик, иномисӣро*) може очекивати једино посредством подробног истраживања у домену морфофонологије.

На овом месту ваљало би дати још неколико претпоставки, али се питање мора оставити отвореним. Иако су различитог рода, те се протетско *и* у позајмљеницама не може тумачити мушким чланом у номинативу плурала, оба грчка израза повезује почетна гласовна група νομι-. Међутим, грчка реч νόμισμα у своме посрбљеном облику (јавља се, истина, веома ретко) није посведочена са протетским *и*. Пример преузи-

---

[37] Облик грчке основице јавља се у литератури и као νομίστρον и νομίθρον. Варијанта којој смо дали предност наведена је код *Максимовић*, Порески систем, 119.

[38] *Новаковић*, Зак. спом, 401, 437, 448, 461, 512, 514, 759. Облик *номисӣро* јавља се једино у повељи цара Душана цркви анагноста Драгоја, по обичају у имунитетској формули. Истина, Новаковић је у своме издању, по аналогији с осталим примерима, реч прочитао као *иномисӣро*, спојивши реч са везником *и*. Међутим, читава имунитетска формула ове повеље срочена је тако да не оставља места недоумици о облику наведеног термина. Порези се набрајају по уједначеном обрасцу уметањем везника *и* између сваке ставке (....**и псаҏа, и позоба, и поноса, и номистҏа, и тҏавнине, и гҏадежа**....). Нема разлога да се само у случају *иномисӣра* (заправо, *номисӣра*) тај везник испусти, тј. овде је, без сумње, реч о облику без протетског *и*, а слово *и* испред именице представља везник. На такав, једино правилан начин ово место је прочитано код *Арх. Леонида*, Стара српска писма, ГСУД 24 (1868) 240 и у коментару Душанових повеља од *Флоринског*, Памятники, 120. Популарност Новаковићеве збирка учинила је, међутим, да се у већем делу литературе рачуна с обликом *иномисӣро* као са јединим еквивалентом грчком νομίσθρον (*Јиречек*, Историја Срба II, 211; *Мошин*, Византиски утицај, 150; *М. Благојевић*, Планине и пашњаци у средњовековној Србији, ИГ 2–3 (1966) 84; *Максимовић*, Порески систем, 119, n. 78; ЛССВ, s.v. *Иномисӣро* (*М. Благојевић*)). Недоумице око овог термина додатно су појачане чињеницом да у важнијим речницима није на правилан начин протумачено њено порекло. *Даничић*, Рјечник, s.v. **иномистҏь**, тражио је порекло ове речи у претпостављеној сложеници οἶνος + μισθός, а *Vasmer*, Die griechischen Lehnwörter, 67, у облику οἰνομίστρον. Међутим, ниједан од ова два израза није потврђен у изворима. Њихове резултате цитира *Skok*, Etimologijski rječnik, s.v. *inomistrъ*, не дајући ново решење. Овакав приступ, поготово код Фазмера и Скока, утолико је теже разумети када се зна да су им облици грчке основе били приступачни већ у збирци грчких аката Миклошића и Милера (v. податке код *Љ. Максимовића*, loc. cit.), а правилна етимологија успостављена још код *Усӣенског*, Материалы, 50–51. Низ истоветних етимологија наставио је *Флорински*, Памятники, индекс s.v. *номисӣрь*, а потом *Јиречек*, loc. cit., и *Соловјев — Мошин*, Грчке повеље, 431 (да поменем само најважније).

мања грчких речи са иницијалним ζ- и σ- (ζωγράφος, Σμίρνα), које у српском могу добити иницијално *и* по аналогији с речима које почињу префиксом **изь-** (према тумачењу Фазмера), могло би објашњење нашег питања усмерити ка сличном угледању на у српском веома продуктивни префикс **ино-**. Још једном треба нагласити да се објашњење дублета *номик–иномик* не може тражити у неким локалним особеностима, будући да се оба израза готово равноправно користе без обзира на време, простор или карактер извора. У овом погледу ваља једино указати на појаву да се у грађи дубровачког порекла, ћирилској и латинској, искључиво среће облик са протетским *и*. Наравно, овде се ради о преузимању речи из српске средине, а не непосредно из грчког. Уколико није реч о особености локалног дубровачког говора, можда ова појава указује да је, без обзира на однос који произилази из сачуваних извора, у говорном и пословном језику српске средине облик са почетним *и* имао превагу. Природно је да су Дубровчани у том случају преузели реч у оном облику какав се могао чути међу светом у трговачким и рударским градовима Србије[39].

Мешање српских и грчких морфолошких елемената још је занимљивије на примеру придева *иномикаӣски*. Српском иницијалном *и* следи основа ослоњена на грчки облик νομικάτον, а на крају је ради прилагођавања духу језика додат српски придевски суфикс *-ски*. Писмо Ђурђа Повике Дубровчанима, у којем се првобитно јавља овај придевски облик, писао је његов дијак у Солуну и то недвосмислено говори о утицају средине. Неколико година доцније исти облик јавља се у власторучном писму његовог брата Милоша писаном у Призрену. Грчки облик νομικάτον узет је као основа за грађење придева у глави С–4 ПС, с тим што је у овом случају преузимање било дословно уз просто додавање падежног наставка на грчку основу (**О книгахь записныхь оуглавныхь ҏекше номикатихь**)[40]. То значи да би у номинативу сингулара неодређеног вида овај придев требало да гласи **номикать, а, о**. Опредељујући се за овакав придевски облик, преводилац није имао пред собом у грчком предлошку реч νομικάτον већ συμβόλαιον[41]. Преводећи грчки термин συμβόλαιον (уговор, писана исправа) синтагмом **книга оуглавна записна**, односно **книга номиката**, редактор Синтагме послужио се, као добар зналац грчког језика и литературе, прецизним техничким изразом са којим се, очигледно, често сретао. Високоучени карактер дела које је настајало није га обавезивао да морфолошки прилагођава грчку основу говорном језику, као што је то, готово спонтано, чинио дијак Ђурђа Повике. У вези са наведеним примерима занимљива

---

[39] У разматрању проблема дублета *номик–иномик* драгоцену помоћ пружио ми је својим сугестијама проф. др Александар Лома. Овом приликом још једном му најтоплије захваљујем.

[40] *Новаковић*, Синтагмат, 471.

[41] *Rhalles — Potles*, Σύνταγμα, 444.

је и појава да је за основу српског придева узета грчка именица. У овом облику наводи је већ Диканж (Du Cange), без цитирања извора, са значењем instrumentum notarii, contractus[42]. Порекло придева *иномикатски* у овој речи већ је наслућивао Ђура Даничић, одређујући је значењем tabulae. Ово значење преузима и Петар Скок додајући да се облик именице са наставком -ατον ослања на латински суфикс *-atum* (за партицип средњег рода)[43]. Заправо, најједноставније би се ова реч могла превести као номичка исправа. Како је духу српског језика стран овакав начин творбе речи с циљем да се изрази порекло и одређење извесног појма, именица νομικάτον узета је за основу грађења придева као атрибутивног дела именичке синтагме (при чему је главна реч *књига* — исправа). Наравно, најпримереније српском морфолошком систему јесте грађење придева додавањем суфикса *-ски* (*номички, иномички*) или суфикса *-ов* (*иномиков*) на основу посрбљене именице *номик* или *иномик*.

У употреби термина *номик* и *иномик* за обележавање српских јавних бележника готово да нема изузетака. А изузеци су по својој бројности и карактеру толико занемарљиви да заиста служе једино потврђивању наведеног правила. На српском државном и језичком подручју током средњег века срећу се још три термина који могу сугерисати означавање писара приватних исправа — **тавоуларь, протонотарие** и **нотарь**.

Грчко порекло израза *тавулар* већ је истакнуто у претходном излагању. Грчки текст Синтагме Матије Властара помиње свега на три места јавне бележнике и сва три пута обележава их изразом ταβουλλάριοι[44], иначе својственом законским текстовима и књижевном стилу. Превод Синтагме одражава на упечатљив начин схватања српске средине о питању терминологије установе нотаријата. У глави Д–8 ПС грчки термин дословно је преузет, али је на маргини уз текст додата глоса која појашњава — **Тавоулари иже оу нась иномици**[45]. Будући да се ова глоса, уз незнатне варијанте, јавља у свим познатим рукописима ПС, вреди претпоставити да је додата већ од самог преводиоца[46]. Овом кратком напоменом преводилац је нагласио како су у пракси називани бележници, имајући у виду намеру да неразумљиви и непознати термин учини јасним читаоцу указивањем на његов синоним одомаћен у свакодневној језичкој комуникацији. Истоветну намеру показао је и састављач СС, у чији је избор ушао овај чланак. Истина, он је имао ту предност да му је на располагању стајао ПС са већ дописаним драгоценим глосама преводиоца.

[42] *Du Cange*, Glossarium, 1001.

[43] *Даничић*, Рјечник, s.v. *иномикатски*; Rječnik JAZU, исто; *Skok*, Nomik.

[44] *Rhalles — Potles*, Σύνταγμα, 230, 270; *Kalužniacki*, Λέξεις Λατινικαὶ, 88; *Троицки*, Допунски чланци, 96.

[45] *Флорински*, Памятники, 396; *Новаковић*, Синтагмат, 242; *Троицки*, Допунски чланци, 24.

[46] Ibidem, 23.

Имајући пред собом објашњење термина *тавулари*, он га је унео у текст учинивши га тиме прегледнијим. Тако у свим рукописима СС, у члану Д–7, иза реченичног одељка **аще и тавоулари боудоуть** следи кратка апозиција **рекше иномици**, а затим се реченица наставља као у ПС[47]. Изузетак, као и у многим другим појединостима чини Раковачки препис СС[48]. У одредби о номицима, потпуно је избачен термин **тавоулари**, па имамо текст **аще ли иноемици боудоуть**, без потребе разјашњења у апозицији.[49]

Следеће место на којем се реч ταβουλλάριοι јавља у грчком тексту Синтагме, у поглављу Е–16, преведено је на српски речју **иномици**[50]. Овога пута преводилац више није хтео да оставља места недоумицама. Ако је у првом случају по инерцији преузео израз *тавулари*, наметнувши себи обавезу да га објасни глосом, при следећем сусрету с истим изразом одлучио се за једноставније и свакако корисније решење замењујући га српском читаоцу добро познатим термином иномик. Најзад, трећи пример налази се у оном делу Синтагме који не спада у њен основни текст. Наиме, после закључка ПС налазе се још два допунска чланка. Други од њих представља веран словенски превод кратког грчког речника у којем је дато објашњење, алфабетским редом, 67 погрчених латинских правних термина који се појављују у Василикама. Међу њима налази се и термин *тавулари*[51]. Карактер овог чланка довољан је за објашњење зашто је израз *тавулари* остао и у српском тексту. У питању је дословно преузимање грчког речника, у којем је свака одредница представљала terminus technicus, па је као таква простом транслитерацијом пренета на ћирилицу. С друге стране, грчка објашњења речи преведена су на српски. Тако је одредница ταβουλλάριοι протумачена у грчком изворнику изразом δημόσιοι, док је у српском преводу одредница дословно преузета у облику **тавоуларіи**, а објашњење је преведено као **народныи**[52].

[47] *Флорински*, Памятники, 396 (упоредан грчки текст), прил. 162; *Mošin*, Otečnik, 67. За основу издања Флорински је узео Ходошки рукопис ДЗ, у којем је реч **тавоулари** погрешно написана **тавоури**. С друге стране, он у напомени наводи пример из Призренског рукописа и тзв. Београдског зборника, где је реч **иномици** погрешно написана као **иноци**.

[48] То је особена редакција у којој је напуштен алфабетски распоред и сва грађа подељена на 75 поглавља. Разлике у односу на основну верзију СС обухватају стилске и садржајне варијанте, нарочито преузимањем извесног броја одредби облигационог права из превода Прохирона. Поглављу Д–7 основног текста СС овде одговара глава 22, под насловом **ѡ свѣдочьбыхь** (*А. Соловјев*, Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године, САНУ, Одељење друштвених наука, Извори српског права VI, Београд 1980, 69–72, 141–145; *idem*, Законодавство, 337–339).

[49] Археографско одељење НБС, микрофилм № А 1333, fol. 14.

[50] *Новаковић*, Синтагмат, 284. Овај члан није ушао у избор СС.

[51] Објашњење и упоредан грчки и словенски текст овог чланка *Kalužniacki*, Λέξεις Λατινικαὶ, 84–88; *Троицки*, Допунски чланци, 48–50, 94–96.

[52] *Kalužniacki*, Λέξεις Λατινικαὶ, 88; *Троицки*, Допунски чланци, 96. Порекло тумачења речи *тавулар* у речнику заснива се на обичајима и схватању још из времена Рим-

Изрази *протонотар* и *нотар* дошли су у српски језик било непосредно из латинског било посредством грчког језика. Употреба термина *протонотар* ни у једном познатом примеру не односи се на означавање писара приватних аката (у ствари, српских јавних бележника). У грчкој цркви позната је служба протонотара, високог достојанственика на челу друге пентаде клира, задуженог надзором над радом црквених нотара (на челу канцеларије стајао је хартофилакс). Премда су превасходно координисали рад црквених писара, редиговали акте или водили преписку надлежног архијереја, познати су случајеви да протонотар обавља истовремено и дужност тавулара (нарочито у провинцији), било да то наглашава удвајањем звања или не[53]. У Византији су били у употреби пописи црквених достојанственика (патријаршијских и епархијских), у којима су у строгом хијерархијском поретку набрајане све дужности[54]. Два таква списка посредством Синтагме Матије Властара преведена су на српски, те је тим начином преузет и израз πρωτονοτάριος у облику **ҧрѡтонотаріе**. Ова два пописа, са занемарљивим одступањима у садржају, налазе се у саставу допунских чланака ПС. Један од њих је, по редакцији Матије Властара, последњи, 35. одговор Јована епископа Китроског Кавасили епископу Драчком, под називом **Ѡ црьковныхь сановѣхь**, срочен у стиху[55]. Други представља први од пет допунских чланака који спадају у corpus clausum ПС, под насловом **Иже великые цркве ѡффікіи**[56]. И мада су се, како је наглашено, протонотари у грчким епархијама могли бавити и писањем приватних исправа, у овом случају реч је искључиво о званичном хијерархијском списку црквених достојанстава. Вреди се запитати колико су ови пописи служили као узор новооснованој Српској патријаршији приликом њеног организовања[57].

Протонотар је прешао из грчког у српски и превођењем књижевних дела. У једној од приповести збирке под називом *Стефанит и Ихнилат,* међу цареве најближе сродинке убраја се и **прьвонотаріе, иже есть старѣи книжникѡмь**[58]. Реч је, свакако, о начелнику царске канце-

ског царства према којима tabellio мора обављати своју дужност на јавном месту. Овакав положај нашао је у то доба одраза управо у терминологији, па се табелиони често означавају придевима forenses, publici, δημόσιοι, αγοράτοι (*Ferrari*, Documenti, 122; *Костренчић*, Јавна вера, 86; *Saradi*, Notariat, 37, 84).

[53] О дужности протонотара у византијској цркви v. *Соловјев*, Судије и суд, 151; *Живојиновић,* Судство, 224–227; *Darrouzès*, ΟΦΦΙΚΙΑ, 355–359; *Saradi*, Notariat, 132–137.

[54] Темељну студију и издање грчких листа црквених достојанственика пружа *Darrouzès*, op. cit.

[55] *Новаковић*, Синтагмат, LXXXV–LXXXVII; *Троицки,* Допунски чланци, 45 sq. За свој преглед достојанстава црквеног клира *Соловјев*, Судије и суд, 149–152, служио се управо овим чланком. Грчки текст *Darrouzès*, ΟΦΦΙΚΙΑ, 172–183, 538 sq.

[56] *Флорински*, Памятники, 310, n. 1; *Троицки,* Допунски чланци, 28 sq, 63. Грчки текст *Darrouzès*, ΟΦΦΙΚΙΑ, 242–259, 563–565.

[57] Cf. *Соловјев*, Судије и суд, 152.

[58] *Gj. Daničić*, Indijske priče prozvane Stefanit i Ihnilat, Starine JAZU 2 (1870) 302 (=Ситнији списи Ђуре Даничића III, приредио *Ђ. Трифуновић*, Посебна издања САНУ

ларије. Овај пример занимљив је и стога што је први део сложенице замењен српским придевом. Звање протонотара, барем према записима српског канцелара Дубровачке републике, Руска Христифоровића, носио је управник канцеларије и поверљиви дворанин авлонског господара Мркше Жарковића, Јани[59].

Јављање именице *нотар* у српским изворима везује се и за западњачко и за византијско порекло. Осим примера у ћирилским дубровачким актима у којима се речју **нотарь** обележавају дубровачки нотари[60], у једном италијанском писму Тодора Мласкоњића, дубровачког властелина настањеног у Новом Брду, писаном октобра 1403, изразом notar de Nouaberda означавао се очигледно новобрдски номик[61]. Звање нотара носили су латински канцелари на двору српских деспота, Никола де Архилупис и Јован (per magistrum Johannem notarium nostrum)[62]. У већ помињаном допунском чланку ПС **Иже великые цркве ѡффікіи** наводи се на последњем месту **прїмикиріе патрїархь нотаревь**, заправо примикерије патријаршијских нотара[63]. Нотарима (νοτάριος) у Византији су обележавани углавном писари или секретари у државним или црквеним телима, мада је од XIII века у областима под латинском влашћу или утицајем приметно коришћење овог израза са његовим западним значењем. У исто време, штавише, нису ретки случајеви губљења оштре границе између нотара и тавулара у изворима насталим на чисто византијском тлу[64]. У српском преводу Синтагме говори се, очигледно, о писарима патријаршијске канцеларије. Грчког порекла и значења је и помен нотара у једном рукопису XVI века (?). **Въспоминаніе Светые Горы Аѳонскые** преведено је **Гаврїилѡмъ священноинокѡмъ, нотарїемъ съборніе цркве Светые Горы иже вь протато**[65]. Без обзира на значење које у овом случају термин *нотар* има, пажњу од овог помена одвлачи чињеница да је реч о Светој Гори и времену турске владавине.

CDLXXXVI, Одељење језика и књижевности 25, Београд 1975, XVII); cf. *Vasmer,* Die griechischen Lehnwörter, 125.

[59] *Јиречек*, Споменик XI, 11, 14, 49, 51; *Стојановић,* Повеље и писма I, 399, 401, 403. Њему је, по свему судећи, идентичан Мркшин дворанин Јани Јањетић.

[60] *Стојановић,* Повеље и писма I, 103; II, 93, 186.

[61] Прилог VIII (Lett. di Lev. 5, прилог ad fol. 25); *Динић*, Рударство II, 77. Изгледа да је управо овај податак имао у виду и *Jireček*, AfSlPh 19, 603, када је још 1897. писао: „die im Binnenlande Handel treibenden Dalmatiner bezeichneten sie wie ihre heimischen Schreiber als notarii".

[62] *Спремић*, Деспот, 498, 761.

[63] V. n. 54.

[64] О нотарима у Византији v. *Darrouzès*, ΟΦΦΙΚΙΑ, 379–385; *Saradi*, Notariat, 31–33, 70–74, 130–137; *Kazhdan — Cutler*, Notary.

[65] *П. Костић*, Документи о буни Смедеревског епископа Павла против потчињавања Пећке патријаршије архијепископији Охридској, Споменик СКА 56 (1922) 32.

На крају одељка о терминологији потребно је дати неколико запажања и о семантичким категоријама. На основу изнетих примера могло се већ видети да се у латинским, односно италијанским документима дубровачког порекла номици обележавају термином inomich (ynomich), али и notar. Слична појава уочљива је и у ћирилској грађи, без обзира на то да ли је настала у Дубровнику или не. Нотари се означавају каткад својим називом (**Софредо нотарь; нотару Бартоломию**)[66], а каткад као иномици (**Їоань ѡдь Напуле верьни иномикь новьски** заправо је Johannes de Neapoli publicus imperiali auctoritate notarius et Castri Noui cancellarius)[67]. Исто тако, и нотарски инструменти могли су бити означавани као иномикатске (иномичке) књиге. Исправа Јована од Напуље написана 25. јуна 1467. године названа је, у малочас цитираном ћирилском акту, **книга иномичька**[68], а у латински писаној белешци дубровачке канцеларије publicum instrumentum manu Johannis de Neapoli publici imperiali auctoritate notarii[69].

Ђурађ Повика је писмом Дубровчанима од 27. фебруара 1367, којим им јавља да је све своје имање које се налази у Дубровнику код епитропа покојних Милца Лебровића и Ловра Разуменовића продао и даровао своме рођаку Живку Длжчићу, овластио овог последњег да може, ради слободног манипулисања тим добрима, **иномикатске книге... упрашати... и книгами иномикатскими и кажелерискими клети се и душити се**. На крају писма Ђурађ Повика вели да је Живку дао иномикатске књиге[70]. Овде се израз иномикатске књиге користи, несумњиво, за обележавање нотарских инструмената који су издавани као доказ о полагању Ђурђевог поклада у Дубровнику и о статусу те имовине у његовом одсуству[71]. Део писаних доказа налазио се свакако у самом Дубровнику, а део је морао имати и Ђурађ Повика и то су управо иномикатске књиге које је дао Живку да би се овај њима могао користити у управљању имовином. Ствари су касније кренуле другим током: Живко је добио само део Ђурђеве имовине, а он је на самрти сав свој иметак у Дубровнику завештао своме брату Милошу. Пошто је дубровачки суд утврдио ваљаност Милошевих потраживања, он је приликом преузимања имовине свог покојног брата добио и врећицу са нотарским записима[72]. То су сигурно управо оне иномикатске књиге на које је неколико година раније Ђурађ Повика упућивао Живка Длжчића. Иначе, најнепосреднији доказ о значењу израза иномикатске књиге у овом писму налази се у његовом преводу на италијански, убележеном одмах иза преписа оригиналног текста, у којем је, без изузетка, латински канцелар на месту иномикатских књига уписивао carte de noder[73].

[66] *Стојановић*, Повеље и писма I, 193; II, 93, 186.

[67] *Динић*, Неколико ћириличких споменика, 107; *idem*, Из Дубровачког архива III, 216 sq, 220. V. одељак о Јовану из Напуља.

[68] *Динић*, Неколико ћириличких споменика, 107.

[69] *Idem*, Из Дубровачког архива III, 220.

[70] *Јиречек*, Споменик XI, 34; *Стојановић*, Повеље и писма II, 415.

[71] Податке из дубровачких канцеларијских књига о судбини Ђурђевог депозита прикупио је *Јиречек*, Споменик XI, 8–10.

[72] Ibidem, 8 sq.

Сличан пример употребе израза иномикатске књиге налазимо неколико година доцније (25. јула 1370) у писму Милоша Повике Дубровчанима, управо поводом располагања имовином свог покојног брата, у чијем је поседовању уживао још од 1368. године. Поред осталог, он јавља дубровачкој општини да је на Митровдан 1369. у Скопљу продао Милцу Хранисаљићу **виноградь мои кои ıе у Шипанѣ** за 700 перпера, те овлашћује своје заступнике у Дубровнику, Радику Богданића и Живка Длжчића, да о овом послу запишу купцу иномикатску књигу[74]. И овде је, без сумње, реч о нотарској карти коју је купац, Милац Хранисаљић, као доказ о правоснажности посла морао извадити у канцеларији. У дубровачком суду, испитом сведока који су присуствовали писању Милошевог писма, утврђена је његова аутентичност и веродостојност података, те је, одиста, продаја шипанског винограда уписана у канцеларијску књигу 4. септембра 1370[75]. Уз све наведене доказе, не треба заборавити на превод писма на италијански, уписан тек 16. априла 1372, у којем на месту иномикатске књиге стоји carta de noder[76].

Изложени примери показују наизглед противречну појаву да се именица *номик* и од ње изведени придев могу односити како на српске номике и њихове исправе тако и на комуналне нотаре и њихове инструменте, као што се и термином notar (истина, познат је само један пример) обележава српски номик. При томе, употреба термина није остала ограничена према пореклу, у смислу да се у латинском искључиво користи израз notar са оба значења, а у српском *(и)номик*, из чега би логично следило да се notar у српском преводи речју *(и)номик* и обратно. Напротив, не постоје границе у протоку речи, те су оба израза посведочена и у српском и у латинском. С тим у вези треба имати у виду да је сваки од два термина имао такорећи матични језик — notar латински[77], *(и)номик* српски. Тако се у латинским документима никада неће за нотара употребити позајмљеница из српског inomich, али када се о нотарима

[73] Ibidem, 34 sq.

[74] *Пуцић*, Споменици II, 26; *Стојановић*, Повеље и писма II, 417; cf. *Јиречек*, Споменик XI, 10, 101, № 32.

[75] Div. Canc. 19, fol. 205'; *Јиречек*, op. cit. Истина, исплата цене протезала се још две године. V. Div. Canc. 23, fol. 112' (20. VI 1372), 113 (22. VI 1372), 130' (18. VIII 1372).

[76] Div. Canc. 22, fol. 81'.

[77] О томе на речит начин сведочи пракса називања нотарима писара за латинску коресподенцију у канцеларији српских деспота. Овде је зацело пресудну улогу у избору термина играла његова етимологија. Већ сама чињеница да се ради о латинском писару одредила је његов назив, јер је из српске перспективе латинска дипломатика била оличена у личности и звању нотара.

говори у ћирилским актима употребљавају се и израз *иномик* и латинска позајмљеница *нотар*. У обратном смеру, исто тако, за номике се у ћирилским актима увек користе изрази *номик* и *иномик*, а у латинским српска позајмљеница inomich и notar. Заправо, ова појава не представља неку стихијну употребу термина услед непознавања правог значења, већ одражава једноставну представу тадашњег човека о начелној истоветности двеју служби. У оба случаја ради се о лицима задуженим писањем исправа приватним лицима, иако је у организацији, статусу и правним појединостима било непремостивих разлика. На нивоу општег, међутим, није било суштинских препрека синонимној употреби израза notar и (и)номик, било за једно било за друго значење[78].

Јавни бележници у позној Византији

Генеза и развој установе јавних бележника у средњовековној Србији представља сложен процес настао као резултат аутохтоног културног развитка и спољашњих утицаја, привредног развоја, политичких и друштвених кретања. Ипак, као најважнији елеменат, у његове основе уграђен је византијски нотаријат. Пресудна улога византијске компоненте видљива је на сваком кораку — у имену, месту и времену јављања у изворима, начину рада и улози српских номика, распрострањености, формулару и правној вредности номичких исправа. Кратак осврт на организацију и деловање византијског нотаријата требало би да послужи, у разматрањима која следе, одговору на питање у којој мери и на који начин су у српској средини преузимани и даље развијани елементи византијске бележничке службе. Развијање у новим околностима показује да се преузимање своди у основи на прилагођавање. Временски оквири у којима се овај процес одвијао, односно у којима је био омогућен горе наведеним чиниоцима, могу се, по најопштијим мерилима, свести на раздобље XIII–XV века. Управо тај, последњи период у византијској историји, омеђен подједнако фаталним освајањима престонице (западним привременим и турским коначним), чини особену етапу у развитку византијског нотаријата. Све оне спољашње и унутрашње силе, силовите или једва видљиве, које су нагониле Царство нестанку, одразиле су се и на организацију и начин рада јавних бележника. Наша пажња биће усмерена управо ка последњим вековима византијског нотаријата, дакле, ка оним облицима устројства и деловања које су Срби затекли на освојеним територијама или се на њих угледали.

Византијско царство баштинило је од свога античког претходника нотарску службу, чија су основна начела заснована Јустинијановим за-

[78] О схватањима тадашњег човека о бележничком позиву, преточеним у терминолошку раван, превасходно из дубровачког угла, v. у поглављу о правној вредности номичких исправа.

конодавством[79]. Одредбе о бележницима Јустинијанових новела остале су у потоњим вековима правни темељ нотаријата, кадар да издржи прилагођавања другачијим историјским околностима. Већ у позној антици, независно од улоге и правног положаја нотара у састављању докумената, биле су оцртане контуре основне поделе на лаички и црквени нотаријат[80]. С временом, лаички нотаријат је своју неоспорну премоћ из првих векова византијске историје препустио црквеном, чије ће свеопште присуство обележити управо раздобље од XIII до XV века[81]. На симболичан начин ова појава представљена је у изворима: општим законским нормама које имају у виду световни нотаријат, на једном полу, и основном масом приватних аката потеклих испод пера црквених лица и из позног раздобља, на другом полу. Ова подела није се, наравно, одражавала на правни положај и начин рада јавних бележника и доказну снагу њихових исправа, већ превасходно на организацију.

Премоћ црквеног нотаријата у раздобљу којим се бавимо не може се објаснити чињеницом да сачувани приватни акти потичу углавном из манастирских ризница, одражавајући тиме само једну страну стварности. Све већа улога цркве у друштву и интензивирање верских осећања

[79] О византијском нотаријату постоји обимна литература и готово непрегледан фонд публикованих извора. Попис који следи обухвата темељне студије и опште приказе, у којима се могу наћи и сва потребна обавештења о специјалној литератури и издањима извора. *Ferrari*, Documenti; Вернадский, Заметки, 35–43; *Кострепчић*, Јавна вера, 85–93; *Seidl*, Symbolaiografos, RE IV A1 (1931) 1083–1085; *E. Sachers*, Tabularius, RE IV A2 (1932) 1969–1984; *E. Ziebarth*, Nomikos, RE XVIII 1 (1936) 822; *F. Dölger*, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, München 1948, 283–315; *Сюзюмов*, Книга Эпарха, 107–127; *Schilbach*, Die Hypotyposis, 44–70; *Darrouzès*, ΟΦΦΙΚΙΑ, 117–122, 256–259, 271–274, 379–385; *Медведев*, Дипломатика, 124–147; *Falkenhausen — Amelotti*, Notariato, 7–70; *Nerance-Barmaze*, Ταβουλλάριοι, 261–274; *M. Amelotti*, Il documento privato nell'Italia Meridionale bizantina, Calabria bizantina. Istituzioni civili e topografia storica, Roma — Reggio, Calabria 1986, 11–25; *D. Seremetes*, Ὁ νοτάριος στῆν βυζαντινή, μεταβυζαντινή καὶ τουρκοκρατούμενη κοινωνία (Ἀναδρομη στις πηγές). Ἀρμενόπουλος Ἐπιστ. Ἐπετ. Δικηγ. Σύλλ. Θεσσαλονίκης 5 (1984) 29–40; *Медведев*, Очерки; *H. Saradi-Mendelovici*, Notes on Prosopography of the Byzantine Notaries, Medieval Prosopography 9–2 (1988) 21–49; *K. A. Worp — J. Diethart*, Notarunterschriften in byzantinischen Ägypten, Vienna 1988; *Saradi*, Notariat; *Kazhdan*, Nomikos; *Kazhdan — Cutler*, Notary; *V. von Falkenhausen*, L'atto notarile greco in epoca normanno-sveva, Civiltà del Mezzogiorno d'Italia. Libro scrittura documento in età normanno-sveva. Atti del Convegno dell'Associazione Italiana dei paleografi e diplomatisti (Napoli — Badia di Cava dei Tirreni, 14–18 ottobre 1991), a cura di F. d'Oria, Salerno 1994, 241–270; *Saradi*, Cursing, 441–533; *Burgmann*, Notar; *N. Stassinopulos*, Ὁ συμβολαιογράφος στο Βυζάντιο, Athens 1999. (= Le notaire à Byzance, Athènes 2001); *H. Saradi*, Notai e documenti greci dall'età di Giustiniano al XIX secolo I: Il sistema notarile bizantina (VI–XV secolo), Consiglio Nazionale del Notariato. Per una storia del notariato nella civiltà Europea IV, Mailand, Giuffrè 1999.

[80] *Saradi*, Notariat, 31–47; 56 sq.

[81] *Медведев*, Дипломатика, 137–139; *Nerance-Barmaze*, Ταβουλλάριοι, 268–271; *Медведев*, Очерки, 137–139; *Saradi*, Notariat, 55–62; 105–118; 132–137. У јужној Италији као писари приватних аката доминирају црквена лица све до 1231, када је одредбом Фридриха II забрањено свештеницима вршење нотарског позива (*Falkenhausen — Amelotti*, Notariato, 26–29, 30–35, 51).

били су условљени не само чињеницом да је црква постала доминантан фактор у судству већ и све безизгледнијом стварношћу. Заинтересоване странке нису се обраћале црквеним бележницима само у случајевима регулисања правних односа који су традиционално спадали у домен цркве (брачно и наследно право, заклетве, побожна дела) или у којима је најмање једна од уговорних страна био црквени субјекат. Најједноставније речено, цркви се веровало — иако постоје непорецива сведочанства о истовременом деловању црквеног и лаичког нотаријата у истом месту, многе исправе црквених писара тичу се световних странака и правних послова који са црквом нису имали никакве везе[82]. Напокон, чисто практични разлози погодовали су овој појави — у руралним срединама са широко распрострањеном неписменошћу ниже свештенство било је предодређено да преузме на себе улогу локалних нотара[83].

Последње векове византијске историје организација нотаријата дочекала је распрострањена у свим областима Царства, од престонице до мањих градова и села. Где год да су живели, житељима Византијског царства стајали су на располагању професионалци задужени писањем приватноправних уговора. Подаци о лаичком нотаријату сасвим су оскудни и своде се на опште прописе или вести о престоничким табуларима. Овакав распоред изворне подлоге карактеристичан је и за раније периоде. Нови табулар стицао је право да обавља своју професију само уколико је добио царско овлашћење (простагму), а надзор над исправношћу његовог рада вршиле су генералне судије. Престонички табулари били су организовани по градским четвртима а свакој скупини стајао је на челу егзарх, постављен такође царском вољом. Његова најважнија улога била је да редигује исправе табулара из њему подређене градске четврти, пазећи да буду састављене у складу са законом и обичајима[84]. Организација константинопољског нотаријата указује се у изворима с краја XIV века са битно промењеним одликама у односу на ону која је посведочена Књигом Епарха из X века. Прво поглавље овог преважног историјског споменика, посвећено табуларима, показује да је Цариград тада имао јединствену корпорацију табулара, бројно ограничену на 24, с примикиријем на челу и с високо израженом аутономношћу у управљању и избору нових чланова[85]. Постављање табулара непосредним царским указом, како се види из тзв. *Хипотипосиса* Манојла II Палеолога, објашњава се и неоспорним латинским утицајем, који је од ката-

[82] *Saradi*, Notariat, 113–118.

[83] *Ferrari*, Documenti, 80; *Медведев*, Очерки, 137; *Saradi*, Notariat, 55–62.

[84] *Schilbach*, Die Hypotyposis, 51, 53, 64–69; *Nerance-Barmaze*, Ταβουλλάριοι, 272–273; *Медведев*, Очерки, 125–128; 130–134; *Saradi*, Notariat, 95–103.

[85] *Сюзюмов*, Книга Эпарха, 45–50, 72–76, 107–127; Τὸ Ἐπαρχικὸν Βιβλίον — The Book of the Eparch — Le Livre du Préfet, with an introduction by Professor *Ivan Dujčev*, Variorum Reprints, London 1970; *Falkenhausen — Amelotti*, Notariato, 23–25; *Nerance-Barmaze*, Ταβουλλάριοι, 262–267; *Медведев*, Очерки, 119–122; *Saradi*, Notariat, 78–93.

строфе 1204. прожео многе области живота. Оваква процедура остала је, међутим, на нивоу простог добијања дозволе за рад, не пружајући табулару снагу царског ауторитета у оверавању исправе, као што је био случај са његовим западним колегом[86]. Организација лаичког нотаријата у провинцији остала је готово у целости непозната. Једва десетак сачуваних исправа лаичких табулара могу једино да сведоче о његовом постојању. Потписи примикерија табулара, међу њима, указују да су вероватно и у другим (већим) градовима Царства лаички табулари били организовани у цехове[87].

На срећу, бележничка служба у окриљу цркве довољно је добро позната у провинцији укључујући и области у суседству српске државе. Већ помињани *Хипотипосис* Манојла II ослобађа црквене табуларе од обавезе добијања царске дозволе за рад, препуштајући њихово посвећење црквеним властима, док је надзор над радом и у овом случају поверен васељенским судијама[88]. Позив табулара био је уклопљен у сложен хијерархијски систем достојанстава и служби које су чиниле клир сваке појединe епархије. Свака служба била је повезана са вршењем тачно одређених дужности и у складу са значајем заузимала место у хијерархијском поретку[89]. Међутим, позив табулара или номика није чинио посебну службу изражену особеном титулом и степеном у хијерархији. Другим речима, бележнички позив у окриљу црквене организације није представљао ὀφφίκιον, већ професију, занимање за које су се оспособљавали и добијали дозволу да га врше поједини чланови црквеног клира. Звање табулара или номика спадало је у групу тзв. заједничких служби, коју су уз своју основну, почасну или стварну, службу обављали епархијски достојанственици[90]. Писањем приватних аката бавили су се клирици сва три црквена ранга (свештеници, ђакони и чтеци) а већина потписа црквених бележника носи и ознаку њихове основне дужности — од највиших (економ, сакеларије, хартофилакс) до најнижих (кувуклесиос, хартуларије, либелисиос). По свој прилици, о црквеним достојанственицима задуженим и бележничким позивом ради се и у случајевима када писари наводе само своју основну дужност, исто као што је, у

[86] *Saradi*, Notariat, 97–101.

[87] *Falkenhausen — Amelotti*, Notariato, 25–27; *Nerance-Barmaze*, Ταβουλλάριοι, 270–272; *Медведев*, Очерки, 134–136; *Saradi*, Notariat, 113–118, 127–132, 142 sq.

[88] *Schilbach*, Die Hypotyposis, 53; *Saradi*, Notariat, 113–118.

[89] Темељну студију о достојанствима (службама) византијске цркве, уз издање листа црквених достојанстава пружа *Darrouzès*, ΟΦΦΙΚΙΑ. V. још *Соловјев*, Судије и суд, 149–156; *Живојиновић,* Судство, 197–249.

[90] Обављање бележничког позива у оквирима црквене организације захтева, у основи, одговор на питање да ли је реч о одређеној служби (ὀφφίκιον) или о професији, занимању. На овом месту изнето становиште да је реч о професији недвосмислено је утврдио већ *Darrouzès*, ΟΦΦΙΚΙΑ, 121, 258, 273, 381 sq, а потом и *D. Papachryssanthou*, Histoire d'un évêché byzantin : Hiérissos en Chalcidique, TM 8 (1981) 386 и *Медведев*, Очерки, 138 sq. Напротив, *Saradi*, Notariat, 61, заступа став да је реч о служби (ὀφφίκιον).

ретким приликама, навођење само звања црквеног тавулара или номика пропуст писара[91].

Начин обављања табелионатског позива поставља у веома оштром виду и питање постојања посебне организације црквених тавулара са примикеријем на челу, слично њиховим световним колегама. О постојању посебног тела које чине црквени бележници нагађа се, заправо, само на основу неколицине помена примикерија тавулара у исправама и у једном броју рукописа спискова црквених достојанстава[92]. При томе, међутим, треба имати у виду да начин обављања табелионатског позива у црквеним оквирима није подразумевао активирање појединаца задужених искључиво писањем приватних аката, већ су по среди били клирици с одређеним административним и литургијским задужењима, већ уклопљени у строги хијерархијски поредак заједнице. Као такви они се нису могли организовати у засебно тело само на основу обављања допунске дужности. Многобројни спискови црквених достојанстава у грчкој цркви нигде не спомињу тавуларе или номике као посебне службе које подразумевају учешће више појединаца само тиме задужених. У том случају подразумевало би се да се таква служба наводи у множини, као што је готово редовно случај са црквеним нотарима, који су вршили секретарску службу у администрацији и судовима[93]. У неколицини рукописних рецензија наводи се звање номика као посебно, али само у једнини, што утврђује већ изнето запажање да је реч о заједничкој служби доступној свим достојанственицима[94].

Спискови црквених дужности показују нам такође да је и значење примикерија тавулара само релативно. У готово свим редакцијама ових спискова наводи се примикерије нотара (ὁ πριμμικήριος τῶν νοταρίον), као први у овој групацији. Изузеци се јављају само у једном броју рукописа редакције Л (по номенклатури Дарузеса), у којима су као синоними израза примикерије нотара наведене варијанте примикерије тавулара (ὁ πριμμικήριος τῶν ταβουλαρίων), од 1359. и примикерије анагноста (ὁ πριμμικήριος τῶν ἀναγνοστῶν), док се у рукописима редакције Н овим

[91] Не изгледа оправдано мишљење *Saradi*, Notariat, 132–137, да се у случајевима када је у потпису писара наведена само црквена служба ради о обичним пригодним писарима, другачијим од оних који истичу и звање тавулара или номика. Утолико пре што се готово сви они службеници који наглашавају свој бележнички позив јављају у истој улози и без његовог навођења (сва три црквена ранга — свештеници, ђакони, чтеци, а посебно економ, хартофилакс, сакелије, протекдик, протонотар итд; cf. спискове код *Медведева*, Очерки, 138 sq. и *Saradi*, op. cit. 112, 132). Овде је, просто, реч о томе да није наведено звање тавулара или номика омашком или као нешто што је заједничко и подразумева се.

[92] Мишљење о посебној корпорацији црквених тавулара углавном је прихваћено у науци: *Сюзюмов*, Книга Эпарха, 109 sq; *Nerance-Barmaze*, Ταβουλλάριοι, 270 sq; *Медведев*, Очерки, 145; *Saradi*, Notariat, 111.

[93] *Darrouzès*, ΟΦΦΙΚΙΑ, 379–385, 529, 531, 532, 533, 564, 571, 572, 573; *Burgmann*, Notar.

[94] *Darrouzès*, ΟΦΦΙΚΙΑ, 273, 548, 569.

варијантама потпуно замењује основна титула примикерије нотара. По мишљењу Дарузеса ова појава одражава вулгаризацију језика, вероватно заслугом преписивача из провинције, који су се служили њима уобичајеним терминима[95]. Појава и значење израза примикерије тавулара у списковима достојанственика може се, по аналогији, применити и на случајеве где се ова титула јавља у потписима приватних аката[96]. Ово треба утолико озбиљније схватити због чињенице да се међу црквеним дужностима које се наводе у потписима писара (било да се наглашава или не звање тавулара или номика) никад не среће примикерије нотара (црквена служба чије је постојање непорециво), али је познато више од 10 случајева помена примикерија тавулара (сви потичу из провинције). Сва је прилика да је израз примикерије тавулара, на чијем постојању се по аналогији са световним нотаријатом искључиво заснива доказивање о црквеном еквиваленту табелионатске корпорације, представљао само синоним израза примикерије нотара. Поврх тога, сама организација нотарске службе у оквирима епископија и митрополија, како је раније изложено, противи се постојању посебне организације црквених тавулара[97].

Општа начела на којима се заснивао рад јавних бележника, улога у састављању исправа и њиховој аутентификацији, правна вредност докумената која је из тога проистицала били су истоветни и за лаичке и за црквене бележнике. У областима у суседству Србије трагове су оставили углавном нотари у црквеним средиштима. Своју делатност они су могли обављати у канцеларији на јавном месту (трг, прометна улица), по узору на праксу својих лаичких колега, али далеко чешће при седишту епископије или митрополије, у црквама и манастирима. Парохијски свештеници по мањим местима и селима сигурно су писали уговоре у цркви или парохијском дому[98]. Географско подручје које су својим деловањем покривали бележници зависило је од величине и значаја насеља и њиховог броја. По правилу, свако село или варош имали су једног или више бележника, али није реткост да један бележник (обично локални свештеник) опслужује више села (што може бити повезано и са духовном надлежношћу). У значајним урбаним средиштима, епископским и митрополијским центрима, који подразумевају далеко шире подручје јурисдикције, истовремено деловање више тавулара повлачило је за собом, по свој прилици, поделу надлежности по географском принципу или, просто, ангажовање по потреби.[99]

[95] Ibidem, 259, 272, 564, 569.

[96] *Saradi*, Notariat, 111.

[97] Cf. *Schilbach*, Die Hypotyposis, 67–69.

[98] *Darrouzès*, ΟΦΦΙΚΙΑ, 121; *Медведев*, Очерки, 135 sq; *Saradi*, Notariat, 148.

[99] *Ferrari*, Documenti, 80–82; *Nerance-Barmaze*, Ταβουλλάριοι, 269 sq; *Медведев*, Очерки, 141–154; *Saradi*, Notariat, 141–148.

Према идеалним захтевима, основу образовања сваког јавног бележника требало је да представља овладавање вештином писања и познавање права. Образовање будућих табулара (цариградских) у посебним правним школама под контролом корпорације (у X веку) или самог цара (према новели Константина XI Мономаха) није посведочено у позновизантијским изворима. Још мање се то може рећи за области у провинцији. Сигурно је да су службеници при епископијама и митрополијама морали стећи знање из канонског права, али је, по свој прилици, познавање нотарске вештине стицано практичним путем. И то најчешће у улози писара, учењем уз искусног табулара. Стицању знања на такав начин погодовала је околност да је писање приватноправних уговора било највећим делом шематизовано, уз понављање устаљених формула, при чему су се мењали само субјекти, објекат и цена (у купопродајама). Истина, неравномерни и на личном искуству засновани фонд знања за вршење нотарског позива није, у већини случајева, одговарао високим захтевима општих правних норми о табулару, школованом правнику, који не само да пише уговор већ даје и квалификоване правне савете. Стварност је, по обичају, другачија од законског идеала, тешко примењивог на сваку животну околност. У том погледу, довољно је указати на сеоске свештенике, чија је клијентела махом била неписмена и необразована, и који су и сами потицали из исте средине. Коначно, свакоме бележнику била је остављена могућност да се у случајевима компликованијих правних послова могу обратити за интервенцију своме владици[100].

Јавни бележници састављали су исправе о уговорима странака на њихов захтев[101]. Читав посао обављао се у присуству уговарача и сведока. Након састављања концепта, исправки и додатака по потреби, прелазило се на писање текста уговора. Завршена исправа читана је уговарачима и уколико је написана у складу са њиховим жељама и правом приступало се аутентификацији потписима. Испод текста стављали су своје потписе сведоци и на крају табулар. Његов потпис имао је улогу комплеционе формуле, којом је потврђивао да је исправа састављена и написана lege artis и по жељама странака[102]. Сва прописно употребљена формална обележја (крстови са именима уговарача на почетку, континуирани рукопис, потписи сведока и писара на крају) давали су исправи доказну снагу. Са истим циљем исправе су даване на потврду високим

[100] *Сюзюмов*, Книга Эпарха, 46, 48, 73, 74, 111–113, 122 sq; *W. Wolska-Conus*, Les termes ΝΟΜΗ et ΠΑΙΔΟΔΙΔΑΣΚΑΛΟΣ ΝΟΜΙΚΟΣ du »Livre de l'Eparque«, TM 8 (1981) 531–541; *Nerance-Barmaze*, Ταβουλλάριοι, 265, 267; *Saradi*, Notariat, 83 sq, 86 sq, 92 sq, 94 sq, 153–157.

[101] Детаљно о правном положају и начину рада јавних бележника, елементима који су се непосредно одражавали на доказну моћ исправа, биће речи у поглављу о правној вредности номичких аката.

[102] *Костренчић*, Јавна вера, 86 sq; *Медведев*, Дипломатика, 130–134; *Falkenhausen — Amelotti*, Notariato, 57 sq; *Nerance-Barmaze*, Ταβουλλάριοι, 261; *Медведев*, Очерки, 102–128, 170–175; *Margetić*, Prikaz, 361; *Saradi*, Notariat, 165–201; *Burgmann*, Notar.

световним или црквеним достојанственицима. Доказна моћ, међутим, није била апсолутна, односно релативно најјача, будући да су у случају оспоравања документа његову аутентичност били позвани да бране табулар и сведоци[103].

У начелу, табулари нису сами писали акт који су саставили, редиговали и аутентификовали, већ њихови писари. Идеалан случај у којем су у настанку акта учествовали табулар и његов писар био је далеко од досегнутог — често је улогу писара вршио сам табулар[104]. Право је предвиђало и околности у којима је за ваљаност документа било потребно учешће два табулара — уколико је један од уговарача неписмен или је жена, други табулар био је дужан да му растумачи текст уговора — а сведочанства из праксе (истина, малобројна) показују да је ова мера примењивана[105]. Бележници су добијали новчану награду за сваки обављени посао, али не постоје вести о њеном просечном износу[106]. И поред тога што им је нотарски позив (због писмености и познавања права) обезбеђивао углед у друштву, њихов материјални положај зависио је не само од социјалног порекла, већ великим делом од места на хијерархијској лествици црквених дужности, што се непосредно одражавало на обим посла и потенцијалну клијентелу. Довољно је упозорити на разлику између високог црквеног службеника задуженог позивом табулара у великом митрополијском центру какав је, рецимо, Солун и свештеника номика у неком забаченом селу[107].

Услови настанка и развитка установе номика у средњовековној Србији

У целокупној литератури о српским номицима као опште место намеће се тврдња да је назив којим су обележавани писари приватноправних исправа у средњовековној Србији најјачи доказ о византијском пореклу и основама номичке службе. Премда на то указују не само термин, већ и распрострањеност номика и правна и дипломатичка структура њихових исправа, исувише је поједностављен метод који објашњење генезе једне установе своди готово у целости на раван терминологије.

[103] *Костренчић*, Јавна вера, 88–91; *Медведев*, Дипломатика, 134–136; *Saradi*, Ratification, 167–180; *Медведев*, Очерки, 175–181, 182–223; *Saradi*, Notariat, 177–207.

[104] *Костренчић*, Јавна вера, 87; *Медведев*, Очерки, 159–166; *Saradi*, Notariat, 92, 119–121, 201 sq, 239 sq.

[105] *Сюзюмов*, Книга Эпарха, 117 sq; *Медведев*, Очерки, 111; *Saradi*, Notariat, 36, 89 sq, 172–174.

[106] Награда за труд табулара тачно је одређена у Књизи Епарха из X века: *Сюзюмов*, Книга Эпарха, 47, 49, 73 sq, 75, 117 sq, 126 sq; *Медведев*, Очерки, 122; *Saradi*, Notariat, 89 sq; 279, n. 640; cf. *Falkenhausen — Amelotti*, Notariato, 37–39.

[107] *Saradi*, Notariat, 149–152.

Византијска компонента у настанку, развитку и организацији номичке службе свакако јесте најважнија (нарочито као полазиште), али не и једина. На овакав приступ упућује, на првом месту, чињеница да је реч о установи са општијом важношћу, неизбежној у сваком писменом средњовековном друштву. Стога је неопходно обратити истовремено пажњу и на утицаје из других средина (са развијеном нотарском службом), који делују упоредо са византијским[108], као и на специфичне привредне, политичке и друштвене околности значајне за настанак и развитак бележничке професије.

У вези са наведеном представом присутна је и друга, подједнако укорењена, која настанак и ширење номичке службе (у хронолошком и квалитативном смислу) везује за први помен номика у српској грађи у Милутиновој скопској повељи (1299/1300)[109]. Податак из Милутинове повеље да је краљ, поштујући затечени правни ред на тек освојеним византијским територијама, закључио купопродајни уговор са локалним грчким племством пред номиком, на упадљив начин симболизује преломно раздобље у развитку и ширењу установе номика, али се не може безусловно узети као почетни импулс, макар се и инсистирало на искључиво византијском пореклу.

Процес византинизације српског друштва датира још од времена примања хришћанства у IX веку, али је све до Милутиновог времена остајао углавном ограничен на црквену доктрину, устројство и богослужење, књижевност и уметност и мање или више садржајне утицаје на владајућу елиту у области политичке идеологије и праксе[110]. О јасније

[108] О сталном преплитању источних и западних утицаја у развитку српске средњовековне цивилизације v. *С. Ћирковић*, Сусрети великих цивилизација око 1300. Исток и Запад у југоисточној Европи, у: *Ћирковић*, Работници, 369–376; *idem*, Средњовековна Србија између истока и запада, ibidem, 377–384.

[109] *Новаковић*, Зак. спом, 610; *Соловјев*, Од. спом, 71.

[110] О феномену византинизације српске државе нема синтетичког прегледа осим пионирског, програмског чланка *В. Мошина*, Византиски утицај, 147–160. Корисни прилози овом питању расути су у литератури, било као узгредне напомене било у оквиру разматрања појединих видова овог процеса. Поред већ наведених радова С. Ћирковића у п. 106, за стицање поузданих представа о целини и појединостима византијског утицаја од користи могу бити следећи одабрани радови: *Ст. Новаковић*, Византијски чинови и титуле у српским земљама XI–XV века, Глас СКА 78 (1908) 178–279; *Н. Радојчић*, Душанов Законик и византиско право, Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана, САН, Београд 1951, 45–77; *Soulis*, The Serbs, 60–85; *Максимовић*, Порески систем, 101–126; *idem*, Византинци, 19–28; *Оболенски*, Комонвелт, 295–307; ИСН I, 466–471, 533–540, 557–565 (*С. Ћирковић, М. Благојевић, Д. Богдановић*); *Љ. Максимовић*, Рецепција византијских државних институција у Србији и Стојан Новаковић, у: Стојан Новаковић, личност и дело. Поводом 150-годишњице рођења (1842–1992), САНУ, Научни скупови LXXVII, Одељење историјских наука 25, Београд 1995, 269–272; *Соловјев*, Историја словенских права, 188–191; *idem*, Законодавство, 370–378; *Максимовић*, Српска царска титула, 174–177; *С. Ћирковић*, Путеви и токови рецепције античког наслеђа у средњовековној Србији, у: Трећа југословенска конференција византолога, Крушевац 10–13. мај 2000, Посебна издања Византолошког института књ. 25, Народни музеј Крушевац, Студије и монографије књ. 2, Београд–Крушевац 2002, 1–8. Нема потребе да се овде наводе и сви они специјалистички радови који за свој предмет имају поједине византијске установе; библиографски подаци о њима налазе се у радовима општијег карактера, чији се списак, без претензија на потпуност, овде пружа.

израженим обрисима државног организма могуће је говорити тек од Немањиног доба, мада су општи културни, друштвени и привредни услови били још увек далеко од идеала редовног писаног општења у пословним односима. Површно познавање словенске традиције, засновано делом и на обичајима изолованих средина које су готово нетакнуте дочекале време модерних истраживача, указује да су се свакодневни правни односи у првим вековима српске државности одвијали по нормама обичајног права, уз усмени договор и присуство сведока из друштвене заједнице којој припадају уговарачи[111]. У таквим околностима могуће је говорити једино о упознавању са установом нотаријата.

У ово рано доба примат у угледању свакако је имала византијска цивилизација, која је након велике Василијеве реконквисте почетком XI века поново утиснула јак печат балканским просторима и поред често само номиналне царске власти. Већу снагу струјањима са истока давали су текуће наслеђе вишевековног непосредног додира и прожимања са византијским светом као и наглашена источна оријентација Немањина у црквеној и државној политици. У томе су, наравно, највећу и готово једину делотворну улогу играла урбана, црквена средишта подређена архиепископији у Охриду — Скопље, Ниш, Липљан, Призрен, Рас, Браничево, Београд, Сирмијум[112]. Изузимајући епископије у Скопљу, Нишу, Браничеву, Београду и Сирмију, чије су области или средишта касније укључени у српску државу, односно чија гравитациона сфера није битније утицала на језгро српске државе, и епископију у Расу, која се, иако у организационом погледу једнака осталим епископијама, налазила на српском државном подручју[113], једино се може рачунати са епископским средиштима Липљана и Призрена као са местима упознавања Срба са делатношћу и праксом византијских јавних бележника, на прелому XII и XIII века. Као поново оживљена античка средишта почетком XI века, Липљан и Призрен ушли су у Немањину, односно државу ње-

[111] *V. Bogišić*, Zbornik sadašnjih pravnih običaja u Južnih Slovena I, Zagreb 1874, 450–586; *К. Кадлец*, Првобитно словенско право пре X века, Београд 1924, 87–89; *Љ. Протић*, Неки обичаји око куповине, продаје и трампе, Гласник Етнографског музеја у Београду 11 (1936) 17–31; 12 (1937) 40–60.

[112] *J. Калић*, Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219. године, у: Сава Немањић — Свети Сава. Историја и предање, САНУ, Научни скупови VII, Председништво 1, Београд 1979, 27–32, 32–34, 48–52; *eadem*, Словени и византијско урбано наслеђе, у: Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век), Смедерево–Београд 1992, 21–34; ИСН I, 170–179 (*Љ. Максимовић*); *С. Ћирковић*, Неостварена аутономија: градско друштво у Србији и Босни, у: *Ћирковић*, Работници, 259–261.

[113] *J. Калић*, op. cit., 32–34; ИСН I, 178 (*Љ. Максимовић*); *Соловјев*, Законодавство, 373.

говог наследника, са физиономијом провинцијских градова, али са снажном цивилизацијском традицијом[114]. Ово поготову важи за Призрен будући да се Липљан већ у то доба није могао са њиме мерити, а касније је изгубио сваки значај[115]. Иако су у овим областима византијски градови представљали оазе у мору словенског живља, традиција византијског правног реда била је довољно јака да обухвати целокупно грађанство без обзира на етничке и језичке разлике. Жилавост византијског наслеђа на примеру Призрена видљива је у чињеници да је у овом граду за све време српске власти негована производња свиле[116]. Још упечатљивије сведочанство пружа исправа номика Николе, писана у Призрену у време Српског царства, из које пред нас искрсава, век и по након освајања Призрена, склапање једног приватног уговора готово у потпуности у духу византијских норми, са уочљивом заступљеношћу грчких имена међу уговарачима и сведоцима[117].

Ако не бележнике световњаке, онда су Срби свакако морали затећи у освојеном Призрену табелионатску професију у крилу Призренске епископије. Попут других епархија грчке цркве и овде су, вероватно, поједини црквени службеници обављали нотарски позив, а то се са истом сигурношћу може претпоставити и за свештенике по парохијама. Затицање се може узети као неоспорно, али да ли је дошло и до задржавања активне нотарске службе, макар у самом граду? Прецизном одговору на ово питање стоји на путу више препрека. На првом месту треба имати на уму да је грчки епископ протеран 1220. и на његово место постављен Србин[118], али није познато какве је последице овај чин имао по остале службенике епископије — да ли су и остали чланови клира замењени или су сви, односно неки од њих пошли за својим дојакошњим старешином. Неухватљивост размера персоналних промена сразмерна је непознавању судбине организације епархијског клира под новим властима. Другим речима, тешко је прецизно одговорити на питање у којој мери су нови господари, независно од смена на положајима, задржали у целости организацију служби при епископском средишту. Имајући на уму да се овде ради о провинцијалној епископији, која је засигурно имала далеко мање бројну и разгранату хијерархију достојанстава него нај-

[114] *М. Јанковић*, Епископије Српске цркве 1220. године, у: Сава Немањић — Свети Сава. Историја и предање, САНУ, Научни скупови VII, Председништво 1, Београд 1979, 77–83; *eadem*, Липљанска епископија и Грачаничка митрополија ИЧ 29–30 (1982–1983) 27–29; *eadem*, Епископије и митрополије, 23–30.

[115] Cf. *С. Ћирковић*, op. cit., 260.

[116] ЛССВ, s.v. *Свиларство* (*Р. Ћук*).

[117] V. Прилог II. *Соловјев*, Уговор, 446–448; *idem*, Законодавство, 378.

[118] *Г. Острогорски*, Писмо Димитрија Хоматијана св. Сави и одломак Хоматијановог писма патријарху Герману о Савином посвећењу, Светосавски зборник 2. Извори, Посебна издања СКА CXXV, Друштвени и историски списи 50, Београд 1939, 102–105. Осим радова М. Јанковић наведених у n. 112 v. још ИСН I, 320 (*Д. Богдановић*).

веће митрополије и сама Патријаршија, не треба очекивати неки већи обим упрошћавања. Прилагођавања ове врсте нису се чак ни морала непосредно односити на вршење бележничке професије јер она није спадала у црквену службу већ у позив којим су се према потребама бавили поједини клирици поред своје основне дужности. Задржавање и даље развијање нотарског позива зависило је, дакле, у највећој мери од објективних потреба. А оне су, барем у првим деценијама XIII века, занемарљиве и изоловане на стара епископска средишта, у којима је већ била утврђена пракса писаног формализма у приватноправним односима. Наравно, без обзира на правна начела којих се држало становништво ових градова, општа привредна и друштвена кретања посредно сведоче о скромним размерама ове праксе.

Византијски подстицаји овога доба струјали су у српску средину не само путем традиције, као у случају Призрена, већ и рецепцијом писаних норми византијског, тј. римског права. Упоредо са организацијом новоустановљене Српске архиепископије, што је, како видесмо, осетио на својој кожи грчки епископ Призрена, Сава Немањић је радио на заснивању правних оквира нове цркве и с тим циљем преведен је и кодификован 1220. године Номоканон, зборник црквених и грађанских норми. Савина редакција Номоканона значајна је због чињенице да је основу законског дела кодекса чинио потпуни превод Прохирона (под називом *Закон градски*), знаменитог законског зборника из времена цара Василија I[119]. Његовим посредством нудило се српској средини право обиље одредаба из грађанског, кривичног и процесног права, с наглашеном улогом писаних исправа у склапању правних послова и доказном поступку. С крајње прагматичним циљем узимано је од освештаног писаног законодавства оно што обичајне норме нису могле покрити у све бржем друштвеном и државном напретку[120]. Тешко је, наравно, одговорити на питање у коликој мери су норме Прохирона примењиване, или боље рећи могле бити примењиване у друштвеној средини чији је одраз у готово свим појединостима био супротан ономе који је подразумевао Закон градски. Важно је ипак нагласити да су истинску корист овакви преводи законских збирки имали пре свега као упутство, путоказ или јасно срочени одговор на могуће захтеве.

Имајући, с једне стране, у Номоканону теоријску подлогу писаног формализма у пословним односима, а с друге, пример стварног

[119] *Дучић*, Крмчија; *Мошин*, Византиски утицај, 148; *Н. Радојчић*, op. cit., 54–56; *Д. Богдановић*, Крмчија Светога Саве, у: Сава Немањић — Свети Сава. Историја и предање, САНУ, Научни скупови VII, Председништво 1, Београд 1979, 91–99; *Soulis*, The Serbs, 62 sq, 69; ИСН I, 322 sq. (*Д. Богдановић*); *Соловјев*, Историја словенских права, 188 sq; *idem*, Законодавство, 370 sq; ЛССВ, s.v. *Закон градски* (*С. Ћирковић*), *Номоканон* (*Т. Суботин-Голубовић*); *С. Ћирковић*, Путеви и токови рецепције античког наслеђа у средњовековној Србији, 2 sq.

[120] *Н. Радојчић*, loc. cit.

деловања бележника у освојеним грчким епископијама (пре свега Призрену), Срби су добили поуздану основу да прихвате и развију установу нотаријата. Било је ипак потребно да сазру привредни и друштвени услови у којима би таква установа постала неопходна. Читав XIII век протекао је у лаганом али неумитном стварању тих услова и, упоредо с тим, у развијању и све ширем прихватању бележничке службе. Иако је почетни подстицај несумњиво потекао са византијске стране, до новог великог импулса из овог правца доћи ће тек на прелому два века. Византијски утицај, наравно, био је увек присутан и поред привременог нестанка јединственог царства, али се поглавито манифестовао, изузимајући уметност, књижевност и црквену традицију, јачим или слабијим детерминисањем ставова и понашања владајуће породице (од савезништва и бракова до отвореног непријатељства)[121]. У овој хроници са увек неизвесним исходом истраживачи су уочили и нагласили изразито гркофилство краља Радослава, зета епирског владара Теодора I Анђела. Божидар Ферјанчић показао је, међутим, да и поред упадљивих обележја размере и карактер ове појаве нису прелазиле границе уобичајеног, те да ни у ком случају нису оставиле значајнијег трага у владарској идеологији и државном и друштвеном уређењу[122]. Штавише, довољно је поменути скромност двора краља Уроша у извештају једног византијског посланства пуном презира, о чему ће доцније још бити речи.

У односима са грчким државама, односно поново Византијом од 1261, читав XIII век протекао је у смењивању ратова и мирних периода, а оваква нестабилност нудила је богатство повода струјању византијских поданика у Србију и, њиховим посредством, ширењу византијских утицаја. Највише трагова у изворима оставили су посланици, пребези, уметници, војници, монаси, принцезе и њихове свите, а готово никакве трговци, од којих је најпре могуће очекивати преношење идеја о писменом општењу у пословним односима[123]. По свој прилици, ћутање извора је логичан одраз безначајних размера трговинског промета са Византијом, односно неповратног пропадања оновремене византијске трговине[124]. Мали

[121] О византијско-српским односима током XIII века и утицајима који су из грчког света струјали у Србију v. *Мошин*, Византиски утицај, 147 sq; *Soulis*, The Serbs, 61–63; ИСН I, 251–408; *Оболенски*, Комонвелт, 295–297; *Б. Ферјанчић*, Србија и византијски свет у првој половини XIII века (1204–1261), ЗРВИ 27–28 (1989) 103–148; *Б. Ферјанчић — Љ. Максимовић*, Свети Сава и Србија између Епира и Никеје, у: Свети Сава у српској историји и традицији, САНУ, Научни скупови LXXXIX, Председништво 8, Београд 1998, 13–25.

[122] *Б. Ферјанчић*, op. cit., 131–139 (дат је преглед старијих гледишта о овом питању); *Б. Ферјанчић — Љ. Максимовић*, op. cit., 20 sq.

[123] О Византинцима као преносиоцима утицаја, на примеру Даниловог времена, v. одличну, архетипску расправу *Љ. Максимовића*, Византинци, 19–28, на чијим је методолошким начелима заснован и овај одељак.

[124] Чак и они малобројни подаци из повеља, у којима се уопштено спомињу грчки трговци, имају у виду само могућност доласка на тргове, а не конкретне послове и њихове носиоце (*Јиречек*, Историја Срба II, 180; *Љ. Максимовић*, op. cit., 27, n. 59).

су изгледи да на овој страни тражимо преношење идеја о писаном формализму, утолико пре што ни XIV век, као врхунац интензитета византијско-српских прожимања, не нуди ништа бољу слику.

Но, оно што није могло доћи посредством трговаца са истока, дошло је са запада. Србија XIII века показује у својој политичкој и културној оријентацији углавном стабилну равнотежу између истока и запада, а најважнији елементи рударства, трговине и градског уређења, утемељени у ово доба, понеће трајно обележје западног утицаја[125]. Ово је утолико важније нагласити јер су у питању основни оквири у којима ће се развити и наћи своје стално оправдање номичка професија. Преносиоци ових утицаја били су немачки рудари Саси и приморски трговци, на првом месту Дубровчани и Которани, а временска граница од када последице њиховог присуства постају опипљиве може се повући кроз средину XIII столећа.

Разуме се, оно што су као идеје и праксу доносили и пресађивали на српско тле придошлице Саси и Приморци није било сасвим непознато. Отприлике у исто доба када су Немањини војници улазили у византијска градска средишта на истоку и југоистоку, под окриље његове државе доспели су градови на јадранском приморју, с Котором као врхунцем освајачких успеха у овој области[126]. Још један, подједнако изразит, пример за угледање могао се наћи у латинском нотаријату мада је, како је показао доцнији развитак, овај узор имао далеко слабију снагу утицаја од схватања и праксе писаног општења, које су Приморци, често и у значајно промењеном виду, доносили са собом у градове залеђа. Слабије израженом непосредном деловању обрасца нотарске службе из приморских комуна допринела је и околност да су ови градови представљали особене државноправне творевине, с већим или мањим степеном аутономије и посебном друштвеном, правном, економском и културном традицијом и физиономијом; другим речима, у питању су комуне које никада нису до краја интегрисане у државно и друштвено ткиво средњовековне Србије.

Удео Саса у стварању услова за развитак номичке професије може се, у својој слојевитости, раздвојити на посредне и непосредне утицаје[127]. Посредни утицаји, ширих и трајнијих размера, огледају се у покретању рударске производње, доношењу рударске технике и права и, изнад свега, заснивању специфичних облика градског уређења, који ће

[125] V. n. 108 и ibidem pp. 261–263.

[126] ИСН I, 251–262 (*Ј. Калић*).

[127] О Сасима v. *Динић*, Рударство I, 1–27; ИСН I, 369–371 (*М. Благојевић*); *О. Зиројевић*, Трагом Саса у Србији у XV и XVI веку, Новопазарски зборник 11 (1987) 93–101; *Ћирковић*, Работници, 261–263; 383; ЛССВ, s.v. *Саси* (*С. Ћирковић*); *Р. Ћук*, Долазак Саса и успон Брскова, у: *С. Ћирковић — Д. Ковачевић-Којић — Р. Ћук*, Старо српско рударство, Београд — Нови Сад 2002, 21–32.

постати препознатљиво обележје српских урбаних агломерација. У даљем ланцу посредовања, наведени чиниоци изазивају развитак трговинског промета и живље струјање људи и идеја из приморских комуна, општи привредни раст и нови талас урбанизације. У непосредне утицаје убрајају се оне делатности Саса на које су се Срби могли угледати и прихватати их. Међу историјски потврђеним установама саске аутономије налазио се и нотар (notarius Teutonicorum), истина само једанпут поменут у Руднику 1312. године[128]. Сви су изгледи да је постојање саског нотара било повезано са почетним периодом њиховог боравка, у којем су деловали као издвојена етничка група са посебним статусом, језиком и вером. Они су, свакако у почетку, у новој словенској средини склапали своје међусобне уговоре пред сопственим нотаром, али су се, упоредо са постепеним асимиловањем и ширењем аутономног статуса везаног за саско порекло ван етничке заједнице, губили услови за његово даље постојање. Немачки нотар, саставни део саских колонија у току пионирских подухвата оживљавања рударства, деловао је као непосредан пример важности постојања стручног лица са задужењем да писмено утврђује уговоре који су проистицали из заснивања односа у рударској производњи[129]. О значају примера који су дали Саси сведочи већ развијено рударско законодавство XV века, оличено у РЗ, у којем је вишеструко наглашен значај писменог утврђивања пословних односа у рударству, а међу лицима овлашћеним да се овим послом баве помиње се, поред представника градске управе (урбарара, судије места и царинника) и номик[130].

Упоредо с оживљавањем рударске производње и њоме подстакнут, почиње живље да струји трговачки промет са градовима на јадранској обали. Повезаност рударства и трговине привлачи у Србију све већи број приморских трговаца (претежно Которана и Дубровчана) и усмерава њихово трајно везивање за тржишта у залеђу[131]. Осим благодати посредничке трговине по материјални успон српске државе, Приморци, чије колоније постају битно обележје градова у унутрашњости, доносе и проширују схватања о писменом општењу у вођењу послова. Правни формализам, брижљиво негован у њиховим матицама, одредио је и моделе понашања у оквиру колонија у залеђу, тако да су, готово без изузетка, све своје међусобне уговоре писмено утврђивали[132]. Утицај

128 *Јиречек*, Историја Срба II, 91; *Динић*, Рударство I, 4; II, 14.

129 Његова овлашћења су, судећи према ономе што је посведочено о рудничком саском нотару, била далеко већа од бележничке дужности. Наиме, саски нотар помиње се у једном саслушању поводом сукоба Дубровчана у Руднику као лице које је насилној страни одузело оружје (*Јиречек*, Историја Срба II, 91, n. 32; *Динић*, Рударство II, 14).

130 *Марковић*, Закон, 53 sq.

131 *Ћирковић*, Работници, 47–55, 263–268, 383.

132 О дубровачким хирографима v. у одељку о исправи иномика Стојана и поглављу о правној вредности повеља.

приморских комуна није се, дакле, изражавао у непосредном угледању на нотарску праксу, већ на обичаје које су доносили и примењивали њихови житељи боравећи у српским трговима и рудницима. И посредним путем, као и у случају Саса, целокупна њихова активност давала је замаха стварању привредних и друштвених услова за развијање номичке службе.

Уопштено говорећи, XIII век је представљао раздобље у којем су створени чврсти темељи за развитак и широко прихватање бележничке службе у средњовековној Србији. У старим византијским епископским средиштима затечени су, по свој прилици, јавни бележници, превод Прохирона давао је правну основу и оправдање њиховог деловања, а Саси и Приморци пружали непосредне примере неопходности писменог бележења уговора. Наравно, читава ова грађевина, сачињена само од могућности, није имала изгледа да опстане без ослонца на стабилне друштвене и привредне темеље. Управо у постојаном привредном полету, ширењу урбанизације и друштвеним променама, покренутим средином XIII века, стварали су се услови у којима се почела осећати стална потреба за номичком службом. Прелом почетком XIV века био је у највећој мери одређен управо наведеним чиниоцима претходног раздобља. Они су, посредно, поново препустили примат византијској компоненти давши јаку материјалну подлогу за јачање државне власти и обимна освајања на рачун Византије у доба краља Милутина.

Ако се у XIII веку може претпоставити деловање јавних бележника у скромним размерама, до стварног прихватања и проширења номичке установе, почев од првих деценија XIV столећа, довеле су реалне политичке, привредне и друштвене околности, међусобно условљене до нивоа детерминизма. Освајањем великих области на југоистоку на почетку Милутинове владе и њиховим формалним присвајањем 1299. у виду мираза нове српске краљице Симониде, под српску власт дошле су територије са византијским правним редом и старим градским и црквеним средиштима[133]. У њима је нова српска власт затицала, као у Призрену један век раније, номике, задржавала их у служби и користила се њиховим услугама. Сам краљ је куповину извесних поседа од грчке властеле у граду Скопљу писмено утврдио номичком исправом и за тај посао платио по обичају[134]. Помен номика у тек освојеном Скопљу, како је већ више пута наглашено, први је до сада очувани у српској грађи. Затицање номика у Скопљу, као и великог броја других византијских

133 О Милутиновим освајањима у Македонији v. ИСН I, 437–449 (*Љ. Максимовић*).

134 ...тѡ покꙋпи в҆се кралѥвьство ми за цѣнꙋ ·Т· перперь ѡсвень иномикова ѡтькꙋпа и прочега ѥзода. *Новаковић*, Зак. спом, 610; *Соловјев*, Од. спом, 71; *Грујић*, Три повеље, 8; Споменици I, 215; *Грујић*, Властелинство, 54 sq; *Соловјев — Мошин*, Грчке повеље, IV. Истина, у скопској повељи забележено је још неколико куповина од стране краља, али је само у овом случају наглашена улога номика (*Новаковић*, Зак. спом, 611; *Грујић*, Три повеље, 8, 17).

установа, поновна је потврда јачине византијске правне традиције[135], у шта смо се већ уверили на примеру Призрена. Ово има утолико већу тежину када се зна да је током XIII века Скопље често мењало господаре, а византијска власт била спорадична и несигурна[136]. Преписка охридског архиепископа Димитрија Хоматијана недвосмислено показује да је и поред честих потреса током XIII века становништво Скопља, без обзира на етничку припадност, чврсто стајало иза установа византијског права[137]. О снази традиције посредно говоре и спорадичне вести из доцнијег доба — незаобилазни податак Јована Кантакузина о провизантијској странци у Скопљу спремној да му преда град 1350. године, дакле, након скоро 7 деценија од преласка у српске руке[138]; из приближно истог времена је такође антологијско приповедање Нићифора Григоре о подели Душановог царства на српски и грчи део, при чему је Скопље узето као саставни део и крајња северна тачка грчких земаља[139].

Прелом Милутиновог времена, обележен византинизацијом широких области живота, није одређен толико величином територије одузете од Византије, колико свесном тежњом владара ка увођењу византијских образаца у све области живота[140]. Управо у томе је суштинска разлика у односу на Милутинове претходнике, код којих није постојала изражена жеља да се следе византијски узори у државној и друштвеној организацији. Обухватање границама српског краљевства великих области старих византијских земаља пружало је подлогу и даље подстицало свесно покренути процес. Промене подстакнуте византинизацијом нису могле бити ни брзе ни свеобухватне. Раскош пријема на који је наишао византијски посланик Теодор Метохит 1299. на двору краља Милутина, упадљиво супротан од оног којим је дочекан његов земљак, хартофилакс Јован Век, на двору Милутиновог оца, спада у она општа места којима је илустрован преображај Милутиновог доба. Милутиново разметање, међутим, имало је превасходно за циљ да засени царско посланство истицањем амбијента, одеће и етикеције „по угледу на царску и, колико је могуће било, ромејску племенитост“. Ова слика, о чијој уверљивости можда највише сведочи податак да Теодор Метохит није ни најмање га-

---

[135] *Грујић*, Властелинство, 59–73; *Соловјев*, Законодавство, 375–377; *Ћирковић*, Работници, 271–274.

[136] *Грујић*, Властелинство, 49; *Љ. Максимовић*, Димитрије Хоматијан и „варварска власт“ у северној Македонији, ЗФФБ 18 (1994) 96.

[137] *А. Соловјев*, Срби и византиско право у Скопљу почетком XIII века, ГСНД 15–16 (1935–1936) 29–43; *Љ. Максимовић*, op. cit., 93–99; *Соловјев*, Историја словенских права, 190.

[138] ВИИНЈ VI, 517–519 и п. 507 (са старијом литературом).

[139] Ibidem, 270 и п. 126; cf. *Максимовић*, Порески систем, 102.

[140] Широко засновано окретање ка византијским узорима изражено је у свим важнијим елементима. *Мошин*, Византиски утицај, 148–159; *Soulis*, The Serbs, 63 sq, 69 sq; ИСН I, 466–471 (*С. Ћирковић*); *Максимовић*, Византинци, 19–28; *Оболенски*, Комонвелт, 299–302; *Соловјев*, Законодавство, 374–377.

јио наклоност према Србима, показује, у контрасту са скромношћу Урошевог двора, размере привредног успона који је пружио Милутину темељну материјалну подлогу за изграђивање чврстог управног и војног упоришта власти[141]. Колико је у почетку преображај остајао ограничен на спољашње манифестације говори и податак да су непуне две деценије након Симонидине удаје за Милутина основни узроци неуспелог покушаја краљичине браће да у Србији остану као наследници српског престола били суровост и непријатност земље, и поред тога што су боравили на самом краљевом двору[142].

Сви неопходни услови били су, међутим, постављени на чврсте основе — нагли привредни успон, развитак градских насеља, освајање богатих старих византијских земаља, стални напредак трговинског промета са градовима у Приморју и с тим у вези далеко веће присуство трговаца, одлучно окретање ка византинизацији друштвеног и државног поретка — те су основни елементи процеса остали начин и ритам даљег преузимања и ширења номичке установе. Модалитети преузимања византијских установа могу се правилно сагледати једино из перспективе културних зона које је обухватала српска држава у постепеном ширењу на југ и хронолошких оквира који су их одређивали. На једној страни, уочљиво је задржавање затечених установа на освојеним територијама, као на примеру Скопља, а на другој, копирање понуђених модела и њихово постепено ширење на старе српске области[143]. Речено правним појмовима, овај процес своди се на дихотомију традиција–рецепција, при чему прва одговара грчким земљама, а друга српским. Податак Нићифора Григоре да је Душан своју царевину поделио на два дела, предавши српске земље северно од Скопља сину Урошу, а задржавши себи „ромејске земље и градове према уобичајеном ромејском начину живота“, на сликовит начин указује на суштинске разлике двеју области услед другачије правне и државне традиције, начина привређивања и културног миљеа[144].

---

[141] ВИИНЈ VI, 22–27, посебно п. 54 и 54а; 110–114 и посебно п. 64–66. *Јиречек*, Историја Срба I, 301; *Оболенски*, Комонвелт, 300; *Максимовић*, Византинци, 22 sq; ИСН I, 466 (*С. Ћирковић*); *Љ. Максимовић*, Рецепција византијских државних институција у Србији и Стојан Новаковић, у: Стојан Новаковић, личност и дело. Поводом 150-годишњице рођења (1842–1992), САНУ, Научни скупови LXXVII, Одељење историјских наука 25, Београд 1995, 268; *Ћирковић*, Работници, 427 sq.

[142] ВИИНЈ VI, 178 sq; ИСН I, 463 sq; *Максимовић*, Византинци, 25 sq; *С. Кисас*, Данило II и солунска околина. Белешке о византијско-српским односима почетком XIV века, ibidem, 33, 37 sq.

[143] О начинима преузимања византијских установа v. *Максимовић*, Порески систем, 107–110, *idem*, Српска царска титула, 174–177; *Соловјев*, Историја словенских права, 188–191; *idem*, Законодавство, 370–378.

[144] *М. Благојевић*, Земљорадња у средњевековној Србији, Београд 1973, 337–344; *Максимовић*, Порески систем, 101–110; ВИИНЈ VI, 270 (са старијом литературом); *Оболенски*, Комонвелт, 304; *М. Благојевић*, Јединство и подвојеност српских земаља пре битке на Косову, ЗФФБ 18 (1994) 73 sq; *Максимовић*, Српска царска титула, 176 sq. У науци је

Колико год да су објективне околности погодовале ширењу номичке установе на старе српске земље, преузимање путем копирања морало је нужно претрпети извесна прилагођавања условљена нивоом друштвеног развитка. Установа нотаријата у Византији почивала је на широкој нормативној основи, традицији дугој више од једног миленија и специфичном државном и црквеном устројству, чијим оквирима је највећим делом била одређена. У којој мери је, рецимо, пресликана организација црквеног нотаријата, претежног у позновизантијско доба, зависи искључиво од тога колико су доследно византијски узори примењивани у организацији српске цркве, односно сваке поједине епархије. У ширењу номичке установе по старим српским земљама далеко је важније било прихватање саме идеје и праксе бележења приватних уговора, док су појединости организације морале бити условљене специфичним друштвеним околностима. Из онога што се зна о раду српских номика, види се да је пресудну улогу имало угледање на начин рада и правне темеље нотаријата а не на саме облике организовања.

Уосталом, оквири историјске реалности не дозвољавају чак ни поистовећивање сваког од наведених начина преузимања са одређеном културном зоном. Тако су области освојене од Милутина, оставши у српским рукама читав век, морале осетити живљи удео српске компоненте у државном и друштвеном устројству, па се не може очекивати да је номичка установа остала нетакнута у организацији и начину рада[145]. О томе, уосталом, на убедљив начин сведоче исправе српских номика из ових области (једна из друге четвртине, а две из друге половине XIV века)[146], чија се правна и дипломатичка обележја углавном подударају са исправама из старих српских земаља. Најзад, не треба заборавити да су у језичком и етничком погледу области освојене од Милутина биле претежним делом словенске. С друге стране, у областима северно од Скопља номичка установа византијског порекла није долазила само рецепцијом. Више пута је наглашено колико је снага културне традиције јака код градског становништва. Оне византијске области које су заузете до краја прве четвртине XIII века показују, на примеру града Призрена, жилаво одржавање наслеђених правних норми и модела понашања, док је рурално становништво у погледу привређивања и обавеза према господару у целости уклопљено у правни систем и схватања карактеристична за старе српске земље[147]. Исправа номика Николе из Призрена, састављена доследно у духу византијских норми (чиме је јасно издвоје-

дефинитивно утврђено да се овај податак не може узети као доказ о подели државе и власти између оца и сина.

[145] Међусобно прожимање утицаја видљиво је нарочито у Душаново доба, када српски елементи продиру и у тада освојене грчке области (*М. Благојевић*, loc. cit.; *Максимовић*, Порески систем, 110–123; *Соловјев*, Законодавство, 375–377).

[146] V. Прилог I и III.

[147] *М. Благојевић*, loc. cit.; v. n. 116 и 117.

на од осталих исправа српских номика) упечатљиви је одраз опстајања византијске традиције[148].

Развитак и ширење номичке установе од времена краља Милутина добили су нови импулс за владавине краља и потом цара Стефана Душана. Византинизација свих области живота, свесно покренута Милутиновом одлуком, доживљава свој врхунац у доба цара Душана[149]. Све оне околности које су погодовале развитку и неопходности бележничке службе и даље су добијале на ширини и интензитету, али је било и нових момената оличених, најпре, у широкој законодавној делатности првог српског цара. Теоријске основе писаног општења у приватноправним односима заснивале су се још од Савиног времена на преводу Прохирона уклопљеном у Крмчију, а сада су проширене новим преводима и компилацијама византијских грађанских закона — Синтагмом Матије Властара и Јустинијановим законом. Ако се томе дода Душанов законик, у коме је, иако нема одредаба о номицима, наглашена потреба писаног комуницирања у администрирању судских и управних органа, јасно је да правне норме нису само давале сигурну основу раду номика већ су, у избору и карактеру, одражавале стварно стање у српском друштву[150]. О већ широкој распрострањености и устаљености номика сведочи глоса преводиоца Синтагме Матије Властара, у којој се грчка реч **тавоулаѹи** објашњава **иже оу нась иномици**. Ова кратка реченица не указује само на језичку праксу српског подручја када је у питању именовање јавних бележника, што је свакако њен основни циљ, већ посредно открива да је њихово присуство и деловање у друштву довољно уочљиво и раширено да би се морало указати корисницима Синтагме (и скраћене верзије!) на кога се израз *ш̄авулари* односи[151]. Још један посредан податак, овога пута из Которског статута, говори такође о већ значајном обиму пословања писара у залеђу. Године 1339. одлучено је да се cedule, facte olim in Sclavonia, до тада уз нотарску потврду коришћене у правном животу града, не смеју више ни примати ни користити[152]. Иза ових cedula, поред хирографа самих Которана, крију се вероватно и но-

[148] Примери преузимања других византијских установа у Милутиново и доцније доба показују сву сложеност ове појаве. Случај титуле севаста, према ономе што је утврдио *Љ. Максимовић*, Севасти у средњовековној Србији, ЗРВИ 32 (1993) 137–147, показује колико је тешко давати одређене закључке о делокругу функција и колико је, заправо, мишљење о простом копирању оригиналних одлика на нову средину често лишено историјске реалности. Готово да се увек ради о већем или мањем степену прилагођавања.

[149] *Soulis*, The Serbs, 60–85; ИСН I, 533–540 (*М. Благојевић*); *Оболенски*, Комонвелт, 302–305; *Максимовић*, Српска царска титула, 174–178.

[150] *Soulis*, The Serbs, 71–77; ИСН I, 557–565 (*Д. Богдановић*); *Соловјев*, Законодавство, 309–323, 391–400.

[151] *Флорински*, Памятники, 396, прил. 162; *Новаковић*, Синтагмат, 242; *Mošin*, Otečnik, 67; *Троицки,* Допунски чланци, 24.

[152] Stat. Cath, cap. 303; *Новаковић*, Зак. спом, 4. О томе v. детаљно у поглављу о правној вредности номичких исправа.

мичке исправе, а свакако да су њихова количина и мала правна вредност у очима Которана изазвали овакву одлуку.

Душаново доба још више је удаљило једноставни модел преузимања номичке установе, задржавањем или копирањем, од сложености историјске стварности. Његовим обимним освајањима културна зона која се, најопштије узев, означава као грчка земља вишеструко је увећана, укључивањем великих пространстава грчког језичког и етничког обележја. Ово су заправо једине области, с обзиром на краткоћу српске власти, у којима практично није било промена у затеченом правном реду и где су црквени тавулари и номици (као и читав епархијски клир) наставили да делују по утврђеним обрасцима[153]. Сходно томе, област деловања номичке професије може се поделити у три зоне (барем када је у питању доба Царства и његових непосредних држава наследница): старе српске земље, у којима је номичка професија проширена и значајно прилагођена; области освојене од Милутина са значајним процентом словенског живља, у којима се задржава и делимично модификује; и напослетку, области припојене Душановим походима, где се ни најмање не мења затечени правни ред.

Душаново доба може се узети као раздобље коначног учвршћивања, у теоријском и практичном погледу, установе номика у српским земљама. Читав доцнији живот ове установе, све до нестанка државног средишта, био је утемељен на основама удареним у првој половини XIV века. Ово је утолико важније нагласити, с обзиром на то да је након распада Царства и саме његове идеје приметна осека у византинизацији српских области, те нестаје оног непосредног подстицаја који је долазио од владајуће елите. При томе, наравно, добија на важности чињеница да су даљи полет рударства, трговине и градског живота, поготово током XV века, и стално и бројно присуство Дубровчана, који су много више држали до чврстине писане речи, непрекидно давали свој удео у обликовању и разграњавању номичке делатности. Доба српске деспотовине показало је на сликовит начин сложеност утицаја у настанку и развитку установе нотаријата: управо тамо (у рудницима и трговима) где је кроз читав средњи век најупечатљивији западни утицај у непрекинутом струјању, налази своје пуно оправдање установа која је у основи организована по византијском обрасцу.

[153] *Соловјев*, Судије и суд, 149–161; *Живојиновић*, Судство, 197–249; *Максимовић*, Порески систем, 101–125; *Soulis*, The Serbs, 78–85; *Максимовић*, Српска царска титула, 175 sq.

ДРУШТВЕНИ ПОЛОЖАЈ И ДЕЛАТНОСТ СРПСКИХ НОМИКА

Време и простор

У стварању представе о свим важним појединостима и целини једне историјске установе, просторне и временске координате узимају се као концептуални оквир и неизоставно полазиште. Гледано из перспективе непосредних историјских сведочанстава, време и место настанка сваког појединог писаног споменика не одређују само вредност његових података, већ и сами по себи представљају извор. То је, зацело, највидљивије из чињенице да се о важности и раширености номичког позива, независно од светла које на њега бацају изворне вести, најопштија слика стиче управо посредством увида у простирање у временској и просторној равни.

У претходном поглављу више пута је наглашено да се номици на територији српске државе први пут помињу у последњој години XIII века, у повељи краља Милутина манастиру Св. Ђорђа код Скопља[1]. Исто тако, са великом вероватноћом се може претпоставити да их је било у Србији, у одређеном обиму и облику, и кроз читаво столеће на чијем крају су први пут посведочени. Уколико се, међутим, чврсто држимо само чињеница заснованих на писаним сведочанствима, имајући у виду ограниченост видокруга врстом и количином сачуваних извора, као полазиште и доња граница мора се узети 6808. година по византијској ери, тј. 1299/1300. Сведочанства о појединим номицима, њиховим исправама или установи као целини нижу се потом, у неједнаком ритму, готово до самог нестанка државног живота. У XIV веку вести су малобројније и углавном згуснуте на његовој средини[2], док је XV век, заправо његових првих шест деценија, равномерно покривен поменима номика и не-

[1] *Новаковић*, Зак. спом, 610; *Соловјев*, Од. спом, 71.

[2] Прилог I (1342); Прилог II (1346–1371); *Флорински*, Памятники, 455, 487, прил. 162, 205; *Новаковић*, Примери, 351; *idem*, Синтагмат, 242, 284; *Mošin*, Otečnik, 67; *Соловјев*, Законодавство, 541 (средина XIV века); *Томовић*, Морфологија, 86, № 77 (пре 1387); *Радојичић*, Исписи, 32–33 (XIV–XV век); Прилог III (друга половина XIV–почетак XV века).

упоредиво богатији по количини и вредности сачуваног материјала[3]. Последња сачувана номичка исправа, написана је негде у области Косова 1453, дакле само две године пре коначног доласка Турака у те крајеве, а шест пре губитка државне независности.

Колико је завршна линија државног живота, с којом се готово подудара последњи помен номика у Србији, била заиста непрелазна граница тешко је дати одговор на основу постојећих извора. Питање је утолико сложеније с обзиром на то да се не може рачунати са једновременим догађајем. Поједини комади државне територије постепено су откидани од своје матице и прикључивани турској држави у процесу који је трајао безмало читав век. За овај проблем је посебно индикативан случај номика Калојана, који је деловао у скопској области у другој половини XIV или почетком XV века. Ограничења која стоје на путу прецизнијем датирању Калојанових записа остављају отвореном могућност да се његово деловање веже и за доба након турског освајања Скопља 1392, односно читаве Македоније 1395. године. Имајући у виду чињенице којима се данас располаже у вези са настанком рукописа и записа̑ на његовом последњем листу, ова могућност је ипак мање вероватна, али са њоме треба рачунати. У том случају ово би био једини познати пример деловања номика и под туђом влашћу[4].

Независно од овог случаја, стање сачуваних извора из времена након успостављања турске власти на овим просторима такво је да о настављању делатности номика можемо само да нагађамо. Уколико је, на било који начин, организација црквеног нотаријата у Србији следила византијске узоре, онда се облици организоване номичке службе након губитка државне самосталности могу претпоставити једино у црквеном крилу. Такви примери нису никаква реткост у покореним византијским областима, чак и у време када је нестао и последњи траг државног живота[5]. Из српских области, међутим, не постоје никакви трагови деловања номика крајем XV и у XVI веку. Не рачунајући турску грађу, која кроз типизиране бирократске податке пружа слику стварности посматрану очима пореске и управне власти, извори за ово доба крајње су оскудни. При томе треба имати у виду да је столеће након турског осва-

[3] Прилог VIII (1403); *Бубало*, Повеље, 98 (1403–1408. или пре тога); Прилог IV (1410); *Радојчић*, Закон, 56 (1412. или пре тога); Прилог V (1434); Прилог VI (1438); *Динић*, Из Дубровачког архива I, 80 (1438); *Веселиновић*, Мало веће, 411 (1438); Прилог VII (1453).

[4] О недаћама око датирања Калојанових записа v. у одељцима о овим исправама и о Калојану.

[5] За примере докумената које су писали црквени тавулари шездесетих и седамдесетих година XV века cf. *Nerance-Barmaze*, Ταβουλλάριοι, 274. Није ми био приступачан рад *D. Seremetes*, Ὁ νοτάριος στῆν βυζαντινή, μεταβυζαντινή καὶ τουρκοκρατούμενη κοινωνία (Ἀναδρομη στις πηγές). Ἀρμενόπουλος Ἐπιστ. Ἐπετ. Δικηγ. Σύλλ. Θεσσαλονίκης 5 (1984) 29–40, чији наслов сугерише разматрање овога питања.

јања Смедерева вероватно најтамнији и најнесигурнији период постојања српске цркве у сваком погледу[6].

Народ се, природно, морао прилагођавати новим условима живота и новим мерилима правног поретка. Писано општење у приватноправним односима није замрло, али се одвијало на два различита колосека, чији су се правци сасвим ретко укрштали[7]. На једној страни, у готово незваничном облику, склапане су погодбе у оквиру друштвене и етничке заједнице уговарача, без учешћа власти, заправо њеним свесним избегавањем, при чему је улогу писара играо или неко од уговарача или локални парох или било које писмено лице из ближег окружења. Особено обележје свих ових уговора јесте да су записани на белинама или празним листовима рукописних књига, мада из чињенице да су се само у таквом виду сачували на треба изводити безуслован закључак да нису постојали и уговори записани на посебним листовима хартије или пергамента[8]. Сигурно је да су овакви уговори у старим градским и рударским средиштима склапани с ослонцем на трагове, у сећању и документима, старе праксе српских номика. Ово је утолико извесније с обзиром на то да српски елеменат у освојеним градовима није ишчезао ни брзо ни једновремено, како се раније веровало[9]. Треба се само подсетити већ чувеног попа Недељка из Новог Брда[10] или уговора рудара записаног

[6] Најпоузданији преглед историје српске цркве од друге половине XV до XVII века пружа ИСН III–2, 7–102 (*Р. Самарџић*).

[7] Одличан библиографски преглед издања пословних докумената писаних народним језиком у XVI и XVII веку пружа ИСН III–2, 107–109 (*П. Ивић*).

[8] Највећи број уговора записа сакупљен је у Стојановићевој збирци (Записи и натписи I, № 340 (6169), 439, 464 (5595), 1024, 1119, 1155, 1300, 1349, 1556, 1559, 1685, 1686, 1689, 1740, 2061; II, № 2111 (7142), 2181 (7145), 2369, 2489, 2603, 2825, 3067, 3232, 3234 (8237), 4596, 4577, 4581; III, № 5608, 5647, 5663, 5686, 5717, 5855; IV, № 6139, 6144, 6167, 6322 (640), 6324, 6407, 6473, 6503, 6563, 6583, 6594, 6765, 6890, 6969, 7175, 7182, 7223; V, № 7364, 7776, 7777, 7973, 7980, 8663, 8675; VI, № 9652, 9653, 9656 (6082), 9662, 9704, 10204). Још неколицина занимљивих записа може се наћи у описима рукописних збирки (*С. Матић*, Опис рукописа Народне библиотеке, Посебна издања САН CXCI, Одељење литературе и језика 3, Београд 1952, 4, № 15; *Д. Вуксан*, Рукописи Цетињског манастира, ЗИЈС 1, 193–194; *В. Ћоровић*, Прилози за нашу стару књижевност и хисторију, ЗИЈС 1, 102; *V. Mošin*, Ćirilski rukopisi JAZU I, Zagreb 1955, 217; *В. Мошин*, Ћирилски рукописи у Повијесном музеју Хрватске. Копитарева збирка словенских рукописа и Цојсов ћирилски одломак у Љубљани, Београд 1971, 54; *Д. Богдановић*, Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара, Београд 1978, 83, 158; *П. Момировић, Љ. Васиљев*, Ћириличке рукописне књиге Цетињског манастира. XV–XVIII вијек, Цетиње 1991, 132). V. и n. 10 и 11.

[9] *Н. Филиповић*, Из историје Новог Брда у другој половини XV и првој половини XVI вијека, Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине 6 (1954) 63–85; *Радојчић*, Закон, 16 sq.

[10] *П. Г. Васенко*, Сербские записи на греческой рукописи XV века, принадлежащей Библиотеке Академии наук, Известия Академии наук СССР, отд. гуманитарных наук, VII серия (1928) 27–44; *Соловјев*, Новобрдски записи, 313–319; *Радојчић*, Закон, 11–14; *Ђ. Сп. Радојичић*, Развојни лук старе српске књижевности. Текстови и коментари, Нови Сад 1962, 268–273.

руком Боже урбарара, једног од уговарача[11]. Међутим, овај фонд докумената претежним делом представља писани траг, и то сасвим незнатан, обичајноправних односа који су под туђинском влашћу наставили да живе и развијају се у затвореним етничким заједницама чувајући многе елементе најстаријег друштвеног уређења. Његова малобројност није условљена само добро познатом злом судбином писаних трагова на овим просторима већ и чињеницом да је у патријархалном друштву много већи значај придаван усменом договору и вери.

Засебну и релативно богату скупину докумената у оквиру грађе писане српским језиком чине акта настала у областима са извесним степеном аутономије — Паштровићима[12], Грбљу[13], Топаљској комунитади[14] и Старој Црној Гори[15]. Не само аутономни статус већ и утицај Млетачке републике учинили су да ова грађа у количини, правној вредности и развијености формулара досегне висок ниво правног формализма и карактер јавних исправа. У исто време наставила је да живи, још у средњем веку веома развијена, пракса Дубровчана везаних пословима за залеђе да своје међусобне уговоре састављају и пишу, често на ћирилици, у кругу својих колонија[16]. Напослетку, не треба заборавити ни српске документе настале у светогорским обитељима, Хиландару и Светом Павлу. Они већим делом покривају промет непокретностима на са-

---

[11] *Стојановић*, Записи и натписи VI, 51, № 9695; *Д. Вуксан*, Рукописи манастира Пећке Патријаршије, ЗИЈС 1, 145–146; *Ђ. Сп. Радојичић*, Развојни лук старе српске књижевности. Текстови и коментари, Нови Сад 1962, 273–275; *idem*, Уговор старих наших рудара, Старине КМ 2–3 (1963) 57–59 + фотографија; *В. Мошин*, Рукописи Пећке патријаршије, Старине КМ 4–5 (1968–1971) 21.

[12] *Јиречек*, Споменик XI, 89; *А. Соловјев*, Паштровске исправе XVI–XVIII века, Споменик СКА 84 (1936) 1–45; *И. Божић — Б. Павићевић — И. Синдик*, Паштровске исправе XVI–XVIII вијека, Државни архив НР Црне Горе, Историска грађа I, Цетиње 1959; *Ј. Бојовић — М. Лукетић — Б. Шекуларац*, Паштровске исправе, књига 2, Будва 1990; *Б. Шекуларац*, Паштровске исправе, књига 3, Петровац на мору 1999.

[13] *Соловјев*, Књига привилегија, 22–79.

[14] *Г. Комар*, Ћирилска документа Млетачког архива у Херцег Новом — политичко-управни списи — и ћирилска документа манастира Савина — 18. вијек (1689–1825), Херцег Нови 1998.

[15] *Д. Вуксан*, Историјска грађа: Владике из разних племена 1516–1696, Записи 17 (1937) 25–29, 97–103, 160–166, 218–223 (45 аката); Епоха митрополита Данила, Записи 17 (1937) 289–295, 349–354, Записи 18 (1937) 30–39 (28 аката); Епоха митрополита Саве и Василија, Записи 18 (1937) 94–99, 154–163, 223–230, 285–295, 348–358, Записи 19 (1938) 29–37, 96–104, 159–166, 227–234, 293–300, 356–361 (161 акт); Епоха митрополита Петра I, Записи 19 (1938) 37–48, 104–110, 166–172, 234–240, 301–307, 361–372, Записи 20 (1938) 40–45, 97–106, 164–170, 236–240, 298–302, 367–371....; Нова документа, допуне и исправке (од 1545 до 1752 г.), Записи 20 (1938) 246–250; *Т. Никчевић — Б. Павићевић*, Црногорске исправе XVI–XIX вијека, Архив СР Црне Горе, Историјска грађа II, Цетиње 1964; *Г. Добрашиновић*, Из цетињских архива (из оставине Вука Стеф. Караџића), Библиографски вјесник 26–3 (1997) 59–103.

[16] *Стојановић*, Повеље и писма II, № 1062, 1065, 1068, 1070, 1072; *Динић*, Четири средњевековна писма, 235 sq; *idem*, Неколико ћириличких споменика, 98–104, 108–110.

мом Атосу, и то са другим манастирима или појединцима из братства[17]. Посебну скупину хиландарских аката, сачуваних у Дубровнику, чине потврде које су Хиландарци издавали Дубровачкој републици за плаћени стонски доходак[18].

Друга раван писменог утврђивања приватноправних односа у турско доба била је строго званична, на турском језику, уз учешће овлашћених лица и гарантовану доказну снагу исправа. Њихова предност била је управо у томе што су оне у очима турских власти биле најјаче доказно средство о поседовању извесног права, те се једино посредством њих исто право могло успешно бранити. Значај им лепо илуструју примери из светогорских манастира, који су, поред исправа писаних на матичном језику, о истом правном послу записивали и документа пред званичним турским органима. Како показују примери пословичног и непрекидног парничења међу атонским манастирима, турске исправе увек су давале предност њиховом имаоцу[19]. Штавише, чак су и српски документи често на себи носили печате турских званичника као средство аутентификације[20].

Имајући у виду опште околности новог државног поретка, независно од непостојања изворних вести, готово је сигурно да установа номика није преживела нестанак слободног државног живота, а уколико се у неком облику и одржала, морала је врло брзо замрети. Српске номике по варошима и селима заменили су турски писари. Наставио је да постоји и добија на интензитету обичај бележења приватних, незваничних, уговора настао у кругу самих уговарача и за њихове потребе. Но, саму установу наджевео је за више деценија термин којим је обележавана, али са особеним значењем. Већ је наглашено да српска грађа дубровачког порекла користи термине *нотар* и *иномик* за обележавање нотара, а једини пример за овај други случај потиче тек из 1493. године. Наиме, у записнику писаном српским језиком о парници вођеној 12–16. октобра 1493. године пред дубровачким судом, поводом захтева Ђурђа Брајановића, синовца госта Радина, да му се исплати део легата из стричевог тестамента, нотар Херцег Новог, Јован из Напуља, назван је ино-

---

[17] Највећи број хиландарских исправа из овог доба издао је *Димитријевић*, Документи, 20–31; v. такође *Синдик*, Српска акта у Хиландару, № 111, 114, 115, 117, 127, 128. За исправе из Светог Павла cf. *Синдик*, Српске повеље, 201 sq.

[18] *I. Kukuljević Sakcinski*, Njekoliko tiskom neizdanih srbskih, bosanskih i dubrovačkih listina, Arkiv za povjestnicu jugoslavensku 8 (1865) 203; *A. Vučetić*, Pisma kaluđera srpskih manastira na Svetoj Gori knezu i vlasteli dubrovačkoj (god. 1520–1792), Starine JAZU 17 (1885) 1–48; *Д. Берић*, Света Гора и Дубровник, ПКЈИФ 23 (1957) 82–91; *М. Живојиновић*, Светогорци и стонски доходак, ЗРВИ 22 (1983) 198 sq.

[19] Велика количина ових докумената, издатих и неиздатих, искоришћена је и коментарисана у студији *А. Фотића*, Света Гора и Хиландар у Османском царству (XV–XVII век), Београд 2000.

[20] Cf. *Синдик*, Српска акта у Хиландару, № 119, 120, 122.

миком а његов instrumentum publicum, писан 25. јуна 1467, иномичком књигом[21]. Будући да је у језичкој употреби стекао с временом и изведено значење, термин је наставио да живи тамо где је његов садржај још постојао.

*

Равномерна покривеност временске осе вестима о номицима од првог појављивања у изворима није сразмерна њиховој заступљености у просторним оквирима. Топографски распоред представља поуздано мерило обима и интензитета номичке службе у средњовековном српском друштву. Међутим, при доношењу закључака о распрострањености установе номика мора се увек имати у виду карактер сачуване грађе, боље рећи њена провенијенција. Изузимајући опште правне прописе са декларативним важењем на целини државне територије, постојећи извори доносе вести само о номицима у јужним и југоисточним крајевима српске државе — Косову и Метохији и северној Македонији. Номици се срећу у скопској и тетовској области, у Призрену и Новом Брду најчешће, а потом и у Трепчи и Ораховцу. Ова појава лако је објашњива несумњиво византијском компонентом у настанку и основама номичке установе, што је у литератури безрезервно чињено. Слика раширености номичке установе, пројектована изворном грађом, утолико је примамљивија када се узме у обзир чињеница да је реч о привредно најразвијенијим областима, са богатим рударским и трговачким центрима, где је интензитет свакодневних правних и пословних односа захтевао висок ниво писаног општења.

Иако се, према томе, објективне историјске околности могу без много натезања довести у склад са распрострањеношћу номика у опсегу који нам приказују сачувани извори, ова појава мора се посматрати и кроз призму карактера тих извора. Збивања на овим просторима, са ратовима и разарањима као најизразитијим обележјем, снажно су одредила судбину историјске грађе учинивши да се њен документарни део сачува у веома малом броју, и то само у неколицини изолованих скупина. Међу њима се бројем и разноврсношћу издвајају две — Дубровник и Света Гора, на првом месту Хиландар. Тиме долазимо до неумољиве чињенице да извори који су тамо сачувани одсликавају само онај део историјске стварности у којој су чувари докумената узели непосредног учешћа, односно оне догађаје, процесе и области за које су на било који начин били заинтересовани. У првом случају основно мерило представља привредни интерес Дубровачке републике у земљама залеђа, а у другом земљишни поседи и права које су светогорски манастири стицали у српској држави, тј. њихов топографски распоред. Стога не изненађује што светлост из ових средишта обасјава највећим делом развијене

[21] *Динић*, Неколико ћириличких споменика, 107.

области српске државе на југу и југоистоку. Три номичка акта сачувала су се у светогорском манастиру Светога Павла, један у Хиландару, један у Дубровнику, а три су, неким чудом, остала читава тамо где су и настала. И остале вести са поменима номика или њиховог деловања показују сличан распоред.

Чињеница да се номици не помињу у другим областима државе, нити су из тих крајева сачуване номичке исправе, не значи безусловно да се номичка служба није тамо обављала у неком виду. Чак и са оних простора где је њихово деловање поуздано засведочено није остало ни десет номичких исправа. Ако је за утеху, хипотезе о деловању номика у областима где га је прекрио талог времена не морамо заснивати само на поставкама о ограниченом видокругу извора, већ и на својеврсним посредним сведочанствима. Наиме, из једног писма папе Гргура XI калочком надбискупу, писаног 16. фебруара 1376, дознајемо да је до папе стигла жалба надбискупа и гласине из његове дијецезе о томе да православни свештеници officium tabellionatus exercere и да о уговорима које између себе склапају православни и католици instrumenta publica conficere presumunt, услед чега Scismatici cum Catholicis plurimum conversantur in animarum Christifidelium non modicum detrimentum. Због тога папа налаже надбискупу Калоче да у својој дијецези забрани сваком православном свештенику вршење ове делатности[22]. Размере обичаја да православни попови пишу уговоре између католика и православних (што несумњиво значи да су их писали и само за православне) биле су довољно велике да доспеју до ушију папе у далеком Авињону и изазову његову интервенцију у бризи за душе својих верника. Разлози због којих су католици тражили услуге шизматичких попова за записивање уговора са православнима вероватно леже у чињеници да су они своје међусобне уговоре склапали пред каптолима (веродостојним местима)[23], а да тако нешто није било могуће уколико је један од уговарача био шизматик.

Који год да су узроци у питању, места у којима је овај обичај био раширен треба тражити међу оним градовима под јурисдикцијом Калочке надбискупије у којима су средином XIV века живели измешани православни и католици. Пружајући поглед од средишта дијецезе најпре морамо уочити градове у јужној Угарској, у областима уз токове Саве и Дунава[24]. Православни елеменат у овим крајевима био је утеме-

[22] *Theiner*, Mon. Slav, 307, № 434. Захваљујем и овом приликом колегиници мр Јелени Мргић-Радојчић, која ми је скренула пажњу на овај драгоцени документ.

[23] О каптолима као веродостојним местима са ауторитетом у издавању исправа v. *Костренчић*, Јавна вера, 93–112.

[24] Опште прегледе о словенском и православном присуству у градовима јужне Угарске пружају ИСН II, 314–329 (*С. Ћирковић*) и *Д. Динић-Кнежевић*, Словенски живаљ у урбаним насељима средњовековне јужне Угарске, Зборник Матице Српске за историју 37 (1988) 7–42; cf. такође *Д. Драгојловић*, Православље у Срему у средњем веку, у: Мана-

љен деловањем епископије Сирмија, која се јавља као једна од дијецеза обновљене Охридске архиепископије почетком XI века. Слабљењем византијског утицаја у Срему опадала је и непосредна подршка црквеној власти, а по свој прилици, у време када је на овим просторима основана католичка Сремска бискупија са седиштем у Баноштору (1229) њена православна претходница престала је да постоји[25]. Изразитије ширење католичанства почиње управо у ово доба, те с временом католички живаљ постаје претежан, али православни елеменат није затрт, поготово у областима које су по природи положаја имале живље везе са српском државом на југу. Штавише, довољно је споменути да је старе традиције православне Сремске епископије чувао све до четврте деценије XIV века манастир Светог Димитрија у Митровици[26] или податак да се у Сремској бискупији 1317–1320. није могла наплатити десетина јер се област налази prope scismaticis[27]. И доцније, 1372, издајући наредбу да се у Черевићу оснује фрањевачки манастир, папа га одређује као место in confinibus scismaticorum Rascie[28]. Непосредне вести о саставу становништва ових области имамо тек из прве половине XV века и у њима се изричито наглашава да plures schismatici misti cum catholicis sunt или plurimis Rasciani et etiam Bosnenses cum christianis mixtim comorantur. При томе се помиње читав Срем, лева обала Дунава или посебно истичу градови као што су Черевић, Кувеждин, Ковиљ, Ковин, Храм и други[29].

стир Шишатовац, зборник радова, Београд 1989, 25–30; *С. Ћирковић*, Сеобе српског народа у краљевину Угарску у XIV и XV веку, у: Сеобе српског народа од XIV до XX века, зборник радова посвећен тристагодишњици Велике сеобе Срба, Београд 1990, 27–46.

25 *С. Ћирковић*, Civitas Sancti Demetrii, у: Сремска Митровица, Сремска Митровица 1969, 60; *М. Динић*, Средњовековни Срем, у: Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 271–273, 276–279; *Д. Драгојловић*, op. cit., 26; *С. Ћирковић*, „Црна Гора" и проблем српско-угарског граничног подручја, у: Ваљево — Постанак и успон градског средишта, Ваљево 1994, 70 sq.

26 *С. Ћирковић*, Civitas Sancti Demetrii, 60–62; *Д. Динић-Кнежевић*, op. cit., 8; *С. Ћирковић*, Католичке парохије у средњовековној Србији, у: *Ћирковић*, Работници, 241.

27 *Д. Динић-Кнежевић*, op. cit., 9. Овде, наравно, треба имати у виду да се област Сремске бискупије простирала и с друге стране Саве, о чему ће још бити речи.

28 Ibidem, 21.

29 Ibidem, 9 sq, 15, 25; ИСН II, 319 (*С. Ћирковић*); *Д. Драгојловић*, op. cit., 28–30; *С. Ћирковић*, Сеобе, 41–46. О претежно српском карактеру Ковина у првим деценијама XVвека сведочи и чињеница да је тестамент дубровачког трговца Вукосава Мрђеновића написао на српском језику, 21. августа 1429. у Ковину, Вукашин, scriuan delo borgo. Међу сведоцима наведен је и извесни Dimitar scriuan (Test. 12, fol. 31–31'; на податак о Вукашину скренуо ми је пажњу академик Сима Ћирковић, а проф. др Андрија Веселиновић љубазно ми је уступио снимак документа; обојици још једном најискреније захваљујем). Није могуће прецизно утврдити какав је положај заузимао Вукашин. Српски писари познати су и у угарском Београду (*J. Калић*, Београд у средњем веку, Београд 1967, 287–289). О Ковину v. *Б. Храбак,* Дубровчани у Угарској и њихове везе са Београдом и Србијом (1300–1541), Годишњак града Београда 27 (1980) 60 sq; *С. Ћирковић*, Прилошци за историју Ковина у средњем веку, Зборник Матице српске за историју 1 (1970) 83–86; ИСН II, 319–321 (*idem*); *Д. Динић-Кнежевић*, Дубровник и Угарска у средњем веку, Нови Сад 1986, 70, 174–176; *eadem*, Словенски живаљ, 25–30.

Наравно, овако драматично погоршање ствари за католике резултат је све изразитијег преливања православног живља преко Саве и Дунава услед турског надирања, почев од последњих деценија XIV века. Но, иако ове вести одражавају новонастало стање, у њима је засигурно видљив траг и ранијег распореда становништва. Промене су, заправо, уочљиве једино у наглом повећању православних на штету католика. Континуитет православног живота у овим крајевима одржава се, по свој прилици, до масовнијих сеоба у XV веку, а привремена католичка превласт поново је уступила место православној. У сваком случају, у доба на које се односе подаци писма папе Гргура XI сигурно је било градова у јужним крајевима Угарске у којима су живели мешани православни и католици. Уз већ поменуте не треба изоставити ни Митровицу, Земун или Сланкамен[30].

Ипак, најзанимљивије претпоставке из нашег писма могу се извући тек када, пратећи власт калочког надбискупа, пређемо на другу обалу Саве и Дунава. Угарско присуство у северозападној Србији заснивало се на династичкој територији бивше византијске царице Марије, која ју је, као Маргарета, кћи угарског краља Беле III, добила у виду мираза 1186. године. Ова област је, организована средином XIII века као бановина са седиштем у граду Мачви, додељивана обично као апанажа члановима краљевске породице, да би у XIV веку добила чвршће обрисе војноуправне организације с баном на челу[31]. Како изгледа, Мачванска бановина простирала се углавном у равним пределима уз Саву, од ушћа Дрине до ушћа Колубаре. Осим ње и изван ње, угарски елеменат у северној Србији исказивао се и посредством утврђених градова и краљевих или великашких властелинстава[32]. Сви ти разнолики домени, неједнаки по постанку и правној основи, нестални у трајању и распореду, били су повезани врховним правом угарске круне. Ово право никада није довођено у питање без обзира на то што се посредна или непосредна власт исказивала, у ритмичном смењивању, као стварна или номинална.

Природно, политичку власт пратила је и црквена. Убрзо након оснивања Сремске бискупије под њену власт дошле су и области с друге стране Саве, којима је тада још увек управљала бивша византијска царица Марија, а коју деценију касније и седиште дијецезе премештено је на југ у манастир Светог Иринеја у данашњој Мачванској Митровици[33]. Јед-

30 *С. Ћирковић*, Civitas Sancti Demetrii, 59–71; *Д. Динић-Кнежевић*, op. cit., 12–30; ИСН II, 316–320 (*С. Ћирковић*).

31 Овде се не узима у обзир Кучевско-браничевска бановина, чије су области трајно прикључене српској држави пре краја XIII века.

32 *М. Динић*, Западна Србија у средњем веку, у: Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 52–54; *idem,* Средњовековни Срем, ibidem, 273–284; ИСН II, 314–316 (*С. Ћирковић*); *idem,* Работници, 252.

33 *Б. Ферјанчић*, Проблем византијског наслеђа у северозападној Србији, у: Ваљево — Постанак и успон градског средишта, Ваљево 1994, 51 sq; *М. Динић*, op. cit., 270–280.

ном установљена, јурисдикција над овим областима истицана је као право сремског бискупа, односно калочког надбискупа, и онда када је овај простор био трајно изгубљен за католичку цркву. О временима када је црквена власт у овим крајевима била стварна сведоче архиђаконати Сремске бискупије смештени јужно од Саве — Белин, Посавије, Поља, чак и Обна, која се, судећи по називу, налазила у ваљевском крају. Већ средином XIV века архиђакон Посавија био је без прихода, али се помиње и у наредним деценијама[34]. Угарска црква имала је истинску власт у овим областима само у оној мери у којој и угарска круна, а она је током два века од оснивања Бановине често сасвим нестајала или била само формална, налазећи се стварно у рукама краљевих српских вазала (као у случају Драгутина, Лазара или Стефана Лазаревића). Без обзира на стварно стање на терену, калочки надбискуп је током XIII и XIV века сматрао ове крајеве подручјем своје јурисдикције.

Сигурно је да се прилике описане у папином писму односе на време пре 1376. године, на конкретне догађаје и на области над којима је постојала стварна власт и могућност увида у стање на терену. Не рачунајући приобалне тврђаве Мачву, Београд и Голубац, које су углавном без прекида у угарским рукама од 1319. године, угарска власт у северозападној Србији била је опипљива, али нестална све до смрти цара Душана (1355), а након тога изгледа да је дошло до њене изразите консолидације за време бановања Николе Горјанског Старијег и његовог брата Доминика. Иако формалноправно остаје у рукама круне, Мачва после 1373. долази у посед кнеза Лазара, сигурно са пристанком краља Жигмунда, којем се као вазал подредио[35]. У то доба је ипак било области које су остале непосредно у угарским рукама, као што је посед Dettosfelde у ваљевском крају, који је мачвански бан Никола Горјански Млађи добио, по свој прилици, од свог таста кнеза Лазара[36]. У сваком случају, стање у деценијама пре 1376. показује да се јурисдикција калочког надбискупа у крајевима с друге стране Саве није сводила само на пуке претензије.

У трагању за средиштима са мешаним православно-католичким живљем морамо се помирити са чињеницом да је удео католичког елемента угарског порекла био сасвим незнатан, и по броју и по утицају, сводећи се на војне посаде, краљеве чиновнике, службенике на властелинствима и известан број ситних племића[37]. Поред њих, много је реал-

[34] *С. Ћирковић*, „Црна Гора", 71 sq; *idem*, Работници, 253.

[35] *М. Динић*, Западна Србија у средњем веку, 52–54; *С. Ћирковић*, Београд под краљем Душаном?, Зборник историјског музеја Србије 17–18 (1981) 37–45; *idem*, „Црна Гора", 61–63; *Ј. Калић*, Срби у позном средњем веку, Посебна издања Балканолошког института САНУ 56, Београд 1994, 13, 24, 29, 68; *М. Спремић*, Црнча у средњем веку, ЗФФБ 18 (1994) 127–131; *Ћирковић*, Работници, 252.

[36] *С. Ћирковић*, „Црна Гора", 63–67.

[37] ИСН II, 315 (*С. Ћирковић*); *idem*, Работници, 252.

није рачунати с Латинима из приморских градова или Сасима, с којима је локално становништво имало више интереса да ступа у пословне односе. Узимајући у обзир све поседе који су се краће или дуже време налазили под угарском влашћу у назначено доба, у обзир могу доћи најпре значајнија градска средишта, Београд, Мачва, Голубац, затим Дебрц, Битва, Бела Стена, Непричава, Бељин, можда Трешњица, Липник и Црнча[38]. И с друге стране Дрине мешаног живља је зацело било у Сребреници[39].

Када се говори о присуству калочке црквене организације на подручјима која су у одређеним раздобљима припадала српској држави, мора се упозорити на околност да су католичке парохије у њеном оквиру спадале у надлежност которског бискупа. Највероватније од краја XIII века па све до четврте деценије XV века которски бискуп је полагао право на бригу о душама католичких верника у парохијама разбацаним широм српске државе, мада је његова власт чешће била само номинална, а свакако без прекида оспоравана и ометана акцијама барског надбискупа[40]. Једно папско писмо послато на адресе српског краља, босанског бана и угарског краља, 7. јануара 1346, веома је индикативно за проблем преклапања надлежности которске и калочке дијецезе. Наиме, папа од наведених владара тражи да омогуће которском бискупу несметано вршење власти и скупљање десетине у парохијама које су му одранније поверене. Поред несумњиво српских градова, као што су Ново Брдо, Јањево или Плана, наводе се и угарски, Мачва, Београд и Голубац. Међу областима под влашћу босанског бана набројани су Chelmia, Save и Lipnich[41].

Број и распоред побројаних места засигурно није насумице одабран, већ је овде реч о оним католичким парохијама које су дошле под јурисдикцију которског бискупа у време када је званично стекао власт над католицима у српској држави, а то је могло бити само онда када су се сви побројани градови налазили у исто време у њеним оквирима. Познате историјске околности и географски распоред упућују на време на-

[38] *Динић*, Рударство I, 46 sq; *idem*, Западна Србија у средњем веку, 44–51; *Д. Динић-Кнежевић*, op. cit., 12–14; *М. Спремић*, loc. cit.; *idem*, Средњовековни рудници и тргови северозападне Србије. Међусобна повезаност, у: Ваљево — Постанак и успон градског средишта, Ваљево 1994, 93–110; *С. Ћирковић*, „Црна Гора", ibidem, 63–67; *idem*, Работници, 250.

[39] *Динић*, Рударство I, 94 sq; *Б. Нилевић*, Српска православна црква у Босни и Херцеговини до обнове Пећке патријаршије 1557. године, Сарајево 1990, 61 sq.

[40] Историја Црне Горе II–1, Титоград 1970, 54 sq. (*С. Ћирковић*); *И. Божић*, О јурисдикцији которске дијецезе у средњовековној Србији, у: Немирно поморје XV века, Београд 1979, 15–27; *Ћирковић*, Работници, 254–256.

[41] *Theiner*, Mon. Slav, 215 sq; *М. Пурковић*, Авињонске папе и српске земље, Пожаревац 1934, Горњи Милановац 2002², 47–49; *Ј. Калић*, Београд у средњем веку, Београд 1967, 74 sq; Историја Црне Горе II–1, Титоград 1970, 55 (*С. Ћирковић*); *И. Божић*, op. cit., 17.

кон поделе власти између краљева Драгутина и Милутина, тј. након што је Драгутин добио од Угарске области у северозападној Србији и североисточној Босни[42]. Папа је сада тражио да се раније стечена права поново врате которском бискупу, без обзира на то што су поједине области и градови променили господара. С друге стране, познато је да калочки надбискуп никад није одустао од својих права на области уз десну обалу Саве и Дунава (католички београдски бискуп често се јавља кроз XIV и XV век)[43], а претензије Котора засниване су на једноставном начелу да су сви католици под влашћу српског краља истовремено и у његовој надлежности. Није познато да ли му је папин апел помогао да поврати своја права, али је сигурно да которски бискуп у време и на просторима који нас примарно занимају није имао стварне надлежности. Што због чињенице да су ове области биле ван домашаја српске круне, што због малих реалних могућности изазваних ратовима шездесетих година и иступањем из државе Немањића 1371. године.

Када се претпоставља да се иза католика уговарача из папског писма крију, једним делом, и Дубровчани присутни у овим областима, онда би требало очекивати да се трагови ове делатности појаве у Дубровачком архиву. Писана сведочанства о правним пословима које су Дубровчани склапали у залеђу, без обзира на то ко је представљао другу страну, стицала су се редовно у Дубровнику. Међутим од таквих исправа из северних области српске државе нема ни трага у архиву, нити има било какве потврде за наводе папског писма. Тиме смо, разуме се, ускраћени за драгоцену потврду утемељености података из папиног писма на приликама у северној Србији. Међутим, већ помињани Вукашин, scriuan delo borgo, српски писар у Ковину, који је написао тестамент дубровачког трговца Вукосава Мрђеновића, 21. августа 1429[44], не само да на непосредан начин показује да брига калочког надбискупа за душе својих верника није била без основа, већ може у извесној мери надокнадити непостојање директних доказа о деловању номика у северној Србији. Наравно, и у овом случају морамо се држати само претпоставки. Могуће је да су Срби, који се у овај град досељавају масовније од краја XIV века, донели са собом и праксу бележничке службе из постојбине. Ако су, према томе, били у стању да своје навике у записивању приватноправних уговора пренесу и ван граница државе (барем тамо где су

[42] Историја Црне Горе II–1, Титоград 1970, 55 (*С. Ћирковић*); *И. Божић*, op. cit., 18 sq. Заиста, области босанског бана из 1346. године (Chelmia–Хум; Save–босанска Посавина; Lipnich–Липник, рудник у србијанском Подрињу) припадале су истовремено српској држави само у доба краљева Драгутина и Милутина. Но, ако су историјско-географски подаци из папског писма тачни, онда је оно потврда да се трг и рудник Липник налазио у Душаново доба у оквиру Босанске државе. С друге стране, уколико претензије которског бискупа имају у виду стање из времена Драгутинове власти у северној Србији, то би значило да је он тада поред Београда и Мачве држао и Голубац.

[43] *Ћирковић*, Работници, 240, n. 2; 255.

[44] V. n. 29.

успевали да формирају релативно бројне и хомогене заједнице), онда нема разлога да се не верује да су исте или сличне прилике владале и у оним областима средњовековне Србије, где о томе није остало непосредних сведочанстава.

Постојање бележничке службе у овим крајевима намеће и питање њеног порекла. У обзир долазе три могућности: 1. наслеђене традиције бивше византијске Сремске епископије, која је сигурно имала неку врсту бележничке службе попут других епархија (не заборавимо да је реч о свештеницима); 2. утицај праксе коју су спроводили католички каптоли као loca credibilia (Светоиринејски каптол био је, између осталог, знаменит управо по томе); 3. постепено ширење номичке праксе из јужних развијенијих области српске државе. Сва је прилика, међутим, да је, и поред претпоставке да су се трагови деловања номика у северним крајевима средњовековне Србије с временом затрли, у јужним областима ова установа засигурно била развијенија и да је управо тамо стекла своје особене одлике.

Организација и карактер номичке службе

Иако се на недаће са недостатком извора истраживач може с правом жалити разматрајући било који одељак феномена номика, у покушајима да одреди нека општа обележја њиховог статуса и организације наћи ће се безмало пред провалијом. И оно мало чиме располаже више је обележено пркосним ћутањем или двосмисленим порукама него што може бити поуздан водич. По правилу, најречитија обавештења о овим питањима могу се очекивати у нормативним актима, којима је регулисан положај јавних бележника у друштву. Међутим, законске одредбе о номицима нису само малобројне, већ их претежним делом чине преводи византијских правних прописа, а такви законски текстови готово су неупотребљиви као одраз стварности. Запажања изнета у редовима који следе често због тога личе на резултат интелектуалне игре у којој се упоришта траже у логичким конструкцијама.

Мора се признати без много увијања да не постоји практично ниједно непосредно сведочанство о видовима организовања и облицима деловања номичке службе. Стога смо принуђени да посежемо за аналогијама и посредовањима, и то у сасвим ограниченом обиму. Имајући у виду обичаје у срединама где је бележничка служба далеко боље позната, потребно је кренути од најопштијег аспекта — дихотомије црквеног и лаичког нотаријата. За одређивање припадности црквеној хијерархији могуће је једино ослањање на оне податке где је то изричито наведено. Од дванаесторице по имену познатих номика само код тројице је припадност цркви неспорна: поп Никола иномик из села Речице код Хтетова,

номик Никола од Матере Божије призренске и презвитер номик Рун, убележен у поменик цркве Богородице Љевишке у Призрену[45].

Статус номика Влачискута из истог поменика није до краја јасан. Он је наведен само са номичким звањем, али је припадао породици која је вишеструко била везана за цркву. Уписан је у исту рубрику са јеромонахом Радосавом, што значи да су били у сродству, а неколико листова даље убележен је презвитер Никола Влачискутовић, по свој прилици његов син. Ови помени налазе се у почетном, привременом делу поменика, док се у главном, сталном делу поменика, где су имена разврстана према социјалном статусу и месту у црквеној хијерархији, налази једино помен Николе Влачискутовића у одељку намењеном презвитерима[46]. Сам Влачискут није поново убележен у главном делу поменика, што би нам, према месту уписивања, дало поуздану потврду о његовом професионалном статусу. Уколико је Никола Влачискутовић одиста син номика Влачискута, треба имати у виду да се с временом друштвена основа из које су се регрутовали нови свештеници све више сужавала а сама поповска служба тиме добијала изразитије обележје наследности[47]. Ипак, одредбе дечанских хрисовуља, које су недвосмислено утврдиле наследност свештеничког позива односе се искључиво на дечанско властелинство одражавајући вероватно локалне потребе[48]. Иако посредно одсликавају друштвена кретања на општијем нивоу, ове одредбе тешко да су могле бити реализоване јер су овако крута ограничења противна стварним потребама за свештеним лицима. У сваком случају, изнета запажања не дају нам за право да Влачискута сврстамо у групу свештеника-номика само због чињенице да му је син био свештеник. И за именом непознатог иномика, који је у Скопљу написао уговор о једној куповини краља Милутина,[49] можемо само да претпоставимо, према месту деловања, да је обављао бележничку службу у оквиру Скопске епископије. Међутим, овде се још увек ради о византијском номику.

Имајући у виду византијско наслеђе и утицаје, номике у оквиру црквене организације можемо очекивати у седиштима епархија. Од градова у којима је посведочено деловање номика трагање ове врсте могуће је једино у Призрену (као седишту Призренске епископије са катедралном црквом Св. Богородице Љевишке), у којем се, уз то, помиње највише номика. Поред Николе, Руна и Влачискута, познати су још Радосав, такође из Љевишког поменика, и Жегар, чије је име остало забележено на гробном епитафу његовог сина Тодора, сахрањеног у порти

[45] V. одељке о овим номицима у поглављу *Личности*.

[46] *Радојичић*, Исписи, 32 sq; v. и одељак о њему у поглављу *Личности*.

[47] Cf. *Ћирковић*, Работници, 209; ЛССВ, s.v. *Поп (3)* (*Р. Михаљчић*).

[48] Заиста, дечанско властелинство бележи сразмерно велики број попова у односу на број домаћинстава. По прорачуну *Ст. Новаковића*, Село, Београд 1965[3], 171 sq, на 20 кућа долазио је по један поп.

[49] *Новаковић*, Зак. спом, 610.

цркве Богородице Љевишке, и опет у истом поменику, али без икаквог звања[50]. Сви призренски номици везани су, дакле, на посредан или непосредан начин, за катедралну цркву Призренске епископије. Рун, Влачискут, Радосав и Жегар могли су ући у поменик једино као црквени добротвори. Изузимајући Радосава и Жегра, који су убележени у одељку поменика намењеног световним лицима и немају никакву ознаку припадности црквеном сталежу, и Влачискута, који се без јачих аргумената ипак мора сврстати у скупину лаика, једино се за номика Руна може претпоставити да је припадао клиру Призренске епископије те у њеном оквиру и за њене потребе обављао нотарску службу.

Међутим, када се говори о црквеним номицима потребно је направити и једну општију дистинкцију. Свако црквено лице представља службеника једне одређене епархије, без обзира на то коју службу и где обавља. Епархијски клир у ширем смислу чине, дакле, сви службеници под духовном влашћу владике — од пароха у неком властелинском селу до чиновника у епархијској администрацији. У ужем смислу, пак, клир једне дијецезе чине само службеници у владичином окружењу, заправо у средишту епископије или митрополије. У том погледу треба правити разлику и између црквених номика — једни могу бити службеници у центру епархије, са одређеним достојанством и местом на хијерархијској лествици, уз задужење да се баве и састављањем приватноправних уговора, а други, обични пароси по црквама, који осим духовне дужности обављају и писарски позив. То је, разуме се, природна концентрација надлежности везана за употребу пера у областима са широко заступљеном неписменошћу. Само се, према томе, ови први могу довести у непосредну везу са дијецезалном организацијом.

Сада се можемо вратити номику Николи из Призрена, с којим смо почели причу о црквеним номицима, будући да формулација његовог потписа открива јединог номика за којег се може одређеније тврдити да је припадао првој скупини. Потписом **Намикь Никола ѡдь Матеҁе Божиѥ Пҁизҁенске**[51] он недвосмислено наглашава не само припадност цркви Богородице Љевишке, већ и чињеницу да професију номика врши управо као припадник њеног клира. Другим речима, Никола је био номик Призренске епископије. Формулар његове исправе показује за српске просторе јединствену утемељеност на обрасцима византијске приватноправне праксе[52]. Та црта је видљива и у потпису. Византијски црквени јавни бележници редовно у своме потпису наглашавају припадност цркви или епархији у чијој се служби налазе[53]. Међутим, као што сам већ нагласио, јавни бележници при епископским или митрополиј-

[50] О овој двојици номика v. у поглављу *Личности*.

[51] V. Прилог II.

[52] Cf. *Соловјев*, Уговор, 438–445.

[53] V. примере код *Ferrari*, Documenti, 81; *Saradi*, Notariat, 143–147, 223–230, 241–244.

ским седиштима у Византији нису оличавали посебну службу, већ допунску уз основно задужење у црквеној хијерархији. Судећи по потпису номика Николе, код њега није био тај случај, већ је он искључиво као номик испуњавао дужност према епископији. Или је, напротив, пропустио да наведе своје примарно задужење, односно није тај детаљ сматрао важним за потпис. Како год било, ми на основу Николиног потписа можемо само да тврдимо да је припадао клиру Призренске епископије, али не и да одговоримо на питање како је бележничка служба била организована у оквирима епископија и митрополија српске цркве.

Незахвално је у овим питањима позивати се на аналогије са уређењем византијских дијецеза. Колико је неоспоран византијски утицај у области верског учења, канонског права, богослужбене праксе и општег устројства цркве, толико је тешко говорити о угледањима на византијске моделе у унутрашњој организацији сваке појединe епархије. При томе треба имати у виду да развијена хијерархија црквених достојанстава, каква се у идеалтипској форми налази у списковима црквених достојанстава грчке цркве, није доследно спровођена ни у грчким епархијама, задржавајући своје развијене облике само у Патријаршији и најзначајнијим митрополијама[54]. У епископијама, поготову оним мање важним, хијерархија црквених служби битно је упрошћена и најпре се у њима може тражити узор организације српских дијецеза.

У изворима, међутим, није остало готово никаквог трага о службама српске цркве. Спорадични помени неких служби (анагност[55], еклисијарх[56], хартофилакс сачуван у патронимику Дмитра Хартофилаковића[57]) не помажу стицању целовитих представа, а још мање су то у стању два српска превода пописа црквених достојанстава Велике цркве, који се налазе у тексту ПС. О њима се може говорити тек као о узорима, путоказима за организовање новоустановљене Српске патријаршије, али у којој мери су били преточени у праксу остаје непознато[58]. У погрешном смеру би водило и позивање на стање у епархијама које је Душан освојио, јер су оне биле и остале грчке, без икаквог ремећења устаљене хијерархије и начина деловања[59]. Насупрот томе, на̂с интересује стање у оним областима које се сматрају српским земљама, али управо је град Призрен, са вишеструко посведоченим истрајавањем византијске традиције, одличан пример колико је разноврсност утицаја на малом просто-

[54] Cf. *Darrouzès*, ΟΦΦΙΚΙΑ, 117–122.

[55] ЛССВ, s.v. *Анагносӣ* (*Р. Милошевић*).

[56] ЛССВ, s.v. *Еклисијарх* (*М. Јанковић*).

[57] *М. Шуица*, Немирно доба српског средњег века. Властела српских обласних господара, Београд 2000, 62.

[58] *Флорински*, Памятники, 310, n. 1; *Новаковић*, Синтагмат, LXXXV–LXXXVII; *Троицки*, Допунски чланци, 28 sq, 45 sq, 63. Грчки текстови *Darrouzès*, ΟΦΦΙΚΙΑ, 172–183, 242–259, 538 sq, 563–565; cf. *Соловјев*, Судије и суд, 152.

[59] Ibidem, 153–156; *Живојиновић*, Судство, 197–227.

ру тешко уклопива у историјска уопштавања. Најпоштеније је, стога, разматрање овог проблема окончати постављањем питања̑: колико је унутрашња организација упрошћена у односу на византијску; у којој мери је задржана у старим епископијама са јаким традицијама, попут Призрена и Скопља; може ли се говорити о накнадним утицајима под видом уједначавања након Милутинових и Душанових освајања итд?

Напослетку, једна општија околност може говорити посредно о развијености црквеног нотаријата — то је величина улоге коју је црква имала у друштву. Тај чинилац је увелико одређивао премоћ црквеног нотаријата у позној Византији, али, колико се зна, био је условљен и чињеницом да су седишта митрополија и епископија била лоцирана поглавито у урбаним срединама. У Србији се, напротив, највећи број номика, и то лаика, среће у рударским и трговачким средиштима, која нису била непосредно везана за црквену организацију, а особеност српске средине утолико је изразитија будући да су седишта епархија углавном смештена при манастирима изван главних токова градског живота. Та околност је засигурно утицала на то да црквени нотаријат не стекне у градовима онакав утицај какав је имао у Византији, односно да номичка служба у местима и временима када је за њима постојала најизразитија потреба остане готово у целости у рукама световњака. Судећи по очуваним изворима, црквени номици срећу се или у старим византијским епископским средиштима, као део наслеђа, или у сеоским срединама где су, по природи положаја у окружењу, били предодређени да обављају нотарски посао. Чак и у овом случају, једини познати пример пароха-номика потиче из старих византијских области — из Полога. Реч је о попу Николи иномику из села Речица, који је своју делатност обављао у хтетовској области. Тако је, вршећи своју дужност, записао у Хтетову пресуду призренског епископа Георгија о једној парници Хтетовског манастира.

Положај свештеника-номика и вршење номичке службе далеко су јаснији. Уз своју основну свештеничку дужност вршили су и нотарски позив на простору који се обично поклапао са њиховом духовном надлежношћу, али и шире као у случају попа Николе. Независно од неке устаљене организације, образовања или увођења у службу, они су, по свој прилици, као писмени појединци и уз то упућени макар у основне норме црквеног права били најпозванији да пишу приватноправне уговоре својој углавном неписменој пастви, у оној мери у којој је она осећала потребу за тим. Презвитер номик Рун, убележен у Љевишком поменику као црквени приложник, могао је бити службеник епископије попут Николе, али је можда потицао и из неког околног села у којем је вршио свештеничку и номичку дужност. Начин на који је Рун уписан у поменик показује недвосмислено да је номичка служба схватана код свештеника као допунска и повремена. Рун је први пут убележен у привременом делу поменика као презвитер номик, а у сталном делу, у одељку намењеном свештеницима, само као презвитер.

Мора се нагласити да свештеници-номици нису имали искључиви монопол у обављању номичког позива у сеоским срединама, а ова нам чињеница може послужити као користан увод у расправљање о световним номицима. Породица номика Калојана имала је баштину на којој се налазила црква Светог Спаса у селу Сопишту крај Скопља. Ту су, по свој прилици, и живели, а Калојан свакако написао акте о примању у службу пароха цркве Светог Спаса. И помен њиве номика Божића, као међника атара села Ораховца, вероватно указује да је овај номик живео у Ораховцу или суседном селу на чијој граници је био његов посед[60]. Ипак, највећи број номика лаика обављао је своју делатност у развијеним рударским и трговачким центрима, Новом Брду, Трепчи и Призрену, где се, зацело, осећала најшира потреба за њиховим услугама.

Постојање обе гране нотаријата у Србији — лаичког и црквеног — само на први поглед чини његову организацију и основне појавне облике блискијим византијским обрасцима и пракси неголи западним. Дужим проматрањем, међутим, добија се слика у којој локалне особености надјачавају и источне и западне паралеле. Питање постојања или одсуства црквеног нотаријата, односно околности које су одређивале његов однос (у извесном смислу надметање) са лаичком праксом представљају средишњи елеменат поређења.

Изграђивање и јачање нотаријата у источнојадранским комунама било је праћено постепеним замењивањем свештених лица у улози нотара лаицима. Овај процес није био ни једновремен ни кратак, те се нотари-свештеници могу срести и током XIV века, а у Дривасту никад нису ни уступили место световњацима[61]. Нотари-свештеници, који су најчешће припадали епископском двору, зацело су у таквом виду наслеђени из времена византијске власти, али и предодређени да се прихвате бележничке службе у срединама са доста скромним обимом пословања и писмености. Динамичан друштвени развитак и привредни раст створили су битно другачије околности, у којима су, упоредо са тежњом цркве ка враћању изворним моделима понашања, надвладали разлози против свештеника у нотарској служби[62]. С једне стране, привилегован и у

[60] О Калојану и Божићу v. у поглављу *Личности*.

[61] *Антоновић*, Град и жупа, 123, n. 405.

[62] Улога свештеника у овом послу била је дубоко усађена у свести становника комуна. Тако су, у време када су нотари-свештеници већ одавно замењени лаицима, дубровачки поданици расути по градовима залеђа често посезали за услугама својих локалних капелана, поготову приликом саопштавања последње воље. Овде ваља упозорити на веома занимљиву чињеницу да је Венеција, која је у многим видовима државног и друштвеног организовања представљала узор источнојадранским комунама, толерисала нотаре-свештенике у државној служби до XV века, а спорадично и доцније. Папа Евгеније IV издао је булу 8. јуна 1433. којом се забрањује свештеницима да обављају нотарску службу у Венецији, али и тада уз извесне изузетке (*G. Cracco*, Relinquere laicis que laicorum sunt. Un intervento di Eugenio IV contro i preti/notai di Venezia, Bolletino dell'Istituto della società e dello stato veneziano 3 (1961) 179–189).

приличној мери изолован положај свештеника све је мање одговарао набујалим потребама формалног утврђивања правних и пословних односа и ширењу круга писмених; нотаријат постаје државна установа, а нотар државни службеник, те се свештеници одвајају од обављања посла при црквеној установи којој припадају; свештеници, такође, нису могли полагати заклетву, што је био један од предуслова за рад у државним установама, нити су могли сведочити у судском поступку. С друге стране, притисак цркве био је подједнако силовит у тежњи да се раздвоје духовне и световне надлежности, тј. да се свештеници одвоје од уплитања у световне ствари и посвете бризи о душама[63]. Разуме се, у време зреле комуне наставила је да живи установа бискупског нотара при седиштима бискупија, али је његов делокруг рада био ограничен на вођење документације из домена рада бискупије. Стога се и поред истовременог деловања општинског и бискупског нотара не може говорити о двојном нотаријату као у Византији. Јединствен је случај которског нотара Јоханеса де Луксије (Johannes de Luxia), који је истовремено обављао дужност у оба нотаријата, што показује да ни сама црква није остала поштеђена лаичке премоћи[64].

Двојни нотаријат и упадљиво присуство свештених лица у улози нотара представљају упечатљива обележја позновизантијског друштва. Међутим, иако су последњи векови Византије обележени сталним опадањем економске снаге и трговачког промета, премоћ црквеног нотаријата не може се узети као један од показатеља овог процеса. Као што је већ истакнуто, растући углед и утицај цркве одразио се и на заступљеност црквеног нотаријата у записивању приватноправних уговора. При свему томе свештена лица нису трпела притисак или ограничења као њихове колеге на Западу.

Српски номици, као и у многим другим обележјима, налазили су се негде на средокраћи између два пола сублимирајући обостране утицаје, али и специфичне локалне чиниоце. С једне стране, свештенство у Србији није трпело начелна ограничења у раду, која су, уосталом, била условљена нивоом развитка државних органа, попут нотара у Приморју, али је, с друге стране, утицај црквеног нотаријата у великој мери онемогућен чињеницом да су седишта епископија у највећем броју смештена ван градова. Ова околност оставила је места разграничењу надлежности заснованом на практичним потребама економске топографије. Тако су градови, као чворишта пословног живота, представљали главна подручја деловања номика-лаика, док су свештена лица углавном расута по руралним областима. Ово разграничење није строго ни у територијалном погледу (у градовима, нарочито у Призрену, срећемо номике-свештенике, али и световњаке по селима) ни у погледу правне надлежно-

[63] *Фејић*, Которска канцеларија, 29 sq, 55 sq; *Антоновић*, Град и жупа, 150–154.

[64] *Фејић*, Которска канцеларија, 45–51.

сти (номици-лаици записују уговоре из домена црквеног права или оне у којима је једна од страна припадник цркве, али су уговори номика-свештеника везани одреда за цркву).

Иако је лаички нотаријат имао изразиту премоћ у односу на црквени, подаци о његовој организацији подједнако су шкрти. Стереотипни потписи номика не пружају нам практично никакав ослонац. Понешто се, посредним путем, може извући из Закона града Новог Брда. Иако се у њему номик нигде не помиње засебно као јавни службеник, податак да је за правоснажност промета баштинским непокретностима била потребна номичка исправа[65] сведочи да је он на неки начин био део градске администрације и да је имао својеврстан статус званичног лица. Ову претпоставку, ипак, не треба схватити дословно у смислу да је номик државни службеник у управном апарату. Нажалост, не постоје никакви подаци о томе на који начин су номици били организовани, ко им је давао дозволу и контролисао њихов рад. Ако узмемо у обзир и правне и дипломатичке одлике номичких исправа, изгледа да су номици по српским градовима имали у извесном смислу званичан статус, али је непознато како су организовани и чији ауторитет је стајао иза њихове функције. Далеко мање вероватна изгледа могућност да су посреди приватна лица која су се повремено, по потреби, бавила и писарским послом. Међутим, без обзира на то да ли је занимање номика подразумевало сталност или повременост, при данашњем стању извора тешко је изричито одредити њихов статус. Ако је и могућа приближна формулација, онда је треба засновати на средокраћи између приватног лица и јавног службеника. Номик, по свему судећи, добија дозволу за рад од управних органа, али не представља део чиновничког апарата једног градског насеља.

Указивање на ове две могућности отвара, у ствари, основно питање карактера номичког позива, тј. колико је номик заиста био професија у чистом виду. Да ли је посреди стално, основно занимање или повремено, допунско, односно, другим речима, да ли су писари потписани испод српских приватноправних исправа писали исте јер су по професији номици, или су они који су то радили повремено и по потреби због тога употребљавали звање номика. Овај проблем је непосредно повезан и с појавом да поједини писари исправа не наводе увек звање номика. Протопопа Степан оставио је у наслеђе најмлађи и вероватно најлепши приватни уговор у формалном виду, али нигде себе не назива номиком[66]; Калојан је потписао два акта и то први само именом а други и уз звање номика[67]; већ смо помињали случај Руна, који је једном наведен као презвитер номик, а други пут само као презвитер[68].

[65] *Радојчић*, Закон, 56.

[66] V. Прилог VII.

[67] V. Прилог III.

[68] Cf. примере из јужне Италије у *Falkenhausen — Amelotti*, Notariato, 28, и n. 92 у одељку *Јавни бележници у позној Византији.*

Овде најпре морамо издвојити свештенике јер је код њих ситуација најчистија. Њихова основна дужност била је духовна, а тек допунска номичка. Ту не може бити изузетака тако да је, без сумње, реч о повременом занимању. За Руна је, природно, далеко важније да се у главни део поменика упише по своме основном занимању, док протопопа Степан чак не сматра за потребно да ознаку свог допунског занимања нагласи у потпису. Слична је ситуација изгледа и код Калојана. Иако је у питању лаик, рурална средина у којој живи и делује није изискивала стални и високи обим писарског посла, који је тиме стицао вид привременог занимања. Он, очигледно, није сматрао потребним да звањем номика обележи свој положај вештака за писање уговора, поготову што је документ у којем је изостављен овај податак био готово неформалног карактера.

С друге стране, у потписима номика у градовима никад се не изоставља звање, те практично не постоји ниједна приватноправна исправа писана од стране лаика стручњака а да писар није себе означио као номика. Номици световњаци по градовима представљали су сталну професију, тим пре што су у питању средине у којима обим послова није ни дозвољавао привремени карактер. Иако је радио у окриљу цркве, изгледа да је стални карактер номичке професије носио и номик Никола из Призрена, што се вероватно може објаснити и специфичном организацијом клира у Призренској епископији. Оно што је заједничко за номике световњаке по градовима и номика Николу из Богородице Љевишке јесте и званични карактер њихове професије. О томе се може говорити и када су у питању попови-номици. Они су већ као свештеници били јавна лица, а вероватно су за допунско номичко занимање морали обезбедити пристанак надлежног архијереја.

Треба се подсетити и одредби о номицима, које се налазе у законским зборницима, уз опаску да је реч о преводима византијских текстова или правним компилацијама са истом основом. Оваквих прописа има свега неколико. Члан 3 ЗЈ тиче се поглавито правног положаја номика у настанку исправе, одређујући његову материјалну одговорност у случају неиспуњења уговора о миразу[69]. Синтагма Матије Властара садржи још две одредбе: у члану Д–8 (СС Д–7) забрањује се сведочење по чувењу макар били у питању и номици, а у члану Е–16 забрањује се отуђивање црквене имовине, а номику који би написао уговор о залагању црквеног добра прети казном[70]. Овај последњи члан морао се превасходно односити на црквене номике.

[69] *Флорински*, Памятники, 455, 487, прил. 205; *Новаковић*, Примери, 351; *Соловјев*, Законодавство, 541.

[70] *Флорински*, Памятники, прил. 162; *Новаковић*, Синтагмат, 242, 284; *Mošin*, Otečnik, 67.

Надлежност и начин рада

Ако претпоставимо идеализовану слику распрострањености номика требало би да их сретнемо у сваком насељеном месту, селу или граду, без обзира на величину и стварне потребе. Извори у основи потврђују да су номици деловали и у сеоским и у градским срединама, али их је у овим другим, природно, било далеко више. Обављање номичке делатности подразумева и проблем територијалне надлежности, тј. одговор на питање колику је територију, односно људску популацију покривао својим услугама један номик. Наравно, не може се очекивати уједначен одговор нити уопштавања у погледу пропорција с величином територије или бројношћу живља. За сеоске номике, обично свештенике, може се претпоставити да су обављали номичку дужност у границама духовне надлежности, али сигурно и шире уколико у суседним селима попови нису писали исправе или је један свештеник опслуживао више парохија. Свакако да није постојала равномерност у распореду сеоских номика нити су све руралне области биле покривене — то је зависило не само од потреба становништва него и од спремности појединаца да се тим послом баве.

Када је о градовима реч, поставља се у најоштријем виду питање да ли је један номик својом надлежношћу обухватао читав град или је било више јавних бележника истовремено у једном месту. Примери из византијске праксе показују да је сасвим уобичајена била појава истовременог деловања више номика у једној области или месту[71]. С друге стране, познато је да су у јадранским комунама, са недостижним интензитетом писане пословне комуникације, општинске власти, по правилу, узимале у службу само једног заклетог нотара, чија се надлежност у писању приватноправних уговора простирала на читав град[72]. Обим посла, дакле, није условљавао број упослених руку, као што, у обратном смеру, број номика не мора да указује на величину задужења. Српски градови ни у доба највећег процвата нису могли достићи обим писаног формализма јадранских општина. То, уосталом, није зависило само од интензитета пословног живота већ и од владајућих правних схватања и навика.

Судећи према изворним вестима о српским номицима, у нашем случају било је примера и једне и друге врсте. У Трепчи се номик Стојан јавља 1410, а Гуњан 1438 — реч је свакако о исечку низа појединачних номика. Номик Степан из Новог Брда помиње се 1434, а о деловању номика у истом граду постоје вести из 1403. и 1438. Овде се може говорити о чак три могућности: све три вести повезује својом личношћу

[71] *Saradi*, Notariat, 141–147.

[72] ЛССВ, s.v. *Нотар* (*М. Маловић-Ђукић*).

номик Степан; номици се смењују у временском низу као у Трепчи (непознати 1403, Степан 1434. и 1438. или чак трећи у низу 1438); више номика делује истовремено. Овај последњи случај најлакше је доказати на примеру Призрена. Номик Никола написао је своју исправу 1346–1371; син Жегра номика умро је 1387, што значи да је Жегар вероватно био на врхунцу животне каријере у другој четврти и средином XIV века; најзад, три номика убележена су у Призренском поменику, а са великом вероватноћом може се претпоставити да уписивање имена датира још од друге половине XIV века. Велики су изгледи да су од средине па до краја XIV века неки од ове петорице номика радили истовремено у Призрену, поготову што их је било и световњака и лаика.

Ништа се одређено не може рећи о месту где су номици записивали уговоре. Вероватно је да ова радња није била строго везана за једно одређено место. Свештеници по селима су зацело најчешће радили у самој цркви[73] или парохијском дому, али су могли ићи и изван парохије, као што показује случај попа Николе. У градовима, пак, може се једино претпоставити да су номици држали канцеларију на неком прометном месту, али и да су ишли код самих странака. Епископски номици су вероватно радили у седишту епархије.

Подједнако је тешко говорити о поступцима које су номици предузимали приликом испостављања једне исправе. Не зна се практично ништа о томе да ли су, рецимо, састављали прво концепт, јесу ли правне елементе уговора тумачили странкама, да ли је пре стављања потписа текст исправе читан пред уговарачима и сведоцима итд.[74] Сигурно је да су за обављени посао добијали материјалну накнаду, али не постоје подаци о њеној висини. Плата номика помиње се, као *иномиков откуп*, једино у скопској повељи али овде се ради о византијском номику затеченом на византијској територији[75]. Најопштија представа о вредновању писарског посла може се стећи на основу члана 134 ДЗ, према којем је за сваку написану хрисовуљу логотет добијао 30 перпера, а дијак за писање шест перпера[76]. Не постоје никакве вести ни о образовању номика. У идеалном случају подразумева се, поред вештитине писања, и познавање правних норми. Овај идеал, међутим, ретко када је могао бити оства-

[73] Додуше, црквени канони забрањивали су обављање купопродаја у цркви — …ꙗко иже вь црькваχ кꙋпле творещиχ, или инокы или мирꙗны или причьтникы и вь том прѣбывающиχ, божествна правила ѿ причещенїа ѿлꙋчают, такожде и бывающаа трьжства сь кꙋплꙗми вь паметеχ светыχь вьзбранꙗють божствны ѿтци, и ꙗко молитвы ради и ꙋмиленїа и прочитанїа страданїи светыχь, и вьспоминанїа и ревности иχ дльжни сꙋть сьбирати се хрїстїане, а не нѣкыχ ради ꙋхыщрени и кꙋплеи (*Љ. Стојановић*, Каталог Народне библиотеке у Београду IV. Рукописи и старе штампане књиге, Београд 1903, 1982[2], 218).

[74] V. о томе детаљније у поглављу о правној вредности номичких исправа.

[75] *Новаковић*, Зак. спом, 610; *Соловјев*, Од. спом, 71.

[76] *Радојчић*, Законик, 68, 125.

рен у пракси, утолико пре што су формулари исправа углавном били схематизовани те су се једне исте формуле понављале у зависности од врсте уговора. Вероватно је, као и у Византији, велику улогу играло практично учење уз неког искусног номика.

И о социјалном статусу номика могуће је дати само претпоставке. По градовима су то засигурно били средње имућни појединци, чије је материјално стање зависило искључиво од обима посла. Свештеницима по селима то је свакако био добродошао допунски извор прихода. Номици са бољом материјалном основом држали су и слуге. У једној парници пред дубровачком судском комисијом у Новом Брду 1438. као тужена страна јавља се Radogna famulus de ynomich[77]. Номик Божић поседовао је земљишну парцелу, а Калојан вероватно потицао из породице ситног племства.

Место и улога у друштву

На крају овог поглавља остаје да покушамо дати приближну оцену места и улоге номика у српском средњовековном друштву. У основи овог питања стоји распрострањеност номика и стварне потребе за њиховим услугама. Судећи према временској и територијалној заступљености, као основним показатељима, установа номика се чврсто укоренила у српском друштву[78]. За ово питање је много важније докучити колика је потреба заиста постојала за писаним формализмом у свакодневним пословним односима, односно колики је значај придаван формалној страни права у законским текстовима. Истраживачи су покаткад склони да сувише оштро суде о овој страни писмености у средњовековној Србији, имајући у виду средине у којима је формализам писане речи био далеко развијенији и у теорији и у стварности. Међутим, ни у једној ни у другој равни нема оправдања за стварање идеализованих представа. Статути приморских градова налагали су обавезно писмено закључивање уговора, само у случајевима када је предмет прелазио извесну новчану вредност. Али, како пре доношења речених одредби тако и после, усмена форма уговора била је и даље веома раширена, и то не само за трансакције ниже новчане вредности[79]. Чак и у развијеним правним срединама није се могло остварити доследно спровођење законских прописа, поготову што су укорењене навике у свакодневним односима тешко мењане.

[77] *Веселиновић*, Мало веће, 411.

[78] Сувише су оштре оцене *Костренчића*, Јавна вера, 91, утемељене искључиво на малобројности извора, који установу номика представља као слабо раширену и страну систему српског права, „као рефлекс једне туђе установе... коју је народ таквом и осетио, јер се није њом у већој мери ни служио".

[79] *Богојевић-Глушчевић*, Уговор, 76–78; *eadem*, Negotium, 117 sq.

С друге стране, пак, као потпуна супротност идеалној замисли законодавца у приморским комунама и живој пословној комуникацији стоји представа, у одређеној мери потцењивачка, о ништавној вредности и занемарљивом обиму бележничке службе у земљама залеђа. У судском спору вођеном у Дубровнику 1439, једна од страна оспоравала је било какву ваљаност писаним исправама написаним у Босни, макар потицале од пера млетачког нотара, уз тврдњу да се у Босни нотарска служба не врши нити би иједан нотар ту могао да живи и да се издржава од свог позива[80]. Иако је овако оштра оцена несумњиво натопљена парничарском острашћеношћу, она ипак умногоме одсликава изразити јаз између обима и квалитета пословног и писаног општења у земљама залеђа, с једне стране, и у приморским комунама, с друге. Објективну слику стварности ваљало би тражити негде на средини између две наведене крајности.

Полазећи од најопштијих мерила, лако ћемо запазити да писано законодавство, почев од Светосавског Номоканона, тј. Закона градског као његовог најважнијег одељка, подстиче писану комуникацију у правним односима. Ово начело је с временом добијало на ширини и интензитету — не само доцнији преводи византијских закона или самосталне компилације на њима утемељене (ПС, СС, ЗЈ) већ и домаћи правни зборници (ДЗ и РЗ) предвиђају за веома широки спектар правних поступака састављање писмених аката или деловање на основу писменог налога. Њихова доследна примена морала би, у односу на често негативне представе, знатно да прошири круг обавезно писмених[81]. Поготову је замислима законодавца подстицан писани формализам у рударским средиштима, где, уосталом, редовно срећемо номике. О широко заснованој одговорности за писмено утврђивање уговора сведочи и чињеница да су у рудницима чиновници, лица са државним ауторитетом разних профила (цариник, судија места, урбарар) имали овлашћење у састављању исправа[82].

Наравно, када се нормативни акти користе као извори, увек треба имати у виду у којој мери су њихове одредбе примењиване у пракси или, другим речима, колико су објективне околности одговарале њиховој примени. Повећање обима материјалне производње и трговинског промета током XIV и XV века морали су свакако утицати на то да се створе повољни услови за примену законских одредаба. Велика је срећа да се међу незнатним бројем сачуваних номичких исправа налази упра-

[80] *Ковачевић-Којић*, Градска насеља, 247.

[81] Својевремено је *М. Вукићевић*, Школе и ширење писмености у држави Немањића, Годишњица Николе Чупића 18 (1898) 190–232, покушао да одреди који су све чланови ДЗ подразумевали познавање писмености ради доследног спровођења. Његове резултате доцније је присвојио *Ј. Илић*, Српске школе у доба Немањића, Гласник СПЦ 27 (1946) 175–181.

[82] Податке РЗ о писаним исправама коментарисала је *Марковић*, Закон, 53.

во једна која одражава доследну и практичну примену одредбе Закона Новог Брда о обавезности испостављања номичке исправе, уз сведочење протопопа и добрих људи, за уговоре о отуђивању баштинских непокретности. Монах Саватије је, као да је у рукама држао текст закона, уговор о отуђивању сопствене баштине склопио пред протопопом и добрим људима и дао номику да га запише и овери[83].

И независно од законских норми, реалне потребе и модели понашања у рударству и трговини, примљени са Запада, налагали су већи обим писаног општења. У одељку о генези и условима настанка номичке установе вишеструко је наглашено да је присуство Саса и Примораца у Србији не само одредило основе градског уређења или вођења и организације послова, већ је непрекидно наметало стално ширење писаног администрирања по узору на обичаје који су владали у њиховим матичним земљама. Иако је неповерење према доказној снази номичких исправа остало стална одлика става Приморaца, о чему најбоље сведочи чињеница да им се по правилу нису обраћали за записивање међусобних уговора, примери које су сами пружали и неизбежно и све масовније увлачење домаћих људи у пословне трансакције ширили су идеју о потреби писаног саобраћаја у приватноправним односима[84]. Независно од раширености писмености међу становништвом, од пресудне важности било је да у њиховом схватању доминантном постане идеја о неопходности писаног утврђивања уговора ради његове чвршће утемељености. У оваквој мери вредности писменост странака уопште није била неопходан услов. Незадрживо ширење потребе за писменим општењем открива се и чињеницом да документарни фонд српског средњовековног приватног права не садржи само номичке исправе већ и просте хирографе, сачуване на белинама рукописа или повеља. Поврх тога, многи уговори сачувани у краћим или дужим изводима у другим документима вероватно представљају трагове номичких исправа.

Ова идеја, по свему судећи све раширенија с временом, објективне привредне и друштвене околности и позитивне законске норме чинили су три основна услова прихватања и ширења установе номика у српским земљама. Ако је уопште могуће дати неку уопштену а прецизну оцену, онда није претерано рећи да је номичка професија широко прихваћена и раширена у српском друштву, уз доминантну превагу урбаних средишта, са вредностима, карактеристикама и обимом релативизованим у односу на степен друштвеног и привредног развитка.

---

[83] Прилог V.

[84] О примерима које су Дубровчани пружали локалном становништву вођењем послова уз помоћ уговора и пословних књига v. *Ковачевић-Којић*, Градска насеља, 336–339; *Ћирковић*, Деспот, 757–761.

ЛИЧНОСТИ

Поп Никола иномик

Први познати српски номик је поп Никола, од кога нам је остала пресуда о парници између манастира Св. Богородице хтетовске и извесног Прогона. Ова исправа сачувала се у препису у попису имања истог манастира[1]. О њему се, осим акта који је за собом оставио, готово ништа не зна. Трагање за подацима који се на овог номика могу односити мора имати за собом решено питање о поистовећивању попа Николе с номиком Николом из Призрена.

Идентификацију попа Николе са писцем тзв. призренске тапије у литературу је први увео Станоје Станојевић, самоуверено и без трага сумње, држећи за довољан доказ исто име и занимање, припадност свештеничком сталежу, те временску и просторну блискост[2]. Станојевићева олако, али ауторитативно изречена тврдња прихваћена је без резерви у научној јавности[3]. Међутим, њој се у погледу аргументације могу ставити озбиљне замерке, а сама идентификација учинити мало вероватном претпоставком.

Поистовећивање на основу имена нема готово никакво методолошко оправдање када је у питању једно од најфреквентнијих имена у средњовековној антропонимији. Занимање и близина Призрена и Хтетова, под оваквим околностима, немају велику доказну тежину. Датирање оба споменика не пружа више од релативне временске блискости — поп-Николина исправа писана је 4. новембра 1342. док се призренска тапија смешта у распон 1346–1371. године (видети о томе детаљније ниже). Дакле, сви Станојевићеви аргументи могли би се узети у обзир само уз постојање чвршћих доказа у прилог идентификацији, али сами за себе не дају за право да се оде даље од опрезне претпоставке. Неке чвршће доказе, пак, готово је немогуће наћи у изворном материјалу. Формални

---

[1] За издања v. n. 2 следећег поглавља.

[2] *Станојевић*, Студије XIV, Глас СКА 106 (1923) 86, 91.

[3] *Соловјев*, Уговор, 445, n. 2, позива се на Станојевића који је „идентификовао писце тих исправа"; Споменици III, 144, n. 18 (*Л. Славева*).

и садржински елементи обе исправе не само да пружају веома мало материјала за поређење, већ сведоче управо о супротном. призренска тапија је оригинал, али је исправа попа Николе сачувана у препису, чиме је онемогућена палеографска анализа. Међутим, у том погледу једна појединост даје нам за право да се упустимо у поређење. Писар хтетовског пописа је, преписујући исправу попа Николе, један формални елеменат преузео у оном облику какав се могао видети и прочитати у оригиналу. Реч је о потпису који је, без сумње, прекопиран, а од осталог текста одваја се величином и обликом везаних слова, карактеристичним за свечане потписе (слично Руску Христофоровићу, српском канцелару Дубровачке републике, који је пресликао потпис номика Стојана)[4]. Поп Никола иномик потписује своју исправу крупним, везаним, не претерано елегантним словима, док Никола из Призрена не прави никакву разлику у писању корпуса исправе и потписа на крају (Слика 4 и 5). Садржински елементи не нуде много јер су предмети исправа потпуно различити, па је тешко тражити сличности или разлике у формулару. Не треба, међутим, сметнути с ума да поп Никола датира исправу даном и месецом на почетку, док код Николе из Призрена нема датума. Потписи су слични али они одражавају ослањање на византијски формулар и праксу.

Ови елементи имају довољну тежину у негирању идентификације, али не треба заобићи ни податке у самом попису који упућују на прихватљивију претпоставку да је поп Никола иномик био домородац[5]. Међу многобројним прилагачима Св. Богородици хтетовској наводи се, одмах након потписа попа Николе иномика, дар попа Николе из Речица, њива над Светом Недељом[6]. Изгледа сасвим могуће да је поп Никола из

[4] Ниједан од издавача (v. n. 2 у следећем поглављу) или описивача пописа имања Хтетовског манастира (Споменици III, 277; *Мошин — Славева*, Српски грамоти, 100 sq, № 35; *Синдик*, Српска акта у Хиландару, 90) није скренуо пажњу на ову појединост, иако се при летимичном погледу на документ да лако уочити да Николин потпис одудара величином и обликом од осталог текста. Досадашња издања фотографија документа не задовољавају (Споменици III, 300, потпуно неупотребљив снимак; *Мошин — Славева*, loc. cit., нејасан снимак почетка документа). Чак и на овако лоше објављеним фотографијама могуће је назрети потпис. Он је лако уочљив на недавно објављеном снимку у боји, приређеном на основу фото-слајда у АС, А 1/18 (*Бубало*, О називу, 180). За научни рад стоје на располагању и следеће фотографије: Российская Государственная Библиотека, збирка Севастјанова I, 35; АСАНУ, Историјска збирка № 8876/Е–53; НБС, Ф2823.

[5] Приликом поистовећивања у обзир је могла доћи само тврдња да Никола из Призрена долази у Полог с обзиром на то да у потпису наглашава своју припадност Матери Божијој призренској, никако обрнуто. *Станојевић*, op. cit., 86.

[6] *Стојановић*, Споменик III, 38; Споменици III, 293. Дар попа Николе забележен је у оригиналу одмах после номичке исправе, али је у неким издањима тај редослед поремећен. Наиме, читаво *Вревио* написано је у два широка ступца, а управо исправа Николе иномика почиње у првом а завршава се у другом. Међутим, текст исправе логички се наставља тек у другом реду другог ступца, док је за први ред већ Успенски приметио да је дописан касније и да није у вези са текстом исправе. Успенски је у своме издању овај ред наштампао након поп Николиног акта а пре прилога попа Николе из Речица. Његов пример следили су Корабљев и Славева (cf. Споменици III, 289, n. aa).

села Речице, које се налази сасвим близу Хтетова у правцу југозапада[7], вршио поред свештеничке и дужност јавног бележника у хтетовској области[8]. Могуће је, такође, да је био парох управо у цркви Св. Недеље, над којом је имао земљу. Не треба заборавити да је једну њиву **подъ Рѣчицами низь потокь** дала попадија за гроб[9]. Можда је у питању супру-

[7] Ово село приложио је манастиру Св. Ђорђа скопског први ктитор, цар Роман III Аргир (1028–1034). Његов дар потврђивали су сви каснији господари ових области закључно са краљем Милутином, који је у својој повељи пружио пуно простора детаљној потврди овог поклона, укључујући опис међа и подробно набрајање имунитета (*Новаковић*, Зак. спом, 613–615; Споменици I, 223–227; III, 134 sq, 144–146). Село Речице је, како изгледа, и после Милутина остало део властелинства Скопског манастира с обзиром на то да се у сачуваним изворима нигде не наводи као посед неког другог манастира. Помиње се и у турско доба (*Г. Елезовић*, Турски споменици I–1, 1348–1520, СКА, Зборник за источњачку историску и књижевну грађу, серија I, књ. 1, Београд 1940, 63, 132; Турски документи за историјата на македонскиот народ: Опширни пописни дефтери од XV век, том III, ed. *М. Соколоски*, Скопје 1976, 47 sq, 80 sq; Опширен пописен дефтер № 4 (1467–1468 година), ed. *М. Соколоски, А. Стојановски*, Скопје 1971, 365 sq, 384–386; и даље у млађим дефтерима). Село постоји и данас под именом Голема и Мала Речица (*М. Пурковић*, Попис села у средњевековној Србији, Годишњак Скопског филозофског факултета 4 (1940) 136; *J. Трифуноски*, Полог. Антропогеографска проучавања, Београд 1976, 371–376).

Утврђивање припадности овог села Скопском манастиру важно је и због чињенице да се у литератури дар попа Николе схватао као да је њива поклоњена у самом селу тј. да је и црква Св. Недеље била у селу Речице (*Грујић*, Полошко-тетовска епархија, 51; *idem*, Скопска митрополија, 128 sq; *Петковић*, Преглед, 286; *J. Трифуноски*, Полог. Антропогеографска проучавања, Београд 1976, 371; Споменици III, 292, n. 30; *J. Трифуноски*, Црквене рушевине у Тетовском крају, Гласник СПЦ 12 (1988) = Стари црквени споменици у СР Македонији, Београд 1991, 113). Подаци из извора упућују на супротан закључак. Поп Никола заиста је био из села Речице (конструкција *од + назив места* користи се често у попису за означавање места пребивања — *Манојло од Бањице, Роб од Жељина* и др.), али то не значи да се предмет његовог даривања налазио у селу. У Милутиновој повељи Скопском манастиру строго се забрањује отуђивање имања села Речице — *И у Речицах ексоприка да нест, ни да се прода њива ни виноград изван* (*Новаковић*, Зак. спом, 615; Споменици I, 227). Друго, ни за једно имање у попису Хтетовског манастира не каже се да је било у Речицама; обично *под Речицами* или *над Речицами*. О постојању цркве Св. Недеље нема трага ни у предању ни у материјалним остацима. У селу Мала Речица постоје данас три црквине: Св. Ђорђе, Св. Богородица и Св. Атанасије. У околини Тетова једино се између села Теново и Стенче налази манастириште Св. Недеље и узвишење по њему названо (граница села Стенче простирала се, како пише у хтетовској хрисовуљи, до метохије Свете Недеље — *Новаковић*, Зак. спом, 658; Споменици III, 313), но тај је потес сувише далеко од Речица и ради се о манастиру (*Грујић*, Полошко-тетовска епархија, 53; *J. Трифуноски*, Полог. Антропогеографска проучавања, Београд 1976, 159). Из једног другог прилога Св. Богородици може се назрети да је положај цркве Св. Недеље био на путу од Речица ка Хтетову. Једна њива над црквом коју је приложио неки Савдић ишла је *уз пут речички* (*Стојановић*, Споменик III, 39; Споменици III, 297). Турски пописи не бележе цркву Св. Недеље у селу Речице. Сви ови подаци говоре у прилог тврдњи да је поп Никола из Речица, које се тада налазило у саставу властелинства манастира Св. Ђорђа Горга, приложио Св. Богородици хтетовској њиву над црквом Св. Недеље, ван речичког атара на путу за Хтетово.

[8] На ову појединост већ је упозорила Л. Славева, али није могла да се одлучи између претпоставке и тврдње. (Споменици III, 144, n. 18; 292, n. 30).

[9] Споменици III, 295; *Стојановић*, Споменик III, 39, чита погрешно **Тадига**.

га попа Николе. Уколико прихватимо као тачну, претпоставку да је поп Никола иномик живео у селу Речицама онда његово поистовећивање са номиком Николом из Призрена губи и оно мало вероватноће на коју се Станојевић ослањао. Осим тога, макар и не постојао податак о попу Николи из Речица, начин на који је написана исправа, уз добро познавање локалног становништва и хијерархијских односа, упућује на мештанина. Ова чињеница противи се било каквој хипотези о писару са стране, не само оној која га везује за Призрен или писца призренске тапије.

О попу Николи није много речитији извор писаније које је за собом оставио. Будући да његова исправа није сачувана у оригиналу, не може се говорити о графијским склоностима, тј. калиграфској вештини. Таквим разматрањима може послужити само потпис, и то уз ограду пошто не знамо са колико је вештине преписивач успео да га прецрта. У оном облику у којем се сачувао не одаје неку особиту вештину. У језику и правопису влада двојство у више равни, тј. потпуна недоследност у примени правила и избору стила; преплићу се и међусобно потиру старо и ново, народно и црквено, правилно и неправилно. Ипак, преовлађујући народни говор и једноставно приповедање чине прегледним ток парнице и лако разумљивим садржај документа. Водећи готово чиновничким стилом неку врсту записника о судском поступку, поп Никола није нам оставио упориште за расправљање о његовој правној и писарској оспособљености у писању сведочанстава о облигацијама. То је, наравно, последица правне природе предмета његове исправе.

Вероватно да је поп Никола, парох цркве Св. Недеље крај пологшког села Речица, представник оног готово непознатог слоја писмених појединаца који су, вешти да употребе перо, пружали своје услуге локалном становништву.

Номик Никола из Призрена

Од свих познатих српских номика овај је највише посећивао странице литературе и то превасходно захваљујући својој јединој сачуваној исправи. Такозвана призренска тапија[10], прекрасан примерак купопродајног уговора, вазда је добијала посебну пажњу испитивача, почев од бајковитих приповести о њеном проналаску[11] до најсумарнијих прегледа средњовековног српског права, који је нису смели или нису могли заобићи. Међутим, о самом писару, осим неколико штурих података и претпоставки које се назиру кроз редове, не зна се ништа. У ствари, безмало све што се о њему може нагађати или закључити заснива се на тумачењу потписа. **Намикь Никола ѡдь Матеѕе Божиѥ призѕенске** живео

[10] За издања v. n. 20 у поглављу *Исправе.*

[11] V. о томе у поглављу о изворима и литератури.

је и своју делатност обављао у Призрену средином XIV века, где је, сасвим извесно, написао и исправу која га је увела у историју.

Истицање припадности Матери Божијој призренској, тј. цркви Св. Богородице Љевишке, седишту Призренске епископије, од 1346. митрополије, указује да је номик Никола припадао клиру призренске епархије и у том својству обављао дужност јавног бележника[12]. У византијским градовима црквени номици припадали су епархијском клиру уколико се у њима налазило седиште епископије или митрополије[13]. Није познато у којој мери је овај вид црквене организације прихваћен у самосталној српској цркви. Заправо, сасвим је извесно да је установа номика била у епископским или митрополитским седиштима везана за епархијски клир, али није познато да ли је била устројена по византијским узорима. Тврдњи о положају номика Николе на тежини даје место где га срећемо, старо византијско црквено средиште, које је вероватно задржало, макар и делимично, правни систем и под новом влашћу. Номик Никола, попут својих византијских колега, наглашава припадност духовном центру[14]. Поврх тога, не треба заборавити да је у призренској тапији глоба за ометање уговора била намењена искључиво цркви[15].

У савременим изворима не може се наћи још неки помен номика Николе. Осим тога, Никола је толико често име да се само на основу њега, а без изричитог навођења занимања, не могу вршити идентификације. Из обимне дубровачке грађе, барем оне која је објављена, наилази се само на помен неког Николе брата Тодора из Призрена у писму које је дубровачка влада фебруара 1361. послала тројици својих трговаца у Призрену[16]. Призренски (Љевишки) поменик бележи име Никола 31 пут, али нигде уз звање, што је иначе карактеристика овог споменика[17].

На крају, о писару посредно сведоче једино графија и језик његове исправе. Њему су познати сви облици развијеног дипломатичког брзописа, али му је рукопис неуредан (мада лако читљив), а слова неуједначена[18]. У свакодневном писарском позиву Никола је, очигледно, калиграфији претпоставио практичне потребе. Тим потребама прилагођен је и језик: једноставан, правилан, народни говор уз незнатна граматичка одступања. Додамо ли уз то да формулар готово у целини следи разви-

[12] V. о томе у одељку *Организација и карактер номичке службе.*

[13] V. о томе у одељку о византијским номицима.

[14] Јавни бележници у Византији редовно у своме потпису наглашавају припадност епископији или митрополији којој су служили; v. интересантне примере које је прикупио *Ferrari*, Documenti, 78–83.

[15] V. о томе детаљније у одељку о исправи номика Николе.

[16] *Тадић*, Писма и упутства, 33, № 36.

[17] *Новаковић*, Поменици, 85.

[18] О палеографским и правописним одликама текста детаљније у наредном поглављу.

јене византијске узоре, онда нам се иза ове исправе указује професионалац који зна свој посао. У целини узев, његов начин рада пружа два основна елемента који један приватноправни акт чине корисним — читљивост и разумљивост.

Жегар

Ево још једног призренског номика, који се може, у извесној мери, сматрати савремеником Николиним. Жегар није ушао у историју, попут претходне двојице, макар каквим трагом своје писарске делатности, већ посредно, поменом на надгробној плочи свога сина Тодора сачуваној у наосу цркве Св. Богородице Љевишке у Призрену[19]. Правилна уметнички клесана слова, повезана у маштом надахнуте низове носе поруку о пролазности живота, али и подсећају намернике да **мѣсеца авгꙋста вь ҃кз прѣстави се Тодорь синь Жѣгра номика и се гроб его и вѣчнаꙗ мꙋ паметь вь лѣто ҃ѕ ѡ ҃ч ҃е** (1387). Држећи се раширеног обичаја да се у последњој поруци наведу најближи сродници, Тодор (или неки од његових потомака који је дао да се плоча исклеше) споменуо је свога оца и оно по чему је у животу био познат. Година смрти Жегровог сина указује да је Жегар могао делати у Призрену отприлике током прве половине XIV века. Сва је вероватноћа да је исти Жегар записан и у Призренском (Љевишком) поменику на листу 44' — **Помени господи рааба своего Жегра и родителе его и чеда его**[20].

Ова два помена Жегра изазивају веома мало сумње у погледу идентификације, али је релативно ретко име нашег номика навело поједине истраживаче да, трагајући за другим вестима, оду толико далеко да све помене овог имена припишу једној личности. Због временске и просторне блискости највише привлачности имао је помен неког Жегра из Полога у повељи Стефана Дечанског Призренској епископији (око

[19] Натпис са надгробне плоче Жегровог сина до сад је више пута издаван: 1. *А. Гильфердинг*, Босния, Герцеговина и Старая Сербия, С. Петербург 1859, 212 (=Собрание сочинений А. Гильфердинга III, С. Петербург 1873, 147; Путовање по, Херцеговини, Босни и Старој Србији, Сарајево 1972, 189 — издање и превод на савремени српски; Београд 1996², друго издање је скраћено, изостављени су опис проналаска плоче Тодорове, издање натписа и превод); 2.*Стојановић*, Записи и натписи I, № 158; 3.*Ненадовић*, Богородица Љевишка, 29, 31, сл. 12 (издање и цртеж, калк оригинала); 4.*Томовић*, Морфологија, 86, № 77 (исто). О невољама са откривањем Жегра номика на овој плочи v. у поглављу о изворима и литератури. Тодор је, по својој прилици, био сахрањен у црквеној порти, али је плоча, не зна се када, унета у цркву (cf. *Радојичић*, О Поменику, 62; *Д. Панић — Г. Бабић*, Богородица Љевишка, Београд 1975, 1988², 20, 44, n. 54, 92). Она је свакако била унутра када ју је 1857. открио *Гиљфердинг*, Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији, Сарајево 1972, 188 sq.

[20] *Новаковић*, Поменици, 63; *Радојичић*, Исписи, 33; cf. *idem*, О Поменику, 60–62. На истом месту Ђ. Сп. Радојичић, који је имао прилике да најдетаљније прегледа овај споменик, вели да је непосредно испод Жегровог помена записан неки Теодор.

1326). Радило се о томе да су старе црквене њиве у селу Требошу близу Хтетова отели Положани те да су интервенцијом краља Милутина и призренских епископа Дамјана и Илије њиве одузете од Жегра а његове куће спаљене. Стефан Дечански је дефинитивно утврдио Богородицу Љевишку у поседу требошких њива[21]. Очигледно је да се овде ради о отимачини црквених поседа од стране локалне властеле на чијем челу се налазио Жегар (видели смо већ каквих је невоља имала Св. Богородица у Хтетову). Ђорђе Радојичић, који је ову идентификацију увео у литературу, објаснио је постојање гробног места Тодора, Жегровог сина, при цркви Св. Богородице Љевишке тиме што је „некадашњи отимач црквених њива нашао начина да се измири с црквом" и постао њен приложник[22]. Ипак, и поред све примамљивости ова се конструкција не може похвалити чврстином. Требало је, без сумње, опрезније приступити могућности да један обесни властелин, који је на души имао тако тежак злочин као што је отуђивање црквене имовине и због тога кажњен „расипањем" свога иметка, нађе начин да се измири са црквом и постане јој приложник. Међутим, овој идентификацији стоји на путу једна далеко озбиљнија препрека. Целокупна расположива литература о случају Жегра из Полога јединствена је у ставу да је отимач црквених њива био властелин[23]. Тешко је довести у склад острвљеног властелина који

[21] *Новаковић*, Зак. спом, 640; Споменици III, 271 sq. Спор око њива у селу Требошу, независно од повезивања са Жегром номиком из Призрена, побудио је велику радозналост истраживача, поготову у погледу надлежности личног владаревог суда. Приликом навођења најважнијих дела дужан сам да скренем пажњу на омашку у тумачењу ових података карактеристичну за један део релевантне литературе. Наиме, накнадна интервенција краља Стефана Дечанског различито је тумачена у складу с тим како је „читан" глагол којим је обележена радња предузета од краљевих изасланика, деспота Драгослава и епископа Арсенија. Једни (*Т. Томоски*, Средњовековен Полог, Историја 12,1–2 (1976) 73; *М. Николић*, Властелинство Свете Богородице на Љевиши, ИЧ 23 (1976) 46; *Јанковић*, Епископије и митрополије, 41, 120; *Р. Поповић*, Црквена имовина у немањићкој Србији, Београд 1991, 75) тумачили су је као *изгнају*, тј. да интервенција краља Милутина није дала трајне резултате те су Положани опет морали бити терани а њиве утврђиване у поседу цркве. Друго је тумачење (*Грујић*, Полошко-тетовска епархија, 43; *М. Пурковић*, Одређивање међа, Етнологија 1 (1940) 75; *Радојичић*, О поменику, 61; *Ненадовић*, Богородица Љевишка, 28; *Л. Славева*, Споменици III, 116, 156, 272, n. 37) *изнађу*, тј. да је Стефан Дечански у време потврђивања поседа Богородице Љевишке послао ову двојицу да још једном утврде цркву у власништву над требошким њивама. У сва три издања повеље налази се глагол *изнаћи*, а не *изгнати*, па је сасвим природно објашњење које је, са пуно одмерености, први пружио Р. Грујић. На томе се мора и остати, с обзиром на то да се коришћење текста повеље, која је изгорела 6. априла 1941. без начињеног снимка, заснива искључиво на читању и опису Јастребова. Утеху пружа његов утисак да се „хрисовуља ласно чита готово сва" (*И. Јастребов*, Хрисовуља Дечанскога краља од год. 1326, ГСУД 49 (1881) 355).

[22] *Радојичић*, О поменику, 60 sq; *idem*, Исписи, 35. Његове закључке преузимају *Ненадовић*, Богородица Љевишка, 28–30; *Л. Славева*, Споменици III, 157, 271, n. 34; *М. Шуица*, Немирно доба српског средњег века. Властела српских обласних господара, Београд 2000, 127.

[23] Изузев *Д. Ангелова*, Аграрните отношения в северна и средна Македония през XIV век, София 1958, 99, који је од Жегра направио зависног сељака и вођу беземљаша; cf. приказ *М. Благојевића*, ИЧ 14–15 (1963–1965) 554.

је на својој кожи осетио владарев гнев и јавног писара у старом градском и црквеном средишту. Није ми познат ниједан пример да се властела бавила писарским послом. Ако су Радојичић и његови истомишљеници имали на уму ову противречност, онда су се вероватно ослонили на претпоставку према којој се некадашњи разбојник примирио и покајао, прешао у Призрен и ту се у миру, под окриљем цркве којој је до јуче био љути душманин, издржавао од писарског посла. Звучи сувише пасторално чак и за најмаштовитију реконструкцију историјске стварности.

Ђорђе Радојичић је, додуше далеко опрезније, отишао још даље у трагању за Жегром — од Призрена преко Полога до Скопља[24]. У Милутиновој повељи манастиру Св. Ђорђа код Скопља (1299–1300) међу поседима се наводи и њива на Лепенцу близу Жегра[25]. Осим тога, у повељи Михаила IX Палеолога (1299–1300) и преводу повеље Андроника II Палеолога (1308) манастиру Св. Никите код Скопља помиње се земља Пребужда која је допирала до реке Лепенца а коју је раније држао неки Жегар Радомир с браћом[26]. Нека веза између Жегра номика и Жегра из околине Скопља не може се тражити преко Полога, већ непосредно. У овом случају највећа препрека је временска. У време када се на прелому XIII и XIV века Жегар Радомир помиње, о њему се говори као о некоме ко је давно држао наречену земљу. О томе не сведочи само прилог *древље*, већ и чињеница да се о њему говори као о „неком" Жегру Радомиру, дакле о појединцу који више није присутан и о чијем поседу постоји само локална традиција. Почетком XIV века некадашњи поседник земље Пребужде или је већ био мртав или се пре тога некамо одселио. У овом другом случају између Жегра Радомира и Жегра номика стоји, изгледа, непремостив временски јаз[27]. Осим тога, опис поседа који је некад држао Жегар Радомир с браћом као да указује на ситну властелу.

У целини узев, нема никаквог ваљаног основа да се остали помени имена Жегар (осим оног у Љевишком поменику) везују за нашег номи-

[24] *Радојичић*, О поменику, 61 sq; *idem*, Исписи, 35.

[25] *Грујић*, Три повеље, 13; Споменици I, 221.

[26] *Грујић*, Три повеље, 24; Споменици I, 289, 320; *M. Živojinović — V. Kravari — C. Giros*, Actes de Chilandar I, des origines à 1319, Archives de l'Athos XX, Paris 1998, 174, L 22; 299.

[27] То је осетио и *Радојичић*, О поменику, 62, домишљајући се „или да је Теодор умро у дубокој старости или да је Жегар био веома млад кад су му одузимане црквене њиве". Ако већ ретко име Жегар мами ка поистовећивању, онда је далеко вероватније повезати Жегра Радомира са имењаком из Полога. Иначе, *Л. Славева*, Споменици III, 157, посегнула је у неумереним идентификацијама и за топонимима. Село Жегра на Морави, које се спомиње у Грачаничкој повељи (1321) и повељи монахиње Евгеније са синовима Стефаном и Вуком пиргу Св. Василија из 1394–1402, навело ју је на помисао да је Жегар из Полога „имал свои поседи и на Морава, каде што му припаѓало цело село наречено Жегра".

ка. Поуздано се може утврдити једино његово постојање, и име и гробно место једног од његове деце.

Калојан

Међу малобројним изворним вестима о номицима и још малобројнијим номичким актима, право је освежење наићи на номика Калојана, иза кога су остала сачувана два документа. Радост због ове чињенице заиста открива колико је ужасна празнина у преживелој грађи. Овај осећај је утолико јачи јер, и поред објављивања далеке 1926. године, до сада у научној литератури није довољно наглашен значај ових исправа. Додуше, оба акта односе се на исти правни посао и допуњују по садржају, а могућност да преживе заједно дао им је наум аутора да их убележи као записе на последњем листу једног рукописа[28]. Калојанови акти занимљиви су и по својим одредбама. Наиме, извесна Марена са синовима поставља попа Станишу за пароха цркве Св. Спаса и придаје му црквене сасуде, књиге и одежде, два винограда и одређује начин располагања са црквеним давањима.

Калојан је живео у другој половини XIV или почетком XV века у скопској области, највероватније у селу Сопишту[29]. Црква Св. Спаса дата на службу попу Станиши била је баштинска црква Марене и њена три сина. Маренин син Калојан је, по свој прилици, исти онај који је потписао оба уговора. Дакле, наш номик био је непосредно умешан у правни посао о којем је саставио две исправе. Осим тога, чињеница о припадности цркве Св. Спаса још је један доказ о његовом месту живљења. Калојан је био најстарији Маренин син. О томе говори не само редослед набрајања синова у првој исправи, већ и одредба из друге исправе, по којој је поп Станиша био дужан да остави цркву у случају ако се Борислав или Радослав (друга два сина) поставе за попа. Они су у време када се њихов брат већ бавио писарским послом још били млади, свакако недорасли за свештенички позив за који су се, како изгледа, спремали. У тренутку обављања правног посла Марена је, по свој прилици, већ била удова. У обе исправе као господар цркве наводи се Марена са синовима (и зетом у првој)[30]. Да је муж присутан или жив тешко да би се жена наводила као аутор правног посла. Поседовање баштинске цркве не може се узимати као аргумент у одређивању друштвеног положаја Калојанове породице. И конкретни примери и од-

[28] V. детаљно о томе у одељку о Калојановим исправама.

[29] Детаљно о времену и месту настанка записа у одељку о Калојановим исправама.

[30] **И Марена и зетомь се Проданомь и с моими синоwви...** — прва исправа; **И Марена и с моими синоwви...** — друга исправа.

редбе ДЗ говоре да цркве као баштину нису имали искључиво појединци племенитог рода[31].

Божић (Богић)

Иако му је припала част да се први представи научној јавности у XIX веку, номик Божић није нудио много више од једноставног помена. У повељи Гргура Вуковића са браћом Ђурђем и Лазаром и мајком Маром о поклону села Ораховца манастиру Хиландару (1403–1408) набраја се, као један од ораховачких међника, њива номика Божића (међа је ишла **подь нивоу номика Божика**)[32]. О Божићу је остао траг просто зато што је граница сеоског атара ишла поред његовог поседа, као што су из истог разлога убележени неки Станко, Бојко ђакон, Козма и други[33]. Судећи по времену настанка повеље, Божић је живео на прелазу из XIV у XV век, али и при тако приближном хронолошком одређењу не треба заборавити да се земљишни поседи често наводе и по имену бивших власника. Ни о месту живљења не може се ништа ближе рећи. Карактер Божићевог занимања упућивао би на неко градско средиште, од којих је најближи и највећи био Призрен[34]. С подједнаком вероватноћом може

---

[31] Cf. исправу номика Степана; ЛССВ, s.v. *Баштинске цркве* (*С. Ћирковић*).

[32] Повеља је сачувана у две верзије, краћој и дужој с описом међа, и 4 примерка, од којих два краће редакције а два дуже. Номик Божић помиње се само у опису међа дуже верзије. У млађем препису дуже верзије, који је сачинио Јован Рајић у XVIII столећу, име номика убележено је у облику Богић. Пошто су се сва издања (осим последњег, недавно изашлог) која су укључивала и опис међа заснивала на тексту млађег примерка, номик Божић ушао је у историографију под именом Богић (cf. *Бубало*, Повеље, 80–85). Међутим, у старијем примерку дуже верзије његово име је написано у облику Божић. Уосталом, реч је о две варијанте истог имена с обзиром на то да им је у основи именица *бог*, а у првом случају је извршена палатализација (cf. *М. Пешикан*, Зетско-хумско-рашка имена на почетку турскога доба (III), Ономатолошки прилози 5 (1984) 107 sq, 120 sq). Треба такође имати у виду да је први издавач, Ђура Даничић, све русизме из Рајићевог преписа преиначио по правилима српске рецензије, а у доцнијем издању Корабљева опис међа је једноставно преузет од Даничића. Будући да је Рајићев препис изгорео у пожару НБС 6. априла 1941, ми данас не можемо знати како је име номика било записано у несталом примерку, али постоји могућност да је облик Богић плод Даничићеве интервенције. Издања су следећа: 1. *Даничић*, Три српске хрисовуље, 141–143; 2. *Леонид*, Описание, 82 (изостављен је опис међа); 3. *Новаковић*, Зак. спом, 463 (на основу преписа Љ. Ковачевића; изостављен је опис међа); 4. *Korablev*, Chilandar II, 552–553, № 74 (опис међа преузет је из Даничићевог издања); 5. *Бубало*, Повеље, 77–105 (издање на основу свих преписа и детаљна анализа њиховог карактера и међусобног односа).

[33] Међе села Ораховца, наведене у овој повељи, детаљно су анализиране у радовима *Г. Томовић,* Томашев натпис о оснивању цркве Благовештења Господњег 1427. године код Ораховца у Метохији, Косовско-метохијски зборник 1 (1990) 72–77 и *Б. Зарковића*, Хотачка метохија. Први хиландарски посед у Србији, Лепосавић — Косовска Митровица 2002, 125–128.

[34] *Станојевић*, Студије XIV, Глас СКА 106 (1923) 91, сматрао је да је Божић могао живети у Приштини, Пећи или Призрену. *Соловјев*, Уговор, 445, био је уверен да је Божић живео у Призрену јер Ораховац „припада призренској области“.

се претпоставити да је живео у самом Ораховцу, и као локални парох вршио номички позив. На то упућују не само бројни примери из Византије него и случај попа Николе из села Речица. О њему нисам успео наћи још неку вест у расположивим изворима[35].

Стојан

Номик Стојан[36] написао је 29. децембра 1410. године у Трепчи исправу о изравнању међусобних рачуна и потраживања између двојице златара, Михата и Брајка Богојевића. Околностима да су оба уговарача дубровачки грађани и да је акт написан за увид дубровачкој општини треба захвалити што је писаније номика Стојана стигло до нас. Његову исправу, предату дубровачком кнезу и властели, исписао је *од речи на реч* Руско логофет у 38. књигу Diversa Cancellariae под датумом 19. јануар 1411[37].

Једини познати акт иномика Стојана, сачуван у препису, говори само толико да је живео у Трепчи (у Области Бранковића) на размеђу XIV и XV века. Траг изворног облика његове исправе, очуван у потпису, сведочи о појединцу с калиграфским склоностима, а језик и формулар о једноставности у приступу. Састављање уговора у окружењу дубровачке колоније не одражава безусловно блиске везе с Дубровчанима настањеним у Трепчи[38]. У савременим изворима нема других вести о номику Стојану.

Степан

Изворне вести указују да је делатност номика била разграната у Новом Брду, али по имену остао нам је познат једино Степан. Он је 4. септембра 1434. написао уговор којим монах Саватије усињује попа Богдана и оставља му половину свога имања, баштинске цркве и куће,

---

[35] По имену, времену и простору блиско му је неколико података. У Призренском (Љевишком) поменику четири пута је убележено име Божић, а у Пећком пет пута и два пута Богић (*Новаковић*, Поменици, 44 sq). Као један од парничара у спору вођеном у Приштини пред дубровачком судском комисијом, изабраном 10. маја 1438, спомиње се извесни Bogich Michlia (*Веселиновић,* Мало веће, 411).

[36] Од када је његову исправу обелоданио 1892. године К. Јиречек, номик Стојан се редовно среће у литератури о номицима, али само у виду кратких белешки о имену, месту и времену: *Jireček*, AfSlPh 19, 603; *idem,* Историја Срба II, 129; *Станојевић*, Студије XIV, Глас СКА 106 (1923) 92; *Соловјев*, Уговор, 446; *idem,* Законодавство, 225; 1998^2, 530; *Спремић*, Деспот, 73, n. 106. У своме кратком прегледу историје средњовековне Трепче *Динић*, Трепча, 3–10, није, зачудо, уопште писао о трепчанским номицима.

[37] Детаљно о исправи и издањима v. у поглављу о исправама.

[38] *Станојевић*, Студије XI, Глас СКА 106 (1923) 7, n. 2, претпостављао је, напротив, да је номик Стојан био из Дубровника.

за живота а другу, укључујући и приходе, после смрти, с тим да га Богдан достојно сахрани и опоје[39]. Као и о већини познатих српских номика, о Степану се може судити само на основу његове исправе[40]. Живео је и делао у Новом Брду у првој половини XV века. Графија, правопис и језик његове исправе не одају ништа упадљиво. Писао је неуглађеним полууставним писмом, мешавином српскословенског и народног језика, карактеристичном за већину српских средњовековних повеља.

Трагање за другим вестима о нашем номику отежава чињеница да је носио за оно време веома често име. Од бројних Степанâ, који се у Новом Брду у ово доба помињу, ни за једног нема довољно убедљивих разлога за поистовећивање са номиком Степаном. Међутим, он се може тражити иза неких вести о делатности номика у Новом Брду. Тако се у трговачкој књизи дубровачког трговца Михаила Лукаревића, у списку дужника из 1438. године, помиње брат извесног Радосава Радотића из Хаиноваца, који је намирио дуг на основу номичке исправе о неком вину[41]. Можда је баш Степан написао ову исправу. У спору вођеном пред дубровачком судском комисијом, изабраном 10. маја исте године, као тужена страна наводи се Radogna famulus de ynomich[42]. У овом случају треба бити опрезан с обзиром на то да је у ово време у Новом Брду био веома активан дубровачки трговац Никола Куделиновић звани Иномик, па није искључено да се овде израз ynomich односи управо на њега. У супротном, ово би била једина вест која говори о слугама номика (и опет, можда Степана). Из релативно блиског времена је и помен новобрдског номика у једном дубровачком документу из 1403. године (notar de Nouaberda)[43].

Гуњан

Номик Гуњан написао је и посведочио 19. јануара 1438. да је Радосава, жена Радоње Мираковића, продала манастиру Светог Павла

[39] За издања v. одељак о његовој исправи.

[40] Степан, за разлику од Стојана, није остао стешњен у оквире простог помињања у литератури о номицима захваљујући чињеници да његова исправа доноси низ занимљивих вести о уређењу Новог Брда. Поред дела наведених у напомени 36 v. још: *Соловјев*, Новобрдски записи, 319; *Радојчић*, Закон, 6; *Динић*, Рударство II, 29, 76, 94 sq, омашком је уместо Степан навео име Стојан; *В. Јовановић*, Ново Брдо — град заиста сребрни и златни, Обележја 2 (1971) 87, преузимајући од Динића податке о номицима у Новом Брду, пренео је и ову грешку у свој рад; *Даниловић*, Закон Новог Брда, 19, 40; *Спремић*, Деспот, 729, 760.

[41] ...die dar de vin per charta de inomich (*Динић*, Из Дубровачког архива I, 80). Номичка исправа била је сведочанство о дуговању. Када је даван зајам, о томе је вероватно састављена исправа и на основу ње је Михаило Лукаревић вршио потраживање. Није јасно да ли је дуг плаћен у новцу или у вину. Овде, очигледно, није реч о обичној новчаној позајмици, којих код Лукаревића има на прегршт, будући да се номичка исправа помиње једино у вези са овим дугом.

[42] *Веселиновић*, Мало веће, 411.

[43] Прилог VIII (Lett. di Lev. 5, прилог ad fol. 25); cf. *Динић*, Рударство II, 77.

своју кућу у Трепчи[44]. Писар исправе живео је у Трепчи у XV веку и носио ретко и занимљиво име. Оно је, по свему судећи, изведено од именице *гуњ* (*гуња*), којом се означавала груба вунена тканина, али и одећа (кабаница) и покривачи од ње израђени[45]. Можда му је ово име наденуто због начина одевања или је потицао из занатлијске породице која се бавила прерадом вуне и израдом одеће. У сваком случају, није се могао наћи још неки помен овог ретког имена. О Гуњану нам, наравно, говори још по нешто његова исправа. Кроз наглашену тежњу да своје писаније учини допадљивим и уједначеним (без обзира на често незграпан исход) и кроз праву мешавину типова писама, правописних школа, језика или јуридичких формула, назире се и свестрани зналац и невешти еклектичар. Какав год суд о њему дали, а у оваквим случајевима историчар може себи приуштити задовољство субјективног просуђивања, за Гуњана се без устезања може рећи да оличава сву живост и богатство средњовековне писмености.

Влачискут

Једини помен о номику Влачискуту налази се у Призренском (Љевишком) поменику[46], где је забележен заједно са јеромонахом Радосавом[47]. Ово је вероватно његов брат, односно рођак, будући да се свака појединачна рубрика у поменицима, уколико се у њој налази више имена, односи на личности повезане породичним или крвним везама. Уосталом, поменик нуди само податке о родбинским везама нашег номика. Неколико листова даље убележен је презвитер Никола Влачискутовић са родитељима и децом. То је, очигледно, Влачискутов син. Исти

[44] У литератури о номицима Гуњан је делио исту судбину као и Стојан. V. n. 33. За издања v. у одељку о његовој исправи.

[45] О гуњу (гуњи) v. *Д. Динић-Кнежевић*, Тканине у привреди средњовековног Дубровника, Посебна издања САНУ DXL, Одељење историјских наука 8, Београд 1982, 13, 33; ЛССВ, s.v. *Одећа; Простирке и покривачи* (*Ђ. Петровић*).

[46] Не постоји критичко издање овога извора. Намеру Ђорђа Радојичића да то учини неповратно је однео пожар Народне библиотеке, у којој се, под бројем 227, рукопис чувао. Исписе из поменика на основу којих је писао расправу о њему сачувао је и издао *Радојичић*, Исписи, 31–36; Азбучни попис имена, презимена и географских имена на основу 8 поменика (међу којима и Призренског) даје *Новаковић*, Поменици, 39–152. Овом драгоценом споменику Ђорђе Радојичић је посветио читаву студију (О Поменику, 43–69) у којој расправља о датуму настанка и личностима које се у њему помињу. За невољу, подаци о номицима који се јављају у Призренском (Љевишком) поменику, а које је Радојичић навео у n. 4 p. 61 остали су незапажени у литератури. О Призренском (Љевишком) поменику наново је расправљао *Д. Даниловић*, Стари српски поменици, Београд 1994. (необјављени магистарски рад), доносећи, између осталог, прецизније датирање. Он, међутим, није показао интересовање за податке о номицима. О поменицима уопште, осим наведене Даниловићеве студије v. и следеће радове истог аутора: Стари српски поменици, Старине КМ 10 (1997) 37–48; ЛССВ, s.v. *Поменици* (са литературом).

[47] *Новаковић*, Поменици, 50; *Радојичић*, Исписи, 32; cf. *idem*, О Поменику, 61, n. 4.

Никола Влачискутовић уписан је још једном[48]. Влачискут је живео у Призрену или његовој околини и, по свој прилици, ушао у поменик цркве Св. Богородице Љевишке као њен приложник. Време у које је живео не може се прецизно одредити, поготову стога што датирање самог поменика не решава питање сваког убележеног верника. Призренски (Љевишки) поменик настао је у времену између 20. марта 1433. и 27. децембра 1453[49]. Он је, боље рећи, у то доба преписан са старијег предлошка будући да је и пре његовог настанка црква сигурно морала имати свој поменик[50]. Имајући у виду приближно утврђено доба када су поједине, идентификоване, личности из поменика живеле, нарочито оне из првог дела, у којем је убележен Влачискут[51], може се претпоставити да је он живео у другој половини XIV или почетком XV века. У изворима нисам нашао још неки помен овог занимљивог имена и из њега изведеног патронимика.

Рун

Рун је још један номик уписан у поменик цркве Св. Богородице Љевишке у Призрену. Први пут у привременом делу на Л. 8' (**Помени господи раба своѥго прѣзвитера номика Роуна и родителе ѥго**) а потом у одељку намењеном свештеницима на Л. 32, али само као презвитер Рун (и родитељи)[52]. О месту и времену његовог живљења важе, дакако, запажања изнета о номику Влачискуту. Иначе, његов помен занимљив је

[48] *Новаковић*, Поменици, 50; *Радојичић*, Исписи, 33. На овом месту ваља рећи понешто и о структури Призренског (Љевишког) поменика. Он је састављен из два неједнака дела — први, до 14. листа, садржи помене разних личности без неког реда, а тек се на 15. листу налази његов прави почетак, представљен, по обичају, правилима о помињању и уписивању. Даље следе, по устаљеном редоследу, помени владалаца, црквених великодостојника, монаха и свештеника, те на крају световних лица и монахиња (*Новаковић*, Поменици, 9; *Радојичић*, О Поменику, 43, 48; *idem,* Исписи, 32). Призренски (Љевишки) поменик карактеристичан је и по томе што су исте личности више пута уписиване, тако да су често они који су били уписани у први (привремени) део поново били забележени када је установљен стални поменик. Тако се Никола Влачискутовић помиње у првом делу на Л. 10, а затим поново у другом на Л. 33. То, међутим, није случај са његовим оцем који се помиње само једанпут и то у првом делу (Л. 3). Да ли се његов рођак, јеромонах Радосав, поново помиње не можемо знати јер Радојичић за тим податком није трагао па га нема ни међу његовим исписима. С друге стране, код *Новаковића*, op. cit., 94, убележено је да се име Радосав јавља у Поменику 24 пута, али без ближе назнаке колико је међу њима јеромонаха, и без пагинације (јеромонаси су били уписани на листовима 26–29').

[49] *Д. Даниловић*, Стари српски поменици, Београд 1994, 15, 33; *idem,* Стари српски поменици, Старине КМ 10 (1997) 41.

[50] Cf. *Радојичић*, О Поменику, 48.

[51] О томе расправљају *Радојичић*, О Поменику, 48–68; *Д. Даниловић*, Стари српски поменици, Београд 1994.

[52] *Новаковић*, Поменици, 98, мислио је да су у питању две личности. *Радојичић*, Исписи, 33; cf. *idem,* О Поменику, 61, n. 4.

и као пример (не једини!) да се појединци који су обављали посао номика нису обавезно тако иословљавали. Очигледно је да је његово основно занимање било свештеничко, па тек онда и повремено задужење писара приватноправних исправа. Могуће је, исто тако, да је као свештеник припадао клиру Призренске епархије и, слично номику Николи, обављао дужност јавног бележника. Осим као приложник и на тај начин могао је наћи места у поменику.

Име Рун (и оно веома ретко[53]) оставило је још трага у изворима, али се ни један од њих не може безусловно везати за презвитера номика Руна из Призрена. Извесни Runo Radossinouich de Gonzi наведен је у трговачкој књизи Михаила Лукаревића (из четврте деценије XV века) у попису јемаца и потом два пута као дужник а једном као јемац[54]. Номику Руну много је ближи податак о цркви Св. Ђорђа у Призрену, у народу познатој као Руновића црква. Време њеног подизања везује се у литератури за XV век, а као ктитори помињу браћа Руновићи. Колико год се трудио да идем уназад кроз литературу тражећи и најмањи наговештај о историјској подлози овакве тврдње, није ми пошло за руком да нађем ниједну упутницу ка извору у којем лежи потврда о постојању браће Руновић и њиховој ктиторској делатности[55]. Рекло би се да читава прича почива на предању. Уколико у њему заиста има истине, може се (и то крајње опрезно и с обзиром на исто место и неуобичајено име) претпоставити да су ови Руновићи били потомци презвитера номика Ру-

[53] Од рун, руно — вуна, кожа с вуном. Постоји облик Рунко и патронимик Рунковић (у бањској повељи, Споменик IV, 8 и у дечанским повељама, *П. Ивић — М. Грковић*, Дечанске хрисовуље, Нови Сад 1976, 93, 95, 118, 182, 188, 202). Можда је име настало у влашкој, сточарској средини за косматог, брадатог човека, као асоцијација на овчије руно. На тај начин у бугарском језику настала су имена Рунчо, Руња, Руно (*С. Ичев*, Речник на личните и фамилни имена у Българите, София 1969, 432). Већина именица која почиње на рун- представља изведенице од рун(о) у горенаведеном значењу (cf. Rječnik JAZU и *Skok*, Etimologijski rječnik, s.v. *run* и изведенице). Међутим, *P. Skok*, op. cit., s.v. *Jeronim*, сматрао је да је облик Рунко хипокористик настао од имена Јероним испуштањем почетног слога. Његов став прихвата *М. Грковић*, Речник имена бањског, дечанског и призренског властелинства у XIV веку, Београд 1986, 167. Трећа могућност је да је име настало скраћивањем од грчког Рунзер. Севаст Рунзер помиње се у акту попа Николе иномика из Хтетова, а неки Рунзер био је приложник Трескавачког манастира (Споменици III, 292, Споменици IV, 78, 114,119).

[54] *Динић*, Из Дубровачког архива I, 41, 53, 54, 85.

[55] У многобројној литератури у којој се помиње црква Руновића подаци се углавном понављају (преузимају). Причу о Руновићима доноси већ *И. Јастребов*, Податци за историју цркве у Старој Србији, ГСУД 40 (1874) 188 (=Податци за историју србске цркве, Београд 1879, 68 sq). У своме делу он саопштава материјал и запажања из времена боравка на Косову. Нисам сигуран има ли и пре њега радова у којима се бележи податак о Руновићима. Наводим само најважнију литературу: *Петковић*, Преглед, 264; *Зиројевић,* Цркве и манастири, 169; Задужбине Косова. Споменици и знамења српског народа, Призрен–Београд 1987, 508 sq. (*М. Ивановић*). На крају низа, *Р. Тимотијевић*, Српске цркве у Призрену, Свети кнез Лазар 4 (1993) 93, ставила је, како изгледа, тачку констатацијом да је црква Св. Ђорђа задужбина браће Руновића „о којима се ништа не зна". У Руновића цркви пронађен је Призренски поменик и призренска тапија.

на. С друге стране, није без значаја да је Рун уписан у поменик само са родитељима, а без деце, мада тај податак не мора безусловно да значи да није имао потомства.

Радосав

И за Радосава знамо само на основу белешке у Призренском (Љевишком) поменику. На листу 44 налази се помен за **Радосава иномика и родїтелие iего**[56]. Место и приближно време живљења истоветни су као и у случају Влачискута и Руна. Одељак поменика (Л. 42–56'), намењен уписивању „белаца" и монахиња, у којем се налази Радосављево име, указује недвосмислено да је он био световно лице. И он се, попут претходне двојице, обрео у поменику као црквени приложник. О њему нема других помена у изворима.

Протопопа Степан

У невољом пробрано друштво српских номика мора се уврстити и протопопа Степан и то не по звању, јер га не истиче, већ по заслугама. Протопопа Степан оставио нам је у наслеђе један од најлепших приватноправних уговора из средњовековне Србије, како по спољашњим тако и по унутрашњим обележјима. Он је 7. априла 1453. саставио уговор о поклону половине куће Новака и супруге му Јеле манастиру Св. Павла[57]. О њему једино, али много, говори управо овај кратак документ. Своје зрело доба наш писар живео је средином XV века под сенком турске опасности у неком граду на Косову[58].

Поред искључиво црквених обавеза Степан се бавио и писарским послом. И ова страна његовог деловања открива искусног и вештог појединца. Његова једина сачувана исправа показује да се овим задужењем није бавио узгред и повремено. Протопопа Степан писао је однегованим, калиграфским брзописом, уједначеним словним облицима. Поглед на документ одаје уредност и сигурне потезе. Може се рећи да је писару и те како било стало да нагласи естетску страну своје делатности. Подједнако је пријатно завирити и у сам текст. Зналачки одабрани елементи формулара, уз превагу чистог говорног језика, чине одредбе уговора јасним и лако разумљивим.

---

[56] *Новаковић*, Поменици, 66, је мислио да је посреди презиме Иномић, па га је уврстио под **Иномићь**. *Радојичић*, Исписи, 33; *idem*, О Поменику, 61, n. 4, претпостављао је да је између имена и звања грешком унето слово *и*.

[57] За издање v. одељак о исправи.

[58] Место није наведено, али је један од сведока из Штимље. У обзир могу доћи Ново Брдо, Приштина, Хоча или Призрен.

Искреној научној пажњи Степан се није наметнуо само прекрасним плодом своје писарске делатности већ и недоумицом коју носи његов удео у пословима „резервисаним" за номике. Колико питања нуди овај документ, толико могућности и отвара. Имајући у виду случај номика Калојана, а с обзиром на све показатеље професионалности протопопе Степана, могућност да се овде ради о номику који је пропустио да наведе своје друго звање, поред црквеног, није далеко од тврдње. Видели смо већ да су носиоци номичких задужења у Византији били по правилу свештена лица (припадници епархијског клира), која су се поред своје основне црквене функције бавила и писарским послом. Међу њиховим потписима има доста примера попут овог протопопе Степана[59]. Са носиоцима овог звања у Србији слика није тако уједначена, али примера попут византијских има у довољном броју. Треба се само сетити номика Николе из Призрена.

Никола Куделиновић звани Иномик

Иронија је хтела да се у најиздашнија врела може захватити када су у питању појединци обележени номичким придевком, а који то заправо нису били — Никола Куделиновић звани Иномик и Јован из Напуља, **веръни иномикь новьски**. Они се, наравно, у овом прегледу не смеју заобићи, макар и као сведоци о употреби термина.

Никола Куделиновић[60] потицао је из дубровачке пучке трговачке породице Куделиновића, која се у изворима јавља током XIV и XV века[61]. Пословима је био везан за Трепчу и Ново Брдо, у мањој мери Приштину. У Трепчи борави и његов брат Влахуша[62]. Никола је био типичан представник заједнице Дубровчана у Србији — бавио се трговином, учествовао у трговачким друштвима (најчешће с Божићком Павловићем), имао слуге, тужио своје земљаке, бивао тужен, судио другима, чак био и конзул. Његове везе са Дубровчанима настањеним у Трепчи и Новом Брду биле су бројне и разноврсне. Судећи по подацима дубровачког Малог већа, у периоду 1418–1424. боравио је у Трепчи, док се касније, све до 1453. (када је последњи пут поменут у одлукама Малог већа), углавном среће у Новом Брду. У раду дубровачких судских коми-

---

[59] О широкој заступљености протопопова у писању и редиговању приватноправних аката у јужној Италији cf. *Falkenhausen — Amelotti*, Notariato, 27, 29, 31, 34 sq. O установи протопопа у средњовековној Србији v. ЛССВ, s.v. *протопопа* (*Р. Милошевић*).

[60] На њега је први скренуо пажњу *Динић*, Рударство II, 77, претпостављајући да је обављао дужност номика. Његове податке преузима *Стремић*, Деспот, 760. Податке о Николи Куделиновићу из необјављене грађе Дубровачког архива (Testamenta Notariae) љубазно ми је уступио академик Сима Ћирковић. Захваљујем и овом приликом.

[61] *Јиречек*, Романи, 273.

[62] *Веселиновић*, Мало веће, 113, 116, 121, 122, 170, 181, 187, 238, 239, 256.

сија више пута је учествовао као судија (у Трепчи 1420, 1421, 1423; у Новом Брду 1452, 1453), а једном као конзул (Трепча 1429)[63]. Никола је био добростојећи трговац — имао је некретнине у Новом Брду[64]; у његове руке српски трговац Никола Грчић положио је депозит у сребрним и златним предметима у вредности 500 дуката, а у своме тестаменту (1462) убележио је да је са својим ортаком Божићком имао потраживања у дуговима преко 800 литара сребра[65]. Ова дуговања везана су, разуме се, за веома разгранату трговину гламским сребром из Новог Брда у друштву с Божићком Павловићем[66].

Никола Куделиновић се у изворима најчешће јавља са именом и презименом, али постоји значајан број вести у којима је обележен као Никола Куделиновић звани Иномик или, још чешће, Никола Иномик[67]. У своме тестаменту Паскоје Гучетић, преминуо у Новом Брду 1440, оставља а Nichola Inomich око 1000 аспри[68]. На исти начин назван је у тестаменту Јакше Брајковића (1444)[69], у попису дужника Johannis Lampre de Cataro[70], и опет као епитроп тестамента покојника умрлог 10. септембра 1445[71]. Судска комисија изабрана 19. августа 1451. требало је да у Новом Брду расправља спор у којем је тужена страна био Никола Иномик[72]. Један од епитропа тестамента Влахуше Јунаковића био је Nichola Chudelinouich dito Inomich[73]. На исти начин ословљава га Лоренцо Рањина у своме тестаменту (пре 1457)[74]. Године 1462. саставио

[63] Ibidem, 33, 38, 51, 67, 74, 81, 91, 103, 107–110, 122, 156, 158, 192, 230, 234, 239, 243, 246, 298, 299, 311, 331, 468, 490, 557, 570, 575, 586.

[64] Test. 13, fol. 185'; cf. *М. Динић* и *М. Спремић*, loc. cit.

[65] Test. 18, fol. 19'–20'. У тестаменту је заведен и податак о покладу Николе Грчића. Исте године Петар Грчић подигао је депозит свога оца (*И. Божић*, Српско грађанство у средњем веку, Настава историје у средњој школи I, 2 (1951) 114). О пословању Николе Куделиновића неколико занимљивих података даје *Јиречек*, Историја Срба II, 332 sq. У трговачким књигама браће Кабужић заведено је 19. априла 1429. да ће дуг Живка Радића од 200 дуката трговачкој кући Кабужића бити предат преко Николе Куделиновића. У рубрици потраживања Главне књиге уписан је само као Никола. (*Д. Ковачевић-Којић*, Трговачке књиге браће Кабужић (Caboga) 1426–1433, Споменик САНУ 137, Одељење историјских наука 11 (1999) 72, 229, 232).

[66] Податке о трговини гламским сребром Николе Куделиновића и Божићка Павловића прикупио је *И. Воје*, Argentum de glama, ИЧ 16–17 (1966–1967) 29 sq, 38 sq.

[67] Већ је *Динић*, loc. cit., идентификовао Николу Иномика и Николу Куделиновића.

[68] Test. 13, fol. 80.

[69] Test. 13, fol. 185' (cf. *Динић*, loc. cit.). Јакша је био син већ помињаног Брајка Богојевића, чији је уговор о изравнању рачуна са Михатом златаром написао иномик Стојан.

[70] Test. 13, fol. 221.

[71] Test. 14, fol. 20'.

[72] *Веселиновић*, Мало веће, 570.

[73] Test. 14, fol. 127.

[74] Test. 16, fol. 29'; cf. *Динић*, loc. cit..

је сопствени тестамент у коме себе назива Nicola Cudilinouich dicti Inomich[75]. На крају, као тужена страна пред комисију у Новом Брду, изабрану 10. маја 1438, требало је да изађе Radogna famulus de ynomich[76]. Могуће је да се иза ознаке *иномик* опет крије Никола Куделиновић, будући да је међу својим земљацима, очигледно, био познат по своме надимку. Овој претпоставци, међутим, чврстину одузима чињеница да се у прегледаној изворној грађи као слуге Никола Куделиновића наводе по имену само Милета Радишић и Стиепко Радохнић[77].

Готово да је немогуће одгонетнути како је Никола Куделиновић завредео свој надимак. Деловањем у Трепчи и Новом Брду, барем што се тиче трагова које је оставио у изворима, ничим се није издвајао од својих земљака трговаца. Као што је већ наглашено, он је био типичан пример дубровачког трговца настањеног у унутрашњости. Дубровчани, расути по залеђу, ступали су у разноврсне односе, не упирући увек поглед у своју матицу или њене заступнике. Међусобне уговоре записивали су сами (било неко од уговорних страна, било неки писмени земљак), не обраћајући се, по правилу, српским писарима. Међутим, подаци о имовном стању Никола Куделиновића не иду у прилог претпоставци да се морао додатно издржавати састављајући приватноправне исправе. Осим тога, никакав траг такве или било које друге сличне делатности, макар и у облику посредног податка, не може се наслутити из прегледане грађе. Од Николиног писанија остала је само признаница о покладу Николе Грчића, али такви облици писменог општења не представљају ништа необично у деловању дубровачких трговаца[78]. Није без смисла скренути пажњу на податак да се са придевком *Иномик* Никола Куделиновић јавља у изворима тек у последње две деценије свога живота (први пут 1440. по подацима којима располажем).

Ово питање мора се оставити отвореним, чак и без неке уверљиве претпоставке. Једини путоказ остаје даље трагање по необјављеној грађи за било каквим наговештајем о природи надимка Николе Куделиновића. Осим тога, требало би проверити у којој мери су надимци дубровачких грађана заиста одражавали њихово конкретно занимање[79]. Но, тај је подухват залогај достојан засебног истраживања.

[75] Test. 18, fol. 19'–20'. То је уједно и његов последњи помен. О њему се, свакако, може наћи још података, поготову у необјављеној дубровачкој грађи, али је као илустрација за постављено питање употребљени узорак ограничен природом теме.

[76] *Веселиновић*, Мало веће, 411.

[77] Ibidem, 298, 299, 302, 368, 490, 533, 557; *Јиречек*, Историја Срба II, 332.

[78] Cf. *Спремић*, Деспот, 758–760.

[79] На овом месту довољно је подсетити на браћу Брајковиће из Сребренице, Живка, Ратка и Марка, од којих се овај први најчешће среће са надимком Razonello (рачуновођа). Колико се данас зна, сва тројица су се заиста бавили послом по којем су добили надимак (*Спремић*, Деспот, 758; *Д. Ковачевић-Којић*, Трговачке књиге браће Кабужић (Caboga) 1426–1433, Споменик САНУ 137, Одељење историјских наука 11 (1999) 15, n. 47).

Јован из Напуља

Пред Дубровачким судом вођена је октобра 1493. парница[80] поводом захтева Ђурђа Брајановића, синовца госта Радина, да му се исплати део легата из стричевог тестамента. Пошто је епитроп Радиновог тестамента, Тадиоко Маројевић, умро, Ђурађ се у свом потраживању обратио Тадиоковом сину Налку. Налко је дао судијама на увид доказе да је његов отац исплатио Радиновим наследницима све што је одређено његовим тестаментом. Судије, поред других писаних сведочанстава, **оіце видѣше книгꙋ иномичькꙋ писанꙋ ѡдь рꙋке Їоана ѡдь Напꙋле верьнога иномика новьскога вь лѣть Хрѣстовѣхь писана ч͠ ꙋ͠ ѯ͠ ꙁ͠ индициона і͠ е͠ а на к͠ е͠ дни жꙋна мѣсеца**[81]. Забуна о звању Јована из Напуља само је привидна. Из дубровачких докумената о исплати легата госта Радина јасно се види да је реч о класичном нотару образованом у Италији, који је вршио дужност канцелара Новог[82]. На неколико места помињу се његова акта, као и звање.

---

[80] Како је забележио Михаило Динић, ово је „једини познати случај да је вођење парнице у Дубровнику уписано нашим језиком". Сачувана је у серији Дубровачког архива Giustizieria IV, fol. 83–86'. Издање је приредио *Динић*, Неколико ћириличких споменика, 104–108.

[81] Ibidem, 107.

[82] Од тренутка када је Ћиро Трухелка објавио и детаљно коментарисао дубровачка акта о исплати завештања госта Радина, научна јавност упознала се са новским нотаром Јованом из Напуља и недвосмисленом потврдом о постојању канцеларије у средњовековном Херцег Новом (чија је писана заоставштина, како ствари стоје, неповратно изгубљена). Као „заклети" нотар Херцег Новог, са именом или без њега, Јован из Напуља био је увек добродошао у литератури која је обрађивала средњовековно раздобље живота најмлађег града Боке (*С. Ћирковић*, Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба, Посебна издања САНУ CCCLXXVI, Одељење друштвених наука 48, Београд 1964, 1; *Ковачевић-Којић*, Градска насеља, 248; *B. Hrabak*, Herceg-Novi u doba bosanskohercegovačke vlasti (1382–1482), Boka 10 (1978) 29 sq; *В. Атанасовски*, Пад Херцеговине, Београд 1979, 151; *B. Đondović*, Herceg-Novi u srednjem vijeku, Boka 13–14 (1982) 48 sq). Када је реч о пореклу овог нотара треба имати у виду да је Херцег Стефан прихватио 1443. врховну власт напуљског краља Алфонса Арагонског (*М. Спремић*, Вазали краља Алфонса Арагонског, ЗФФБ 12–1 (1974) 455–469; ИСН II, 390). Далеко одређеније његово порекло могуће је објаснити посетом посланика напуљског краља Ферантеа, Алфонсовог сина, херцегу Влатку у јулу 1466. Сплитски кнез јављао је у Млетке у августу да су Ферантеови посланици стигли у сплитску околину с Влатком (нетачна је тврдња код Храбака и Ђондовића — v. infra — да су Влатка посетили у Новом; дубровачка акта говоре недвосмислено да је Влатко стигао у Нови тек у позно лето 1466). Феранте је преко своја два посланика поручивао да полаже право на Нови и остала херцегова места. На интервенцију Млечана аспирације напуљског краља убрзо су спласле. Акцију напуљског краља, Вељан Атанасовски, који ју је детаљно описао, везује превасходно за Влатковог брата Владислава, али је, с једне стране, неспорна вест о двојици Ферантеових изасланика qui fuerunt cum comite Vlaticho, а с друге стране, Феранте је, пре свега, био заинтересован за баштину херцега Стефана, те се свакако обраћао и једном и другом сину. Како било, Јован из Напуља јавља се у документима од јула 1467. (а најранији познати његов документ је из јуна исте године), дакле након Ферантеове мисије. Могуће је да је овом приликом са посланством из Напуља стигао и писар Јован (cf. *И. Божић*, Млечани према наследницима херцега Степана, ЗФФБ 6–2 (1962) 114 sq; *B. Hrabak*, op. cit., 12 sq; *В. Атанасовски*, op. cit., 19–27, 52, 54, 118 sq; *B. Đondović*, op. cit., 40; ИСН II, 400 (*С. Ћирковић*)).

У оставинској расправи одржаној 15. јула 1467. Вукић Милошевић из Драчевице, заступник Николе Божићковића из истог места, подиже његов део на основу овлашћења (procura) које је написао Јован, а препоручио отвореним писмом кнез Новога: ...ut de procura constat publico instrumento facto in 1467 die X julii in Drazeuiza manu Johannis de Neapoli publici imperiali auctoritate notarii et Castri Noui cancellarii recomendato per litteras patentes comitis Castri Noui, roboratas bulla dicti castri...[83]; Радин гост Сеоничанин и Радич крстјанин, заступници Вукаве, ћерке Твртковe, consanguinee suprascripti olim Radini gost, њене истоимене служавке и Стоисаве ancille et servitricis Радина госта, примају за прву 150, за другу 100, а за трећу 60 дуката на основу овлашћења које је написао Јован, а препоручио отвореним писмом кнез Новога: ...ut de procura constat publico instrumento facto in 1467 die VII julii in cancellaria Castri Noui, даље је исто као у претходној белешци, затим roboratas sigillo comunis Castri Noui...[84]; 16. јуни 1470. Твртко Брајановић, nepos... Radini gosti, даје изјаву у своје име и у име мајке Паве и браће Ђурђа и Радича, као њихов заступник на основу овлашћења... ut de procura constat publico instrumento manu Johannis de Neapoli publici imperiali auctoritate notarii et cancellarii Castri Noui in 1467 die 25 junii... да су Тадија de Nale и Мароје, његов синовац, исплатили и предали све што су били дужни на основу Радиновог тестамента[85]. Управо на ову изјаву уписану у *верованом каташтику* и на прокуру Јована из Напуља писану 25. јуна 1467. позивао се, поред осталог, 23 године касније Налко, Тадијин син, у горе наведеној парници доказујући неоснованост потраживања Ђурђа Брајановића. У мају 1476. дубровачки Сенат истерао је из Дубровника, држећи га pro fallito, Johannem de Neapoli cancellarium sub Novi[86].

Од самог Јована из Напуља, о чијем положају малобројна објављена сведочанства пружају поуздане податке[87], далеко је занимљивије питање терминологије, тј. назива којим је Јованова служба обележена у српски писаном документу. У горе наведеној парници нотар је назван иномиком а његов instrumentum publicum иномичком књигом. Јасно је

---

[83] *Truhelka*, Testament gosta Radina, 374; *Динић*, Из дубровачког архива III, 216, № 82.

[84] *Truhelka*, Testament gosta Radina, 374; *Динић*, Из дубровачког архива III, 216 sq.

[85] *Truhelka*, Testament gosta Radina, 376; *Динић*, Из дубровачког архива III, 220, № 85.

[86] Cons. Rog. 22, fol. 309, наведено по *М. Спремић*, Дубровник и Арагонци (1442–1495), Београд 1971, 223, n. 26. Да ли је са новским канцеларом идентичан Јован из Напуља код кога се 2. октобра 1452. у Дубровнику задужио на 14 дуката извесни Petrus Ispanus de Villagra (Div. Not. 36, fol. 176, навод по *Н. Фејић*, Шпанци у Дубровнику у средњем веку, Историјски институт, Посебна издања 25, Београд 1988, 175).

[87] Сигурно је да се у дубровачкој, а вероватно и у которској грађи може наћи још података о новском нотару.

да овде није реч о установи номика коју је познавало залеђе[88]. Сама по себи занимљива је и чињеница да се са овим значењем термини *иномик* и *иномичке књиге* употребљавају више од три деценије после нестанка српске деспотовине[89]. То су уједно и последњи, до сада познати, примери њихове употребе.

[88] О начелној истоветности у равни терминологије и представама Дубровчана које су одражавале v. у одељку о термину и поглављу о правној вредности номичких исправа.

[89] Дужност српског канцелара у Дубровнику обављао је у ово доба Паскоје Примојевић.

II ДЕО

НОМИЧКЕ ИСПРАВЕ

ИСПРАВЕ

Представе и знања о установи јавних бележника у средњовековној Србији не могу бити целовите без анализе исправа изашлих испод њихових пер . Дипломатичка, палеографска, правна, садржинска, језичка и правописна анализа нису само прост прилог свакој појединој научној дисциплини, већ збиром података одражавају битан део карактера и стварности номичког положаја. Питања формулара, графије, правне оспособљености или вештине језичког израза само су неки елементи ове свеобухватне анализе. При томе се као основни критеријум у одабиру методе намеће количина сачуваног изворног материјала. Једва осам исправа (рачунајући и ону протопопа Степана) чини заоставштину деловања српских номика. Документарни фонд средњовековног српског приватног права обухвата, поред номичких исправа, и друге писмено утврђене облигације, уз чију помоћ, ипак, број сачуваних аката не прелази ни 20. Игор Медведев је у својој студији о византијској приватноправној исправи духовито приметио да је број од 1225 издањима приступачних византијских приватних аката „достаточно много по сравнению с тем, чем для данного времени (т. е. до XV в. включительно) располагают, скажем, специалисты по древнерусской дипломатике, но ничтожно мало по сравнению с обилием латинских актов Западной Европы“[1]. С наше тачке гледишта, његов посао одвијао се у пријатном обиљу дипломатичког материјала.

Велики број докумената одређује описивање збирних карактеристика појединих типова уговора или читавог приватноправног фонда. Насупрот томе, збирка српских номичких исправа изискује (или пружа могућност, ако је за утеху) да се сваки документ понаособ детаљно испита. Такав приступ не сме се, међутим, правдати само малобројношћу грађе већ и практичном потребом да се ова врста извора у целости искористи као врело података. Осим тога, утврђивање формалних и садржинских одлика сваке исправе увек је корисна и пожељна предрадња у припреми материјала за неку будућу дипломатичку збирку.

---

[1] *Медведев*, Очерки, 17.

Исправа попа Николе иномика (4. новембар 1342)

Поп Никола иномик потписао је пресуду у земљишном спору између манастира Св. Богородице хтетовске и извесног Прогона. Његова исправа преписана је у целости у попис имања Хтетовског манастира и у том виду је допрла до нас[2]. *Вревио Матере Божије хтетовске*[3] представља попис манастирске имовине — њива, винограда, поља и ливада — стечене куповином или даривањем, састављен за потребе манастира у незваничној форми[4]. За највећи број имања наведено је ко их је приложио или од кога и за коју вредност су купљени, за многа су назначене и међе. Подаци о поседима представљају, у ствари, кратке изводе из писмено склопљених уговора (у појединим случајевима неки делови се дословно преузимају), којима је потврђивано стицање манастирске својине. За имања чије је држање било спорно уношени су опширнији изводи из судских пресуда донесених у корист манастира или су читави акти, као овај Николе иномика, преписивани у *Вревио*. Попис је у целости исписала једна рука имајући пред собом, по свој прилици, исправе из манастирске архиве или неки други писани доказ о стицању манастирске имовине.

[2] Пошто је цар Стефан Душан поклонио манастир Св. Богородице Хиландару, у његовом архиву нашао се, природно, и хтетовски попис. У њему се и данас чува под сигнатуром А 1/18 (стари № 95). О његовом постојању сведочи већ *Григорович*, Очерк, 47, № 41, а на фотографски папир пренет је за боравка велике Севастјановљеве експедиције на Светој Гори 1859/60. Међутим, на материјал прикупљен овом приликом указано је тек почетком осамдесетих година XIX века. *Флорински*, Афонские акты, 30, № 35, погрешно је сматрао да попис представља опис земљишних поседа „пожертвованных разным церквам, входившим в состав метохий Хиландарскаго монастиря“. Његову грешку исправио је *Викторов*, Собрание Севастьянова, 103, № 36. Убрзо затим Ф. Успенски је на основу исте фотографије започео низ од чак пет издања колико је попис доживео, указавши такође на његов прави садржај. Издања су следећа: 1.*Успенский*, Материалы, 33–39 (по фотографији Севастјанова, са коментаром); 2.*Стојановић*, Споменик III, 36–40 (исто); 3.*Korablev*, Chilandar II, 483–489, № 36 (исто); 4.*Соловјев*, Од. спом, 129–132 (извод); 5. Споменици III, 277–299 (дате су разлике у читању у претходним издањима и приложена нејасна фотографија). Српски превод исправе попа Николе у: *Новаковић*, Два правна споменика, 170 (на основу Љ. Стојановића); *idem*, Прилеп у првој поли XIV века по трескавачким повељама краља Стефана Душана, Глас СКА 80 (1909) 20 sq. (исто); *Тарановски*, Историја, 620–621 (на основу Соловјева; изостављен је потпис номика). Детаљан опис документа: Споменици III, 277–279 (*Л. Славева*); *Мошин — Славева*, Српски грамоти, 100 sq, № 35; *Синдик*, Српска акта у Хиландару, 90, № 95. Фотографије : Фотографија Севастјанова: Российская Государственная Библиотека — Севастјанов I, 35, *Викторов*, Собрание Севастьянова, 103, № 36; АСАНУ, Историјска збирка № 8876/Е–53; НБС Ф2823; АС, А 1/18 — фото-слајд; објављена у: Споменици III (јако умањено, неупотребљиво); *Бубало*, О називу, 180 (фотографија у боји на основу фото-слајда АС, А 1/18). Наше издање исправе попа Николе: Прилог I.

[3] Cf. *Бубало*, О називу, 179–183.

[4] Детаљне анализе пописа пружају *А. Селищев*, Полог и его болгарское население, София 1929, 94–102; *Грујић*, Полошко-тетовска епархија, 46–52; *Л. Славева*, Споменици III, 158–171, 277–299; *Р. Поповић*, Црквена имовина у немањићкој Србији, Београд 1991, 12, 15 sq, 77.

ОПИС: Хтетовски попис је написан на пергаменту величине 512 × 625 mm црним мастилом, уставним писмом у два широка ступца (78 редова у првом и 77 у другом ступцу). Како је пергамент већ пре писања био пресавијен уздужно на три места, писар је био принуђен да прескаче линије прегиба те је сваки од два ступца тиме подељен на још два. Стога се, на први поглед, стиче утисак да је текст исписан у четири ступца. Исправа попа Николе (Слика 10) одваја се од осталог текста утолико што почиње новим редом, крстом у висини два реда, и скраћеницом речи **мѣсеца** изведеном крупнијим словима, а завршава потписом исписаним такође крупнијим везаним словима (Слика 4). Ови елементи преузети су из оригинала у свом изворном облику. Сам текст графијски ничим не одудара од остатка пописа. Текст поп-Николиног акта почиње у 69. реду првог ступца, а завршава у 8. реду другог и запрема свега 17 редова. У другом ступцу текст се наставља тек у другом реду, док је први ред дописан касније и није у вези с исправом. С обзиром на то да документ није сачуван у оригиналу већ у препису (нека врста трансумпта), не могу се давати запажања о његовим материјалним одликама.

ЈЕЗИК: Из истог разлога графијске склоности, интерпункција и састављено и растављено писање речи спадају у заслугу састављача пописа. Језичке одлике текста могу се, у основи, приписати попу Николи, али не треба занемарити могућност да је приликом преузимања дошло до прилагођавања (макар и нехотичног) навикама преписивача. Писар Никола сав је у превирању и у његовом писму долази до сталног преклапања у језичко-стилским одликама: старо–ново, црквено–народно, правилно–неправилно. Његов писарски манир може се окарактерисати као право језичко шаренило, одређено не само утицајем времена и простора већ и општом недоследношћу у примени правила. Од обиља примера које овај сразмерно кратак састав нуди ваља издвојити само оне који наведену појаву најбоље осликавају.

Писар доследно чува **ѣ**, али је **ы** свуда замењено са **и**, а **вь** са **оу**. Напоредо се пишу предлози **ѡть** и **ѡдь**, изостанак полугласа није редак, а повремено се обележава пајерком. Ни у обележавању сугласничке мекоће нема чврсто спроведеног правила: уз гласове *у* и *а* са прејотованим словима, уз глас *е* без прејотације.

Морфолошки систем још је шаренији: истовремено коришћење старог и новог loc. sg. — **Хтѣтовѣ, Хтѣтовоу**; нови acc. sg. — **црькъвоу**; стари nom. pl. m. — **властеле, болꙗре**; именица *манастир* пише се у новом облику са **а** уместо **о** на месту првог вокала, али са старим наставком loc. sg. — **манастири**. Неустаљена је падежна промена и код истих

именица: топоним **Плѣшь, и** (f) мења се по женској *и* деклинацији (loc. sg. **Плѣши**), по мушкој *o/jo* (gen. sg. **Плѣша**) или чак контаминацијом обе (inst. sg. **Плѣшиѡмь**). Код заменица доминирају новији облици (**кьда, где,** енклитике **га, моѹ**), али **всего, тогда**. Напоредо се користе стари и нови облик личне заменице за 1. лице sg. — **азь** и **ꙗ**. Збирна именица **братиꙗ** (nom. sg. f.) погрешно уз број 4.

Глаголски систем карактерише веома богата и правилна употреба времена. Већ су уобичајени морфолошки дублети у 3. лице sg. и pl. (са наставком **-ть** или без њега). Слично мешање старог и новог уочљиво је и у 1. лицу sg. — **прѣдрьжоѹ, нахогю**, али **знамь** (исти глагол мења се у 3. лицу sg. по старој основи али без наставка **-ть, знаѥ**). Нови наставак за 3. лице du. **-та, оѹкрадоста се два брата** (аорист), али следећи глагол уз исту именицу стављен је у множину — **продадоше**. Упоредо се користе старије и новије глаголске основе — **изнаидоѹть**, али **продадоше, нахогю**. Футурска конструкција *хтети* + *инфинитив* доследно се користи са краћим енклитичким обликом помоћног глагола — **хке, хкю**.

Неке занимљивости носи и синтаксички склоп реченице: посесивни датив — **брать моѹ, брать ми**; изрични везник **ѥре**; именски предикат у инструменталу — **бѣхь ꙗ .....дѣтетемь**. Лексички фонд садржи одређени број грчких речи — **кѵрь, хора, метехаше, севасть, иномикь**. У целини узев удео народног језика је претежан.

ДИПЛОМАТИЧКА СТРУКТУРА: Исправа попа Николе, строго узев, сведочанство је о предмету јавног права. Пресуде о земљишним споровима садрже, наравно, и сам доказни поступак, који може бити описан са већом или мањом подробношћу, обично у форми записника. Независно од тога, ова врста докумената по правилу има једноставан формулар. У овом погледу наш случај је готово парадигматичан.

Симболичној инвокацији у знаку крста следи датум, који се састоји од дана и месеца. Одмах затим почиње диспозитивни део који запрема највећи део исправе. Диспозиција[5] се састоји од подробног описа доказног поступка и пресуде на основу њега донесене. У првом делу прати се поступно след догађаја — скуп властеле и народа пред Хтетовским манастиром (при чему су појединци међу властелом поименце наведени), заклетва епископу и одлазак на спорно место. Заклињање на месту

[5] У судским исправама у којима је пресуда (увек владара) главни предмет обично је могуће раздвојити нарацију од диспозиције, при чему ток парнице представља нарацију из које као последица проистиче диспозиција са владаревом пресудом (v. e.g. *Р. Михаљчић*, Прилог српском дипломатару. Даровнице властеоске породице Вукославић, ИГ 1–2 (1976) 104–105; *Новаковић*, Зак. спом, 397–398; cf. *Сшанојевић*, Студије VIII. Експозиција–Нарација, Глас СКА 96 (1920) 53). У овом случају исправа је концепирана као записник, без вишка формалних елемената, петиције и указивања на ауктора, па су ток парнице и пресуда дати као целина, као главни предмет исправе. При овако једноставном обликовању подела на формалне елементе мора бити крајње уопштена.

спора, а потом искази стариника, дати у субјективној форми. На основу њих се у главним цртама сазнаје о историјату спора. Следи набрајање присутних сведока[6]. На крају се, опет у субјективној форми наводи пресуда епископа. Након ње следи материјална санкција у висини од 500 перпера у корист владара и потпис писара изведен крупнијим и свечанијим писменима.

У дипломатичком погледу, најочитија особеност поп Николиног акта проистиче из начина на који је сачуван. Средњовековна дипломатика познаје врсту аутентичних копија под називом *шрансумйш*, који настаје укључивањем у целости старе исправе у нову уз потврду њене аутентичности. Овај поступак обично је требало извршити када се радило о потврди старије исправе. Трагови ове праксе срећу се у српском дипломатичком материјалу, али поглавито у своме крајње упрошћеном виду. Делови старијих исправа уносе се, дословно или уз препричавање, у нова документа или се укратко преноси њихов садржај, а разлози за такав поступак не леже у жељи за потврдом већ у преузимању података[7]. Исправа попа Николе представља једини познат случај у српској дипломатици да се један документ у целости преписује у нови. Но, ни овде се не може говорити о трансумпту у његовом чистом виду, како у погледу мотива тако и у погледу званичне потврде аутентичности. Читав акт је преписан вољом састављача новог документа (пописа манастирских имања) ради јачег истицања права манастира на земљиште које је након дугогодишњег незаконитог отуђења враћено под окриље првобитног власника. Потврде аутентичности нема у њеном класичном облику, али је томе на својеврстан начин требало да послужи прецртавање оригиналног номичког потписа. Преузимањем овог формалног елемента изгледа да је истицана аутентичност употребљеног предлошка, односно веродостојност његових података. Не само садржај потписа, већ и његов спољни изглед сврставани су, како се чини, међу најважније симболе аутентичности. Овај податак добија на тежини тим више што је и други познати случај преписивања једног оригиналног номичког акта (додуше у канцеларијске књиге дубровачке општине) праћен истим поступком (видети даље о исправи номика Стојана).

ДАТУМ: Премда је у наслову овог одељка наведен прецизан датум настанка поп Николине исправе, предложено датирање не почива на јасним хронолошким подацима садржаним у самом документу. Заправо, једина хронолошка одредница у читавом попису је дан и месец

[6] Иако је набрајање сведока (правног чина или његовог записивања) по правилу самосталан елемент формулара, оно је у овом случају органски уклопљено у диспозитивни део будући да следи сведочењима, а претходи пресуди као завршном акту читавог спора.

[7] *Новаковић*, Зак. спом, 767; *Р. Михаљчић*, op. cit., 99–106. Сам хтетовски попис најречитији је пример, Споменици III, 283–299.

(4. новембар) на почетку поп-Николиног акта[8]. Приближно датирање полази од анализе докумената који сведоче о развитку и особеностима хтетовског властелинства. На првом месту, мора се одредити време настанка пописа имања Хтетовског манастира у односу на хтетовску повељу краља Душана, која је релативно прецизно датована у лето 1343. године[9]. Околности у којима су настали и један и други документ говоре да је попис настао пре повеље, па се ова година узима као terminus ante quem за постанак нашег акта, а шири временски оквир представља доба Душановог краљевања. Почетну временску границу могуће је померити од тренутка Душановог ступања на престо будући да је извесне поклоне који су у попису убележени могао учинити само док се бавио у манастиру или његовој околини. Колико се данас зна, Душан је први пут боравио у Пологу почетком 1333. године. Хронолошко одређење деловања појединих јавних личности које се помињу у исправи Николе иномика помаже да се раздобље њеног настанка даље сузи. У исправи Николе иномика јављају се два епископа — Георгије, призренски и влахоепископ. Имајући у виду познате спискове призренских епископа, готово да је сигурно да се епископ призренски Георгије, који је судио поменуту парницу, јавља након последњег наведеног епископа. Георгије је ступио на призренски престо свакако после Арсенија, који се последњи пут јавља у изворима почетком 1333, а следила су му још двојица само по имену позната епископа[10]. *Влахоепископ* не означава епископа са именом Влахо, већ транскрибовану грчку сложеницу Βλαχοεπίσκοπος, којом је обележаван старешина Влашке епископије, једне од епархија Охридске архиепископије, са средиштем највероватније у Хлерину. Овај, именом непознати, влашки епископ био је првобитно хтетовски архимандрит а на чело дијецезе могао је доћи тек када се и на те крајеве проширила српска власт. То је, дакако, било могуће најраније од пролећа 1342. или у јесен исте године, по заузимању Хлерина. Будући да је попис настао пре лета 1343, а исправа у којој се јавља влахоепископ датирана 4. новембром, то је она настала 4. новембра 1342, тј. тада се бивши хтетовски архимандрит већ налазио на челу Влашке епископије. Попис је састављен недуго затим, у раздобљу новембар 1342. — лето 1343, највероватније с намером да се краљу Душану, који је средином лета боравио у Пологу, тим путем посведочи незавидно стање манастирске економије. То је вероватно био један од мотива који су краља подстакли

[8] Ја сам се већ на другом месту детаљно бавио питањем датирања хтетовског пописа, и посебно исправе попа Николе, те ћу овде пружити само основне напомене (*Бубало*, О називу, 183–193; *idem*, *Влахо епископ* или *влахоепископ*, ЗРВИ 39 (2001/2002) 207–219).

[9] *Д. Кораћ*, Повеља краља Стефана Душана манастиру Свете Богородице у Тетову. Прилог српској дипломатици и сфрагистици, ЗРВИ 23 (1984) 141–165.

[10] *Бубало*, О називу, 188 sq; *idem*, Епископ призренски Георгије (О „презименима“ средњовековних архијереја), ИЧ 48 (2001) 45–52.

да издавањем свечане хрисовуље обнови и повећа пострадало манастирско властелинство.

КОМЕНТАР: Мада је попис имања Хтетовског манастира у целости занимљив извор, рекло би се да је његов најпривлачнији одељак управо исправа Николе иномика[11]. Будући да су њене одредбе у више наврата детаљно анализиране, на овом месту даће се само најнужније напомене.

Документ Николе иномика представља сведочанство о имовинско-правном спору (незаконито отуђивање црквеног стаса), који укључује доказни поступак и пресуду надлежног епископа. У њему је убележена само завршна фаза парнице, али је кроз сведочења стариника пружен увид у целокупан историјат спора. У питању је било самовласно преузимање црквеног поседа под видом купопродаје[12] од стране локалног властелина Прогона[13]. Спорно земљиште налазило се на брду званом Плеш[14]. Како покушај манастира да поврати посед, изгоном стоке на усеве новог држаоца, није успео, спор је после дуже времена дошао пред суд призренског епископа. Надлежни архијереј је на лицу места, уз сведочење локалног становништва (**властеле и хоріа**) спровео доказни поступак. Уверен казивањима сведока у неоспорно право манастира над Плешом, епископ је донео пресуду у корист цркве, тј. сам ју је спровео у дело позивајући се на право духовног старешине да откупљује цркве-

[11] О томе сведочи богата литература, било да се Николин акт користи самостално, било да се његов значај истиче у односу на попис. *Успенский*, Материалы, 31 sq; *Новаковић*, Два правна споменика, 170; *А. Селищев*, Полог и его болгарское население, София 1929, 95 sq; *Грујић*, Полошко-тетовска епархија, 42, 50 sq; *Тарановски*, Историја, 620 sq; *М. Пурковић*, Одређивање међа, Етнологија 1 (1940) 74 sq; *Т. Томоски*, Средњовековен Полог, Историја 12,1–2 (1976) 76, n. 67; Споменици III, 116, 142–144, 289–292; *Р. Поповић*, Црквена имовина у немањићкој Србији, Београд 1991, 77; *Ђ. Бубало*, Епископ призренски Георгије (О „презименима“ средњовековних архијереја), ИЧ 48 (2001) 45–52; *idem*, *Влахо епископ* или *влахоепископ*, ЗРВИ 39 (2001/2002) 197–220; *idem*, О називу, 177–194.

[12] Цена од 3 ведра вина, за коју је потајно продато имање Прогону, несразмерно је ниска те упућује на претпоставку да је у питању фиктивна продаја, односно да се иза ње крије неки други начин отуђења, можда чак и под принудом. О запремини ведра као мере за течност и вредности ведра вина v. *М. Благојевић*, Земљорадња у средњевековној Србији, Београд 1973, 25, 138 sq. (са старијом литературом); Споменици III, 291, n. 26; ЛССВ, s.v. *Мере и тегови* (*С. Ћирковић*).

[13] Судећи по имену, у питању је Арбанас. Један потес у околини манастира добио је назив по њему — *Прогонова врба* (Споменици III, 297, чл. 69).

[14] Ово је веома леп пример давања назива географским објектима по људским или животињским особинама. Корен **плѣш** дао је основу придеву а потом и именици са значењем *ћелав, ћела, ћелавост*. По аналогији, на овај начин називана су и узвишења без растиња око врха, што је, очигледно, случај и са спорним манастирским земљиштем. Иначе сама реч, нестала из говора још у XIV веку, задржала се једино у топономастици. У свом основном значењу користи се и данас у руском. О значењу и топонимима (укључујући и изведенице) v. Rječnik JAZU, s.v. *pleš, plješ*; ИСН I, 640 (*П. Ивић*).

ну имовину уколико је нађе у туђим рукама[15]. Сведочанство о парници, заједно са пресудом, записао је локални иномик, који је, без сумње, био присутан приликом вођења поступка. После толико труда и времена у покушајима да се поврати отуђени посед, није чудо да је састављач пописа манастирских имања у целости преузео документ о праву на спорно земљиште.

Треба приметити да је спор вођен у средини која је још увек носила јака обележја некадашње византијске власти. Присутни сведоци из редова властеле сви одреда носе грчка имена, а већина и грчке титуле, док сељаци имају словенска имена. Судски процес води црквено лице, надлежни архијереј, у духу византијске судске праксе, поготово када су у питању парнице о земљи у којима је најмање једна страна црквена установа[16]. Насупрот томе, српско средњовековно право резервисало је земљишне парнице искључиво за владаочев суд[17]. Међутим, не треба сметнути с ума да је у таквим приликама владар могао своје надлежности пренети на црквено лице[18]. За призренског епископа ми не можемо знати да ли је водио парницу по налогу владара или самостално, тј. да ли се повређена страна првобитно обратила за помоћ непосредно краљу. Судска процедура и сведочанство о њој представљају донекле упрошћени одраз византијске праксе. Поготову се то може рећи за формулар у виду релативно једноставног записника. Бележење судског акта од стране номика такође није у супротности с обичајима који су владали у Византији.

Међу личностима које се у исправи помињу скренуо бих пажњу на још једну појединост у вези са епископом призренским Георгијем, о којем је већ било речи у одељку о датуму. Овом питању посветио сам посебну расправу[19] те ћу овде само укратко саопштити резултат до којег сам дошао. Епископ призренски Георгије, који је био на челу епископије после 1333, наводи се у литератури као Георгије Маркуш. У ствари, епископ је обележен само монашким именом, а придевак по којем је постао познат представља име локалног властелина, који је заједно са њим извршио заклетву присутних сведока на почетку вођења судског поступка.

[15] *Тарановски,* Историја, 725 sq. (на основу њега и *Л. Славева*, Споменици III, 116, 143, 292, n. 31), сматрао је да окупљање властеле и угледних мештана у спровођењу доказног поступка указује на чињеницу да је овде у питању решавање спора помоћу обласних судова састављених од локалне властеле и сељака у духу византијске традиције. Пре ће бити да је у овом случају судска надлежност припадала искључиво призренском епископу, који је и донео пресуду, а да су окупљени представници локалног становништва учествовали у поступку превасходно као сведоци.

[16] V. детаљно о саставу и надлежностима црквених судова у грчким областима српског царства *Живојиновић,* Судство, 197–249.

[17] *Тарановски,* Историја, 709–712; *Живојиновић,* Судство, 239, n. 8; *Соловјев*, Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године, САНУ, Извори српског права VI, Београд 1980, 239–241; *Шаркић,* Средњовековно српско право, 116 sq; ЛССВ, s.v. *Судство* (*А. Веселиновић*).

[18] У спору с властелином Црепом Вукославићем око цркве и црквеног властелинства у Петрусу, Хиландарци су се за помоћ обратили кнезу Лазару, али је овај пренео своју надлежност на патријарха Јефрема (*Р. Михаљчић*, Прилог српском дипломатару. Даровнице властеоске породице Вукославић, ИГ 1–2 (1976) 99–106). На молбу Хиландара и Русика, господин Костантин Драгаш одредио је да епископи Подочки и Бањски пресуде спорове о границама имања ова два манастира у струмској области (*Соловјев*, Од. спом, 169–171).

Исправа номика Николе из Призрена — призренска тапија (1346–1371)

Номик Никола саставио је у време царства исправу којом је посведочена продаја једног „двора“ у Призрену[20]. Судбина овог преважног споменика, у литератури познатог под називом призренска тапија, ни данас није до краја расветљена. У незнано време неко ју је употребио као повез за књигу и с њом је вероватно доспела на таван црквице Св. Ђорђа Руновића у Призрену. Тамо ју је 1870. године пронашао Милош Милојевић и понео са собом у Београд[21]. Могло би се претпоставити да ју је Милојевић предао Академији као њен члан. Међутим, први издавач, Јанко Шафарик, вели да је Милојевић „имао доброту“ да му је повери „ради издања у нашем Гласнику“. Излази из тога да је Милојевић задржао тапију у власништву. Он сам наштампао је текст, уз њему својствена вратоломна тумачења, у трећој књизи *Путописа* (1877), у којој је дат опис „узбудљивог“ открића. Текст је пропратио следећом напоменом: ...„зграбљени лист којег је препис напечатао у 35. Гласнику Српског ученог друштва његов председник г. Јанко Шафарик, неје ништа друго до ова непотпуна тапија“[22]. Александар Соловјев тврдио је 1927. године да се „не зна где је сад оригинал“[23]. Међу рукописима из оставине М. Милојевића пронађеним после Првог светског рата и откупљеним за САНУ 1929. године није се налазила призренска тапија[24]. Данас

[19] *Ђ. Бубало*, Епископ призренски Георгије (О „презименима“ средњовековних архијереја), ИЧ 48 (2001) 45–52.

[20] Постоји више издања која се међусобно допуњују: 1. *Шафарик,* Србска исправа, 119–124 (са одличним факсимилом); 2. *Милојевић*, Путопис III, 236 (с крупним грешкама, неупотребљиво); 3. *Новаковић*, Примери, Београд 1877, 353; 1889²; 1904³, 420 (по Шафарику, уз допуне читања); 4. *Соловјев*, Од. спом, 148 (исто, није користио Новаковићеве допуне читања у *Примерима*). Прави опис повеље не постоји. Неколико кратких напомена дао је *J. Шафарик,* op. cit., 120 sq. Наше издање: Прилог II.

[21] О појединостима „драматичног“ проналаска тапије v. у поглављу о изворима и литератури.

[22] *Милојевић*, Путопис III, 236.

[23] *Соловјев*, Уговор, 432, n. 6.

[24] Годишњак СКА XXXVII, 58, 61, 64; XXXVIII, 66, 137; *Б. Ковачевић*, Архив Српске академије наука у Београду, Архивист 1–2 (1964) Додатак № 15, 349–355; *П. Ивић — М. Грковић*, Дечанске хрисовуље, Нови Сад 1976, 33.

у АСАНУ нема ни повеље ни снимка, нити се зна каква је била њена судбина. Можда би њеном расветљавању допринело трагање за судбином целокупне заоставштине Милоша Милојевића.

ОПИС: У недостатку оригинала опис исправе мора бити заснован на подацима које је саопштио Јанко Шафарик и на одличном факсимилу приложеном уз прво издање. Ове околности условљавају, природно, непотпуне информације и њихову релативност.

Исправа (Слика 11) написана је „на лепом, јаком пергаменту" ширине 215–220, а дужине 280–286 mm (уколико факсимил верно одсликава величину оригинала), неуредним канцеларијским брзописом, црним (?) мастилом у 25 редова укључујући и потпис. Димензије варирају услед оштећења пергамента на рубовима, те је у појединим редовима изгубљено по неколико слова или читаве речи текста. Ове празнине не утичу суштински на разумевање текста. По сведочењу Јанка Шафарика, исправа је била употребљена као корица за повез неке књиге, али се на њој лако могло познати „како је првобитно била савијена као писмо". Нема датума, печата ни трагова печаћења. Нехајно изведен крст на почетку у висини два реда представља први у низу крстова (потписа) испред имена продаваца, рођака и суседа, а не симболичну инвокацију. На полеђини је забележено име купца: **Мано, Дрaгичинь брaть.**

ГРАФИЈА: Текст је исписан у праве редове истоветног размака. Писмо је недоследно изведена scriptura continua. Већ на први поглед пажњу привлачи писарски манир да се готово изнад сваке речи повлачи хоризонтална, нагоре благо искошена црта с квачицом на десном крају. Њена улога није јасна, а додатну забуну уноси појава да се и титле којима је обележено право скраћивање извлаче у већини случајева на исти начин. Изнад скраћених речи или натписаних слова 19 пута је употребљен овакав потез, а само 9 пута потез с још једном квачицом у средини. Ова појава навела је поједине издаваче да извесне нескраћене речи испод црте тумаче као скраћенице и дају им наводни пуни облик. Тако је Стојан Новаковић реч **баштикь** протумачио као **башти(ни)кь**, а Александар Соловјев име **Зинь** као **Зин(ин)ь**.

Премда је текст лако читљив, писмо је неуједначено, изведено немарним, готово незграпним потезима. Но, ако је, с једне стране, номик Никола показао одсуство брижљивости у извлачењу уједначених словних облика, толико је у њиховом избору био у потпуности доследан — у читавом тексту нема ниједног слова с алтернативним облицима. У палеографском смислу, његова исправа представља типичан пример (мада изразито некалиграфски) развијеног дипломатичког брзописа карактеристичног за владарске канцеларије тога доба. Сви словни облици употребљени у овој исправи носе устаљене морфолошке одлике овог типа писма. По обичају, линије словних фигура које залазе у међуредни простор истичу се дужином, али нема тако убедљивог контраста у односу на слова која остају у оквиру дволинијског система. Номик Никола показује слабу склоност да ове потезе извија. И поред претежних стандардних облика, поједина слова истичу се ређе заступљеним решењима. Петљица **ь** може бити угласта и твори троугао са главним потезом; слово **χ** има кукице на врховима обеју линија; бочни потези слова **т** (троного) и **п** често су искошени у поље; средишњи потез **ѡ** виши је од бочних; слово **м** нема типично брзописни облик са продуженом левом унутрашњом линијом, већ се изводи једним потезом; слово **в** углавном је задржало праве линије.

ЈЕЗИК: Међу малобројним средњовековним писаним споменицима који у целини, а чешће само делимично, одсликавају црте говорног језика, призренској тапији припада истакнуто место. Не само да је у њу преточен народни говор већ је у великој мери смештен у оквире граматичких и правописних норми. Ова се одлика можда најбоље види из прилагођавања графијскоправописног система гласовном, с наглашеном тежњом ка свођењу броја варијантних облика за исти глас на најмању меру. Избачени су **ы**, **ѣ**, **оу**, а **ѡ** се пише само на почетку словенских речи (по норми). Слово **ь** задржано је по етимолошком правопису на крају речи, а у средини за обележавање слоговног **рь** и у јаком положају, у ком се и иначе изговарало или вокализовало. Изузетак у овом погледу представљају предлози и префикси, где се углавном чува без обзира на вредност.

Писар није склон скраћивању а избор скраћеница своди се на nomina sacra и именицу **лакьть**. Неуобичајено је скраћивање gen. sg. придева **светь** — **с҃вога** и речи **крьсть** — **к҃рь**. Надредна слова употребљавају се ретко и недоследно, осим у случају предлога **ѡдь**. У правописне одлике особене за народни говор спада управо овај предлог, али, с друге стране, **вь** није прешло у **ȣ**.

У морфологији и синтакси народни облици углавном претежу. У падежној промени нови генитиви (**сына, χтере, Доброславе**), али по старом још увек **зети**. Стари је и loc. sg. **суде**. Народном говору припада партикула **-зи** уз заменице. У глаголском систему напуштени су у целости традиционални облици: 3. лице sg. и pl. презента без наставка **-ть** (с једним изузетком); нови наставци у 1. лицу pl. презента и аориста **-имо**, **-исмо**; нове основе **наге**. Лексички фонд ипак је задржао известан број књижевних речи: осим сакралних појмова, треба поменути **свободьнь**, **ѡбладати**, **вьсь**, **ıако**, а срећу се и грчке речи **χаризати**, **прикисати**, **налогиıа**.

Уопште узев, писарска пракса номика Николе у целости одговара карактеру и намени врсте исправа које је састављао. Писане су одмереним, разумљивим језиком, уз ограничен удео књижевних речи, углавном у устаљеним изразима или формулама (што се у суштини своди на

поштовање формулара). Правописне и граматичке норме нису битније нарушене.

ДИПЛОМАТИЧКА СТРУКТУРА: Професионалност номика Николе огледа се не само у језику већ и у вештини састављања исправа. Одавно је примећено да формулар овог купопродајног уговора готово у целости следи развијене византијске узоре, те да су извесна упрошћавања, једноставно, последица друштвених и правних околности у којима је деловао[25].

Исправа почиње пописом лица која представљају продавчеву страну — самих продаваца и њихових рођака и суседа, који тиме дају свој пристанак на продају — и то тако што је за сваког појединца нацртан крст и у објективној форми саопштено име (*крсш шога и шога*). Затим следи гаранција против евикције, коју у име продавчеве стране преузима један од чланова породице. Тек након ових формула почиње текст исправе у правом смислу: вербална инвокација, а потом пространа диспозиција. Диспозитивни део састоји се из више целина: име аутора исправе у субјективној форми (Доброслава, очевидно удовица на челу породице, која заступа читаву продавчеву страну набројану на почетку исправе), клаузула добровољности, одлука о правном чину, у чију формулу је унесено име дестинатара у трећем лицу и објекат продаје („двор" у Призрену). Следи опис објекта, тј. његов положај и површина и цена изражена у литрама сребра. После цене одређена су купчева права на стеченом добру, која теку од тренутка састављања исправе, и то: право службености на слободан пролаз и пуно баштинско право својине. Крај исправе резервисан је за материјалну санкцију, попис сведока и потпис писара у објективном облику. Потпис је изведен у новом реду, с крстом на почетку, словима исте величине као у осталом тексту. На полеђини је уз знак креста уписано име купца као ознака пристанка на услове уговора.

ДАТУМ: Као што се види из описа дипломатичке структуре документа, у њему нису наведени ни место ни датум писања. И док о првом судимо на основу потписа, време настанка може се само приближно одредити. Као једина одредница служи нам помен цара — једном у навође-

[25] Већ је *Шафарик*, Србска исправа, 122–124, уз издање укратко препричао садржај и дао о њему основне напомене. Детаљну правну и дипломатичку анализу, уз поређење с византијским, нотарским и словенским обичајним купопродајним уговорима, извршио је *Соловјев*, Уговор, 429–448. Његове резултате, у ширим или краћим изводима, преузели су каснији историчари права (*Тарановски*, Историја, 650–652; *Шаркић*, Средњовековно српско право, 83 sq). Уговоре о купопродаји непокретности у Котору прве половине XIV века поредила је с призренском тапијом *Богојевић*, Купопродаја, 45–55. Премда је Соловјев имао на располагању доста оскудну литературу и документа сабрана у збирци Миклошића и Милера, основаност његових закључака о византијским узорима формулара номика Николе само је још јаче утврђена публиковањем обиља византијских приватних аката и нараслом литературом о њима у потоњим деценијама.

њу суседа продатог добра, **царевь врьть**, а други пут у санкцији, којом се нарушиоцу уговора прети забраном приступа **всакомь сѹде цареве и црькьвномь**. Исправа је, према томе, написана после 1346. године, тј. између 1346. и 1371. и то је практично све што се о времену њеног настанка може рећи[26].

КОМЕНТАР: Опсежна анализа и коментар неће се давати на овом месту већ само осврт на садржај исправе и нужне допуне или исправке погрешних или несигурних тумачења у старијој литератури. Ово се превасходно односи на питања дипломатичке и правне структуре, која су детаљно и на задовољавајући начин обрађена у литератури (видети напомену 25).

Призренска тапија јесте класичан пример уговора о продаји непокретности. Продавчеву страну у ужем смислу представљају Доброслава, кћи Кароса (вероватно удовица у годинама) са своја два сина (од којих је један калуђер) и кћерком. Поред њих, у попису на почетку исправе наводе се имена рођака и суседа, који тиме одустају од свога права прекупа. Суседи су обележени називима мећници, односно сумећници,

[26] Први издавач, *Шафарик*, Србска исправа, 119, само је другачије формулисао временске оквире настанка исправе — „из времена царева србских". Стојан Новаковић није је уопште датирао, док се Соловјев одлучио такође за време после 1346. Он је, међутим, у расправи о Уговору о куповини и продаји, 432, унеколико кориговао свој став по угледу на *Јиречека*, Историја Срба II, 129, n. 57, који је terminus ante quem ставио у 1366, „због тога што од г. 1366. у Призрену влада краља Вукашина сасвим истискује власт номиналног цара" (*Соловјев*, Уговор, 432, n. 5). Темељна истраживања овог периода српске историје, која је извршио проф. Раде Михаљчић, указују на то да се тачан тренутак преласка Призрена у Вукашинове руке не може одредити (*Р. Михаљчић*, Крај српског царства, Београд 1975, 102, 229). Иако је положај савладара обезбеђивао Вукашину, барем формалноправно, власт на читавој територији коју је Урош контролисао, он је био стварни господар само своје феудалне области (у коју је спадао и Призрен). Чињеница је да је ускоро после успостављања савладарства не само дошло до разилажења између цара и краља већ је и стварна власт овог првог остала да виси само на идејној представи о царској власти. Заиста, „после 1366. савремени извори не знају ни за једну заједничку акцију Уроша и Вукашина", а те године је цар издао последњу познату повељу (ibidem, 163; cf. ИСН I, 589). Но, иако су се увек прагматични Дубровчани, свесни односа снага у Царству, за потврду привилегија престали обраћати цару, као што се и Хиландар окренуо деспоту Јовану Угљеши, под чијом влашћу се Атос тада налазио, не треба заборавити да је установа цара својим ауторитетом, заснованим на наслеђу светородне династије, далеко превазилазила свог невештог носиоца и централну власт која му је измакла из руку. У том смислу, стварне прилике у царству, у којем је превласт Мрњавчевића била неспорна, нису могле замаглити идеју о цару као врховном носиоцу власти. Без обзира на то што се, од времена када га је стекао, у Призрену осећала само краљева власт, чини се извесним да је клаузула у санкцији призренске тапије морала рачунати превасходно са царском влашћу док год је она постојала. И поред краљевог присуства и премоћи, врховна власт у држави, формалноправно, била је оличена у цару, којем је уосталом и сам Вукашин био легални савладар. Утолико се сужавање временског опсега у којем је исправа настала до 1366. не чини оправданим. О односу Вукашина и Уроша v. још *Р. Михаљчић*, op. cit., 97–99, 122–124, 151–153; ИСН I, 583–592, 601 (*idem*).

њих троје — мeђница Богослава, Белехнина кћер, и сумeђници Бабица и Доброслав. Уз остала имена нема атрибута који би упућивали на природу везе с продавцем. Међутим, у опису објекта продаје, уз дужину сваке стране објекта наведени су и суседи. Ширина „двора" мери се почев од Бабичине земље, с те стране је вероватно и сумeђник Доброслав, на следећој страни је Белехнина земља, али на трећој браћа Рајко и Богдан, који су такође наведени у попису с почетка мада нису одређени као суседи. Четврта страна ишла је уз царев врт и доње стране. Од имена пописаних на почетку остаје још (Со)фија с децом и Милош, Кукичин зет. Не може се одредити јесу ли и они били суседи (уз доње стране?) или рођаци. Од свих сумeђника и сродника, у попису сведока на крају акта помиње се само њих двоје — Бабица и Милош. Међу наведеним сведоцима, у везу с продавчевом страном могу се довести Кукица, Милошев шурак, и Рајковић, чије се име не да прочитати, који је можда био син Рајка, једног од мeђника.

У погледу пописа сведока занимљиво је питање о њиховом броју. Код Александра Соловјева и у литератури која се ослања на његове резултате[27] број сведока је ограничен на 13. Станоје Станојевић се уздржао од навођења тачног броја сведока услед оштећености текста, оценивши да има преко 15 имена[28]. По свему судећи, Станојевић је био ближи тачном броју, а он се с великом сигурношћу може докучити и поред извесних оштећења. Соловјев, зацело, није узимао у обзир лакуне, а у два маха једној особи приписао је два имена. По нашем бројању, наводе се следећа имена: поп Дабижив, поп Пелача, Иван, Рајковић (испред овог патронимика налази се оштећење које сигурно крије име за њега везано), Степаниц, Радован, Добромир, непознати чије име се завршава на *-шин*, Смил, Бабица, Калојан, Зин (Соловјев је ово име читао као Зинин, тј као присвојни придев који се односи на Калојана), Ђурко, Милош, Кукица (ова два имена приписивана су једној особи, међутим у списку сродника и сумeђника с почетка исправе Милош је обележен као Кукичин зет), Сикирица (пропао је део претходног текста; већа је вероватноћа да је ово придевак уз изгубљено име, него само име), Михо тељчар — укупно 17 сведока.

Објекат продаје обележен је термином *двор*. У досадашњој историографији није било усаглашеног мишљења о томе шта се иза ове речи крије. Међу бројним поменима могу се издвојити четири тумачења, уз опаску да ни код истих аутора није било доследности у овом погледу: кућа[29], зе-

---

[27] *Соловјев*, Уговор, 444; *Тарановски*, Историја, 652; *Шаркић*, Средњовековно српско право, 84.

[28] *Станојевић*, Студије XV. Сведоци, Глас СКА 110 (1924) 21.

[29] *Соловјев*, Законодавство, 378; *М. Благојевић*, Град и жупа — међе градског друштва, у: Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век), Смедерево–Београд 1992, 80 sq. („грађевински објекат у граду"); *Шаркић*, Средњовековно српско право, 83; ЛССВ, s.v. *кућа (2); мере и тегови* (*С. Ћирковић*).

мља[30], домаћинство (кућа и земља)[31] или без тумачења задржавањем оригиналног термина[32]. Сам термин својом неодређеношћу и вишеструким значењем[33] условио је различита мишљења. Из истог разлога не може се настојати на искључивости у ставовима. Међутим, уз помоћ података из исправе могуће је појединим тумачењима дати предност.

У опису објекта продаје наведена је његова величина — 17×30×30×21 лакат. Уколико се као просечна за ово подручје узме дужина лакта од 60 cm[34], излази да је величина двора изражена у метрима 10.20×18×18×12.60, што даје површину од приближно 216 m^2. Ова мера свакако више одговара мањем земљишном потесу у урбаном подручју него основи обичне градске куће (не може се рећи да уговорне стране припадају властеоском сталежу). Уз то, димензије страна пружају изразито неправилну основу. Опис продаје објекта сједињује у једну формулу и положај и величину — одлике које се, уколико су обе дате, обично наводе засебно. Тако је уз навођење сумeђника за сваку страну, давана и њена величина. Међутим, овде границе нису разврстане на четири стране, већ су две подведене под ширину а две под дужину. У Византијској приватноправној пракси, непокретности су могле бити убележаване без убикације и величине, а уколико су дати положај и мере редовно се наводи површина или дужина све четири стране, код земљишта, односно дужина и ширина код грађевина (подразумева се правилна основа, тј. једнакост наспрамних страница)[35]. У нашем случају обележени су ширина и дужина као да је у питању кућа, али су дате величине све четири стране (неједнаке) као да је земљиште. Уговори о отуђивању кућа настали на овом подручју никад не наводе величину њене основе, већ се ограничавају на положај, врсту материјала, спратност[36].

---

[30] *Шафарик*, Србска исправа, 122 sq; *Станојевић*, Студије XIV, Глас СКА 106 (1923) 86, 91.

[31] *Новаковић*, Примери, 420.

[32] *Соловјев*, Од. спом, 148; *idem*, Уговор, 440; *Тарановски*, Историја, 650 sq.

[33] *Даничић*, Рјечник; Rječnik JAZU; *Ст. Новаковић*, Пронијари и баштиници (Спахије и читлук сахибије). Прилог к историји непокретне имовине у Србији XIII–XIX века, Глас СКА 1 (1887) 33–36; *idem*, Село, Београд 1965[3], 179; *V. Mažuranić*, Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik, Zagreb 1908–1922; 1975[2]; Речник САНУ; *М. Благојевић*, Земљорадња у средњовековној Србији, Београд 1973, 368; ЛССВ, s.v. *двор* (*С. Ћирковић*).

[34] *С. Ћирковић*, Мерење и мере у средњовековној Србији, у: *Ћирковић*, Работници, 142 sq, 158 sq; ЛССВ, s.v. *кућа (2); мере и тегови* (*idem*).

[35] *Ferrari*, Documenti, 32, 49–51, 97; *Медведев*, Очерки, 65 sq. Ову дистинкцију на мером одређене и неодређене објекте отуђивања, Ђанино Ферари је проницљиво обележио терминима a misura и a corpo.

[36] *Соловјев*, Од. спом, 205 sq; *Синдик*, Српске повеље, 199; *Динић*, Рударство II, 105 sq, прилог II; cf. ЛССВ, s.v. *кућа (2)* (С.*Ћирковић*). Слично је било и у Котору (*Н. Фејић*, Исправе которских нотара из XV столећа, Мешовита грађа (Miscellanea) 8 (1980) 29–31, 47).

Као сумеђници објекта продаје наведени су искључиво земљишни потеси што значи да се двор, по свему судећи, налазио у рејону с обрадивим површинама. Да је у питању кућа испало би, с обзиром на начин на који су описане границе, да је досезала на свим странама до рубова суседних имања, тј. да није било ни најмање окућнице. Одређивање страна уз међе суседа пре би говорило о комаду земљишта. Одредба **пꙋть двоꙋа тога свободьнь и сь коловозомь** утврђује да је обезбеђен слободан приступ честици земље колским путем.

О карактеру објекта продаје могла би посредно сведочити и његова цена. Износ од осам литара сребра подразумева, наравно, литру као обрачунску јединицу[37]. У изворима има веома мало података о ценама некретнина у залеђу, али по ономе што се зна, цена од осам литара сребра за кућу основе преко 200 m^2 била би сразмерно ниска[38]. Поврх тога, продаја куће (или куће с окућницом) намеће питање мотива продавца. Из приступачних извора види се да су у такво отуђивање улазили обично странци без сталног места боравка, староседеоци пред крај живота с правом коришћења до смрти или, природно, припадници имућнијих слојева са слободом избора у становању. По свему судећи, Доброслава и њено потомство нису припадали ниједној од ове три категорије. Једино ако их нека невоља није натерала да продају кућу у бесцење. Запажања о мотивима продаје одузимају снагу и трећој могућности, која подразумева да је у питању кућа и окућница. Осим тога, према њој је тешко одредити се јер се исувише неодређено може назрети с обзиром на стилизацију. Очекивало би се, у том случају, прецизније обавештење о објекту продаје.

Изложена запажања дају, по моме мишљењу, највећу предност могућности да се под термином двор није разумела кућа или кућа с окућницом, већ честица земље.

Још један термин изазвао је доста недоумица у старијој науци. То је *налогија*, коју је у случају узнемиравања купца у уживању купљеног објекта продавац био дужан платити цркви. Ова одредба проистиче, природно, из одговорности за евикцију, коју је на себе преузела продавчева страна. Право евинцирања (откупа) отуђеног добра, на које су се могли позивати рођаци и суседи и обавеза продавца да купцу обезбеди мирну државину купљенице, односно да га у личном и материјалном смислу заштити од узнемиравања у уживању (обично с одређеним временским роком) позната је како византијском тако и праву приморских комуна[39]. Уколико би до покушаја евикције ипак дошло, призренска тапија одређује забрану приступа било ком суду ономе који истиче права на продату ствар, а продавцу плаћање налогије цркви. Под лупу истраживача није се доводила новчана одговорност продавца већ оно што реч налогија својим значењем покрива.

[37] *М. Благојевић*, Перпера и литра у доба кнеза Лазара, ИГ 1–2 (1981) 47–61; По рачунању *С. Ћирковића*, ЛССВ, s.v. *кућа (2)*, двор је вредео 50–60 дуката.

[38] Нешто података о вредности кућа сабрао је *С. Ћирковић*, loc. cit.

[39] *Ferrari*, Documenti, 34 sq, 53, 133; *Тарановски*, Историја, 653; *Богојевић*, Купопродаја, 48–52; *Bujuklić*, Pravno uređenje, 173–185; *Медведев*, Очерки, 95 sq; *Bogojević-Gluščević*, Pravo preče kupovine, 137–152; *Живојиновић*, Евикција, 75–84.

Међу истраживачима није било разилажења у погледу етимологије (од грчког ἀναλογία)[40] и начелног става да је у питању глоба за повреду уговора. Међутим, када је реч о њеној висини, једни су сматрали да је она аналогна куповној цени[41], док је други нису прецизније одређивали[42]. Као главни ослонац у тумачењу узимана је у обзир одредба члана 1 ЗЈ (једина у којој се још спомиње аналогија), којом се одређује да отуђивалац имовине, уколико покуша да поништи уговор, има поред осталог платити **глобоꙋ колико боꙋде ондѣ оꙋписана аналогиꙗ**[43]. На крају, чињеница да се глоба наплаћивала у корист цркве подразумевала је да су продавчеву страну чинили „црквени људи"[44].

Треба се, на првом месту, осврнути на праксу која је владала у Византији. Обавезе продавца биле су разноврсне, а њихов избор и висина варирају у документима: плаћање двоструког износа цене купцу, глоба у корист државне касе назначена у уговору, надокнада евентуалних трошкова због улагања у евинцирани објекат, плаћање новчане казне купцу у висини куповне цене, плаћање у уговору утврђене глобе, при чему је 1/3 ишла у државну благајну а остатак купцу[45]. При томе се нигде као

[40] Изузев *Јиречека*, Das Gesetzbuch, 157, који је порекло тражио у речи ὁμολογία — кауција коју тужилац полаже пре парничења. Основно значење грчке речи односи се на појам сразмере, пропорције, сагласности у особинама. Већ у антици користила се превасходно као појам у филозофији, математици и биологији. У Византији је прихваћена и раширена у теолошкој равни, поглавито у расправљању о суштинској неисказивости Бога (cf. ODB, s.v. *analogia*, *A. Kazhdan — M. W. Tkacz*). Аналогију не треба мешати, ни изворно ни као позајмљеницу, са речју ἀναλογεῖον којом се означава део црквеног намештаја, налоњ. Са истом основом, граматичким родом и значењем ова реч је преузета из грчког. *Miklosich*, Lexicon, бележи само један пример — **налогий** — из рукописног зборника XVI века, тада у његовом власништву и придевски облик са умекшаном основом — **налойнъ**. Ова основа превладала је у употреби, изузев црквенословенског облика **аналогїй**, дајући форму која се и данас користи, *налоњ(а)* (*С. Петковић*, Речник црквенословенског језика, Сремски Карловци 1935; *Skok*, Etimologijski rječnik, s.v. *nalonja*, с тим што он у етимолошку везу са ἀναλογεῖον доводи и *налогију* из призренске тапије ограничивши се на преузимање Маретићеве примедбе из Rječnika JAZU да се изразу *да платимо налогију цркви* не разабире значење).

[41] *Новаковић*, Синтагмат, XV; *Соловјев*, Уговор, 443 sq; *Богојевић*, Купопродаја, 52.

[42] *Тарановски*, Историја, 651 sq; *Шаркић*, Средњовековно српско право, 84.

[43] *Соловјев*, Законодавство, 540 sq.

[44] *Idem*, Уговор, 444 и каснији аутори.

[45] *Ferrari*, Documenti, 37, 54, 98; *Медведев*, Очерки, 98 sq; *Живојиновић*, Евикција, 81 sq. Према которском праву XIV века, уколико би се у року од једне године јавио појединац са правом откупа продатог добра оштећеном купцу припадали су износ куповне цене, 15% камате рачунајући од тренутка извршења куповине и накнада трошкова за улагање у купљену ствар (*Bogojević-Gluščević*, Pravo preče kupovine, 137–152). У Будви је, штавише, откупљивач морао платити камату од 20% (*Bujuklić*, Pravno uređenje, 174–181).

ознака за глобу не среће термин *аналогија*. Када је реч о 1. члану ЗЈ, значајно је то да се у њему не ради о купопродаји, како је тумачено у наведеним истраживањима, већ о поклону. Контекст у којем се говори о аналогији упућује на закључак да она представља у уговору утврђену вредност објекта отуђења, тј. већ одређени износ који је отуђивалац морао платити уколико одустане од уговора. У призренској тапији, пак, реч је о отуђењу путем продаје, при чему висина глобе није уписана, али се, имајући у виду појам аналогије у ЗЈ, може сматрати да она и овде представља суму која одговара вредности објекта, а то је убележена цена. Стога се посебан износ аналогије не уписује. Аналогија као глоба не може се тумачити као саставни део искључиво купопродајних уговора, већ у општијем смислу (приликом сваке врсте отуђивања) као износ аналоган вредности предмета уговора.

Плаћање глобе у корист цркве не противи се рационалном објашњењу. Познато је да се владар одрицао наплаћивања глоба, као свога регалног права, у корист цркве у области њене судске и властелинске одговорности[46]. Ова чињеница недвосмислено указује да се објекат продаје налазио под влашћу цркве, тј. да су продавци били подложни некој црквеној установи, по свој прилици, Призренској епископији. О томе посредно сведочи писар који је припадао њеном клиру. Према важећим законским нормама, отуђење баштине, која се налазила под врховном влашћу феудалног господара, било је условљено искључиво захтевом да на њој увек буде неко ко ће испуњавати обавезе везане за земљу[47]. Та је обавеза, у овом случају, прелазила на купца, Мана, Драгичиног брата.

На крају остаје да се разјасни још једна недоумица — уколико је продавац одиста платио налогију у црквену касу, какво је стварно задовољење добио купац. Осим одредбе да се нарушиоцу уговора забрањује приступ суду, нема назначеног средства којим би купац непосредно био обештећен. Међутим, пошто клаузула санкције не подразумева одузимање купљеног (а немогућност евинцирања гарантују крстови оних који на њега имају право), већ само намеру или покушај (због чега је и одређена забрана приступа суду), прећутно се подразумева да купац, уз пуну правну заштиту, остаје у поседу купљеног објекта. На тај начин ово питање решава и 1. члан ЗЈ.

Исправе номика Калојана из Сопишта
(друга пол. XIV — поч. XV века)

Међу малобројним познатим српским номицима и још малобројнијим траговима њихове делатности, номик Калојан даје повода особи-

[46] ЛССВ, s.v. *глоба* (*Б. Марковић*).

[47] Ibidem, s.v. *баштина (3)* (*С. Ћирковић*).

тој радозналости из више разлога. Заправо, многе одлике његовог рада носе епитет јединственог, мада му број сачуваних аката, у односу на које је истакнута његова посебност, даје само релативан значај. Калојан је једини познати српски номик иза којег је остало више од једног документа — додуше, две његове сачуване исправе односе се на исти посао. Мада се приватни уговори бележе као записи на маргинама или празним листовима рукописа већ од средњег века, а поготову у доба турске превласти, једино Калојанови носе потпис номика. Место настанка ових записа (област Скопља) и релативно широко датирање (XIV–XV век) дозвољавају могућност да делатност номика није утихнула ни доласком Турака. Састављач исправе издваја се још по нечем: он је уједно и учесник правног посла о којем пише потврду, а, с друге стране, своје номичко звање истиче само у потпису једне исправе. На крају, сама судбина ових записа сведочи о релативности откривања и публиковања извора — иако су оба записа издата још у Стојановићевим *Записима и натписима*, остала су, управо због тога, потпуно незапажена у научним напорима који су за свој предмет узимали, најшире схваћену, приватноправну праксу[48].

Номик Калојан је, највероватније у другој половини XIV века, у селу Сопиште јужно од Скопља написао две исправе, којима се утврђује постављење попа Станише за пароха цркве Св. Спаса од стране извесне Марене и њена три сина, Калојана, Борислава и Радослава. Уговори су записани на последњем листу једног рукописа и та околност је, разуме се, одредила њихову потоњу судбину. Судећи по запису на 247. листу (**Манастирь Вꙋнешь**)[49] рукопис се налазио и у његовом поседу. Могуће је да је тамо доспео када је срушена црква Св. Спаса у Сопишту. Овај манастир са црквом посвећеном Св. Николи — Свети Никола Љубаначки — постоји и данас више села Љубанца у Скопској Црној гори[50].

[48] И шире од тога, колико се може видети из прегледане литературе, мало је пажње посвећено овом извору. Калојанове записе користио је *Грујић*, Скопска митрополија, 199–200, као илустрацију стања црквеног живота у Скопској митрополији у првим годинама турске власти. Читаоци су, нажалост, остали ускраћени за податке о месту издања будући да дело нема научног апарата. Податке саопштене у Грујићевој студији преузимају: *М. Јакимовска-Томиќ*, Манастир Св. Никола — Вунеш, Љубанци, Скопско, у: *Г. Поп-Атанасов — И. Велев — М. Јакимовска-Томиќ*, Скрипторски центри во средновековна Македонија, Скопље 1997, 51–52; *Т. Суботин-Голубовић*, Српско рукописно наслеђе од 1557. године до средине XVII века, Посебна издања САНУ DCXL, Одељење језика и књижевности 51, Београд 1999, 50. На садржај ових исправа скренуо је пажњу и *С. Мандић*, Ктитори и приложници цркве у Кучевишту, у: *idem*, Чрте и резе. Фрагменти старог именика, Београд 1981, 205 sq, у покушају да Марену идентификује са *Благоверном Мареном*, ктиторком цркве Св. Богородице у Кучевишту. У доцнијој литератури о овом храму Калојанови записи помињу се искључиво у полемици с Мандићевом тврдњом (v. infra).

[49] *Стојановић*, Записи и натписи VI, № 9686; *Тихомиров*, Записи, 302, име манастира чита *Рунеш*.

[50] Помиње се 1519. (*Стојановић*, Записи и натписи I, № 441), затим у Водичничком летопису (*Новаковић*, Поменици, 129). О манастиру v. *Ј. Хаџи-Васиљевић*,

Треба упозорити и на два записа с првог празног листа рукописа, а односе се на догађаје у Скопљу 1467. године[51]. У плими интересовања за хришћанске старине у европским пределима Турске царевине у XIX веку, рукопис с Калојановим записима обрео се, заслугом Александра Гиљфердинга, у Русији[52]. Већи део Гиљфердингове збирке, укључујући и празнични минеј из Сопишта, откупио је после његове смрти (1872) руски трговац Алексеј Иванович Хлудов[53]. Исте године издат је опсежни опис Хлудовске библиотеке, дело Андреја Попова, али у њему нема ни помена ни издања Калојанових записа. С једне стране зато што је описивач усмерио своју пажњу превасходно на садржај и језичке одлике рукописа, па се подаци о записима не саопштавају увек. С друге стране, Попов је толико био заокупљен занимљивошћу текстова који су уписани након минеја (неке је објавио — апокрифно јеванђеље св. Томе, Друго чудо св. Николе, Слово о благовештењу рођења св. Димитрија, Мучење св. Ђорђа, Апокриф о другом доласку Христовом), да су његовој пажњи, како изгледа, промакли акти номика Калојана[54]. На срећу,

Скопље и његова околина, Београд 1930, 461; *Грујић*, Скопска митрополија, 202, 204; *Пешковић*, Преглед, 66; *Ј. Трифуноски*, Скопска Црна гора, Скопје 1971, 91; Споменици I, 87; *Зиројевић*, Цркве и манастири, 147; *М. Јакимовска-Томиќ*, op. cit, 49–52.

[51] *Попов*, Описание, 316; *Стојановић*, Записи и натписи I, № 330, 331; исправке IV, № 6164, 6165.

[52] *В. Мошин*, Словенски ракописи во Македонија, Скопље 1971, 11; *С. Николова — М. Йовчева — Т. Попова — Л. Тасева*, Българското средновековно културно наследство в сбирката на Алексей Хлудов в държавния исторически музей в Москва. Каталог, София 1999, 44.

[53] Темеље библиотеке Хлудова ударио је А. И. Озерски, скупљајући књиге и рукописе који сведоче о расколу у руској цркви. Прешавши у руке Хлудова, невелика збирка постојано је расла, не ограничавајући се по саставу првобитном сврхом. У њој се, заправо, откупом из приватних руку појединачних примерака или читавих колекција (као у случају Гиљфердингове) нашао велики број рукописа са јужнословенског подручја (претежно српске редакције). Међу њима се пореклом истиче скупина рукописа из околине Скопља (највише из Марковог манастира), у којој се налази и празнични минеј с Калојановим записима (*Попов*, Описание, непагинирани увод; *В. Ягич*, История славянской филологии, С. Петербург 1910, 645; *Станојевић*, О изворима, 12 sq). Други део Гиљфердингове збирке српских рукописа обрео се у Государственој Публичној библиотеци у Петрограду поклоном самог власника 1868. године и откупом једног броја фрагмената од стране библиотеке после његове смрти, 1873. То су већим делом рукописи пореклом из Црне Горе и Босне (*В. Мошин*, К датировке рукописей из собрания А. Ф. Гильфердинга Государственной Публичной библиотеки, Труды Отдела древнерусской литературы 15 (1958) 409–417).

[54] *Попов*, Описание, 316–344. У опису Попова рукопис се наводи под редним бројем 162. Нумерација рукописа библиотеке Хлудова коју је доделио Попов и данас се користи. Од записа који се налазе на првом празном листу Попов је објавио четири (p. 316), које је преузео Стојановић у првој књизи своје збирке (Записи и натписи I, № 246, 269, 330, 331; исправке: IV, № 6164, 6165). О рукопису видети још *М. В. Щепкина — Т. Н. Протасьева — Л. М. Костюхина — В. С. Голышенко*, Описание пергаментных рукописей Государственного исторического музея. Часть 2. Рукописи болгарские, сербские, молдавские, Археографический ежегодник (1965), Москва 1966, 296 sq; *С. Николова — М. Йовчева — Т. Попова — Л. Тасева*, Българското средновековно културно наследство в

све оне записе које Попов није уврстио у свој каталог преписао је Драгутин Костић 1911[55]. и своје преписе уступио Љ. Стојановићу. У међувремену рукопис је променио власника одлуком Хлудова да читаву своју богату библиотеку поклони старообредном Преображенском манастиру крај Москве[56]. Најзад, записи су стигли пред очи научне јавности у 6. књизи Стојановићевих *Записа и натписа*[57].

Заједно са читавом збирком Хлудова рукопис се данас чува у Државном историјском музеју у Москви (Государственный исторический музей, Хлуд. № 162). У питању је зборник мешовитог садржаја, у којем главни део заузима празнични минеј јерусалимске традиције, исписан полууставом на 254 пергаментна листа. Према саопштењу Атанасија Аркадијевича Турилова из Института за славистику Руске академије наука, рукопис је настао у првој четвртини, а најкасније средином XIV века[58].

сбирката на Алексей Хлудов в държавния исторически музей в Москва. Каталог, София 1999, 44 sq. (с брижљиво пописаном старијом литературом).

[55] Костићеве белешке (осам свешчица и блокова) са научног путовања у Москву и Петроград (1911/12), где је међу збиркама рукописа детаљно прегледао оне српске рецензије, чувају се данас у НБС, Посебни фондови Р 246/I–VIII. У овој грађи налазе се, природно, и преписи Калојанових записа (Р 246/VII, fol. 36–38). Овај драгоцени материјал открива Костићеву изванредну акрибију: брижљивост и прецизност у прегледању рукописа, готово фотографско прецртавање карактеристичних словних облика, иницијала, заставица (чак и уз преношење оригиналних боја), свечаних владарских потписа на повељама (са фотографија из збирке Севастјанова) као и доследно преношење изворног облика записа (задржане су скраћенице, надредна слова, интерпункција, понекад и особени словни облици); cf. ЕСИ, 447 (*Н. Милошевић-Ђорђевић*).

[56] *Станојевић*, loc. cit.. Вероватно зато што се већи део његове збирке односио на проблем раскола у руској цркви (v. n. 53).

[57] *Стојановић*, Записи и натписи VI, № 9684, 9685 (не наводи пагинацију листа на којем су сачувани). Записе из рукописа Библиотеке Хлудова делимично је наново издао *Тихомиров*, Записи, 285–335. Овај рад аутор је завршио још педесетих година прошлог века и овде је први пут објављен на основу аутографа који се чувао у АН СССР (Ф. 693, ОП. 1, Д. 52). Од два акта номика Калојана Тихомиров је издао само први и то двапут. Први пут заједно са другим записима из овог рукописа које су издали Попов и Стојановић. Смешта га у XV век уз напомену да је писан брзописом (pp. 302 sq). Исти запис поново је издат на pp. 329 sq, али је овога пута датиран XVIII веком, док је писмо одређено као слично полууставу. На крају издања стоји напомена да је на другој страни листа запис поновљен — мисли се очигледно на други Калојанов уговор, који због овога није ни издат. Двоструко издање записа може се приписати чињеници да је дело издато на основу рукописа који аутор вероватно није редиговао за штампу. Далеко је већа невоља што је запис оба пута издат са тешким грешкама у читању, те је практично неупотребљив. Аутор је и оне речи које је успео у целини да прочита делио без разлога или из незнања . Тако је катадневьнь испало кат дне в нь, а тѹиѡда тѹи ѡда. Поврх свега, Тихомиров уопште не спомиње Стојановићево издање. Наше издање: Прилог III.

[58] Још једном најтоплије захваљујем г. Турилову и проф. др Татјани Суботин-Голубовић, чијим посредовањем сам био у могућности да замолим за услуге г. Турилова и од њега добијем податке о датирању рукописа и записа.

ОПИС[59]: Записи-исправе номика Калојана налазе се на последњем листу (fol. 254r–254v), на свакој страни по један. Спољна, бочна ивица листа делом је исечена, делом подерана, тако да недостајући део материјала твори правоугли троугао са оштрим углом од 20°, хипотенузом усмереном ка средини листа и дужом страницом у висини његове две трећине. При дну листа налази се омања овална рупа, настала приликом израде пергамента. Уз горњу и спољну бочну ивицу видљиви су трагови влаге.

Исправа **а** налази се на fol. 254r (Слика 12), исписана је црним мастилом у 23 реда, неуредним канцеларијским брзописом. Мастило је на многим местима избледело. Дужина и размак између редова неуједначени су. У висини 14. и 15. реда назире се проба пера, избледелог мастила, исписана пре текста уговора: † **покꙋси ҫꙋка ...ла**. У висини 9. и 10. реда трагови мастила, настали, како изгледа, пресликавањем текста са претходне странице, заклонили су поједина слова записа.

Исправа **б** налази се на fol. 254v (Слика 13), исписана је црним мастилом у 18 редова укључујући и два реда потписа, канцеларијским брзописом. На самом дну странице, десно од последњег реда проба пера: **в є з а а.**

ГРАФИЈА: У представљању одлика писма номика Калојана мора се узети у обзир оно што је особено у његовој графији, али и посебности сваке од две исправе. Јер, иако је, према потписима и словним облицима, јасно да је оба уговора написала иста рука, разлике у извођењу уочљиве су у мери довољној да се на њих скрене посебна пажња. Дуктус одаје дрхтаве, несигурне потезе, неуједначеног трага мастила. Склоност да се усправне линије слова у оквиру дволинијског система изводе лучно попут слова **с** (**г, и, л, м, н, п, т, ь**) нарочито је изражена у другој исправи. Недоследност у извођењу и варијантни облици слова срећу се у обе исправе. Калојан пише некалиграфским канцеларијским брзописом, уз употребу свих словних облика карактеристичних за овај тип писма. Наглашене особености уочљиве су код следећих слова, без обзира на то да ли се јављају у обе исправе или само у једној од две: брзописно **д** углавном се изводи у двопотезној варијанти, стабло залази дубоко у доњи међупростор, са оштрим завијутком налево на крају, док горњим делом сасвим стидљиво прелази горњу линију реда; леви потез слова **л** залази благо у оба међупростора тако да се десни потез наслања на њега незнатно испод врха; средишњи део слова **ф** неуједначене је величине и готово да поприма облик правоугаоника; **ь** има једва видљиву петљицу; лева унутрашња линија слова **м** почиње испод врха бочне линије и незнатно је продужена испод реда; велики број слова се натписује, а међу њима се истичу положено **ҫ** са лучном хоризонталном цртом и **т** са надоле повијеним попречним потезом.

[59] Опис, коментар и издање исправа омогућени су ми добијањем фотографија, које је, уз посредовање Владана Тријића, Археографско одељење НБС, и Мирјане Станишић, библиотекара НБС, начинио и послао г. Алексеј Храпов из Москве. И овом приликом изражавам им неизмерну захвалност.

Разлике у извођењу обе исправе проистичу, по свој прилици, из околности записивања и намене сваког појединог акта, без обзира на чињеницу да се односе на исти правни посао. Прва исправа је готово незваничан записник о предаји црквеног инвентара и принадлежности новом пароху, састављена у току самог поступка, док је друга исправа прави уговор, којим су утврђене све битне појединости правног посла. Ови разлози утицали су, наравно, и на изведбу и коначни изглед записа. У првом, Калојан пише слободним потезима, без вођења рачуна о естетској страни. Читав дуктус одаје брзу руку. Друга исправа, пак, склоношћу ка уредном писму и прецизном језику одаје званичан уговор исписан према већ утврђеним одредбама: почеци редова су поравнати, као год и међуредни размак, дуктус је смиренији, слова уједначенија по изгледу и величини, мањи је број варијантних облика. Разлике у писању појединих слова такође откривају исту позадину настанка:

а — **а** стабло је углавном право и кратко
б стабло дуже, благо извијено, с оштрим завијутком на доњем крају

з — **а** као број 2, ретко брзописно
б претежно брзописно, са ситном главицом

ф — **а** средишњи део готово у облику правоугаоника
б враћа се овалном, уобичајеном облику

χ — **а** линије се секу на средини реда, лева је готово вертикална, док је десна јако искошена и упадљиво дужа
б разлике између укрштених линија нису тако велике

ц, щ — **а** потез који залази у доњи међупростор не истиче се дужином
б сужава се при дну, благо је извијен и доста дужи.

ЈЕЗИК: Исправе номика Калојана представљају драгоцен пример писаних састава у које је безмало у целости преточен говорни језик, без суштинског нарушавања правописних и граматичких начела. Иако су посреди уговори, у томе је, како изгледа, важну улогу одиграла и чињеница да практично сасвим изостају елементи формулара, у којима се кроз сталне форме преносе књишке конструкције и облици. Графијско-правописни систем углавном следи гласовни: **оу, ы, ї** се не користе; **ѣ** само у корену **свѣдок-** и префиксу **пҫѣ-**, у свим осталим случајевима доследно се замењује са **є** (што јасно говори о екавском наречју писара); **вь** је прешло у **ꙋ**; **ль** се доследно чува на крају речи и слога. Танко *јер* задржало је доста од своје етимолошке употребе, срећемо га (недоследно) у префиксима и медијално, и у јаком и у слабом положају, вокализација није извршена, слоговно **ҫь** се пише доследно, али га нема у заме-

ници **вьсь** (с метатезом или без ње) и предлогу **сь**. Одлике ресавске норме готово сасвим изостају: групе *ја* и *ју* пишу се по рашкој норми, док се за *је* користи **є**, иницијално и иза вокала, осим појединачних изузетака у 3. лицу презента sg. глагола **ıєсьмь**; нема слова **ї**; високо *јер* среће се само пет пута, и то у исправи **а**, од тога четири пута у финалном положају; надредни знаци, циркумфлекс и тачка, налазе се искључиво у исправи **а**. Од правописних одлика веома је занимљиво решење **и зетомь се** у исправи **а** где је услед једначења сугласника по звучности **с→з** дошло до стицања два **з** и њиховог сажимања па је добијена конструкција без предлога. Најзанимљивији, ипак, остаје Калојанов манир да изнад слова **о** (медијалног, ређе финалног) у појединим речима натписује **ѡ**. Ова појава је заступљенија у исправи **а**. Није могуће утврдити правилност и доследност у избору речи или самог слова код речи које имају више од једног **о**. Најдоследније се **ѡ** исписује над **попь**.

Морфолошки систем одликује се напоредном употребом књишких облика и морфолошких иновација у духу народног говора: nom. pl. **синови** према *-о-* основи; стари и нови gen. pl. (**коматъ**); правилна употреба дуала; енклитички облици заменице за 3. лице, у једном случају с метатезом **хи** уместо **их**; у изразу **и зетомь се** acc. уместо dat; партикула **-и** уз књишке облике показних заменица (**тан, томȣи, семȣи**); нови и стари облик заменице **вьсь** (**всемȣ — свемȣ**). Код речи са конјугацијом нови облици су потпуно превладали: суфикс **-ть** изостаје у 3. лицу презента; нови суфикс **-смо** у 1. лицу pl. аориста; перфект са проклитичким обликом помоћног глагола; стари облик 1. лица sg. презента (**свѣдокȣю**) задржан је у устаљеној формули номичких потписа; инфинитив се јавља у супинској форми.

Међу особеностима синтаксе истиче се употреба посесивног датива (**минеи всемȣ годищȣ**). Лексички фонд садржи известан број грчких речи, поглавито за обележавање богослужбених књига и инвентара: **тетраваньгель** (мушки род!), **пракьсь, агиристь, минеи, триωдь, катадневьнь, теωтокарь, катапетазьма**.

ДИПЛОМАТИЧКА СТРУКТУРА: У дипломатичком погледу оба документа номика Калојана показују истоветност у структури и крајњу једноставност. Једина разлика међу њима је у томе што први акт почиње датумом састављеним од месеца и дана и одмах потом следи диспозиција, док у другом нема датума на почетку. После простране диспозиције која запрема већи део уговора, следи кратак попис сведока (четири у првој, најмање пет у другој) и на крају потпис писара. Формула потписа разликује се у једној важној појединости — у првом акту наведено је само име и радња писања у субјективном виду, а у другом звање, име, радња сведочења и радња писања, такође у субјективном виду. Формулар је до крајности огољен, остављени су само они делови који представљају саму срж правног посла, без чијег постојања не би могло ни доћи до његовог закључења.

ДАТУМ: Време настанка Калојанових записа може се само приближно одредити. Љ. Стојановић сместио је исправе у широки распон XV–XVI века, док о поузданости Тихомирова довољно говори податак да је први Калојанов акт једном датирао XV веком, а други пут XVIII. Палеографска анализа, према савременим мерилима и знањима, пружила би донекле поузданију слику о времену настанка, али се од таквог датирања не може очекивати превелика прецизност. Само комбинацијом свих расположивих елемената који користе утврђивању времена настанка могла би се добити хронолошка одредница с најмањим временским распоном. Док се не стекну услови за темељно палеографско испитивање, морамо се задовољити оним што се може закључити на основу самог садржаја.

У документима, осим датума у првом (9. март), нема никаквих временских одредница. Сигурно је да се најраније доба настанка мора тражити од средине XIV века, тј. од времена када је рукопис, најкасније, завршен. Према љубазном саопштењу Атанасија Аркадијевича Турилова, помињање новоизводних литургијских књига у документима искључује XV или XVI век, већ су записи, по свој прилици, ближи времену настанка самог рукописа. Наиме, првих деценија XIV столећа извршена је литургијска реформа која је подразумевала прилагођавање богослужбене праксе Јерусалимском типику (сам празнични минеј на којем су записи сачувани састављен је по јерусалимском обрасцу). Ова реформа значила је, поглавито, ревизију или потпуно нове преводе с грчких предложака основних богослужбених књига[60]. Нова редакција потискује стару, а у терминолошкој сфери разлика се обележава контрастом: *нови и сшари извод*. У попису богослужбених књига које су стављене на располагање попу Станиши за обављање свештеничке функције наводе се поред осталих: новоизводно четворојеванђеље, два новоизводна агириста и трећи стари, један новоизводни служабник и један стари. Остале књиге нису ближе одређене, што вероватно значи да су биле старе редакције, а у два наведена примера где се то изричито наглашава, разлог је свакако у прављењу разлике у односу на парњаке нове редакције. Од укупно 17 књига са списка, само 4 су урађене по новом обрасцу. Ова чињеница, наравно, упућује на прве деценије спровођења реформе док нови извод још није био превладао. На то указује и означавање као новоизводних, оних књига које су састављене по јерусалимском обрасцу, како је приметио Турилов, управо зато да би се могле разликовати од рукописа старе редакције, који су још увек били у већини. Поготову је то разумљиво у једној парохијској црквици где су оде-

[60] Cf. ИСН I, 603 sq. (*Д. Богдановић*).

ци реформе, зацело, спорије допирали. У сваком случају, у доцније време, када је литургијска пракса по јерусалимском типику потиснула рукописе старе редакције из употребе, није било више ваљаног разлога да се новоизводни рукописи посебно означавају.

Ако се, дакле, с великом вероватноћом, али и опрезношћу, записи могу задржати у XIV веку, треба рачунати са чињеницом да се ово столеће, у реалноисторијском смислу, завршава на простору Скопља крајем 1391. или почетком 1392. године, тј. доласком Турака. Другим речима, закључци о вредности самих докумената, а поготову о установи номика, заснивају свој карактер управо на чињеници с које стране ове граничне године су настали. Иако пређашња анализа даје далеко већу вероватноћу времену пре последње деценије XIV века, ипак се мора имати у виду и могућност настанка на размеђу два века, тј. у првим деценијама XV столећа. Правна радња која се уговорима потврђује не мора да буде ограничавајући фактор у овом погледу. Установа баштинских цркава, раширена већ у средњем веку, наставила је да живи и под турском влашћу[61]. Штавише, начин на који су документи убележени може, у извесном смислу, упућивати на касније доба. Тешке материјалне и духовне прилике наметале су потребу коришћења сваког расположивог простора за остављање писаних белешки. Изузев Црне Горе, Паштровића и Грбља, сви приватноправни уговори турског доба сачувани су као записи на рукописима — од кратких белешки до опширних уговора са развијеним формуларом. И овакав путоказ је, разуме се, недовољно поуздан — приватни уговори сачувани као записи срећу се већ у доба државне самосталности, а нису никаква случајност ни у Византији где је номичка служба била далеко развијенија[62].

Највећу помоћ, природно, могу пружити турски дефтери, најпоузданији показатељ демографског стања. Међутим, најранији сачувани дефтер за ову област настао је тек 1452/53, у време када су изгледи да су записи настали занемарљиви. Заиста у опширним турским дефтерима XV и XVI века, у Сопишту или околним селима не могу се наћи довољно поуздане потврде о лицима споменутим у Калојановим исправама. Постоје, наравно, спорадични помени истих имена, али нигде у довољном броју или са препознатљивим занимањем да би се могло одважити на идентификацију[63]. Остаје, дакле, као мање извесна могућност

---

[61] V. на пример, интересантне податке о баштинским црквама у Призрену, које је из два дефтера XVI века ексцерпирала *О. Зиројевић*, Цркве и манастири у Призренском санџаку, Косовско-метохијски зборник 1 (1990) 133–141.

[62] Cf. *Медведев*, Очерки, 30–31.

[63] Поред Марене, њених синова, Калојана, Борислава и Радослава, и попа Станише, у исправама се помињу и сведоци: поп Никола, протопопа Новак, поп Димитар, поп Давид, Радослав Брадан, Симон, Теодосије. У најранијем опширном дефтеру овог подручја из 1452/53. у селу Сопишту помиње се извесни Станиша, Николин син, али без ознаке да је свештено лице (што се иначе у дефтерима редовно наглашава). У исто доба,

да су записи настали у периоду од доласка Турака у Скопље (1392) до 1452/53, али се мени као далеко извеснија чини претпоставка да њихов настанак треба тражити у другој половини XIV столећа (пре турског освајања). Уз већу тежину аргументације, у прилог овој претпоставци иде и нужна мера опреза приликом доношења далекосежних закључака у условима несигурног датирања. Довољно је само поменути колики значај собом носи претпоставка, или само наслућена могућност у овом случају, да је установа номика у неком виду преживела нестанак слободног државног живота. Вредност претпоставки, односно закључака о номику Калојану зависи у великој мери од временских координата. Стога се треба надати, остављајући многа питања отвореним или условно решеним, да ће палеографска анализа бацити више светлости на време њиховог настанка.

АКТУМ: Писар није оставио белешку о месту писања, али о њему посредно сазнајемо на основу топонима који се у уговору помињу. Поп Станиша примљен је за пароха у баштинску цркву Св. Спаса, а за издржавање добио је поред осталог два винограда — један у Сопиштима, други у Стенама. Село Сопишта и црква Св. Спаса у његовој непосредној близини постоје и данас јужно од Скопља. Увођењем у службу поп Станиша је примио на употребу богослужбене предмете (књиге, сасуде и одежде), који су, свакако, представљали инвентар цркве Св. Спаса. Сви су изгледи да су предаја ствари и склапање уговора извршени у самој цркви, те је на истом месту, на празном листу једне од црквених књига обављено и писмено утврђивање уговора. Настанак записа може се везати, стога, за цркву Св. Спаса у селу Сопишту, јужно од Скопља[64].

у оближњем селу Долно Солње уписан је неки поп Калојан и неколико пута Станиша и Никола, али нигде као попови (Турски документи за историјата на македонскиот народ: Опширни пописни дефтери од XV век, том III, ed. *М. Соколоски*, Скопје 1976, 169 sq, 182). У дефтеру из 1467/68. у Сопишту се јавља удовица Мара, поп Никола, Станиша, Новак, Димитри (Турски документи за историјата на македонскиот народ: Опширен пописен дефтер № 4 (1467–1468 година), ed. *М. Соколоски — А. Стојановски*, Скопје 1971, 431). У дефтеру Скопског санџака из 1568/69. у Сопишту су убележени Димитри, Никола, Станиша, али нигде као попови (Турски документи за историјата на македонскиот народ: Опширен пописен дефтер за Скопскиот санџак од 1568–69 година, том VI, книга 1, ed. *М. Соколоски*, Скопје 1984, 134 sq). Узгред, Никола и Станиша су толико честа имена да се у сваком пописаном селу јављају барем по једном.

[64] Детаљно о селу Сопишта (данас Сопиште) *Ј. Хаџи-Васиљевић*, op. cit, 261; *Ј. Трифуноски*, Слив Маркове реке. Антропогеографска проматрања, Филозофски факултет на Универзитетот — Скопје, Историско-филолошки оддел, Посебни изданија књ. 7, Скопје 1958, 127–130. Помиње се први пут у скопској повељи краља Милутина (*Новаковић*, Зак. спом, 610; Споменици I, 215, 231, 233). *Ј. Хаџи-Васиљевић*, loc. cit., вели да у близини села Сопишта „постоји и стара црква Св. Спас". По *Ј. Трифуноском*, op. cit., 128, на локалитету Селиште западно од села налазило се првобитно Сопиште. Поред Селишта налази се црква Св. Спаса која је „постојала у време када је Сопиште било на Селишту". Касније је разорена па обновљена 1915. Највећи сеоски сабор је управо на Спасовдан. *Грујић*, Скопска митрополија, 200, цркву Св. Спаса везује за суседно село Доње Солње. Његову убикацију преузимају *Пешковић*, Преглед, 105 и *М. Јакимовска-Томиќ*, op. cit,

У вези са чињеницом да се један виноград налазио у атару села Сопишта, није на одмет споменути и чињеницу да је село Сопиште спадало, у време када је Јован Хаџи-Васиљевић обилазио ове крајеве (на размеђу XIX и XX века), у групу оних насеља у Скопској области у којима се добијало најбоље грожђе[65].

Локалитет Стене, у којем се налазио други виноград, не допушта ближе убицирање. У антропогеографским студијама о овом подручју нисам наишао на назив Стене. Једини топоним који се може, уз опрез, довести у везу с њим јесте манастир Стене Вода, чија је једна књига са записом из 1566. о њеном повезивању пронађена у Скопљу[66]. Радослав Грујић, који је на овај податак упозорио, претпостављао је, с обзиром на место налаза књиге, да се овај манастир може повезати са локалитетом Стене из Калојанових записа и са планином Водно, иза које се налази Сопиште[67].

КОМЕНТАР: Предмет исправе заслужује да се о њему нешто више каже. Обе исправе односе се на исти правни посао и делом се допуњују а делом понављају одредбе. На основу података из оба акта добија се следећа слика. Извесна Марена (удова?) са своја три сина, Калојаном, Бориславом и Радославом (и са зетом Проданом?), поставила је попа Станишу за свештенослужитеља у својој баштинској цркви. Приликом увођења у службу господар цркве предао му је предмете за вршење службе (данас бисмо рекли да је поп Станиша те предмете задужио) и материјалну основу за издржавање. У ову прву групу спадају уобичајени богослужбени предмети: књиге (четворојеванђеље, пракс-апостол, три агириста[68], четири минеја, од чега два потпуна, један служабни за месец

52. У селу Доње Солње заиста постоји црква Св. Спаса подигнута на рушевинама старе (*Ј. Хаџи-Васиљевић*, op. cit., 261–263, 420; *Ј. Трифуноски*, op. cit., 133), али у Калојановим записима се ово село нигде не спомиње. Једини елеменат повезивања је у томе што оба села имају цркву посвећену истом празнику, али се у Калојановим исправама ипак помиње виноград у селу Сопишту.

[65] *Ј. Хаџи-Васиљевић*, op. cit., 215 sq; cf. *Ј. Трифуноски*, op. cit., 76.

[66] *Стојановић*, Записи и натписи IV, № 6331.

[67] *Грујић*, Скопска митрополија, 222. Доцнији пописи црквених споменика не доносе ништа ново (*Петковић*, Преглед, 310; *Зиројевић*, Цркве и манастири, 189).

[68] Није сасвим јасно шта овај термин значи, нити је у литератури која се овим актима бавила понуђено решење. *Грујић*, Скопска митрополија, 200, оградио се од тумачења ставивши ову реч у наводнике, док је *Т. Суботин-Голубовић*, loc. cit., просто закључила: „није јасно шта је то". Ово није једини помен. У запису писара на Златоусту из средине XIV века (Хлуд. № 55) агирист се наводи опет у друштву са богослужбеним књигама: **Написахь книгоу сию и дроугоу агырысть и третию поучениа и типикь тетравангелоу....** (*Попов*, Описание, 66, не разумевајући реч, погрешно чита **дроугда гырысть**; његово издање преузима *Стојановић*, Записи и натписи II, № 4187, а правилно читање дато је тек у 6. тому, № 9323, на основу исправке Д. Костића). У трагању за могућим значењем треба поћи од чињенице да реч обликом упућује на грчко порекло и да се, у сваком случају, ради о термину којим је обележена једна врста богослужбене књиге. То је утолико јасније будући да су од три агириста два обележена као новоизводна, тј. прилагође-

септембар и један за раздобље од фебруара до септембра[69], два триода — посни и цветни, два служабника, требник, часловац, богородичник, псалтир и дамаскин), свега 18 комада, сасуде и одежде (једна кадионица, две плаштанице, три епитрахиља, две ризе — празнине у тексту или непотпуно прочитане речи крију још предмета)[70]. Поп Станиша добио је за издржавање два винограда, један у Сопиштима, а други у Стенама, и врт код Свете Петке, с тим што су два дела од прихода припадали попу, а трећи део цркви, тј. господару. Приходи од гробнине подељени су по пола између попа и господара цркве. У тексту прве исправе наставља се набрајање поп Станишиних принадлежности, али су услед оштећења прочитани само фрагменти текста[71]. Осим права на приходе и обавезе вршења службе, посебном клаузулом одређени су услови његог трајања: поп Станиша није могао самовољно напустити цркву, нити су га Марена и њени синови могли отерати без његове кривице. Право отказа уговора задржали су господари само у случају да један од два млађа сина (Борислав или Радослав) буде зарећен за свештеника.

Установа баштинских цркава посведочена је како нормативним актима тако и честим поменима у дипломатичкој грађи. Њихово постојање није ограничено само на средњи век. Док ДЗ појединим члановима регулише права и обавезе господара цркве, дотле се у дипломатичком материјалу најчешће говори о подлагању баштинских цркава под неки манастир[72]. У том светлу Калојанови акти добијају на огромном значају

на јерусалимском обрасцу (v. supra). Од грчких речи највише сличности с нашом (по облику и значењу) има именица ἄγυρις у значењу збор, скуп, збирка, скупљање, сазивање, изведена од глагола ἀγείρω, сабирати, сазивати, скупљати, сабрати (*E. A. Sophocles*, Greek lexicon of the Roman and Byzantine periods, London 1914, s.v.; *И. Х. Дворецкий*, Древнегреческо-руский словаръ, Москва 1958). Имајући у виду значење грчке речи, за коју се може претпоставити да је послужила као основа, овде се изгледа ради о некој врсти зборника са садржајем прилагођеним богослужбеним потребама — можда панагирик (*Ђ. Трифуновић*, Азбучник, s.v. *Зборник, Панагирик*; ЛССВ, s.v. *Зборник, Панагирик* (*Т. Суботин-Голубовић*)). Иако у грчким споменицима нема потврде да се ова врста литературе обележавала речју ἄγυρις или неком другом изведеницом глагола ἀγείρω, изгледа да је у Калојановим актима реч о локализму, односно позајмљеници с примењеним значењем. У сваком случају, порекло овог термина не треба тражити у грчком придеву истог облика ἀγύριστος, оно што се не враћа, што не би требало да се враћа, неповратно.

[69] Изгледа да је управо то рукопис на којем су записани уговори. Текст минеја почиње на 2. листу: **мѣсеца феврара а дьнь светааго Трифоуна.....** (*Попов*, Описание, 316) а завршава на 185'. **мѣсеца авгоуста ла положение ризѣ......** Затим следи запис којим се окончава празнични минеј (ibidem, 318). Листови 186–197 испуњени су прилозима за остале месеце (септембар–јануар), већим делом из пролога: **А се пролози празникїи.** Остатак рукописа, до 254. листа, заузимају углавном књижевни састави, слова, чуда, апокрифни списи (ibidem, 318–344).

[70] Cf. списак који је извео *Грујић*, Скопска митрополија, 200; *Т. Суботин-Голубовић*, loc. cit.

[71] *Грујић*, loc. cit., део који следи, **и що се находи ни.......да е попȣ**, протумачио је као да су пароху „дате....на уживање све црквене њиве".

[72] О баштинским црквама говоре чланови 45 и 47 (*Новаковић*, Законик, 40–42, 175 sq; *Радојчић*, Законик, 51, 52, 101, 102). V. ЛССВ, s.v. *Баштинске цркве* (*С. Ћирко-

као једини сачувани уговори о постављењу свештенослужитеља у некој баштинској цркви, и то, пре свега, као сведочанство о процедури која је том приликом спровођена. Од одредаба ДЗ, с њима се у везу може довести једино начелно право господара да у својој баштинској цркви може поставити свештенослужитеља, прописано 45. чланом. Чланови 31 и 65, који говоре о правима свештеника и обавезама господара, имају у виду свештенике на црквеним, односно световним властелинствима по месту живљења, а не свештенике узете у службу у некој баштинској цркви[73].

Веома су важна питања зашто су о једном правном послу састављена два уговора, какав је њихов појединачни карактер и међусобни однос. Први запис има, практично, карактер записника састављеног приликом увођења новог пароха у дужност — наводи се чиновнички сувопарно шта су господари цркве предали попу Станиши (богослужбени предмети и виногради) и који му извори прихода ради издржавања припадају. Нема помена о самој правној радњи нити о цркви. Следећи запис, пак, има карактер правог уговора. Одмах на почетку изложени су елементи правног чина — постављање попа Станише за пароха цркве Св. Спаса и услови трајања његове службе. Затим следи нешто сређенији инвентар богослужбених предмета и винограда који се предају новом пароху (списак се у основи слаже с оним у првом уговору). Изостају, међутим, опис и начин располагања приходима.

Различити сведоци наведени у једној и другој исправи доказују да оне нису настале у исто време. Али питање различитог времена настанка не решава и проблем редоследа писања. Садржај и изглед обе исправе, међутим, доводе у склад временски и стварни редослед — прво записник на fol. 254r, а потом уговор на fol. 254v. Први уговор је готово неформалан записник настао у тренутку када је поп Станиша увођен у службу, тј. када је задуживао средства за њено обављање. На лицу места, уз сведоке који су примопредаји присуствовали, састављен је записник, у којем је тачно побројано све што је поп Станиша примио укључујући и приходе на које је имао права. И општи изглед писма одаје наведене околности — некалиграфско, несређено, са пуно варијантних облика. Тек након тога, када је свештеник ушао у посед примљених ствари, када се сместио у новој парохији и са господарима цркве углавио све појединости свога службовања, састављен је прави уговор којим је писмено утврђена обављена правна радња. И у овом случају изглед писма одговара формалном уговору — уредност, уједначеност редова, мирнији дуктус.

вић). Занимљиво сведочанство о баштинским црквама пружа и исправа номика Степана. За турско доба cf. *О Зиројевић,* Цркве и манастири у Призренском санџаку, Косовско-метохијски зборник 1 (1990) 133–141.

[73] Cf. другачије мишљење *С. Ћирковића*, loc. cit.

Попис књига, сасуда и одежди у оба Калојанова акта јако подсећа на инвентаре црквених или манастирских предмета (богослужбених и свакодневних), прављених за различите намене, најчешће називане βρεβίον (и у српској транскрипцији врѥви или врѥвиѡ), мада сам термин има ширу употребу[74].

У вези са писаром исправе уочљиве су две занимљиве појединости. Најстарији Маренин син и писар по свој прилици су иста личност. Писар је, дакле, непосредно био умешан у правни посао о којем је написао исправе. По правилу, професионални писари могу учествовати у правном послу најдаље као саветодавци странака, састављачи исправа и уједно и сведоци. Тако упадљив изузетак који имамо пред собом последица је стицаја околности. Будући да се Калојан као јавни бележник бавио састављањем и писањем приватних уговора, сасвим је природно да се тог посла прихватио у случају када је и сам био на једној од уговорних страна.

Раније је већ напоменуто да су се акти номика Калојана нашли у новијој литератури о цркви Св. Богородице у Кучевишту због идентификације господарице цркве Св. Спаса, Марене са истоименом ктиторком кучевишке цркве. Данашњу цркву Св. Спаса у Кучевишту основали су и посветили Св. Богородици, у трећој деценији XIV века, представници једне угледне властеоске породице, чија су се имена — Марена, Радослав и Владислава — сачувала у ктиторском натпису[75]. Један од ктитора, жупан Радослав, приложио је 1348. село Кучевиште с црквом Св. Богородице манастиру Св. Арханђела код Призрена[76]. Идентификацију две Марене заступао је Светислав Мандић позивајући се на исто, а ретко име, чињеницу да један од ктитора Кучевишта, жупан Радослав, носи исто име као најмлађи син Марене из Калојанових уговора, затим на чињеницу да је Сопиште, у којем се налазио један од винограда цркве Св. Спаса, релативно близу Кучевишту и, најзад, да је и кучевишка

[74] ODB, s.v. *Brebion* (*A. Kazhdan*); *Бубало*, О називу, 179–183; cf. такође *Н. Радошевић — Г. Суботић*, Богородица Гавалиотиса у Водену, ЗРВИ 27–28 (1989) 230–256, где је детаљно анализиран попис предмета који су припадали цркви Богородице Гавалиотисе у Водену, уз поређење са публикованим византијским инвентарима. Попис је начињен приликом даривања речене цркве манастиру Лаври (1375) од стране ктитора, деспота Томе Прељубовића и жене му Марије Палеологине, као званично сведочанство о покретном инвентару, који заједно с црквом долази у руке новог власника. Катастих је заправо представљао додатак даровној повељи. Оба документа издата су у Actes de Lavra III, de 1329 a 1500, éd. *P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssanthou*, Archives de l'Athos X, Paris 1979, 100–107, № 146, 147.

[75] *З. Расолкоска-Николовска*, О ктиторским портретима у цркви Свете Богородице у Кучевишту, Зограф 16 (1985) 41–53; *И. Ђорђевић*, Зидно сликарство српске властеле у доба Немањића, Београд 1994, 115 sq, 131–134, 135 sq. (с прегледом литературе); *Х. Матанов*, Княжеството на Драгаши. Към историята на Североизточна Македония в предосманската епоха, София 1997, 17–31; *Г. Суботић*, Из историје сликарства у скопском крају у време турске власти (1), ЗРВИ 38 (1999/2000) 422 sqq.

[76] *Новаковић*, Зак. спом, 690.

црква посвећена Св. Спасу[77]. Мандићева смела тврдња није, с правом, наишла на одобравање у литератури. Ако изузмемо позивање на Стојановићево широко датирање Калојанових записа XV–XVI веком, што се данас засигурно може одбацити и записи ставити најраније у другу половину XIV века, као најјачи аргумент против Мандићеве идентификације остаје чињеница да црква Св. Спаса из Калојанових уговора никако не може бити кучевишка јер је у ово време била посвећена Богородици. Промена патрона, свакако и под утицајем сеоске славе, која се још почетком XVI века помиње као спасовданска, извршена је изгледа доста касно — у XIX веку[78].

Противно Мандићевој тврдњи говориле би и следеће чињенице. Кучевишка црква прешла је већ 1348. под власт призренског Светоарханђеловског манастира, па њоме Марена, која се, уосталом, приликом даривања цркве Св. Богородице не помиње, не би могла располагати као баштинском црквом након те године. Идентификација жупана Радослава са Калојановим братом истог имена такође нема основа јер је 1348. Радослав, ктитор Кучевишта, свакако човек у зрелим годинама, са жупанском титулом, док су се у време када је Калојан писао уговоре, најраније у другој половини XIV века, његова два млађа брата, Радослав и Борислав, тек спремали за свештенички позив.

Исправа иномика Стојана из Трепче (29. децембар 1410)

Стојан иномик написао је у Трепчи, на самом крају 1410. године, уговор којим су два златара, Михат и Брајко Богојевић, изравнали све своје међусобне рачуне и потраживања[79]. Доказ о намиреном рачуну у виду исправе послат је дубровачкој влади, а словенски канцелар Руско Христофоровић преписао ју је у целости 19. јануара 1411. године у канцеларијску књигу. У том виду акт иномика Стојана сачувао се до данашњег дана. Поред исправе попа Николе иномика ово је још један номички акт сачуван у препису.

ОПИС: Препис исправе (Слика 14) налази се у 38. књизи серије Diversa Cancellariae, на листу 167. Исписана је у 15 редова, од чега пр-

[77] *С. Мандић*, Ктитори и приложници цркве у Кучевишту, у: *idem*, Чрте и резе. Фрагменти старог именика, Београд 1981, 205 sq.

[78] *Стојановић*, Записи и натписи I, № 441; *Ј. Хаџи-Васиљевић*, op. cit, 408–410; *Ј. Трифуноски*, Скопска Црна Гора. Природна средина, прошлост, насеља, становништво и привреда, Скопље 1971, 79; *П. Миљковиќ-Пепек*, Црквата Св. Спас во село Кучевиште, у: Споменици I, 417.

[79] Препис исправе чува се у Дубровачком архиву, Div. Canc. 38, fol. 167. До сада је издата три пута: 1. *Јиречек*, Споменик XI, 56, № 47 (најпотпуније издање, укључујући и испит једног од сведока, који је записан уз препис уговора); 2. *Соловјев*, Од. спом, 194; 3. *Стојановић*, Повеље и писма I, 526–527. Наше издање: Прилог IV.

вих 11 ћирилицом, уредним канцеларијским брзописом, 12. ред запрема свечани писарев потпис изведен крупним уставним словима, а остала три (с потписима сведока) курзивном готицом, италијанским језиком. Затим следи белешка преписивача ћирилицом и испит једног од сведока уписан 19. августа 1411. године курзивном готицом на латинском језику, али другом руком. Остатак листа (мање од половине) остао је празан. Датум се састоји само од дана и месеца. Нема белешке о постојању печата на оригиналу. У формалном смислу, једини елеменат оригинала који је преузет у своме изворном облику јесте потпис.

ГРАФИЈА: Будући да је реч о препису, не може се дати оцена палеографских одлика писма. Изузетак у том погледу чини једино свечани писарев потпис, који је Руско, по свему судећи, прецртао са оригинала (Слика 3). Сачувани Рускови преписи сведоче да је он, по правилу, приликом преписивања копирао потписе (очигледно придајући им улогу важног средства аутентификације) из оних исправа у којима су стилизацијом или величином одударали од текста. Ти примери, природно, нису бројни будући да су у нотарске и канцеларијске књиге уписиване само оне исправе пословног карактера, доспеле из залеђа, којима је регулисан правни положај поданика Републике — поглавито разрешнице рачуна за закуп царина и уговори дубровачких грађана. Настали из свакодневних пословних односа, документи ове врсте нису оформљени у свечаном виду. Судећи по материјалу прикупљеном у збирци Љубомира Стојановића, поред исправе иномика Стојана, изузетак у овом погледу чине једино разрешнице које је дубровачким грађанима издавао деспот Стефан Лазаревић[80]. У његовој канцеларији пазило се, очевидно, да и овакви готово неформални записи добију званичну форму прецизно изведеним свечаним потписом. Колико се Руску као вештом имитатору може поклонити поверење, види се поређењем прецртаних потписа уз разрешнице (Слика 2) и оних на оригиналним деспотовим исправама. У већини повеља и разрешница деспота Стефана (Слика 1) потписи су изведени (иако различито формулисани) једним истим, утврђеним системом лигатура, орнамената, начина скраћивања и облика појединих слова[81]. Рускови цртежи потписа уз разрешнице[82], које су сигурно у оригиналу потписиване (цртањем) по истом шаблону као споменуте деспотове повеље, показују изузетну вештину у имитирању облика и орнамен-

[80] *Стојановић*, Повеље и писма I, № 214, 216, 218, 224, 236, 241, 242; cf. *А. Веселиновић*, Држава српских деспота, Београд 1997, 58 sq.

[81] *А. Веселиновић*, op. cit, 56–59 (попис деспотових повеља и разрешница). За фотографије v. e.g: Поглед у нашу прошлост. Документи приморских архива од X–XIX века, Београд 1957, T. XVIII; Actes de Lavra IV, Archives de l'Athos XI, ed. *P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssanthou et S. Ćirković*, Paris 1982, Pl. XII; *Ђ. Бубало*, Средњовековне повеље у архиву манастира Савине, ИЧ 49 (2002) 121.

[82] Уз мања одступања, сви потписи формулисани су на исти начин: милостию божиєю господинь (вьсеє срьбьске земле) срьбліємь (и подȣнавию) деспѡть стефань.

тације оригиналних потписа[83]. То важи за графију основних елемената свих потписа — **милость, божие, господинь, земля, деспωть, стефань, срьбьски/срьблемь**. Када је Руско с таквом лакоћом верно прецртавао сложене потписе деспотових повеља, нема разлога за сумњу да му то није пошло за руком и код далеко једноставнијег решења иномика Стојана. Има, према томе, довољно разлога за веровање да се потпис иномика Стојана, у оном облику у којем је сачуван, налазио и на оригиналној исправи.

То је доста једноставно изведен потпис (Слика 3), уставним словима, сасвим скромне орнаментације и с малим бројем лигатура. Више је истакнут величином него изгледом. Прве две речи (**ꙗ иномикь**) изведене су као једна лигатура с натписаним словима. Трећа и четврта реч садрже просте лигатуре **нь; пи**. У имену **Стωань, т** је натписано над **ω** као у лигатури **ωть**, али главни потез није скраћен. Последња реч исписана је једноставним уставним словима без орнаментације и лигатура. Квачице на попречном потезу слова **п** и лигатуре **ꙗ** и усправном потезу слова **т** представљају више него скромни украс. Средишња линија слова **н** је изломљена, а код слова **м** продужена до основе у виду усправне црте. Петљица **ь** у лигатури са **н** отворена је и продужена испод линије реда.

ЈЕЗИК: У случајевима када су текстови исправа допрли до нас као преписи, поставља се у веома оштром виду питање очуваности језичких својстава оригинала, односно врсте и обима интервенција од руке преписивача. Повољна околност у вези с актом Стојана иномика лежи у чињеници да наша знања о склоностима и пракси дубровачких словенских писара (укључујући и Руска) имају сигурну подлогу у релативном богатству докумената и истраживачким достигнућима. Дубровачки писари су, с намером, али и нехотице, прилагођавали текстове недубровачких повеља свом изговору и навикама у писању, при чему се, по свој прилици, није дирало у лексику, синтаксу и смисао. Другачије форме замењују се познатим, истичу се склоности у скраћивању и лигатурама, те у избору знакова или њихових комбинација за исти глас. Ове интервенције имале су, стога, највише утицаја на промене у фонетици и правопису, у мањој мери у морфологији[84]. Све ове појаве одликују и Русков преписивачки манир, али је приближно одвајање оригиналног текста од преписивачких интервенција отежано његовом недоследно-

[83] V. e.g. фотографију коју је објавио *В. Новак*, Палеографија и словенско-латинска симбиоза од VII–XV столећа, ИЧ 7 (1957) сл. 12.

[84] *M. Rešetar*, Die ragusanischen Urkunden des XIII–XV Jahrhunderts, AfSlPh 16 (1894) 321–369; 17 (1895) 1–47, нарочито 325 sq; cf. *Јиречек*, Споменик XI, 104. Анализом језичких одлика дубровачких повеља Милан Решетар је обухватио и преписе повеља пристиглих из залеђа имајући у виду чињеницу да су интервенције дубровачких писара одражавале делом језичку ситуацију њихове средине. Премда је користио Јиречекову збирку, пропустио је, зачудо, да уврсти и Русков препис исправе иномика Стојана. О Руску v. и *K. Jireček*, Die mittelalterlische Kanzlei der Ragusaner, AfSlPh 26 (1904) 204–206.

Слика 1: Потпис деспота Стефана Лазаревића на повељи Дубровчанима, 2. децембар 1405. (*Поглед у нашу прошлост. Документи приморских архива од X-XIX века*, Београд 1957, Т XVIII)

Слика 2: Рускова копија потписа деспота Стефана Лазаревића на писму Дубровчанима од 9. септембра 1423. уписаном у књигу Div. Not. 14, fol. 27' (АСАНУ, микрофилм № 3/III)

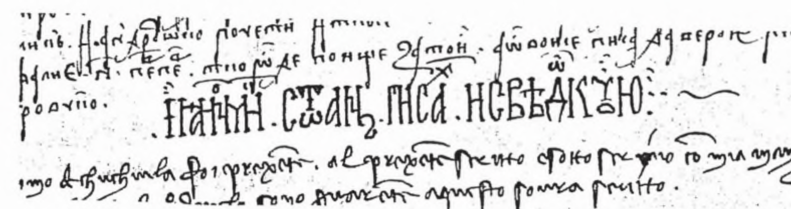

Слика 3: Рускова копија потписа иномика Стојана уз препис његове исправе у књизи Div. Canc. 38, fol. 167, 19. јануар 1411. (фото С. Ћирковић)

шћу у правопису и граматици. Премда је Русков удео у тексту који је до нас допро известан, језичка структура оригинала сачувана је у довољној мери. Приликом излагања својстава текста биће указано на она места која несумњиво представљају Русков допринос његовом коначном уобличавању.

Интерпункција, састављено и растављено писање речи, скраћенице и лигатуре спадају у заслугу преписивача. Ово последње одражавало се делом и на обележавање гласова. Гласовну групу *го* Руско по навици обележава лигатуром **гѡ** па се у овом случају **ѡ** (Русковом заслугом) налази на местима која етимолошки припадају слову **о** (**нѥгѡвь, гѡлѣмо**). У погледу дијалекта, исправа је доследно исписана екавским: замењивање **ѣ** са **є** и обратно. (**гѡлѣмо, мєнє** — dat. sg.). То је природно с обзиром на место у којем је настао оригинал. Тешко је одредити је ли било Рускових интервенција, нарочито у погледу писања **ѣ**, јер ни он у томе није доследан (у његовим исправама има свих дијалеката штокавског говора)[85]. У целини узев, исправа је написана јасним и једноставним народним језиком, уз придржавање језичких норми у обиму који је достојан поштовања. Заправо, тамо где нема изричитих наговештаја о променама преписивача, одступања од норме обично се своде на контаминације именичких промена по различитим основама (редовна појава и у редакцијској писмености почев од старословенског канона), морфолошке иновације и фонетско прилагођавање.

Од правописних одлика треба споменути једначење (недоследно) сугласника по звучности у предлогу **сь** — **з←с** пред звучним сугласником; **ш←с** пред назалом; али **сь Бравкѡмь**[86]; чување слоговног **ль** (то је и Рускова одлика — **дльгь, дльжьнь**); **ь** се углавном чува у финалном и медијалном положају; изостављање и вокализација у медијалном положају спадају у Рускову заслугу — **єдань, дѹбровчко**[87]. Писање слова **ѡ**, поред већ поменуте лигатуре **гѡ**, одражава Рускове склоности и бележењем уз надметнуто **м** (**Бравкѡ|м|ь**). Оно се пише, по правилу, и за обележавање почетног гласа *о* и за групу *-јо* (**Дѹѡ**). У писању презимена дубровачке властеле која имају двојаке облике (*Бавжелић–Баожелић; Гочетић–Гучетић*) истицање Рускових навика само је делимично. Док облик *Бавжелић* у целости одговара Руску, дотле *Гочетић* одступа од карактеристичног Русковог *Гучетић*[88].

Од морфолошких одлика приметна је превага -о- основе у избору наставака множине именице **сынь** (**сынови** — nom. pl; **сыновє** — acc. pl;

---

[85] *M. Rešetar*, op.cit, 356–359.

[86] Cf. ibidem, 26.

[87] Ibidem, 348.

[88] *Стојановић*, Повеље и писма I, 171, 282, 286, 453; II, 426, 436, 437. *M. Rešetar*, op. cit, 14, претпостављао је да је мешање *о* и *в* било само графичко а не и фонетско, настало услед сличности словних облика у брзописном типу ћирилице.

сынови — inst. pl; али и **сынове** — nom. pl.). Морфолошко превирање огледа се и у dat. sg. **кіефалие** — задњи вокал по норми је **и**, а широко є изгледа да овде замењује ѣ, написано по аналогији с тврдом -а- основом, уз прејотацију. Партикула *-и* уз показне заменице (**томѹи, ѡвои, тои**) зацело је Рускова[89]. У конјугацији је очекивано изостављање **-ть** у трећим лицима; сложени футур с глаголом **имѣти** (у одричном облику) поштује правила редакцијске писмености (**не има искати**) — Руско пише одречни облик глагола **имѣти** без одвајања речце **не** (**нѣмати, немати**)[90]. Од синтаксичких особености ваља поменути партитивни генитив (**що имахь разлога**).

ДИПЛОМАТИЧКА СТРУКТУРА: Након симболичне и вербалне инвокације следи датум састављен од месеца и дана. Нека врста промулгације, у којој се најављује садржај уговора и уговорне стране, претходи диспозитивном делу. Диспозиција почиње у субјективном виду истицањем Михата златара као ауктора, док је као дестинатар одређен Брајко Богојевић са синовима. Пошто је изјављено да су рачуни између обеју страна измирени, наредни одељак диспозиције настављен је у објективном тону — одређује се да уговорне стране од тренутка састављања уговора немају права на било каква даља потраживања. Следи потпис сведока (укупно шест имена) и материјална санкција, којом је прекршиоцу уговора запрећено казном од 50 перпера у корист представника власти. Текст уговора завршава објавом разлога и намене његовог записивања (**да верѹіе господьство дѹбровчко**)[91]. У новом реду исписан је крупним, делимично везаним, словима потпис писара, који уједно и сведочи. У следећа три реда налазе се својеручни италијански потписи тројице сведока, који су већ наведени у тексту исправе.

Околности у којима је настао овај уговор условиле су његову специфичну дипломатичку структуру. По свему судећи, оба уговарача били су Дубровчани, а читав споразум обављен у кругу дубровачких грађана (од 6 сведока, њих 5 су Дубровчани). Тако је од руке једног номика настао писани споразум, који представља мешавину дипломатичких карактеристика номичких исправа и уговора које су Дубровчани склапали ван матице.

Познато је да су дубровачки грађани, тамо где им нису стајале на располагању услуге професионалних нотара, сами записивали међусобне уговоре (улогу писара вршили су сами уговарачи, локални капелан или неки писмени члан колоније), који чак носе извесне типолошке карактеристике. Њихово најуочљивије обележје, без обзира на то јесу ли

[89] Ibidem, 33.

[90] Ibidem, 357.

[91] *Станојевић*, Студије XI. Короборација, Глас СКА 106 (1923) 7, претпостављао је да овај део представља „неку врсту короборације".

писани српски, латински или италијански, јесу потписи сведока испод текста[92]. Потписи сведока, мада не и њихово помињање, нестали су из уговора писаних у Дубровнику већ у XIII веку, када је ауторитет нотаревог знака добио потпуну превагу у одређивању јавне вере инструмента. Стога се овај обичај одржавао на страни јер дубровачка влада није признавала доказну снагу оним актима (макар потицали од руку њених грађана) које није написао и оверио овлашћени нотар. Аутентичност и веродостојност оваквих уговора утврђивана је непосредним или посредним испитивањем потписаних сведока од стране кнеза и судија. Од сведока се тражило да потврде, уз увид у садржај документа, јесу ли га заиста они потписали, тј. да ли су њихови потписи аутентични. Тек пошто би се добио потврдан одговор од стране потписаних сведока (не обавезно свих), и та чињеница записана, уговор је добијао доказну снагу[93].

По истом обрасцу, испод уговора иномика Стојана потписала су се три дубровачка племића. Као што је већ напоменуто, на крају текста се посебно наглашава да је уговор и написан ради увида дубровачкој влади. Процедура око утврђивања његове аутентичности такође је спроведена. Уговор је преписан 19. јануара 1411. године у канцеларијску књигу, а 19. августа исте године потврду о сведочењу дао је кнезу и судијама један од потписаних сведока, Андрушко Гучетић, који је у међувремену стигао у Дубровник. Истог дана, кнез и судије послали су писмо својим грађанима, Доминику Менчетићу, Николи Соркочевићу и Ђурку Масинићу, заједно с оригиналом исправе, захтевајући од њих да испитају у вези с исправом друга два сведока, Дуја Кукуљића и Никшу Бавжелића. Ови су у одговору послатом 24. септембра из Трепче потврдили своје сведочење и то је уписано 30. октобра. Тиме је процедура аутентификације била окончана[94].

[92] Сама по себи намеће се паралела с исправама византијских јавних бележника, код којих се на крају текста, по правилу, налази дуги низ потписа сведока. Излишно је трагање за доказима о могућем утицају будући да су потписи Дубровчана на њиховим уговорима имали практичну намену условљену обичајима аутентификације у дубровачкој канцеларији (v. infra). Иначе, познати су случајеви у којима је овај елеменат формулара доспевао у латинске акте грчким утицајем. Речит је пример латинских докумената насталих у Драчу у XIII веку, при чему је утицај неизбежан и непосредан (*Kos*, Draške listine, 6 sq).

[93] Доста је оваквих уговора и писама већ објављено; v. *C. Jireček*, Beiträge zur ragusanischen Literaturgeschichte, AfSlPh 21(1899) 533–539, № 17–23. Осим ћирилских аката, Јиречек је ексцерпирао примере ћирилских потписа Дубровчана на латински или италијански писаним уговорима с краја XV и из XVI века (ibidem, 499 sq); *Динић*, Четири средњевековна писма, 234, № II, 236, № IV; *J. Тадић*, Грађа о сликарској школи у Дубровнику XIII–XVI в. књига I, 1284–1499, САН, Грађа IV, Историски институт 3, Београд 1952, 94, № 218; *Динић*, Рударство I, 105 sq, прилог II; *idem*, Неколико ћириличких споменика, 99, № IV, 103, № VII; 104, № VIII; 110, № X. Леп број примера из XVI столећа објављен је у *J. Тадић*, Дубровачка архивска грађа о Београду, књига I, 1521–1571, Београд 1950, № 15, 29, 36, 40, 41, 42, 49, 51, 54, 186, 194, 257.

[94] Div. Canc. 38, fol. 167'; v. у прилогу; cf. *Јиречек*, Споменик XI, 56, № 47.

Од других елемената, иначе крајње једноставног формулара, за напомену на крају текста (**а ѡвои се писа да веꙋѥ господьство дꙋбровчко**) јасно је да је настала под искључивим утицајем Дубровчана[95]. Могућност дубровачког утицаја може се тражити и у почетним формулама. Почетак документа, с вербалном инвокацијом и датумом (са или без године) одликује уговоре Дубровчана на страни[96]. Оба ова елемента налазе се и у исправама српских номика, али никада заједно. Или само инвокација (пр. тапија, Степан, Гуњан, протопопа Степан) или датум (Никола, Калојан). Делови протокола, текста и есхатокола не користе се доследно, у истом броју и облику, ни код номика ни у исправама Дубровчана. Елементи формулара, њихова стилизација и делимично распоред могу се у овом виду наћи и у једној и у другој врсти докумената. Из овога се могу изузети већ поменути потписи сведока и напомена на крају, с дубровачке стране, а са српске санкција, која је у овом облику типично српска и која се у познатим уговорима Дубровчана никад не јавља, и формулација и изглед потписа писара.

Када је реч о елементима формулара, треба напоменути да крст на почетку није прецртан већ је Русков. Он црта крст увек на исти начин, нехајним потезима, са оштрим завијутком на доњем крају усправне линије. Велика је вероватноћа да се симболична инвокација налазила и у оригиналној исправи. Међутим, постоји могућност да ју је сам Руско додао будући да он увек ставља крст на почетак својих писанија, било да је реч о актима које је сам саставио, преписима или белешкама о преписивању.

ДАТУМ: Пуни подаци о времену и месту писања исправе морају се добити посредним путем будући да Стојан бележи само дан и месец — 29. децембар. Податак да је његова исправа заведена у дубровачке канцеларијске књиге 11. јануара 1411. даје нам годину — 1410. Што се тиче места писања, о њему сведоче како процедура која је предузета да би се утврдила аутентичност исправе тако и лица која се у исправи помињу. Наиме, двојица потписаних сведока срочили су своју потврду сведочења у Трепчи 24. септембра 1411. године. Иначе за поједине Дубровчане наведене у овој исправи (на првом месту дестинатар Брајко

[95] Њој у извесном смислу одговара формула из појединих уговора Дубровчана да се исправа има преписати у дубровачкој канцеларији — Et questo nostro acordio voliamo che sia scritto nella cancellaria de Ragusi (*J. Тадић,* Грађа о сликарској школи у Дубровнику XIII–XVI в. књига I, 1284–1499, САН, Грађа IV, Историски институт 3, Београд 1952, 95).

[96] Формулар са инвокацијом и датумом на почетку карактеристичан је за млетачку канцеларију. О распрострањености и варијантама у области источног Јадрана v. *Šufflay,* Privaturkunde, 45–53; *Стaнојевић*, Студије XX. Састављање повеља, Глас СКА 157 (1933) 162, 169, 179. Иначе, *Стaнојевић*, op. cit., 162, сматрајући да су и обе уговорне стране и писар били Дубровчани, сврстао је уговор иномика Стојана у одељак о дубровачкој дипломатици, где је његова дипломатичка структура дата као пример за приватне уговоре.

Богојевић) познато је из других извора да су били истакнути и дугогодишњи чланови дубровачке колоније у Трепчи (видети даље).

КОМЕНТАР: Исправа иномика Стојана писано је сведочанство о поравнању међусобних рачуна и потраживања између два златара. Оваква врста споразума тражи извесна објашњења у вези са мотивима настанка и њеним карактером. Чињеница да двојица занатлија изјављују како један другом ништа не дугују[97] сведочи да је у питању раскидање или унапред утврђени крај ортаклука. Овај вид удруживања знања и средстава био је веома раширен у средњем веку, у трговини, рударству и занатству[98]. Нарочито су бројни извори који говоре о друштвима становника приморских комуна. Дубровачка архивска грађа сведочи о томе да су се златари често удруживали, узимањем помоћника за одређене послове или уз равноправно учешће ради обраде метала и трговине. Удруживали су се Дубровчани међу собом, али и са придошлицама које су послом стизале у град, или с домаћим златарима када су радили по трговима и рудницима у залеђу. Као и у случају трговачких друштава, златари су се након завршетка заједничког рада разилазили уз поравнање међусобних рачуна и потраживања[99]. По свему судећи, исправа иномика Стојана управо сведочи о поступку ликвидације једног таквог друштва.

Место у којем је друштво пословало иде у прилог оваквој тврдњи. Трепча је у ово доба најзначајнији рудник у Области Бранковића, с ковницом новца, прометно трговачко место, стециште бројне дубровачке колоније[100]. По бројности међу Дубровчанима занатлијама у Трепчи, златари су били на првом месту[101]. Из уговора се не види шта је био предмет удруживања Брајка Богојевића и Михата. Брајко се у Трепчи

[97] При томе Брајко Богојевић јамчи за себе и за своје синове.

[98] Опште напомене и литературу о најзаступљенијем облику удруживања — ради трговине, v. у чланку *М. Спремића*, Трговачка друштва, ЛССВ. Без обзира на сврху удруживања, основна начела била су истоветна. О друштвима везаним за експлоатацију руде v. *Ћирковић*, Работници, 130–134.

[99] *C. Fisković*, Dubrovački zlatari od XIII do XVII stoljeća, Starohrvatska prosvjeta 1 (1949) 166–170; *D. Kovačević-Kojić*, Dubrovčani zanatlije u srednjovjekovnoj Srebrenici, Godišnjak Društva istoričara BiH 15 (1966) 41 sq.

[100] *К. Јиречек*, Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку, у: Зборник Константина Јиречека I, Посебна издања САНУ CCCXXVI, Одељење друштвених наука 33, Београд 1959, 267; *Динић*, Трепча, 3–10; *Милутиновић*, Дубровчани, 211–244; *Спремић*, Деспот, 80, 82; *С. Ћирковић — Д. Ковачевић-Којић — Р. Ћук*, Старо српско рударство, Београд — Нови Сад 2002, 35–37, 98 sq.

[101] *Д. Ковачевић-Којић*, Друштвена структура рударских градова, у: Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век), Смедерево–Београд 1992, 42, n. 48; *Милутиновић*, Дубровчани, 236. У којем год рударском и трговачком месту у залеђу да срећемо Дубровчане занатлије, златари су увек најбројнији (C. Fisković, op. cit, 169–171; *Ковачевић-Којић*, Градска насеља, 202 sq; *eadem*, Друштвена структура, 40–43).

бавио и трговином (имао је дућан)[102] те је вероватно друштво радило и на обради метала и на његовој продаји[103].

Уговор иномика Стојана један је од ретких примера да су се Дубровчани настањени у Србији обраћали српском писару за писано утврђивање међусобних правних послова. Уговарачи и готово сви сведоци били су Дубровчани. О Михату, осим чињенице да је био златар, не зна се ништа[104]. Брајко Богојевић, имућни дубровачки златар и трговац,[105] и његови синови Антоје, Јакша, Марко, Михоч и Мароје били су угледни и веома активни чланови дубровачке колоније у Трепчи[106]. У изворима се често јављају с придевком Тинтина или Тинтинић. Брајко је редовно биран у судске комисије, које су решавале спорове Дубровчана, и као конзул и као судија. Од његових синова највише су се истакли Антоје и Јакша. Њих двојица држали су царину у Трепчи 1421, а Антоје се такође бавио златарством и своје послове пренео у Приштину[107].

[102] *Стојановић,* Повеље и писма II, 420.

[103] Делокруг рада златара био је много шири него што може сугерисати сам назив. Њихово је занимање у основи везано за обраду метала — од пречишћавања сребра у топионицама и рада у ковницама новца, преко израде предмета свакодневне употребе до црквених утвари и скупоценог накита. Пословична имућност допуштала им је да улажу средства у шире делатности, мање или више везане за рударство — трговина сребром и металним предметима, вађење руде, трговачка друштва, кредитирање. О златарима и златарству у Приморју и земљама у залеђу v. *C. Fisković*, op. cit., 143–249; *Б. Радојковић*, Старо српско златарство, Београд 1962, 12–57; *D. Kovačević-Kojić*, Dubrovčani zanatlije, 41 sq; *Б. Радојковић*, Српско златарство XVI и XVII века, Нови Сад 1966,11–49, 62 sq; *А. Соловјев*, Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године, САНУ, Извори српског права VI, Београд 1980, 312 sq; *Спремић*, Деспот, 573–576.

[104] *Милутиновић*, Дубровчани, 236, наводи га у попису дубровачких златара у Трепчи на основу помена у одлукама дубровачких већа (Reformationes 33, fol. 176’ — 1411). Нисам био у могућности да проверим. За разлику од овог усамљеног податка, у обимној литератури о дубровачком златарству нисам нашао златара Михата (*V. Vuletić Vukasović*, Imena i prezimena zlatara u Dubrovniku XV. v, u: Zbornik iz dubrovačke prošlosti Milanu Rešetaru, Dubrovnik 1931, 67–72; *C. Fisković*, op. cit., 241–246, у прилогу своје обимне студије, засноване на готово свој расположивој грађи Дубровачког архива, даје попис златара од XIII до XVII века; *I. Lentić*, Zlatarstvo, u: Zlatno doba Dubrovnika XV i XVI stoljeće, Zagreb 1987, 229–233; *Д. Ковачевић-Којић*, Друштвена структура рударских градова, у: Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век), Смедерево–Београд 1992, 42, n. 48, даје попис дубровачких златара у Трепчи у XV веку, на основу података у Acta Consilii Minoris, Дубровачког архива; cf. *Веселиновић,* Мало веће, passim).

[105] О његовом богатству довољно говори чињеница да је 1412. године унајмио једног фирентинског клесара да му исклеше готичке прозоре за кућу (*C. Fisković*, op. cit., 177).

[106] *Милутиновић*, Дубровчани, 228 sq, 232, 236.

[107] *Стојановић,* Повеље и писма II, 420. Највише података о њиховој делатности у Трепчи налази се у одлукама Малог већа. За период 1416–1460. издате су у збирци Андрије Веселиновића. Отежавајућа околност у трагању за именима јесте недоследност у писању њихових облика. Треба обратити пажњу на то да је повремено записиван са именима Brancho, Boicho, Bencho, Bielco, Bratcho, те као Buganovich, Boroevich, Bogdanovich. Његови синови убележени су као Tintina (Tintinich), Braiachovich, Braichovich, de Braicho, Branchovich, а Антоје понекад просто Antoie aurifex; v. *Динић*, Трепча, 7.

Од шест сведока њих петорица били су Дубровчани. Думко Бобаљевић (Dominichus, Dimcho de Babalio, 1388–1421), представник дубровачке властеоске породице Бобаљевић, био је млађи син Blasius-a de Babalio (1322–1384). Није био везан искључиво за Трепчу — 1401. године срећемо га у Новом Брду, а касније углавном у Сребреници[108]. Никша Бавжелић (Nichola J. de Prodanello) припадао је дубровачкој племићкој породици Prodanello/Bausella. У породици су оба презимена коришћена напоредо, мада је облик Bausella, у своме пословењеном облику Бав(о)желић, чешћи у српским актима. Тако је и Никша у списку сведока наведен с презименом Бавжелић али се потписао италијански као Nichola J. de Prodanello. Био је син најистакнутијег члана породице, имућног и утицајног Jacobus-a Petri de Prodanello. Његов боравак у Трепчи није оставио пуно трага у изворима[109]. Андрушко Гучетић (Andreas de Goze) припадао је властеоском роду Гучетића и то оном његовом огранку познатом по придевку de Pustierna. Андрушко је био син Nichole Marini de Goze, родоначелника породичне гране de Pustierna. Као ни читаво потомство Николе Гучетића тако ни Андрушко није стекао неки нарочити углед. Тим пре што је, судећи по тестаменту сачињеном 1417, умро веома млад не оставивши потомства. Осим у Трепчи, боравио је у Сребреници, где је често биран у судске комисије[110]. Дујмо Кукуљић (Doimo, Duye de Chuchiula) потицао је из сплитске властеоске породице Кукуљић. Имао је кућу у Дубровнику и са својим синовима Симоном и Петром трговао у Трепчи и Приштини. У време када је сведочио налазио се на положају кнеза Трепче, а 1411. срећемо га на месту закупца царине у Вучитрну. У одлукама Малог већа задњи пут се помиње 1421. године. Дујмо, а поготову његов син Симон (често биран у судске комисије као конзул и судија) заузимали су истакнуто место у животу дубровачке колоније у Трепчи. Изгледа да су у ово доба већ били стекли право дубровачког грађанства[111], иако се Дујмо обично наводи са атрибутом de Spalato — појављују се као парничари пред дубровачким судским комисијама, суде и сами, поготову Симон, Дујмо је у исправи номика Стојана означен као **Дѹбровчанинь кнезь Дѹѡ** и сам је ставио свој потпис, дубровачка влада обраћа се њему и Обраду Милошевићу захтевајући да смање царинску стопу у Вучитрну и Добријеву. Можда су као дугогодишњи habitatores

[108] *Стојановић,* Повеље и писма II, 418; *И. Манкен*, Дубровачки патрицијат у XIV веку I–II, Пос. изд. САНУ CCCXL, Одељење друштвених наука 36, Београд 1960, 118 и Т. 2; *Јиречек*, Романи, 242; *Веселиновић,* Мало веће, s.v. Babalio de Dominichus et Damianus.

[109] *Јиречек*, Споменик XI, 56, № 47 и 48; *Стојановић,* Повеље и писма I, 630; II, 44, 107, 114; *И. Манкен*, op. cit., 373–377, Т. 66; *Јиречек*, Романи, 244.

[110] *Стојановић,* Повеље и писма I, 418; *И. Манкен*, op. cit., 237, 254, Т. 44; *Милутиновић*, Дубровчани, 234; *Веселиновић,* Мало веће, 2–15.

[111] Истини за вољу, према подацима о додели дубровачког грађанства које доноси *И. Манкен*, op. cit., 91–96, Дујмо у XIV веку још није био стекао то право.

стекли практично сва права и обавезе која подразумева додељивање грађанства[112]. За Петра Велојевића нема непосредних потврда да је био Дубровчанин, али се, судећи по презимену, може претпоставити да је припадао дубровачкој пучанској трговачкој породици Велојевића[113]. О пореклу првог међу наведеним сведоцима (Радина Црнојевића) не може се ништа одређено рећи. Већа је вероватноћа да је у питању Србин будући да се у дубровачким документима не појављује ни он нити породица истог презимена.

Исправа номика Степана из Новог Брда (4. септембар 1434)

Номик Степан написао је 4. септембра 1434. године уговор којим монах Саватије усињује попа Богдана и преписује му за свога живота половину имања — баштинске цркве и куће — а другу половину, укључујући и приходе, после смрти, с тим да га посинак достојно опоје и сахрани[114]. Исправа номика Степана доспела је, не зна се ни када ни како, у манастир Светог Павла и у његовом архиву чува се и данас. Вероватно је поп Богдан, или неко од његових потомака, продао, поклонио или завештао своје имање манастиру па је тим путем и ова исправа доспела у руке новог власника. То се зацело десило недуго после издавања исправе, пре коначног пада Новог Брда у турске руке 1455. године.

До наших дана исправа је стигла озбиљно оштећена влагом, а ову несрећну околност донекле умањује чињеница да је модерне испитиваче светогорских старина дочекала у аутентичном руху. Вест о њеном постојању први је пронео млади бугарски истраживач Константин П.

[112] *Јиречек*, Романи, 265 sq; *Веселиновић*, Мало веће, регистар, s.v. Chuchiula. Дујмови синови се наводе и као Duyetich, de Doimo, de Duye. *Idem*, Царински систем у Србији у доба Деспотовине, ИГ 1–2 (1984) 36.

[113] Ратка Велојевића слала је општина 1382. као синдика у Тарс по жито. У исто доба (1385) помиње се и неки Степко, за чије малолетне наследнике је Мало веће одредило старатеље. Дубровачки суд овластио је 6. августа 1436. тројицу својих грађана да заоставштину у Београду умрлог трговца Милоша Велојевића уновче и пошаљу у Дубровник (*Тадић*, Писма и упутства, 419; *М. Динић*, Одлуке већа Дубровачке републике I, Зборник ИЈК, III одељење, књига XV, Београд 1951, 163, 214, 215, 230; II, Зборник ИЈК, III одељење, књига XXI, Београд 1964, 160, 359; *idem*, Грађа за историју Београда у средњем веку II, Београд 1958, 38; *Јиречек*, Романи, 351).

[114] Исправа се чува у архиву светогорског манастира Светог Павла под бројем 46 (10). Доживела је 4 издања: 1. *Стојановић*, Споменик III, 51 (по фотографији Севастјанова); 2. *Новаковић*, Зак. спом, 88 (по Стојановићу, скраћено); 3. *Соловјев*, Од. спом, 202 (по Стојановићу); 4. *Данчев*, Један непознат документ, 50–51 (исто). Коректуре читања на основу нових снимака и старог снимка Севастјанова (уз регест, опис и фотографију) даје *Синдик*, Српске повеље, 197–198, № 10. Фотографија исправе осим у збирци Д. Синдика доступна је у фототеци Хиландарског одбора САНУ, № 1782 (фото Г. Суботић) и 7144 (фото Д. Синдик). Наше издање: Прилог V.

Дмитријев-Петкович. Иако је посетио Атос у јесен 1852, извештај о његовом путовању штампан је тек 1865[115]. У међувремену, на Светој Гори је боравила и Севастјановљева експедиција, чијом заслугом је исправа номика Степана пренета на фотографски папир и учињена доступном издавачима. Данас је фотографија Севастјанова једино сведочанство о првобитном изгледу овог документа, а то је само делић непроцењиве користи коју за научни свет представља његова заоставштина[116]. У времену које је следило документ је немаром изложен влази. Век након спасоносног Севастјановљевог труда пред објективом камере нашла се исправа изједена од влаге готово читавом десном половином[117].

ОПИС[118]: Исправа (Слика 15) написана је на пергаменту величине 184×300 mm црним мастилом, полууставним писмом у 30 редова укључујући и потпис и накнадно додату материјалну санкцију. На основу описа и фотографија не може се одредити да ли су крстови на почетку и крају текста и иницијали изведени црвеним мастилом. Испод текста је својевремено био утиснут велики воштани печат, али се, по тврдњи Душана Синдика, на основу фотографије Севастјанова „не распознају ни фигура ни текст“[119]. Постојање великог воштаног печата бележи и Петкович[120]. Данас су читава десна половина и доњи крај документа толико страдали од влаге да је један део пергамента потпуно изједен, а тамо где је нагризен, мастило је готово сасвим избледело. Доњи крај документа с печатом и потписом пропао је у целости. Лева страна углавном је неоштећена тако да се може читати приближно половина сваког од 28

[115] *Дмитриев-Петкович*, Обзор, 39, № 14.

[116] *Викторов*, Собрание Севастьянова, 97, № 5 (9). У прегледу збирке Севастјанова од *Флоринског*, Афонские акты, 21, нема података о нашој исправи будући да аутор, по сопственом признању, због недостатка времена није у целости истражио збирку фотографија словенских аката, тада у Румјанцовском музеју у Москви, па „о славянских актах пока мне приходится сказат не все, что следовало бы“. Фотографија се данас чува у Рукописном одељењу Руске државне библиотеке (бивше Лењинове библиотеке) у Москви. У нашој науци је уобичајено да се сигнатуре фотографија Севастјанова дају на основу каталога Викторова (v. supra), али очигледно је да су оне добиле нове, савремене сигнатуре. То се види из каталога фотографија грчких докумената у збирци Севастјанова који су приредили *E. Granstrem — I. Medvedev*, Photographies de documents athonites (Collection P. I. Sevastjanov), REB 33 (1975) 277–293. Штета је што овим пописом нису обухваћени и ћирилски документи.

[117] У таквом стању исправа је затечена када је 1962. године Гојко Суботић обавио снимање. Када се ради истог посла након њега у Светом Павлу обрео Душан Синдик, није примећено даље пропадање (cf. *Синдик*, Српске повеље, 184 sq).

[118] Опис повеље подразумева осврт на њене одлике док је још била сачувана у целости и садашње стање. До тренутка предаје рукописа у штампу није ми пошло за руком да дођем до копије фотографије Севастјанова, па се подаци о њеном оригиналном изгледу заснивају на чињеницама саопштеним у литератури (код Петковича, Викторова и Синдика).

[119] *Синдик*, Српске повеље, 197.

[120] *Дмитриев-Петкович*, loc. cit.

постојећих редова. Изузетак у том погледу представља 18. ред чији је почетак прогутала овећа лакуна. Документ је ради заштите прилепљен на комад обичне хартије. Након ове интервенције, очигледно новијег датума, на самом врху документа додат је запис на грчком, одвојен од текста правом линијом ...τοῦ Σαββατίου Μοναχοῦ... ...'Εκκλησίαν εἰς τὴν Σερβίαν[121]. Увид у постојање могућих дорсалних белешки онемогућен је лепљењем на хартију.

ГРАФИЈА: Судећи по ширини пергамента, са обе стране текста налазиле су се простране маргине. Текст је исписан не претерано калиграфским, али уједначеним полууставним писмом. Писмо је scriptura continua, с тим што су граматичке и логичке целине раздвојене. Одлике графије номика Степана не носе ништа упечатљиво. То су углавном уобичајени уставни словни облици XV века уз сразмеран удео брзописних варијанти. Од појава које се опиру просечним карактеристикама треба издвојити архаично изведено ѡ са краћим средњим краком, али с друге стране, једнопотезно цик-цак слово м које представља новину у XV веку или ѕ изведено у смеру латиничног s. Обе продужене ножице слова д искошене су удесно. Лигатура ю изведена је на начин који није доминирао у писарској пракси овога времена — спојница је повучена од врха і до врха о. Брзописни облици представљени су следећим словима: високо ѣ са извијеном пречкицом, троного т, тропотезно ж, чије се бочне линије секу на средини реда. Поред уставног в, на једном месту је залутало и квадратно брзописно (**Владисавь**). Насупрот томе, поред редовног ꙋ, једном је уписан диграм оу чији је други део покривен дијакритичким знаком. Предлог вь, на почетку инвокације и датума, изведен је великим облим иницијалним в и полугласом који у првом случају представља високо дебело *јер*, чији горњи водоравни потез наткриљује в, а у другом, танко *јер* уписано у горњу петљицу слова в.

Дужином реда, мастилом, подлогом, словним облицима и правописним одликама од осталог текста издвајају се 14. и половина 15. реда. Почетак ова два реда повучен је за ширину 2–3 слова улево у односу на замишљену линију која с леве стране оивичава текст. Потези пера су тањи а мастило избледело. Тамнија и храпавија пергаментна позадина на овом месту може сведочити о стругању старог текста, или о његовом пропадању услед пресавијања и спољашњих утицаја. Између краја овог одељка и наставка првобитног текста постоји празнина попуњена са четири унакрст постављене тачке. Манир писања и словни облици одударају од осталог текста. То је лако уочљиво поређењем појединих словних облика.

[121] Др Мирјана Живојиновић љубазно се одазвала молби да прочита грчки запис. На томе јој још једном захваљујем.

	ТЕКСТ	ПРЕРАДА
А	уставно	неустаљено, има изразитих брзописних облика са стаблом продуженим у горњи и доњи међупростор
В	уставно; горња петљица мања, доња већа	архаични облик који је у развитку брзописа представљао прелаз ка квадратном в — десна изломљена линија не додирује средишњим делом стабло
Д	ножице продужене, искошене удесно	уставно, архаично, с кратким ножицама
Ж	брзописно, линије се секу на средини реда	брзописно, укрштене линије образују петљицу с леве стране стабла
К	десни потез твори оштар угао	једном брзописно; два пута десни потез у облику тупог угла с краћом горњом линијом и истакнутом кукицом на њеном завршетку
Р	угласти врх	благо заобљен врх
Ц	десна линија се сужава при дну	десна линија подједнаке дебљине читавом дужином

По свој прилици, овај део исправе носи трагове преиначавања првобитног текста. Словни облици упућују на време блиско настанку самог документа. На очигледну прераду указују и разлике у правопису и смислу текста, на које ће бити указано у даљем излагању.

ЈЕЗИК: У језичком погледу исправа номика Степана, у којој се кроз претежан народни говор назиру књижевни облици и норме у устаљеним формулама, одаје вешту писарску руку. Другим речима, књижевни језик не јавља се стихијски у неком ортографском или морфолошком превирању, већ у оним шаблонским изразима које је један искусни писар понављао из документа у документ. Ова појава не открива само извесну правилност у грађењу структуре документа већ оставља места живом говору да остане забележен у оним деловима исправе који се мењају од предмета до предмета. Без обзира на језичку подлогу, норме се углавном поштују.

Наречје којим је документ писан је доследно екавско. Слово ѣ готово свуда је замењено са є (дєтє, свєдоци, лєто, бєшє итд), а у прилог овоме говори и обележавање групе *ље* са лѣ. Ова занимљива појава, како је већ у науци примећено, последица је управо изједначавања гласовне вредности ѣ и є, при чему се словним групама лє, лѣ и лѥ могу обележити подједнако и *ле* и *ље*.

Правопис још увек нема све одлике ресавске школе. Високо дебело *јер* само једном у предлогу въ; широко є иза вокала и иницијално; десетерично ї с две надредне тачке испред вокала (осим ѡ). Надредни знаци су још ретки: ¨ изнад почетног ѡ, спиритус ленис над везником *и*, пајерак само у групи нн. Од знакова интерпункције користе се само тачка и зарез. Међу важније ортографске одлике треба убројати: доследна замена ы са и; обележавање гласа *ћ* са ч, ортографско решење које није страно средњовековној писмености[122]; слоговно ҁь чува се доследно; удвојено н са пајерком пише се по етимологији у придевима са наставком -нњн, али и тамо где се по аналогији, мада неоправдано, обично среће — у трпном придеву; ь се углавном доследно чува; вь је замењено са ȣ, осим у устаљеним фразама.

Надредна слова су веома честа: сугласник над два једнака самогласника, укључујући и финални положај између два полугласа; надметнути сугласници у финалном положају — најчешће је χ у личним наставцима 1. лица sg. аориста, затим ч у презименима, м, п у речи попь; надметнуто д увек изнад групе гд и групе са префиксом под-. У тексту нема лигатура, скраћенице су уобичајене.

Морфологија показује недостижну превагу нових народних облика: loc. sg. m. *o/jo* основе; gen. sg. f. *a/ja* основе; именица цҁьква. Али сачувао се стари inst. pl. m. — свєдоци при чему је и←ы. У изразу оу сыновнѣ имє сачувао се стари loc. у придеву, мада је именица правилно стављена у acc. У овом примеру није изненађујућа употреба loc, будући да је била веома раширена недоследност у правилној употреби acc. и loc. и њихово међусобно замењивање, већ његов архаични наставак. Заменички облици су искључиво народни: ıа, тко; енклитике ми, мє мȣ, ю; партикула -и уз показне облике (такои, ѡвои). Глаголска промена показује такође понародњене облике: изостављање суфикса -ть у трећим лицима; млађи сигматски аорист; сложени футур са енклитичким облицима глагола *хтети*.

Већ је наглашено да су оазе књижевног језика очуване само у устаљеним дипломатичким фразама — инвокацији, промулгацији, датуму и у изразима којима се наглашава пуно баштинско право својине дестинатара. На њих се у извесној мери не могу односити напред изнета запажања о језичким својствима текста. На пример: вь није замењено са ȣ; 3. лице sg. презента глагола *бити* обележено је са ѥс док је у осталом тексту просто са широким є; од текста видно одудара пасивни партицип презента у изразу никимь нєwтьємлѣмо. Међутим и ван ових оквира има по која одлика књижевног језика: група вьс- није замењена са св- (вьсакомȣ у промулгацији, али исто тако вс̑є у диспозицији); везник тьчїю.

Од остатка текста одудара у сваком погледу, па и језичком, већ помињана интерполација. Група *ље* обележена је са лє; слоговно ль замењено је са оу; начини скраћивања се разликују — цҁькв̑а уместо цҁкв̑а; є̑сь уместо є или ѥс; надметнуто д у везнику да уместо писања у реду.

ДИПЛОМАТИЧКА СТРУКТУРА: Формулар је релативно једноставан уз веома опширну диспозицију, чије се одредбе делом понављају у духовној санкцији[123]. Симболичној и вербалној инвокацији следи промулгација, а одмах затим диспозитивни део у субјективном виду. Изгледа да писар није био довољно прецизан у формулисању услова уговора па је неке одредбе понављао, а неке накнадно додавао ради веће јасноће. У првом делу диспозиције монах Саватије изјављује да посињује попа Богдана и да му даје половину своје куће и цркве у подграђу. Затим се понавља одредба о поклону уз истицање пуног баштинског права својине и позивање на Закон града Новог Брда ради ваљаности правног чина. Следи одређивање права службености и обавезе дестинатара — поп Богдан стиче право на располагање приходима од цркве, али и обавезу да свог поочима сахрани и опоје. Затим долази одељак који је писала друга рука и који по смислу, судећи барем по читању издавача, делом одудара од одредби које му претходе и следе. У преради се говори о некадашњем дугу цркве и, у трећем лицу, о праву (дестинатара?) да купи цркву као сваку купљеницу. Наредни одељак резервисан је за духовну санкцију према ономе ко прекрши одредбе уговора, које се делом понављају а делом допуњавају клаузулом по којој после смрти ауктора и друга половина његовог имања има припасти дестинатару. Иако се из тачке о правима на приходе и обавезама према ауктору могло наслутити стицање читаве својине након његове смрти, та одредба јасно је дефинисана тек у санкцији, ваљда стога што је писар у диспозитивном делу пропустио да је нагласи. Следи попис 15 сведока, од чега 8 попова, 4 обична грађанина (међу њима и братанац дестинатара) и представници власти у Новом Брду — војвода, кнез и протопоп[124]. Датум је одређен годином од стварања света, месецом и даном, а кратак потпис писара

[122] Cf. *П. Ивић — В. Јерковић*, Правопис српскохрватских ћирилских повеља и писама XII и XIII века, Нови Сад 1981, 63.

[123] Поређење исправе номика Степана и уговора новобрдског попа Недељка из 1539. године извршио је *Соловјев*, Новобрдски записи, 318 sq. Кратке напомене даје и Станојевић у *Студијама* о промулгацији, санкцији и сведоцима (Глас СКА 94 (1914) 258; 100 (1922) 30; 110 (1924) 21).

[124] У литератури број сведока по обичају варира и ни у једном случају се не слаже с нашим бројањем. *Станојевић*, Студије XV. Сведоци, Глас СКА 110 (1924) 21, избројао је њих 16, *Соловјев*, Новобрдски записи, 319, 14 лица, а *Даниловић*, Закон Новог Брда, 40, 13 лица.

срочен у трећем лицу. Нажалост, без увида у фотографију Севастјанова немогуће је коментарисати његов изглед, имајући у виду обичај да се номички потписи изгледом и величином издвајају од осталог текста. Сигурно је једино то да је потпис изведен у засебном реду. Писар је, по свему судећи, пропустио да забележи материјалну санкцију, а на њу сигурно обавезује Закон града Новог Брда, па је она дописана испод потписа. Одредба санкције, непотпуно реконструисана, одређује казну од 500 перпера прекршиоцу, али није јасно у корист ког градског органа. Читава исправа озваничена је на крају великим воштаним печатом, који је, за невољу, пропао а чија легенда и симболи нису протумачени ни увидом у снимак Севастјанова. Вероватно је у питању печат града Новог Брда[125].

КОМЕНТАР: Од када је крајем прошлог века публиковано трудом Љ. Стојановића, завештање монаха Саватија носило је, како је духовито приметио Никола Радојчић, „више проблема него што је у њему реди“[126]. Свакако да највећа заслуга за боравак на страницама историјске литературе припада помену Закона града Новог Брда, једином сведочанству о његовом постојању до открића РЗ педесетих година прошлог века. То је, разуме се, највише коришћен податак, али никако не и најважнији. Досадашња историографија само је делом одговорила на множину питања које овај документ поставља[127].

У дипломатичко-правном погледу исправа номика Степана обједињује у себи три правна чина — акт адопције, поклон и тестаментарно завештање. Монах Саватије је немајући порода, на заласку живота, усинио попа Богдана и даровао му половину свога имања, истовремено одредивши као последњу вољу да га усиновљеник након смрти достојно упокоји и постане власник и друге половине имања са свим правима која му припадају. Чињеница да је ауктор без породице и у одмаклом животном добу условила је специфичност одредаба. Заправо, чином усиновљења поп Богдан постаје не само власник половине имовине већ и пуноправни и једини наследник, а поочим му, будући близу смрти и ослањајући се притом на успостављени однос, истим уговором оставља у наследство своју имовину.

Адоптивни акти, познати из византијске правне историје, подразумевају да основна последица чина усиновљења буде увођење у право наслеђивања. Да ли је оно опште или релативно зависи од тога има ли поред усиновљеника и истинских потомака. Другим речима, усиновљеник постаје пуноправни наследник, али у документу није садржана

[125] На уговор о продаји куће Веселка Бабчића у Сребреници Марину Гучетићу, 1. марта 1423, стављен је печат града Сребренице — e sopra questo la bola del luogo avemo posto (*Динић*, Рударство I, 105 sq).

[126] *Радојчић*, Закон, 6.

[127] V. n. 40 поглавља *Личности*.

истовремено и последња воља ауктора. Нема помена ни о поклону, осим обавезе поочима да своме штићенику уколико је женско обезбеди мираз, а уколико је мушко предбрачни поклон[128]. Овај став јасно указује да регулисање адопције има у виду децу или младе људе, те да је случај монаха Саватија изузетак који се морао одразити на особеност правног чина.

Пошто је уговор склопљен уз поштовање Закона града Новог Брда, требало би видети у којој мери он заиста представља практичну примену законских норми. Праву вредност нормативних аката могуће је сагледати тек кроз примере о њиховом примењивању (или непримењивању) и у том погледу исправа номика Степана сведочанство је од непроцењивог значаја. А она нам показује да је слово закона, на које се позива, поштовано у формално-правном смислу у целости. Наиме, 21. члан Закона Новог Брда одређује да се баштина може отуђити само уз услов да о томе буде састављена номичка исправа и да сведоче протопоп и добри људи који су у месту[129]. Заиста, у питању је отуђивање баштине, делом поклоном, делом завештањем; номик је саставио и написао исправу оснажену печатом; као сведоци наведени су протопоп и угледни и достојни поверења људи[130] из подграђа (где се налазио предмет отуђивања) и града — 8 попова, војвода, кнез и 4 грађанина[131].

Док је у случају формалног оквира правне радње очигледна повезаност са законом, далеко је теже његовом помоћу реконструисати од-

[128] Cf. *Ferrari*, Documenti, 72–76, 105 sq. Није ми била приступачна расправа *C. Pitsakis*, L'adoption dans le droit byzantin, Médiévales 35 (1998) 19–32.

[129] *Радојчић*, Закон, 56; *Марковић*, Закон, 23, 53, 54.

[130] Cf. ЛССВ, s.v. *Добри људи* (*Ђ. Бубало*); *Протопопа* (*Р. Поповић*).

[131] Занимљива је паралела са већ помињаним уговором о продаји куће у Сребреници (n. 125) којем су сведоци били војвода, кнез, 4 пургара и altri gintilomini segondo la usanza de Srebrunica (*Динић*, Рударство I, 106). Не треба заборавити да је ово време српске власти у Сребреници. *Даниловић*, Закон Новог Брда, 40, показала је извесну резерву у погледу вредности и прецизности одредаба 21. члана закона, а поготову када је реч о његовој практичној примени у уговору номика Степана. Према ауторки, проблеми искрсавају јер исправа није писана по византијском формулару и релативно је једноставно формулисана (при томе као узор има пред очима призренску тапију). Питања формулара и концепције исправе нису ни обухваћени законском одредбом те је непотребно позивати се на такве „недостатке“ који ни формално ни суштински немају никаквог утицаја на придржавање норми. Даље, проблем представља и чињеница да је предмет уговора не само поклон већ и усвојење. Али, акт усвојења управо је услов за отуђење баштине, непосредно или посредно, и он је ни на који начин не обеснажује или јој противречи. Према томе, уговор с пуним правом подлеже одредбама 21. члана. На крају, ауторка сматра да број наведених сведока (њих 13?!) премашује оно „што би се према смислу закона очекивало“ и то покушава објаснити чињеницом да је исправом поред отуђења баштине обухваћен и акт адопције. У ствари, законска одредба не барата квантитативним одређењем обавезних сведока већ искључиво квалитативним. Четрнаест појединаца наведених уз протопопа могу се с пуним правом уврстити у категорију добрих људи, а како закон не предвиђа ограничења у њиховом броју не може се говорити о неслагању са законском одредбом.

редбе санкције. Истраживачи који су имали прилике да се служе фотографијом Севастјанова успели су само делимично да реконструишу текст (... ...**се потвори да плати за... ...град|д| ·Ф· перперь**). На несрећу, доњи део повеље с потписом писара и материјалном санкцијом потпуно је пропао, те нису ни од какве користи свежије фотографије. Јасно је да се нарушиоцу уговора прети казном од 500 перпера, али не и у чију корист се она има платити. Судећи према издању Стојановића, слово **д** у речи **град** је надметнуто што означава или надметање последњег сугласника пред полугласом (**гра|д|(ь)**) или надметање изнад два једнака вокала од којих се један изоставља (**гра|д|(а)**). Вероватнија је прва могућност, јер се из текста види (9. ред), барем према читању Стојановића, да Степан пише облик генитива без надметања **д**. Реч од које је дели празнина у читању представља или предлог **за** или почетак речи у дативу чији је крај нечитак. Поглед у законске чланке не помаже много у осветљавању овог места. Према одредбама Закона Новог Брда, глобе и дажбине сливале су се, по одређеној сразмери, у руке управних органа, војводе, кнеза и већа пургара[132]. Поред тога нигде се изреком не помиње глоба за ометање уговора о отуђивању баштине, чак ни у 21. члану. Без неког ближег одређења може се само рећи да је глоба свакако ишла у корист неког градског органа, појединачног или колективног[133].

О карактеру и судбини ове исправе понешто говори и прерада начињена у делу диспозиције. Већ је сасвим изричито наглашено одударање од осталог текста у погледу формалних својстава. И у погледу садржаја тешко је овај део уклопити у смисаону целину с остатком исправе. Доношење ваљаних закључака отежано је и чињеницом да управо овај део текста није у целости сигурно прочитан ни на основу снимка Севастјанова. Након одељка **И що беше црьква доужна** следи нејасно прочитана реч **платапь**. Ни увидом у свежије фотографије, на којима је ова реч такође видљива, не може се докучити неки смисао (види напомену уз издање у прилогу). Затим, према читању Стојановића, уз допуну Душана Синдика, следи одредба **и коупи црьквꙋ како всакꙋ кꙋпленицꙋ**. Ову реченицу тешко је довести у везу с условима уговора, по којима Богдан поставши наследник стиче пуно баштинско право и над црквом и над кућом. У томе нема места било каквој одредби о куповини. И када је реч о помену дуга цркве, очекивала би се или обавест о томе да је дуг измирен (будући да се о њему говори у прошлом времену) или да се његово извршење преноси на новог имаоца.

132 Cf. *Радојчић*, Закон, 51–55; *Динић*, Рударство II, 74 sq; *Марковић*, Закон, 21–23; 54–56; *Даниловић*, Закон Новог Брда, 30–32; *А. Веселиновић*, Владарско и комунално у градовима Деспотовине, у: Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век), Смедерево–Београд 1992, 125–137.

133 *Станојевић*, Студије X. Санкција, Глас СКА 100 (1922) 30, претпостављао је да је казна плаћана у корист новобрдске градске благајне, док је *Соловјев*, Новобрдски записи, 319, реконструисао оштећени део — *за (комун) град(ски)*.

Нејасан, или барем супротан условима уговора, смисао ових редова намеће питање мотива прераде. Може се претпоставити да је с временом, услед пресавијања (прерада се налази приближно на средини пергамента), текст избледео или делом нестао, па је нови ималац — поп Богдан или манастир Светог Павла — прегао да поправи оштећења и при томе нехотице или због слабе читљивости правио грешке у реконструкцији. На тај начин је текст могао добити нови смисао. У прилог томе говори и чињеница да је континуитет са остатком текста очуван — последње речи прераде **и да есть** почетак су санкције, која се даље природно наставља, **проклеть ѡть Бога**. Додуше, између краја прераде и наставка првобитног текста постоји празнина, коју је прерађивач попунио са четири тачке. Будући да није могао васпоставити стари облик и величину слова те размак између редова, а при томе редове учинио дужим увлачењем почетка улево у ширини 2–3 слова, остало је празног простора након што је текст исписан. Уколико претпоставимо да је реч о намерној преради, суочићемо се са проблемом мотива и циљева прерађивача. У ствари, није јасно шта се њоме добија. Можда оправдање за незаконито присвајање под видом куповине? Како, при свему томе, довести у везу с овим чином последњег у низу поседника — манастир Светог Павла — уколико је чување исправе у његовом архиву довољан доказ о поседовању? Ово питање за сада мора остати отворено, барем док се на сваки могући начин не провери текст читаве прераде на основу поновног увида у снимак Севастјанова.

Личности поменуте у исправи оставиле су још трагова у изворима. Изгледа да се поп Богдан нашао 1437. на страницама књиге Михаила Лукаревића као јемац — Bogdan pop in gexia de pop Zesibixo (?) e Vladissau piegi per Radiuoj Pruxaz[134]. Можда је овај Zesibixo погрешно транскрибовано име Саватије, а иза имена Владисава могли бисмо тражити једног од сведока — попа Владисава, Ласичиног зета[135]. Највише вести остало је, природно, о органима градске власти. Војвода Хрњко помиње се и 1433. као спроводилац одлуке деспота Ђурђа о установљењу мешовите пороте у споровима око дугова између Срба и Дубровчана (voivoda Cargncho)[136]. Године 1438. Степан још увек носи кнежевско достојан-

134 *Динић*, Из дубровачког архива I, 56; cf. *idem*, Рударство II, 95, n. 143.

135 Иначе, у вези с његовим именом настала је читава расправа, оснажена прештампавањем исправе номика Степана, којом је Георги Данчев покушао попа Владисава поистоветити с младим Владиславом Граматиком (*Данчев*, Један непознат документ, 49–55). Без довољно убедљивих аргумената (осим истог имена, то је и везивање за Ново Брдо) ни маштовитост није спасла ауторова домишљања од утиска неубедљивости.

136 Овом одлуком окончан је спор (1432–1433) око питања наплате дугова између Срба и Дубровчана у Новом Брду, у којем је и војвода Хрњко активно учествовао. Иако је о његовом учешћу и преписци с деспотом остало више забелешки, само у овом последњем документу наведен је под својим именом (*Јиречек*, Историја Срба II, 360; *Динић*, Рударство II, 66, 73 sq; *Спремић*, Деспот, 685).

ство, али на месту војводе срећемо Пријезду[137]. Из истог времена је и помен кнеза Степана (Stepan chonte) у књизи Михаила Лукаревића[138]. Већ следеће године Степан је на месту војводе заменио Пријезду (Stipan voieuoda)[139]. Лукаревићеве белешке откривају нам занимање једног од четворице обичних грађана који су сведочили. **Бранко Леωчичь** заправо је Бранко Лечић, фурник (Brancho Lechich furnich), задужен у рударској производњи преносом руде. У књизи Михаила Лукаревића јавља се у улози јемца у раздобљу 1435–1438[140].

Исправа номика Гуњана из Трепче (19. јануар 1438)

Од номичких исправа сачувана су само два купопродајна уговора — призренска тапија и исправа која је остала иза номика Гуњана. Он је 19. јануара 1438. године написао уговор којим Радосава, жена Радоње Мираковића, продаје своју кућу у Трепчи манастиру Светог Павла уз услов доживотног коришћења једне просторије у случају невоље[141]. Један примерак уговора добио је, разуме се, купац и у његовој архиви сачувао се до данас. Исправа номика Гуњана стигла је у видокруг научне јавности у друштву са актом номика Степана, али је за разлику од ње остала готово у целости сачувана до данашњих дана. Од проналаска до првог издања прешла је истоветни пут: први је помиње Петкович, али је погрешно датира 6910. (1402) годином[142]; затим ступа пред објектив

---

[137] Дубровачки конзул и судије из Приштине обраћали су се за помоћ у позно лето 1438. a Priezda voievode de Nouamonte e Stepan conte de Nouamonte поводом спора између дубровачких грађана Никше Влатковића и Радича Радосаљића (*Динић*, Рударство II, 74, 97–99; cf. *Веселиновић,* Мало веће, 387, 401, 412, 423).

[138] *Динић*, Из Дубровачког архива I, 72.

[139] Ibidem, 59.

[140] Ibidem, 37, 46, 63, 76, 80; *idem,* Рударство II, 84.

[141] Исправа се чува у архиву манастира Светог Павла под бројем 53 (6). Издања: 1. *Стојановић,* Споменик III, 52 (на основу фотографије Севастјанова, са уочљивим грешкама); 2. *Соловјев*, Од. спом, 205 sq. (по Стојановићу). Коректуре и допуне читања на основу нових снимака (уз регест, опис и фотографију) даје *Синдик*, Српске повеље, 198, № 11. Осим у збирци Д. Синдика, фотографија исправе доступна је у фототеци Хиландарског одбора САНУ № 1794 (фото Г. Суботић) и 7147 (фото Д. Синдик). Наше издање: Прилог VI.

[142] *Дмитриев-Петкович*, Обзор, 40, № 22. Погрешно Петковичево датирање исправио је већ А. Викторов (v. следећу напомену). Али, доста забуне у том погледу унела је штампарска грешка у издању Љ. Стојановића, услед које је промењена последња бројка датума у тексту — **ЅЦМЗ** уместо **ЅЦМЅ**. Тиме је време настанка исправе померено годину дана уназад. Иако је у наслову година тачно исписана, поједини истраживачи преузимали су датирање из самог текста па је отуда у једном делу литературе убележена 1437. као година настанка документа (*Станојевић*, Студије XV. Сведоци, Глас СКА 110 (1924) 21, n. 4; Студије XXI. Писање повеља, Глас СКА 157 (1933) 243; *Соловјев,* Уговор, у тексту на p. 432 ставља 1438, а на p. 446 1437. годину, па опет у n. 2 на истој страни 1438; *idem,* Законодавство, 530, n. 1). На погрешку у издању Стојановића већ је указао *Д. Синдик*, loc. cit.

Севастјанова и у опис његове збирке од Викторова[143] да би се на крају обрела у збирци Љ. Стојановића у 3. књизи Споменика СКА.

ОПИС: Исправа (Слика 16) написана је на хартији величине 217×223 mm полууставним писмом црним мастилом, у 12 редова укључујући и потпис. Према опису Д. Синдика, водени знак није уочен. Нема трагова печата ни печаћења. Текст не покрива ни половину површине хартије, а око њега су уочљиве широке маргине, поготову с доње стране. Исправа је с десне стране делимично страдала од влаге. Простор нагризен од влаге издваја се тамнијом бојом, а границу његовог допирања чини изломљена линија која следи прегибе настале од пресавијања. Сваки прегиб представља врх угла. На делу хартије покривеном текстом простор нагризен влагом твори готово правилан троугао, чији је врх, смештен на линији прегиба у 6. реду, уперен улево. На овим местима мастило је избледело а хартија на прегибу иструлела тако да је крај 6. реда уништен. Материјал је делимично пропао и на прегибу испод потписа. Правилна граница допирања влаге говори да је до њеног утицаја дошло док је исправа била пресавијена и да је влази био изложен један крај, који је са спољном ивицом творио неправилан четвороугао. Већим делом исправа је ради заштите прилепљена на папирну подлогу.

ГРАФИЈА: У писаном наслеђу српског средњег века готово да је немогуће наћи такву мешавину језичких одлика на малом простору као у исправи номика Гуњана. У свега 12 редова текста писар је успео да нам представи све оно богатство у графијском и језичком превирању које карактерише средњовековну писменост. Овде су места нашла сва три основна типа ћирилице, сви начини скраћивања и лигатура, преплићу се правописне школе, архаично и ново, књижевно и народно, једноставне и правилне реченице смењују синтаксичке нелогичности. Не би било претерано рећи да је овим кратким текстом омогућен готово свеобухватан поглед у историју средњовековног писма и језика. При свему томе, пажљиви читалац наћи ће извесну систематичност и правилност у довођењу у склад разноликих елемената. Ни визуелну (естетску) страну написаног не треба занемарити, без обзира на коначан исход, макар и стога што је подређивање њеним захтевима често условљавало избор типа писма, појединачних словних облика или ортографских решења. Једном речју, исправа номика Гуњана сведочи о неизмерном богатству писаног израза средњег века.

Текст је исписан у редове прецизно одмерене дужине, али неустаљеног размака. Писмо је scriptura continua у оквирима целина раздвојених тачкама у основи реда. Основни тип писма којим се писар служио је некалиграфски и величином слова неуједначени полуустав. У избору

---

[143] *Викторов,* Собрание Севастьянова, 97, № 6 (6). Аутор грешком наводи пергамент као материјал на којем је исправа написана. V. и n. 116 овога поглавља.

словних облика уочљива је склоност ка варијантама, али и непостојање доследности у извођењу истих облика. Потпис је исписан делом крупним уставом, а делом брзописом. Општи изглед писма одаје утисак раскорака између наглашене тежње ка лепом и уредном и углавном неодговарајућег исхода.

У избору полууставних словних облика Гуњан не одудара од уобичајене праксе XV века. Од слова с варијантним облицима треба поменути: ѡ с различитом дужином средњег крака, уз алтернативни, развучени облик без њега; т троного у реду, а надредно једнострано или високо једноного у зависности од положаја таласасте пречкице; слово а је представљено највећом скалом облика и величина, на чијим се крајевима налазе уставно а с линијама петљице спојеним под оштрим углом и брзописно а с овалном петљицом и стаблом продуженим у доњи и горњи међупростор; поред ова два, основна, и прелазних облика, среће се велико иницијално а са извијеним стаблом; м је изведено једним цик-цак потезом, али има примера с луком на саставу унутрашњих линија; код слова к десна одвојена линија може бити изломљена или заобљена. Својим изгледом пажњу привлачи слово и са сасвим искошеном пречкицом, д с продуженим конвергентним ножицама, од којих је лева двоструко дужа; слова ц и щ код којих се линија која залази у доњи међупростор при крају савија удесно; иницијално в, на почетку исправе, представља издужени лук савијен с оба краја у петље, горњу мању и доњу већу.

У потпису се, с обзиром на тип писма, могу издвојити три целине (Слика 8). Лигатура ꙗ изведена је с несразмерно већим другим делом, који представља иницијално велико а већ коришћено у тексту. Звање и име исписани су масивним уставним словима, при чему варирају њихова висина и величина, као и дебљина линија код истих слова. М има архаични облик — дебеле спољне усправне линије, благо искошене, састав унутрашњих линија под углом. Слово Н у имену *Гуњан* доприноси правом обиљу варијанти — десни стуб изведен је дебелим потезом повијеним при врху надоле; испод врха почиње леви танки потез; при средини спојени су кратком изломљеном спојницом. Слово О написано је као надредно удвојено у облику положене осмице. Предикатски део потписа написан је брзописом с карактеристичним продужецима у доњи и горњи међупростор. Уочљиви су типично брзописно д и к, широко Є, али је в остало уставно. Смењивање полуустава, устава и брзописа, а поготову контраст између ова два последња дају снажан визуелни ефекат потпису. Позитивном утиску одузима снагу чињеница да Гуњан није био претерано вешт и прецизан у извођењу уставних облика.

У тексту привлаче пажњу и лигатуре: ȣ+т — произвољна лигатура настала ослањањем извијене пречке слова т средишњим делом на леви, краћи крак слова ȣ; т+ı — добро позната лигатура, употребљена због мањка простора на крају реда; стабло једностраног т продужава се у мало десетерично ı; ѣ+т — леви део пречкице слова ѣ има улогу горњег водоравног потеза слова т, од којег се повлаче две кратке квачице, док трећу (за троноги облик) чини само стабло ѣ.

ЈЕЗИК: У језичком погледу такође влада право шаренило, али је, при томе, Гуњан углавном остајао доследан правилима која је себи наметнуо. И поред толике разноликости, практично нема случајева у којима је изражено битније нарушавање норми, односно уобичајених појава које одсликавају развој језика. Основне правописне особине носе претежно обележја ресавске школе: сугласничка мекоћа обележена је прејотованим словима (случај ıа у имену *Гуњан* изгледа да представља лигатуру ꙗ којој је због изгледа одузета пречкица; у супротном име би се читало *Гунијан*); прејотација у вези са вокалима изведена је по ресавској норми (ꙗ, ıє, ıє); широко є у функцији *је* користи се на почетку речи и слога, изузев ѥсьть; десетерично ı је без надредних тачака, а од два места где се очекује његово писање, употребљено је само једном; високо ъ користи се у предлогу въ, а у медијалном положају смењује се без видног правила с пајерком; надредни знаци користе се редовно — акут је најчешћи, гравис, спиритус ленис (изнад є и везника *и*) самостално или у комбинацији с акутом, пајерак; знакови интерпункције су тачка и зарез.

И у осталим појединостима писар је готово увек доследан у правопису а ретка одступања често су условљена положајем, односно тежњом ка уједначеном изгледу читавог текста. Ево неколико примера. ѣ се углавном чува, а замењује са є у наставку старог loc. sg. и једном у потпису (свєдокȣю), где се писар изгледа одлучио за є да не би нарушио ритмично смењивање ниских и издужених словних облика. ѡ се среће на уобичајеним местима — иницијално, у гласовној секвенци *ōш/од*, иза сугласника у страним именима. Једини изузетак је задња реч у тексту, лѣтѡ, условљен положајем будући да је писар да би попунио ред до краја поновио у формули датума реч *лешо*, а глас *о* обележио широко развученом ѡ којом је тачно допро до замишљене десне ивице. Знак ꙅ употребљава се ван бројне вредности за обележавање гласовне групе *зи*. Полуглас се доследно чува у финалном и у јаком положају док је у слабом редовно изостављен; танким ь обележен је крајњи полуглас, а у два случаја пајерком, оба пута условљена положајем (милѣновик҆, уједначавање дужине реда, иначе се финално *к* надмеће; Гоунıан҆ у потпису); у предлозима и медијалном положају смењују се без видљивог правила пајерак и високо ъ. Доследност у скраћивању још је израженија: све речи које се по правилу скраћују скраћене су, редовно се примењује дизање сугласника изнад два једнака самогласника; последњи вокал после м увек је надметнут, х у личним наставцима аориста, м у инструменталу. Неуобичајена појава је надметнута група сє у изразу с҆ |сє|стѹо|м|, очигледно дописана накнадно.

У морфологији је израженије колебање у избору правила, тј. мешање старих и нових облика. Ево неких примера речи с деклинацијом: напоредо се користе стари и нови loc. sg. (**ȣ градȣ ȣ Трепче**); међу заменицама има и књишких (**кто, ино, в'се**) и народних облика (**ꙗ, мȣ, мога, ѡвоѕи, нашои**); у облицима придева и бројева преовлађује неодређени вид, број **ед'нь** има иновирану основу с полугласом уместо **и**. Занимљиво је грађење присвојног придева од имена *Свети Павле*, додавањем суфикса **-јь**, при чему је извршено јотовање, и суфикса **-ски**. У конјугацији су такође видљиве супротности: стари наставак 1. лица sg. презента (**бȣдȣ, сведокȣю**), али изостављање **-ть** у трећим лицима или сложени футур са енклитичким обликом глагола *хтети*. Занимљива је употреба перфективног презента у функцији праве будућности и инфинитив у супинском облику у сложеном футуру (**прибѣгнȣт**). У глаголској промени, уосталом, писар се најслабије сналазио. Потенцијал је састављен од помоћног глагола и инфинитива уместо партиципа перфекта (вероватно по аналогији с футуром); партицип претерита актива у nom. sg. f. употребљен је правилно, али је други пример у реченици, иако се односи на мушки род, изведен по аналогији с првим. Овај последњи пример налази се у оквиру целине која представља једино огрешење о правила реченичне конструкције у читавом тексту. Више субјеката и глаголских времена збунили су писара па је реченица (**ако ли бих се ꙗ Радосава раскаавши, или кто ѡдь моих дръзнȣвши цю поискати, да мȣ не вѣрованно ни на едной праведе**) испала потпуно невешта.

ДИПЛОМАТИЧКА СТРУКТУРА: У дипломатичком погледу исправа номика Гуњана показује упрошћену структуру у односу на призренску тапију изостављајући и поједине елементе који чине саму суштину купопродаје[144]. Одмах након симболичне и вербалне инвокације следи диспозиција која се састоји од имена продавца у субјективном виду, одлуке о правном чину, објекта продаје и његовог положаја, имена стицаоца права у трећем лицу. Наиме, Радосава, жена Радоње Мираковића, продаје своју кућу у Трепчи манастиру Светог Павла, уз уобичајено наглашавање сопственикових баштинских права. У допунској клаузули утврђује се за продавца и његову сестру право доживотне службености становања у једној просторији куће у случају да остану без крова над главом. Након њихове смрти не само та просторија већ све што им припада постајало је својина манастира. У санкцији се прети продавчевој страни, тј. Радосави ако се покаје, а њеним сродницима уколико, служећи се својим правом првокупа, покушају оспорити продају, забраном приступа било каквом суду. Следи попис 4 угледна сведока: протопопа, државног чиновника — урбарара и двојице дубровачких трговаца. Исправа се завршава датумом састављеним од месеца, дана и године и потписом писара у субјективној форми. Писар се јавља истовремено и у

[144] *Соловјев*, Уговор, 446, n. 2; *Шаркић*, Средњовековно српско право, 84 sq.

улози сведока[145]. Од очекиваних елемената купопродајног уговора изостали су цена, опис објекта (дат је само уопштено положај) и тренутак преноса својине. Санкција не предвиђа плаћање глобе. Место писања није наведено, али се одређује на основу локације објекта продаје.

КОМЕНТАР: Неопходно је дати неколико напомена у вези са самим правним чином и његовим учесницима. Презиме мужа продавачице Радосаве читано је у описима и издањима као *Мирковић*, а следствено и у литератури без изузетка. Међутим, пажљивији поглед на тај део исправе показује да се између слова **р** и **к** налази слово **а**. Презиме почиње при крају првог реда (**Мир(а)-**) и наставља се у другом (**-ковикꙗ**). Слово **а** последње је у првом реду и налази се на оном делу хартије на којем су слова избледела од влаге. Како се оно на први поглед не примећује, Петковичу, Викторову и Стојановићу није било тешко да презиме прочитају као често и добро познато *Мирковић*. Овакво читање потире се не само очигледном видљивошћу слова **а**, већ и извесним правилима у конципирању изгледа исправе и ортографским нормама којих се Гуњан доследно држао. Словом *р*, тј. празнином која се на први поглед иза њега назире, не може се завршити ред из простог разлога што је писар строго пазио да дужина редова буде прецизно уједначена и тај циљ је графичким и ортографским решењима успео да оствари у свих 11 редова. Осим тога, он увек пише слоговно **р**, у складу с нормом, уз полуглас представљен пајерком или високим *јер*. Да је у питању презиме *Мирковић*, наводна празнина морала би бити попуњена *јером*, али уместо њега јасно се уочава слово **а** и то његова варијанта с продуженим стаблом. Уколико није случајна грешка писара, овде се ради о патронимику изведеном од веома ретког имена **Миракь**. Једини пример овог имена успео сам пронаћи у дечанским повељама[146].

У вези са овим намеће се питање природе односа између мужа и жене продавачице, будући да она наступа самостално у правном послу. Формулација њиховог односа навела је проф. Срђана Шаркића на закључак да је уговор склопила удата жена и сходно томе да су жене могле поседовати сопствену имовину и слободно њоме располагати[147]. Овде није место за расправљање о пословној способности удате жене, посебно имајући у виду располагање миразом, али изгледа из контекста читаве диспозиције да се исправа номика Гуњана не може узети као ваљан доказ за закључке проф. Шаркића. Премда је продавачица Радосава

[145] Cf. *Станојевић*, Студије XV. Сведоци, Глас СКА 110 (1924) 21, n. 4; Студије XXI. Писање повеља, Глас СКА 157 (1933) 243.

[146] *П. Ивић — М. Грковић*, Дечанске хрисовуље, Нови Сад 1976, 120, 205; *М. Грковић*, Речник имена бањског, дечанског и призренског властелинства у XIV веку, Београд 1986, 127. У Трепчи се, иначе, у једном спору пред дубровачком судском комисијом помиње као тужитељ, 18. августа 1422. године, Radoe Mircovich (*Веселиновић*, Мало веће, 96).

[147] *Шаркић*, Средњовековно српско право, 85.

ближе одређена као жена Радоње Мираковића, изгледа да је његово помињање узето искључиво у служби атрибута а да брачна веза, највероватније услед растављања или смрти супружника, не постоји. На непостојање брачне везе упућује и чињеница да Радосава оставља уговором једну собу као могуће прибежиште само за себе и своју сестру, што значи да је у тренутку продаје живела с њом, тј. код ње на другом месту. Штавише, нема помена ни о потомству, што је утолико упадљивије будући да је овим уговором обухваћена и последња воља ауктора. Из овога произилази да је „моја кућа", коју Радосава продаје, највероватније њен мираз, с обзиром на то да су по одредбама римско-византијског права постојали веома мали изгледи да супруга добије део мужевљеве имовине после његове смрти[148].

У круг питања с правном позадином спада и закључна одредба диспозиције, по којој су Радосава и њена сестра после смрти остављале манастиру не само просторију коју су у кући имале право да користе већ **и ино що бꙋде**, дакле, сву имовину која би се затекла у њиховом поседу у тренутку смрти. Као и код претходног уговора, и овде имамо посла са елементима завештања (donatio mortis causa) који употпуњују правну радњу. Уговор Радосаве с манастиром Св. Павла представља истовремено и купопродају и завештање.

Једна сасвим ретка реч у тексту привлачи пуну пажњу. То је **кıєларь** у реченици којом Радосава задржава за себе и своју сестру право да у случају нужде прибегне за живота у један *ћелар* од куће. Судећи по контексту у којем је овај термин употребљен, ради се о просторији, одаји, у којој би Радосава становала са сестром. Иста реч, али у множини, употребљена је у инвентару келије духовника Прохора из 1576. године[149]. Порекло ове речи треба тражити у латинском cellarium, или још пре у његовом грчком еквиваленту κελλάριον. На грчки извор упућује почетни глас *ћ*, којим се по обичају замењивало грчко палатално κ, и крајњи слог *-ар*. Додуше, реч κελλάριον, изведена преко cellarium од cella (собица, одаја, остава), означавала је оставу за намирнице, виницу, клет, подрум. Изгледа да је управо то значење присутно у документу из 1576. године. Од новогрчког κελλάρι, посредством турског kiler, настао је и облик ћилер са истим значењем. У нашем случају пре ће бити да је у питању значење ближе латинској основи (собица, одаја) у смислу про-

[148] Cf. *Тарановски,* Историја, 579–582; *Bujuklić*, Pravno uređenje, 133–145; *Н. Никезић*, Мираз у которском праву у првој половини XIV вијека, ИЗ 68–1 (1995) 1–47; *Шаркић,* Средњовековно српско право, 92–96; *V. Kravari*, Les actes privés des Monastères de l'Athos et l'unité du patrimoine familial, Eherecht und Familiengut in Antike und Mittelalter, Herausgegeben von Dieter Simon, Oldenburg 1992,77–88; *H. Saradi*, The alienation of the dowry in the acts of byzantine notaries, BB 55 (1998) 72–77; ЛССВ, s.v. *Прикија* (*Д. Динић-Кнежевић*).

[149] **ѡ Господи кıєлїю оѵбо съвръшихѡмъ и кıєларє.** *Д. Синдик*, Из Хиландарског архива, ХЗ 5 (1983) 78 sq.

сторије за становање (**да имамь ѡть кꙋкıє єд҇нь кıєларь**). Можда се овим термином желело нагласити да је у питању споредна просторија. У наведеном значењу ову реч не треба мешати са морфолошким парњаком **келарь** (**кıєларь**) од κελλάριος (cellarius), у значењу подрумар, чувар манастирских утвари[150].

Извесне недоумице у једној одредби диспозиције проистичу од нејасног израза **беѕи**. Као разлог установљавања службености становања у једној одаји куће, тј. права прибежишта, Радосава истиче: **а за мога живота ако бꙋдꙋ кьдь беѕи да имамь ѡть кꙋкıє**...... По смислу, као да се на овом месту мисли на нужду и невољу, тј. на могућност да Радосава и њена сестра остану без крова над главом, те да у том случају могу рачунати на једну одају у продатој кући. Предлог *без* је ту, али нема именице уз коју би требало да стоји, осим слова **и**. При томе треба имати у виду да је овде употребљен знак **ѕ** уз **и**. Судећи по појави писања партикуле *-зи* уз заменицу **ѡво** истом словном комбинацијом, писар је гласовну групу *зи* доследно обележавао са **ѕи** и једино је у тој групи за обележавање гласа *з* употребљен знак **ѕ**. Можда је нехотице, по аналогији с показним заменицама, схватајући облике с партикулом *-зи* као органску целину, обележио крајњи слог на исти начин. Следствено томе, или је пропустио да напише именицу уз предлог или је, просто, само њиме обележавао могуће стање немања, губитка. На крају, трећа претпоставка полази од могућности да је предлог написан као **беѕ**, а да је словом **и** писар почео наредну реч (можда **имѣнıа**), прекинуо због нечега писање па наставио следећом речју, пропустивши да доврши претходну.

Неколико речи и о сведоцима. И овде су, мада бројем незнатни, изабрани искључиво угледни људи. Протопопа као представник духовног ауторитета, урбарар — највиши државни чиновник при руднику, и двојица дубровачких трговаца као представници имућног и утицајног слоја. Од све четворице, у изворима је оставио још трага једино Божићко Миленовић. Божићко и његова браћа, Богдан и Влахота, развили су веома разгранате послове по Србији, трговали, били закупци царина, држали справу за пречишћавање сребра у Приштини[151]. О Пријезди

[150] *Miklosich*, Lexicon, s.v; *E. A. Sophocles*, Greek lexicon of the Roman and Byzantine periods, London 1914, s.v. κελλάριος; *С. Петковић*, Речник црквенословенског језика, Сремски Карловци 1935, s.v. **келарь**; *Vasmer*, Die griechischen Lehnwörter, 77; *И. Поповић*, Грчко-српске лингвистичке студије II, ЗРВИ 3 (1955) 142–144; Lexicon latinitatis medii aevi Iugoslaviae I, s.v. *cellarium, celarium, cellare, cellaria*; *Skok*, Etimologijski rječnik, s.v., *kiljer*. *Синдик*, Српске повеље, 198, такође је обратио пажњу на ову реч претпостављајући да потиче од немачког Keller, али не дословно већ „фигуративно у смислу крова над главом"; cf. такође Из Хиландарског архива, ХЗ 5 (1983) 74, п. 10, где је немачко порекло објашњено могућим утицајем саских колонија у Трепчи. Средњевисоконемачка реч Keller одиста потиче од cellarium, али је са истим значењем прешла у српски тек много касније у облику *келдер, келдар*.

[151] *Стојановић,* Повеље и писма I, 163, 165; *Јиречек*, Романи, 309; *Динић*, Трепча, 7; *idem,* Из Дубровачког архива III, 183, № 5; *А. Веселиновић,* Царински систем у Србији

Милмановићу нисам нашао других вести у изворима, а може се по његовом презимену претпоставити да је припадао дубровачкој пучкој породици Милмановића/Миомановића.

Исправа протопопе Степана (7. април 1453)

Иако се није оденуо номичким звањем, протопопа Степан оставио је за собом један од најлепших приватноправних уговора из средњовековне Србије, и то из последњих година њеног слободног живота. По свим спољашњим и унутрашњим одликама његова исправа заслужује пуно право да се уврсти у скупину номичких исправа или, шире гледано, оних докумената које су на захтев странака састављали и писали за тај посао оспособљени појединци.

Као у претходном случају и овде је дестинатар манастир Свети Павле, али се ради о поклону половине куће у неком тргу на Косову од стране извесног Новака и његове супруге Јеле. Исправа је у веома добром стању дочекала савремено доба, али је неком случајношћу остала готово незапажена у дугом низу откривања светогорских старина. Попут друга два номичка акта који се чувају у манастиру Светог Павла, прво сведочанство о његовом постојању донео је већ више пута помињани Петковичев путопис[152]. Али након његове посете, исправа протопопе Степана као да је ишчезла. У трагању за старинама ређали су се појединци и читаве експедиције, али ни у једном извештају није било чак ни наговештаја. Бојажљива наслућивања о постојању исправе, темељена на краткој Петковичевој белешци, претворена су у сигурно знање тек 1962, приликом пописивања и снимања српске грађе у Светом Павлу од стране Гојка Суботића. Најзад 1978. године, после поновног фотографисања, повеља је по први пут издата и прописно описана, више од једног века од њеног „проналаска“[153].

ОПИС: Исправа (Слика 17) написана је на хартији величине 217×257 mm, црним мастилом, уредним канцеларијским брзописом у 12 редова. Према опису Д. Синдика водени знак није уочен. Нема трагова печата ни печаћења. На прегибима насталим од пресавијања хартија је доста истрошена, и то на једном уздужном и два прегиба по ширини. Ради заштите, преко доњег ширинског прегиба и на делу уздужног који

у доба Деспотовине, ИГ 1–2 (1984) 12, n. 23; *idem*, Мало веће, у регистру s.v. *Milienovich, Milinovich, Milanovich (Bogdanus, Boschus или Bosichus, Vlachota)*.

152 *Дмитриев-Петкович*, Обзор, 40, № 20.

153 Исправа се чува у архиву манастира Светог Павла под бројем 50 (15). *Синдик*, Српске повеље, 198 sq, № 12, пружа уз издање опис, кратак коментар и фотографију. Осим у његовој збирци снимак је доступан у фототеци Хиландарског одбора САНУ № 688 (фото Г. Суботић) и 7149 (фото Д. Синдик). Наше издање: Прилог VII.

се испод њега наставља прилепљене су танке траке. Горњи ширински прегиб поклапа се са 6. редом, који је услед нагрижености једва читљив. Судећи према фотографији, изгледа да се на десном крају овог прегиба такође налазила трака. Траком су заштићена још два оштећења: једно мање, на месту задње речи у тексту, и друго, које покрива косу подеротину, која се простире на десној страни хартије од доњег прегиба до горњег на месту краја 6. реда. Подлога је оштећена једним делом и утицајем влаге. Та места су тамније боје и избледелог текста (с појединим сасвим ишчезлим словима). Уочљиве су две веће површине захваћене влагом: једна уз леву ивицу текста, повећава се према средини и продужава уз 6. ред, и друга, већом или мањом ширином уз уздужни прегиб.

ГРАФИЈА: Текст је исписан у редове једнаког размака, али неуствљене дужине. Речи су углавном раздвојене, изузев енклитика и проклитика. Писмо протопопе Степана представља веома леп пример развијеног канцеларијског брзописа с брижљиво изведеним и уједначеним словним облицима. Дуктус је благо нагнут удесно. Јаче или слабије изражени таласасти карактер потеза, без крутости у извођењу (дуге линије, титле, надредна слова, крст на почетку) ствара утисак као да слова просто лебде. Већ на први поглед његова стилизација истиче се упадљивим продужењима линија које излазе из реда, тј. њиховом несразмерном величином у односу на слова која остају у оквиру дволинијског система. Приликом њиховог извођења поштован је јединствени принцип. Они потези који подједнако залазе у горњи и доњи међупростор (стабла слова **а**, **ꙗ**, **ж**, великог **к**, бочни потези великог **и**) благо су извијени, при врху усмерени удесно, а при дну с оштрим завијутком нагоре. Потези који залазе само у доњи међупростор (**д**, **г**, **ҁ**, леви потез **χ**, **ц**, **щ**) завршавају се на исти начин као и код претходних, с тим што су потези **д** и **χ** дужи и знатно искошени улево.

Практично сви словни облици носе типична обележја канцеларијског брзописа. Постоје, разуме се, и извесне особености на које треба скренути пажњу. Код слова с петљицом (поготову **а**, **ҁ**, **ѣ**, **ь**) она је веома ситна, понекад толико да сасвим изостаје. Поред брзописног **д**, са изузетно дугачким левим потезом, упада у очи писање обичне уставне варијанте, са скромно продуженим ножицама, на месту прва два и последњег **д**. При извођењу слова **ѥ**, чији је главни потез лучног облика, нема доследности у погледу величине — присутан је велики распон од најситнијег, попут слова **с**, до великог широког **є**. Услед тога не може се увек са сигурношћу знати да ли се словним обликом представља обично или широко **є**. Укрштене линије слова **ж** могу образовати петљицу лево од стабла. Слово **з** је у основи уставно, али својом стилизацијом не одудара од читавог дуктуса — таласасто, главица је ситна, доњи лучни део повијен је улево. Присутне су морфолошке варијанте: велико **и** (везник *и* и иницијално — недоследно), **к** и **с**. Својим обликом истиче се иницијално **в** у формули датума — основни потез чини издужени лук, савијен

при врху; испод врха и мало изнад доњег краја на лук се наслањају две сразмерно ситне кружне петљице.

ЈЕЗИК: Ако се од докумената световног (пословног) карактера с правом може очекивати да у већој или мањој мери одражавају говорни језик, онда је међу номичким актима најзахвалније усмерити пажњу на призренску тапију и исправу протопопе Степана. Уобличен лаганим, али правилним, калиграфски изведеним словним облицима, без крутих окова ресавске норме, свакодневни говор с лакоћом је преточен у званичан правни акт. Његову изражајност утолико више истичу незнатне оазе књижевног језика, сведене на малобројне већ клишетиране формуле. Правопис, фонетика и морфологија прилагођени су гласовном систему.

Одјеци ресавске реформе правописа овде су једва видљиви: високо ъ употребљено је само једном у предлогу въ; широко є смењује се без правила у почетном положају и иза вокала са ѥ; десетерично ї употребљено је само једном испред гласовне групе *ју*; нема пајерка, акценти су веома ретки, знаци интерпункције потпуно изостају. Устаљени делови формулара (инвокација, промулгација, санкција, датум) изведени су, по аутоматизму, наслеђеним обрасцима, али ни они нису поштеђени продирања елемената говорног језика (светога).

Од бројних правописних и језичко-стилских особености најзначајније су оне у којима се огледа утицај говорног језика. Знак ы свуда је замењен са и, а ѣ са є, осим у два случаја, од којих један представља функционалну употребу за обележавање гласовне групе *ље* (лѣ); вокално л прешло је у ȣ (Пȣношевикь). Услед морфолошких иновација у духу народног говора јављају се гласовне групе *љо* и *ћо* (волѡмь, кȣкѡмь), стране српскословенској норми. Изгледа да умекшавање л и к са ѡ није условљено положајем (у складу са Степановом праксом да пише ѡ у словенским речима иза сугласника уколико му следи финално м које је увек надметнуто), већ се овде ѡ употребљава у функцији групе *јо*, као у случајевима када ову групу обележава у положају иза вокала. Томе у прилог иде и чињеница да је код имена у inst. ѥлѡмь избегнуто писање ѡ иза л, да не би дошло до умекшавања, а по напред наведеном правилу очекивало би се ѡ и надметнуто м. У имену Раашь удвојеним а обележена је вокалска дужина. Полуглас се добро чува (финално, у предлозима и префиксима и медијално), а изостављање у слабом положају није доследно спроведено. Међу правописним одликама истиче се етимолошки неоправдано писање ю уместо ȣ иза к и г (човекю, тьргю), вероватно нехотице, по аналогији са обележавањем група *ћу* и *ђу*.

Одступање од уобичајених норми скраћивања представља нескраћено писање придева *свети*, али са титлом. Над ред се дижу крајњи консонанти испред ь (к, м, н, х, ч), а гласовна секвенца ѡд обележена је надметнутим д (ѡдь, Теѡдосиѥ) без изостављања суседног вокала. У тексту нема лигатура.

У области морфологије свуда су присутне иновације у духу говорног језика. У речима с деклинацијом: нови loc. sg. (животȣ, сȣдȣ...); нови inst. sg. (ѥлѡмь, кȣкѡмь...); нови наставак gen. sg. -ога. Заменице и прилози су понародњени (ꙗ, тко, сьпреда, ѡзада). У глаголској промени превладали су нови наставци: 1. лице sg. презента -мь; 3. лице pl. презента и аориста -мо, -смо. Од глаголских времена присутни су само презент и аорист.

ДИПЛОМАТИЧКА СТРУКТУРА: У погледу елемената формулара исправа протопопе Степана, међу сличнима које се односе на отуђивање својине, највише се по својој развијености и ваљаном одабиру и композицији елемената приближава призренској тапији, а посредно византијским обрасцима. Исправа почиње симболичном и вербалном инвокацијом и промулгацијом. Непосредно следи диспозиција, која се састоји из више елемената: име ауктора у субјективном виду (Новак са супругом Јелом), клаузула добровољности, одлука о правном чину (*изволисмо и приложисмо*), име стицаоца права у трећем лицу (манастир Свети Павле), објекат продаје и опис његовог положаја (половина куће на тргу), допунска клаузула којом се тачно одређује тренутак преноса својине (Новак остаје власник читаве куће док је жив, а тек по његовој смрти половина куће припашће манастиру). Следи духовна санкција, у којој се прети сродницима продавца, тј. лицима с правом првокупа који би покушали поништити спровођење уговора, проклетством од Бога, Богородице и 318 Никејских отаца, и материјална санкција која им забрањује приступ било ком суду. Сведоци који су потом набројани, њих 10 с писаром исправе на челу, означени су као сведоци записивања правног чина. Исправа се завршава писаревим потписом, у који су као учесници састављања исправе укључени представник државне власти међу сведоцима, севаст Раш, и издавач исправе, Новак. Писар у формули потписа још једном наглашава своју улогу сведока. На крају је наведен датум у целости, састављен од године, месеца и дана. Место писања није назначено.

КОМЕНТАР: Предмет исправе представља поклон непокретности, али је потребно недвосмислено утврдити његов карактер и тренутак преноса својине. Ауктори, Новак и Јела, изјављују да добровољно прилажу *на нашем живоīу* половину куће *сīреда и озада* (што значи да је у питању подела по дужини, тј. да свака половина једним делом излази на чело и на зачеље куће). Кућа се налази на тргу и граничи се са два суседа (очигледно су у питању куће у низу). Следи коначно утврђивање одредаба уговора и навођење тренутка преноса својине. Новак изјављује да ће он за живота обладати *свом кућом*, а тек после његове смрти већ одређена половина по дужини припашће манастиру. У читавој диспозицији спорна је прилошка одредба *на нашем живоīу* и она је, како изгледа, навела јединог досадашњег издавача и коментатора ове

исправе, Душана Синдика, да другачије протумачи одредбе правног чина. Он је сматрао да су одредбе уговора предвиђале да манастир Светог Павла добије половину куће још за живота Новака и Јеле, тј. по закључењу уговора, а другу половину после њихове смрти[154]. По његовом тумачењу, дакле, читава кућа била је предмет поклона, али се отуђивање вршило у два наврата. Тумачење које се овде предлаже своди се, напротив, на следеће: Новак и Јела поклонили су половину своје куће манастиру, с тим што Новак остаје власник читаве куће док је жив, а тек након његове смрти дестинатар стиче право да уђе у посед поклоњене половине. Према томе, у питању је donatio mortis causa. У прилог овом тумачењу иду следећи аргументи. У допунској клаузули, којом се одређује тренутак преноса својине, јасно стоји да ће Новак бити власник читаве куће док је жив (**да ѡбладамь га Новакь до мога живота свѡмь к8кѡмь**). Није у питању присвојна заменица *својом*, којом би се могла сугерисати она наводна друга непоклоњена половина, већ понародњени (данашњи) облик заменице **вьсь**, с извршеном метатезом групе **вс-**, у значењу сав, читав. Затим следи логичан завршетак — после смрти половина куће припашће манастиру. Не говори се нити било чиме наговештава да је у питању друга половина, различита од оне поменуте на почетку диспозиције. Даље, у санкцији, коју по сопственом признању Душан Синдик није успео реконструисати, прети се нарушиоцима уговора само под претпоставком да ће они нешто покушати после смрти аuктора, дакле онда када дође тренутак да се уговор спроведе у дело. Да је једна половина куће већ за живота власника поклоњена манастиру, од тог тренутка сродници с правом првокупа стекли би могућност да се служе средством евикције. Не би било потребе, као што је у санкцији претпостављено, да чекају смрт дародавца. Истина, временска одредница *на нашем живоћу,* с почетка диспозиције, делује помало збуњујуће и на први поглед супротно одредбама које следе. *Изволисмо и йриложисмо на нашем живоћу* вероватно значи да су дародавци за живота, при чистој свести, донели одлуку и склопили уговор о поклону с тачно одређеним тренутком преноса својине. Дародавци су, по свој прилици, били људи у годинама подстакнути на богоугодно дело претећом сенком турске опасности. Из уговора се не види шта је било са другом половином куће — можда је остављена потомству ако га је било.

У вези с објектом правног чина, у упадљивој несразмери стоје тачно навођење његовог положаја и изостављање назива места у којем се налазио. Као што је већ наглашено у коментару исправе номика Николе из Призрена, уговори о отуђивању кућа наводе, по правилу, њен положај, што подразумева податак о насељу и тачну локацију. Док је, рецимо, у Гуњановој исправи наведено место, али не локација, овде је случај обрнут. Положај куће и део који је предмет отуђивања прецизно

[154] *Синдик*, Српске повеље, 199.

су одређени. Кућа се налазила на тргу и граничила с кућама Тодора Бучинвића и Степана Остојића, што значи да је прочељем избијала на трг и да се налазила у низу кућа[155]. Половина куће која се поклања означена је на јасан начин као уздужна (у први мах се каже *йоловина куће сйреда и озада*, а у допунској клаузули *йоловина куће на длину*). Међутим, нигде се не наводи о којем насељеном месту је реч. Имена сумеђника[156] и сведока нисам могао наћи у неком другом извору који би носио податке о месту њиховог пребивања. Уз имена двојице сведока, на срећу, наведено је место из којег долазе, па нам то може дати приближне координате места састављања уговора. Један топоним је Бнетковац, чија убикација није могућа на основу расположивих извора и литературе, а други је добро позната Штимља на Косову. У складу с тим, у обзир могу доћи релативно блиски градови или тргови — Ново Брдо и Приштина, на једној страни, или Хоча и Призрен, на другој[157].

Формулација потписа је занимљива и јединствена међу сачуваним потписима српских номика. Уз истицање радње писања у 3. лицу и имена писара, протопопе Степана, наводе се још и имена најугледнијег међу сведоцима, представника државне власти, севаста Раша, и издавача исправе, Новака. На крају је наведена радња сведочења у 1. лицу. Оваква, помало незграпна формулација срачуната је с тим да у класичну формулу потписа унесе обавештење о начину настанка исправе. Видели смо већ у неколико примера да се писари јављају и у улози сведока, што је увек истакнуто у потпису. Глаголски облик **сведетельств8ѥмь** не односи се на Раша и Новака, за чијим именима следи[158], већ на писара. Облик **сведетельств8ѥмь** представља 1. лице sg. презента, с иновираним наставком, а не књижевни облик 1. лица pl. презента. Језичка анализа показала је да је Степан књижевни наставак 1. лица pl. презента **-мь** доследно замењивао народним **-мо**, а исто тако наставак 1. лица sg. презента **-8, -ю** с народним **-мь**. Да је у овом случају облик глагола у множини, било би написано **сведетельств8ѥмо**. И глаголско време употребљено је у складу с обичајем — радња писања у аористу, а сведочења у презенту (попут класичног **писахь и свѣдок8ю**), али је зато упадљив несклад у глаголском лицу — 3. и 1. лице sg. Иако је у попису сведока протопопа Степан наведен на првом месту, његов чин сведочења још једном је наглашен у потпису услед ослањања на сталне обрасце у концепирању и одабиру елемената формулара. Уписивање севаста Раша и Новака унело је неправилност у овај поредак, и то вероватно с циљем да се истакне њихова улога у састављању исправе.

[155] Cf. ЛССВ, s.v. *Кућа (2)* (С.*Ћирковић*).

[156] *С. Ћирковић*, loc. cit., наводи да су двојица сумеђника били Дубровчани.

[157] *Д. Синдик*, loc. cit., претпоставио је да у обзир могу доћи Трепча, Приштина и Ново Брдо.

[158] Такво мишљење је заступао *Д. Синдик*, loc. cit., сматрајући да Раш и Новак сведоче о томе да је протопопа Степан обавио и дужност писара.

ДИПЛОМАТИЧКА СТРУКТУРА

Представљање збирних одлика дипломатичког материјала (без обзира на врсту) има смисла само уколико је број сачуваних исправа довољно велик да подржи уопштавање. Ако је, уз то, документарни фонд заступљен потребном количином различитих врста уговора (зависно од учесталости правних послова у стварном животу) онда се пружа могућност и за давање заједничких одлика приватноправних исправа и за сваку врсту уговора понаособ. У нашем случају ниједан од ова два услова није испуњен — остало је свега 8 номичких исправа, а правни послови које утврђују у потпуности су разнолики. Реч је о два купопродајна уговора, поклону, поравнању рачуна, адопцији с елементима завештања, пресуди о земљишној парници и уговору о узимању у службу. Ова околност, додуше, има вредност, али не допушта да се дају макар условне карактеристике, ако не приватноправног уговора уопште, а оно бар једне његове врсте[1]. При тако малом броју докумената, усталом, још више долази до изражаја оно што је по природи индивидуално — склоности писара, тренутак његовог професионалног развитка, локалне особености, време настанка исправе итд. Све су ово разлози због којих се у редовима који следе не може очекивати штиво које доследно оправдава наслов. На његов захтев може се одговорити само делимично, боље речено, онолико колико објективне околности допуштају.

У оваквим разматрањима највећа пажња поклања се формулару, а он, природно, највише трпи због наведених разлога. Тако се у представљању дипломатичке структуре узимају у обзир само они стални, по правилу непроменљиви и од врсте правног посла независни елементи формулара — инвокација, промулгација, санкција, сведоци, датум и потпис писара. Одлике и овако пробраних делова могу се узети само као условно дате за конкретан сачувани материјал, нипошто као заједнички именитељ исправа српских номика. Диспозиција се, иако је централни

[1] Истини за вољу, таква врста истраживања могла би се предузети када је у питању купопродајни уговор (и иначе најзаступљенији вид облигационог права), али имајући у виду све сачуване акте ове врсте из средњовековне Србије. Двема номичким исправама могуће је прибројати још 4 уговора у форми записа и десетину других сачуваних у краћим или дужим изводима у другим документима.

део исправе, не разматра како због малобројности аката тако и због њихове разнородности. Устаљене формуле могу се очекивати, разуме се, само у оквиру исте врсте уговора. Диспозиција, као елемент у коме се правни и дипломатички елементи исправе најтешње прожимају, превасходно одражава детаље правног посла, начине његовог спровођења, што суштински остаје предмет разматрања правних историчара (чак специјалиста за поједине његове гране). Далеко је важније, барем за ову врсту истраживања, сагледати вредности исправе као целине, њен правни ефекат. Другим речима, модалитети склапања одређеног правног посла посведочени у диспозицији спадају у изворна сведочанства одређене гране приватног права, док је за нас важније да се њиховим посредством и узимајући све елементе исправе у обзир одреди правна вредност номичке исправе.

Материјал, писмо и језик

Од осам сачуваних номичких аката, шест је стигло до нас у оригиналу, а два као преписи. Од ових шест, пак, два су сачувани као записи на пергаментној књизи. За разматрање материјала на којем су писани остају нам само четири акта и они су равномерно подељени — два су на хартији а два на пергаменту. Што се, пак, писма тиче, два су писана полууставом, а четири брзописом. Општи изглед писма одаје свакодневну рутинирану писарску праксу, без калиграфских склоности, али са изразитом тежњом ка јасном и читком рукопису. Од ове појаве одступа у естетском смислу (уредношћу и калиграфијом рукописа) једино исправа протопопе Степана.

Мера прилагођености изгледа писма свакодневним пословним односима уочљива је и у погледу језика. Другим речима, управо кроз језик приватних исправа на најнепосреднији начин истичу се црте свакодневног говора. Вредност ове појаве не умањује ни чињеница да се стереотипне формуле често пишу по устаљеним обрасцима или преписују, будући да су централни делови исправа, у којима се саопштава сам правни чин, најмање подложне клишетирању. Осим тога, писменост јавних бележника имала је сасвим практичан карактер без оптерећивања крутим правилима књижевног језика. Тако се у нашим исправама срећемо, готово без изузетка, с појавом да су одељци писани књижевним језиком остали ограничени на непроменљиве делове формулара, који се без обзира на врсту правног посла понављају из исправе у исправу. То су: инвокација, промулгација, истицање права дестинатара, санкција, датум и потпис. Строго разграничење, разуме се, није могуће извршити те се примери једног и другог језика често преплићу и у истој реченици. Општа слика језичког израза указује на намеру писара да састави једноставан и лако разумљив писани уговор, чије разумевање не захтева посебно знање или искуство. У разматрању елемената формулара узеће се у обзир, као што је већ наглашено, управо они делови где је књижевни језик доминантан у изразу, мада за оцењивање њихових дипломатичких одлика ова чињеница нема особитог значаја.

Инвокација

Изузев призренске тапије, која по узору на византијске обрасце почиње крстовима и именима продавчеве стране, исправе српских номика увек почињу симболичном инвокацијом у знаку крста. Не рачунајући исправе сачуване у препису, у актима Калојана, Степана, Гуњана и протопопе Степана тај крст је увек скромно изведен, без орнамената.

Вербална инвокација следи симболичној у пет уговора и увек је срочена у својој тринитарној варијанти (**Вь имє отьца и сына и светаго доүха**). Ово је типична византијска вербална инвокација, која је неприкосновено господарила у приватним исправама[2]. Изгледа да је она изостала у актима номика Калојана и попа Николе иномика због њиховог готово неформалног облика.

Промулгација

И опет изузимајући ова три документа, у осталим за инвокацијом следи промулгација или непосредно диспозиција. Права, објективна промулгација налази се само у документима номика Степана и протопопе истог имена и гласи истоветно: **Да ѥсть вь сведениѥ вьсакомоү чловѣкоү**. Али, и у оним актима који немају јасно истакнуте промулгације може се говорити о њеним рудиментима или сасвим особеним обличима. При томе, на првом месту, имам на уму речцу *аво* (*ово, ево*), која се јавља као увод у диспозицију без обзира да ли јој претходи промулгација или не. У акту номика Гуњана инвокација је везана за диспозицију овом речцом, која има управо улогу да најави испостављање правног чина, тј. да привуче пажњу читаоца на сам предмет исправе. У акту номика Стојана овај део конципиран је тако да речца *аво* отвара посебну целину у којој се у објективној форми на сажет начин најављује предмет исправе (**Аво како ѹчини ꙑазлогь Михать златаꙑь з Бꙑаикомь и ш нѥгѡвѣми сынови**). То је свакако особена и веома садржајна нотификација[3]. Усклик *аво* јавља се и иза праве промулгације и у

[2] Cf. *Станојевић*, Студије I. Инвокација, Глас СКА 90 (1912) 71 sq; *Ferrari*, Documenti, 24, 41, 89; *Falkenhausen — Amelotti*, Notariato, 52 sq; *Медведев*, Очерки, 53 sq. Под византијским утицајем ова инвокација среће се и у најранијим далматинским приватним исправама (*Šufflay*, Privaturkunde, 47–49).

[3] Треба овде упозорити на запажање *Ферарија*, Documenti, 25, да се промулгација обично везује за аренгу (у оним актима у којима се аренга јавља — тестаментима и побо-

тој позицији преузима двоструку улогу — појачава смисао промулгације и уводи непосредно у диспозитивни део исправе. У овом погледу занимљив је случај призренске тапије, у којој недостатак промулгације морамо тражити у ослањању на византијски формулар. Византијске приватне исправе никад немају промулгацију у објективном виду. Нека врста промулгације јавља се заправо као саставни део диспозиције и представља објаву испостављања исправе срочену у првом лицу након навођења имена аутора и усмерену првенствено ка дестинатару[4]. Њој у извесном смислу одговара промулгација у Стојановој исправи, али је она изведена у објективној форми. У исправи номика Николе њене особене трагове можемо тражити у изразу који следи имену продавца и клаузули добровољности и гласи **постависмо чьстни и животворещи кръсть Ману, Драгинчину брату**. Потом следи одлука о правном чину (**и продасмо му дворь...**). Није сасвим јасно значење овог израза и његова могућа симболика, али се може претпоставити да је овај чин симболизовао јавност и отвореност правног посла.

Санкција

У свим исправама налази се санкција, изузев у двама актима номика Калојана, свакако због специфичног правног посла и начина на који је писмено утврђен. Као што је наведено у одељку о овим исправама, једна од њих представља записник о предаји црквеног инвентара и прихода новом свештенослужитељу, а друга својеврстан уговор о његовом постављењу, којим су тачно прецизирани услови службе и њеног трајања. Додуше, новом пароху је изричито забрањено да напушта службу, али није одређена санкција за такав поступак.

Врста и стилизација санкције зависи у великој мери од врсте правног посла. Санкције у уговорима о отуђивању имовине (два купопродајна и један уговор о поклону) образују посебну групацију са малим међусобним одступањима. Њихов облик одређен је правним условима који су неопходни да би отуђивање било правоваљано, а то су: задовољавање права првокупа[5] и одговорност продавца или дародавца за мирно уживање поседа новог власника[6]. Санкција је срочена у субјективном виду и усмерена ка отуђиваоцу и онима који су користећи се својим

жним даровањима) узрочним прилогом те да он сам понекад може вршити улогу промулгације. Лако се намеће паралела са речцом *аво*, и то у позицији пред промулгацијом у исправи номика Стојана или самостално у исправи Гуњановој, али са истом улогом.

[4] *Ferrari*, Documenti, 25, 41, 93; *Вернадский*, Заметки, 37; *Медведев*, Очерки, 57–58.

[5] О праву прече куповине v. *N. Pavković*, „Protimesis" byzantine et le droit de préemption chez les Slaves du Sud, Balcanica 28 (1997) 165–180; ЛССВ, s.v. *Право првокупа* (*idem*); *Bogojević-Gluščević*, Pravo preče kupovine, 137–152

[6] О одговорности за евикцију v. n. 39 поглавља *Исправе*.

правом првокупа могли захтевати повраћај продатог добра. Како су тажва потраживања обично спровођена судским путем, основном клаузулом санкције забрањује се приступ нарушиоцу уговора било ком суду, уз претпоставку да је обављеном правном послу претходило одрицање сродника и суседа од права првокупа. У Гуњановом акту ово је и једина одредба санкције, док се код протопопе Степана прети, на првом месту, проклетством од Бога, Богородице, Никејских отаца и Светога Павла (као патрона примаоца дара). Призренска тапија, напротив, нема духовну санкцију већ материјалну и она се јавља као логична последица установљене продавчеве гаранције против евикције купљеног добра. Могуће узнемиравање купца у уживању стечене имовине сваљивало је на продавца терет плаћања казне, аналогне куповној цени, црквеној установи[7]. У Гуњановој и протопопиној исправи, судећи по формулацији санкције, подразумевала се могућност да појединци с правом првокупа покушају своје право остварити на штету стицаоца добра, али како није установљена продавчева обавеза да заштити купца, односно обдареног од евинцирања стечене имовине, то се у санкцији не наводи ни казна коју је у том случају имао платити. Састављачи уговора полазили су, изгледа, од става да самим чином записивања уговор постаје перфектан (у формалном смислу), тј. да написана исправа подразумева да је процедура нуђења на продају појединцима по праву прече куповине обављена и тиме трансакција учињена обезбеђеном од било каквог оспоравања. То је, разуме се, већ питање правне процедуре и ми је се овде дотичемо само у оној мери у којој се одражава на композицију исправе. Забрана приступа суду нарушиоцу уговора типична је за византијске приватне акте, управо као мера спречавања могуће евикције[8].

У случају када је уговор склопљен у виду обостраног споразума (као што је поравнање рачуна двојице златара у Трепчи) санкција се односи само на уговорне стране, тј. подразумева се могућност да један од уговарача испостави накнадна потраживања. Утврђена је само материјална одговорност и то у висини од 50 перпера у корист државне благајне. Трећа врста санкције коју срећемо у номичким исправама нема у виду одређене појединце или категорију за које би се подразумевала могућност нарушавања уговора, већ у општем смислу било кога. И у овом случају је, разуме се, стилизација одређена врстом уговора. Санкција у судској пресуди призренског епископа Георгија усмерена је на било кога (**да кто х҃кє сиѥ потворити**) и одређена у висини од 500 перпера у корист краљеве благајне. У општем смислу је срочена и санкција новобрдског номика Степана, али се од осталих издваја својим обликом. На првом месту прети се проклетством од Бога и Богородице свакоме ко потвори уговор, чије се одредбе укратко понављају. Материјална санкци-

[7] V. о овоме детаљно у коментару призренске тапије.

[8] *Вернадский*, Заметки, 40; *Медведев*, Очерки, 97; *Живојиновић*, Евикција, 81.

ја, коју је писар пропустио да напише на прописаном месту, дописана је након потписа, уперена је такође против било кога и одређена у висини од 500 перпера у корист градске благајне.

У оним номичким актима који имају санкцију, poena temporalis је неизоставна, док се, poena spiritualis јавља само два пута (код номика Степана и протопопе Степана). Употреба или изостављање духовне санкције нису били условљени врстом уговора или друштвеним рангом уговарача (барем се таква условљеност не види из сачуваних исправа). Иако упадљива бројчана несразмера између сачуваних српских и византијских приватноправних исправа не дозвољава непосредно поређење, утисак који пружају српске исправе разликује се од оног који нуде византијске. На узорку од 525 византијских приватноправних докумената (не рачунајући област јужне Италије) Хелена Саради нотирала је духовну санкцију у 285, а од овог броја само њих 100 имали су истовремено и материјалну и духовну санкцију. Додуше, нису дати подаци о оних 240 докумената који немају духовну санкцију, а за неке од њих је сигурно да имају материјалну санкцију, па није могуће доследно одредити квантитативни однос духовне и материјалне санкције у византијским приватним актима[9]. Оно што се сигурно да закључити јесте да духовна санкција није обавезна у византијским приватним исправама, али се може јавити самостално, што никада није случај са сачуваним исправама српских номика. Осим тога, не може се говорити ни о њеној бројчаној надмоћности у односу на материјалну санкцију. На крају, poena temporalis јавља се у византијским исправама најчешће у уговорима о отуђивању имовине као гаранција против евикције[10].

Сведоци

У дипломатичком погледу веома је занимљив списак сведока, који се, без изузетка, јавља у исправама[11]. На овом месту првенствено нас интересује њихов број и састав. Питање улоге сведока у одређивању доказне снаге исправе биће обрађено у наредном поглављу.

Номичке исправе показују изразиту неуједначеност у погледу броја сведока. У Гуњановој и првој Калојановој исправи наведено их је по четири, у другој Калојановој најмање пет, у Стојановој шест, у исправи попа Николе преко шест, протопопа Степан набраја их десет, номик

[9] *Saradi*, Cursing, 441–533. За јужну Италију cf. *Ferrari*, Documenti, 34–38, 53 sq; *Falkenhausen — Amelotti*, Notariato, 54; v. такође *V. Mošin*, Sankcija u vizantijskoj i u južnoslovenskoj ćirilskoj diplomaciji, Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku 3 (1954) 27–52.

[10] *Медведев*, Очерки, 98 sq; *Живојиновић*, Евикција, 81.

[11] О сведоцима v. *Станојевић*, Студије XV. Сведоци, Глас СКА 110 (1924) 1–25, посебно 21; ЛССВ, s.v. *Сведоци* (*М. Шуица*).

Степан 15, а у призренској тапији наведено их је чак 17[12]. Објашњење овој појави треба тражити у реалној и у правној равни. Изгледа да се једно од решења може наћи у чињеници да је број сведока често зависио од случајно присутних. Када се ради о великом броју сведока не треба искључити могућност утицаја схватања да се доказна моћ њихова повећава сразмерно бројности, али и да су аутори покаткад обезбеђивали сведоке по своме нахођењу[13]. Рекло би се да на квантитативну неустаљеност није утицало непостојање, у нормативним актима српског правног подручја, одредби које регулишу улогу сведока приликом склапања уговора,. Тако су у Византији, и поред постојања законских норми којима је број сведока обавезних да присуствују уговорима био одређен (у зависности од врсте уговора на три, пет и седам), била неретка одступања од овог правила, често у правцу гомилања њиховог броја[14]. У српским правним изворима, Закону градском, ДЗ, ПС и СС, ЗЈ и РЗ, о сведоцима се заправо говори, готово без изузетка, у области судског поступка[15], а одређивање њиховог броја у тим оквирима прилагођено је вредности парнице[16].

Тачно одређивање броја сведока потребних за правовољаност склапања појединих уговора среће се веома ретко и то у облику преузетом непосредно из византијских правних зборника. Чланци о тестаментарном наслеђивању у Градском закону и ПС прописују број потребних сведока за важење писмено склопљеног тестамента (у зависности од околности, три, пет и седам)[17]. Доказа за поштовање или непоштовање ових одредаба нема, али је сасвим сигурно да као и у Византији није било строгог придржавања законских норми. За овај проблем је утолико индикативнији пример Синтагме, у чију скраћену верзију (која је свакако имала далеко већи практични значај у свакодневним правним пословима) нису ушле одредбе о форми тестамента, тј. управо они чланови који одређују број потребних сведока[18].

[12] И остали приватноправни уговори из овог доба показују сличну неустаљеност броја присутних сведока — 6, 9, 15, па чак и 18 (*Стојановић*, Записи и натписи II, № 4596; IV, № 6144; *Новаковић*, Зак. спом, 767; *Соловјев*, Од. спом, 159).

[13] Cf. *Медведев*, Очерки, 176 sq.

[14] V. рецимо, одредбе новеле царице Ирине, 797–802 (*L. Burgmann*, Die Novellen der Kaiserin Eirene, Fontes Minores 4 (1981) 16–24; cf. *Костренчић*, Јавна вера, 144, n. 348; *Falkenhausen — Amelotti*, Notariato, 55; *Медведев*, Очерки, 116–118, 177–180; *Saradi*, Notariat, 202 (с литературом)).

[15] *Дучић*, Крмчија, 88–91; *Флорински*, Памятники, прил. 56, 161–163, 205; *Новаковић*, Синтагмат, 239–243; *Соловјев*, Законодавство, 517–519, 541; *Тарановски*, Историја, 764–767; *Mošin*, Otečnik, 66–68; *Радојчић*, Законик, 58, 112; *idem*, Закон, 39, 41, 42, 45, 46, 47; *Марковић*, Закон, 14, 15, 16, 17, 18, 53 sq; *Шаркић*, Средњовековно српско право, 122.

[16] *Дучић*, Крмчија, 88; *Новаковић*, Синтагмат, 240; *Mošin*, Otečnik, 66.

[17] *Дучић*, Крмчија, 78–86; *Новаковић*, Синтагмат, 217–219, 369; *Соловјев*, Законодавство, 440–447.

[18] Ibidem, 445.

С друге стране, из појединих законских норми могу се извући, посредним путем, претпоставке о минималном броју сведока који су морали бити присутни приликом склапања и записивања уговора. У Д–8 глави ПС (која је као Д–7 глава ушла у избор СС) одређује се да је за доказ у судском поступку довољно пет сведока ако нема исправе, а уколико постоји исправа написана по закону довољна су три сведока[19]. Недоумицу око питања да ли се ових пет сведока јављају у случајевима када о одређеном предмету уопште не постоји исправа или ако је исправа изгубљена могуће је отклонити узимањем у обзир одредаба ЗЈ и тумачењем у каснијим прерадама СС. По стилизацији члана 5 ЗЈ, рекло би се као да он понавља одредбу Синтагме о пет сведока, али је при томе појашњава. Њиме се прописује да ако се неко у парници позива на исправу као доказно средство, а у међувремену је изгубио, потребно је пет сведока да би је потврдили. Дакле, било је потребно да најмање пет сведока присуствује правном чину и његовом записивању да би могли потврдити постојање исправе и њен садржај[20]. У складу с тим може се тумачити улога тројице сведока уколико постоји исправа. Иако је најмање пет сведока требало да присуствује записивању уговора, у случајевима када се исправе користе у парничном поступку њихову доказну снагу морају својим сведочењем појачати бар тројица сведока наведених у њима. Преписивачи и прерађивачи СС у доцнијим вековима уопштили су одредбу о три сведока до мере броја потребних сведока за састављање уговора, изоставивши при томе део о пет сведока за доказивање аутентичности изгубљене исправе. Смисао ове одредбе промењен је не само драстичним упрошћавањем већ и спајањем са следећим чланом (такође потпуно огољеним) у којем се говори о ништавности сведочења по чувењу. Треба имати у виду, наравно, да је у млађој редакцији Душановог законодавства већи део грађе СС подељен између ЗКЈ и ДЗ и да се састав Д–7 налази у ЗКЈ у нешто измењеном облику. У Режевићком (Загребачком) рукопису ДЗ ова одредба гласи: **Валја ү писма тѹи сједока везда мећати: сједоченство чүено алити слүшано да се не вјеѹүе**[21].

Иако се тичу доказног поступка у парницама, одредбе о квалитативној страни сведока и о поступку сведочења имају општији карактер и у њима је могуће, у извесном смислу, тражити узоре приликом одређивања састава присутних сведока[22]. Ове одредбе, међутим, више указују на то ко не сме да сведочи него што дају препоруке о пожељним

[19] *Флорински*, Памятники, прил. 162; *Новаковић*, Синтагмат, 241; *Соловјев*, Законодавство, 518; *Mošin*, Otečnik, 67.

[20] *Флорински*, Памятники, прил. 56, 205; *Соловјев*, Законодавство, 519, 541.

[21] *Mošin*, Paštrovski spisak, 17, № 47. V. и остале рукописе млађе редакције: *Ј. Ђорђевић*, Законъ царева: Константина Великогъ, Юстиніяна и Стефана Душана, ЛМС 99 (1859) 11, № 46; *Флорински*, Памятники, прил. 61, № 43; *Соловјев*, Књига привилегија, 57, № 39; *Mošin*, Bogišićev rukopis, 30, № 44.

[22] V. n. 16.

сведоцима. Захтеви за њиховом ваљаношћу срочени су у најопштијој форми: од сведока се тражи да буду достојни поверења, а то само по себи не подразумева сталешку поделу[23]. У истом правцу, али далеко одређеније, усмерен је члан 21 Закона града Новог Брда, о чијој смо практичној примени већ говорили у одељку о исправи номика Степана. Њиме се налаже да састављању номичке исправе о отуђењу баштине морају присуствовати протопопа и добри људи који су у месту[24]. Добри људи представљају угледне и достојне поверења појединце и не морају сугерисати сталешку црту[25]. Из исправе номика Степана, која је састављена управо по слову овог закона, видимо да су, поред протопопе, међу добре људе-сведоке уврштени градски кнез и војвода, осам попова и четири обична грађанина. Састав сведока у осталим исправама, састављеним независно од одредаба Закона Новог Брда, указује да је њихов избор вршен по критеријуму коме пример новобрдске исправе може служити као образац. Ова пракса, разуме се, за узор није имала само уопштене захтеве законских компилација, са чијим садржајем, уосталом, номици нису безусловно морали бити упознати, већ је превасходно одређена практичном потребом да се прибављањем сведочења угледних и ауторитарних представника заједнице обезбеди већа доказна моћ исправе. Ауторитет је, природно, подразумевао сталешку, или још више, духовну црту, али исто тако познате и честите појединце из уже друштвене средине којој су странке у уговору припадале. Састав сведока у осталим номичким актима показује надмоћ духовног ауторитета, али и непосредну условљеност од врсте уговора и околности у којима је склопљен[26].

У исправи попа Николе поменути су сведоци који су присуствовали вођењу доказног поступка у земљишној парници — три севаста и два сведока са титулом *кир*. У исправи иномика Стојана, састављеној на захтев уговарача Дубровчана, од шест сведока чак четворица су били дубровачки племићи, од којих је један био на положају кнеза Трепче. Гуњанова исправа бележи само четири сведока али пажљиво бирана: протопоп, урбарар и два дубровачка трговца. У исправи протопопе Степана, поред самог писара у улози сведока, наводе се један севаст и два попа. Номик Калојан наводи у првом запису једног духовника и једног попа, а у другом протопопу и два попа. У призренској тапији наводе се

[23] Већ помињана новела царице Ирине поред броја потребних сведока одређује и њихов састав. Уопштени израз „људи достојни поверења“ овде подразумева, по редоследу навођења, свештенике, архонте, људе војног и грађанског сталежа који имају одговарајући иметак и службу и који живе богобојажљиво (*L. Burgmann*, ibidem; *Медведев*, Очерки, 116). Овде је, очигледно, појам људи достојних поверења саздан на сталешкој основи.

[24] *Радојчић*, Закон, 56; *Марковић*, Закон, 23, 54.

[25] ЛССВ, s.v. *Добри људи* (*Ђ. Бубало*).

[26] Cf. *Ferrari*, Documenti, 15 sqq, 83 sqq; *Falkenhausen — Amelotti*, Notariato, 59 sq; *Медведев*, Очерки, 178–180; *Saradi*, Notariat, 205–207.

такође два попа[27]. Редослед набрајања сведока поштује исти принцип у свим исправама — прво појединци са духовним или световним ауторитетом (уз обавезну титулу или звање), при чему црквена лица имају предност, а потом обични сведоци из редова локалног становништва.

Занимљиво је да су у призренској тапији и исправи протопопе Степана, обе о отуђењу имовине, у релативно бројној скупини сведока (10 и 15) лица са ауторитетом заступљена сразмерно мало. Осим тројице сведока који су већ наведени као сумеђници на почетку исправе, остали су припадали, по свој прилици, ближем просторном и друштвеном окружењу продавчеве стране. У исправи протопопе Степана сумеђници поклоњене куће наведени су само приликом описивања њеног положаја, док се као сведоци који се **ѡбрѣтоше на записанїю** набрајају, као и у претходном случају, појединци из друштвене средине и непосредног окружења дародавца (двојица од њих су из околних села).

Датум

У исправама српских номика место писања никада се не наводи. Што се хронолошких одредница тиче, очувани материјал може се поделити у три групе. Призренска тапија и други запис Калојанов издвајају се непостојањем датума. Остале две групе разликују се по месту записивања хронолошких података и њиховом карактеру. У Гуњановој, Степановој и протопопиној исправи датум се налази на самом крају — пре потписа, у прва два случаја, односно после њега, у трећем. Датум се састоји из прецизно наведених године по византијској ери, месеца и дана, или другим редоследом код Гуњана, прво месец, дан и на крају година. У документима попа Николе, Стојана и првом Калојановом запису датум се налази на почетку исправе и састоји само од месеца и дана. У Стојановом акту датуму претходи инвокација. Како је већ наглашено, овај формулар, са инвокацијом и датумом на почетку, настао је под дубровачким утицајем. У друга два случаја треба имати у виду да су у питању документи састављени у форми записника. Будући да су оба настала у области Македоније, овде се не може говорити о западном утицају, посредном или непосредном, али ни о византијском будући да се у византијским приватним исправама датум увек бележи на крају. Ако је место датума одређено под византијским утицајем, онда се хронолошки елементи више ослањају на српску праксу. Бележење само месеца и дана доста је често у српском дипломатичком материјалу, наравно на крају документа[28], док се у Византији у комбинацији са месецом увек бележи индикт. Код исправа са датумом на крају, византијски утицај далеко је одређенији, с тим што постоје разлике у одабиру елемената. У византијским исправама неизоставни су месец и индикт, затим година, а дан се бележи веома ретко[29]. Код српских номика нема индикта, али су година, месец и дан обавезни елементи.

[27] И у осталим сачуваним приватноправним исправама наилазимо на исту појаву. У купопродајном уговору војводе Дмитра као сведоци наводе се протопопа, седам попова, кнез, син челника, а у уговору неког Десоја, на првом месту сведочио је кефалија.

[28] *Станојевић*, Студије XVII. Датирање, Глас СКА 132 (1928) 48.

Потпис

Потпис писара исправе никад не изостаје. По начину формулисања, потписи се могу поделити у два типа — објективне и субјективне — а сваком од њих одговара и посебан начин обележавања радње писара. У субјективно формулисаном типу наводе се лична заменица у првом лицу, звање, име, радња писања у аористу и радња сведочења у презенту (**Ꙇ҆ номикь** NN **писахь и свѣдокꙋю** — Стојан, Гуњан). Други запис номика Калојана одступа од овог правила утолико што се прво наводи радња сведочења а потом писања. Калојанов потпис на првом запису сасвим је упрошћен — бележи се само име и радња писања. Овај поједностављен и неформалан потпис у целости одговара одликама записника испод којег се налази.

Објективни потписи срочени су тако да се прво наводи звање и име (или обрнуто, као код попа Николе), радња писања и потписивања, обе у аористу. Номик Степан одудара од овог правила промењеним редоследом навођења елемената и упрошћавањем — радња писања, звање, име. Најкарактеристичнији је потпис протопопе Степана. По својој стилизацији он представља прелазну форму између објективног и субјективног потписа. Потпис почиње по узору на потпис номика Степана (радња писања, звање, име), затим се наводе још два имена (аутор и представник власти међу сведоцима), чиме је, како изгледа, наглашено њихово учествовање у састављању исправе, и на крају радња сведочења у првом лицу и садашњем времену.

На крају, упечатљива одлика једног дела потписа српских номика био је њихов изглед. Истина, за разматрање овог питања за сада не располажем Севастјановљевом фотографијом исправе номика Степана, будући да се део исправе са потписом који је у међувремену пропао само на њој види, те на овом месту не могу дати суд о његовом изгледу. Потписи попа Николе (Слика 4), Стојана (Слика 7) и Гуњана (Слика 8) издвајају се од осталог текста величином и стилизацијом — састављени су од скромно орнаментисаних словних облика са недоследно израженом тенденцијом ка повезивању у лигатуре. Естетска страна изведбе веома је слабо изражена, а најуочљивија одлика управо је величина. Занимљи-

[29] *Вернадский*, Заметки, 40; *Ferrari*, Documenti, 38 sq, 55, 90; *Falkenhausen — Amelotti*, Notariato, 55; *Медведев*, Очерки, 99.

во је да су од три позната потписа изведена у овом маниру, два сачувана у преписима. Преписивачи исправа сматрали су неопходним да изглед потписа из оригинала верно пренесу (прецртају). Потписи номика Николе из Призрена (Слика 5) и Калојана у исправи б (Слика 6) издвајају се од осталог текста тиме што су написани у новом реду, али истоветним рукописом (с крстом на почетку код Николе). Судећи према издању Љ. Стојановића и опису Душана Синдика, и потпис номика Степана био је написан у засебном реду. Потпис протопопе Степана (Слика 9) особен је колико по својој формулацији толико и по месту писања. То је саставни део текста, ничим издвојен, иза којег у континуитету следи датум, као последњи елемент исправе. Потпис Калојана у исправи а (Слика 12) такође је изведен у континуитету са претходним текстом.

Печат

Од дипломатичких елемената, воштани печат се среће једино у исправи номика Степана. Што се тиче његовог изгледа, важе иста ограничења као и у случају потписа. Према саопштењу Душана Синдика, на фотографији Севастјанова не могу се распознати ни легенда ни ликовна представа[30]. Печат је био веома распрострањено средство оверовљења, али поглавито на јавноправним актима. У тој улози он је готово неизбежан у средњовековној Србији[31]. Византијске приватне исправе не носе на себи печат, нити је он подразумеван у нормативним актима као средство аутентификације[32]. У нашем случају печат је свакако употребљен као средство за појачавање доказне моћи исправе, а његово стављање на документ условљено је, рекло би се, саставом присутних сведока. Како је уговор склопљен пред градским властима (војводом и кнезом), сва је прилика да су они своје присуство у циљу потврде правоваљаности акта нагласили и стављањем градског печата.

Готово истоветан пример имамо и у Сребреници. Уговор о продаји куће између два Дубровчанина састављен је 1. марта 1423. пред сведоцима представницима градских власти (...per magor cautella soto scrisense li guarenti qui de sotto e la bolla alguni la soa ano posto. E tuto questo avemo fato chon guarentizia de voivoda Bogdam e chon chonte Dobruscho e de Vochosau purgar... ...e chon altri gintilomini segondo la usanza de Srebruniza e sopra questo la bola del luogo avemo posto)[33]. Овде се, дакле, изричито наглашава да је под исправу стављен градски печат. Поред њега,

[30] *Синдик*, Српске повеље, 197.

[31] *Сшанојевић*, Студије XVI. Печат, Глас СКА 132 (1928) 1–26; XXVII. Правна вредност повеља, Глас СКА 169 (1935) 77–106; *Косшренчић*, Јавна вера, 112–115; ЛССВ, s.v. *Печаш* (*Д. Синдик*).

[32] *Медведев*, Очерки, 166–170.

[33] *Динић*, Рударство I, 106.

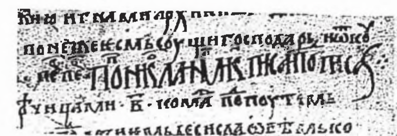

Слика 4: Потпис попа Николе иномика

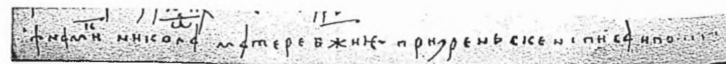

Слика 5: Потпис номика Николе из Призрена

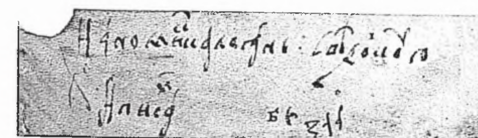

Слика 6: Потпис номика Калојана на исправи Б

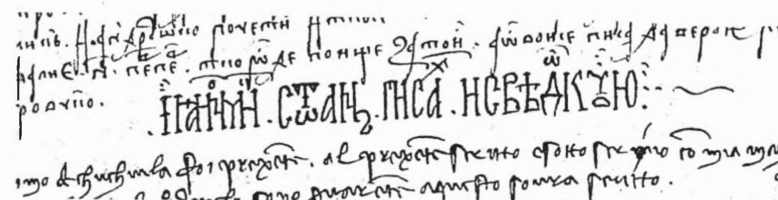

Слика 7: Потпис иномика Стојана, копија Руска Христофоровића

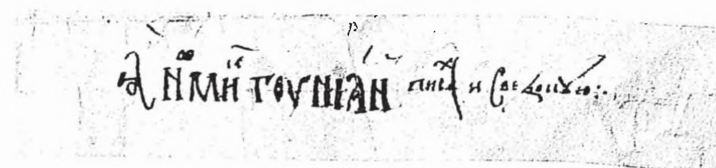

Слика 8: Потпис номика Гуњана

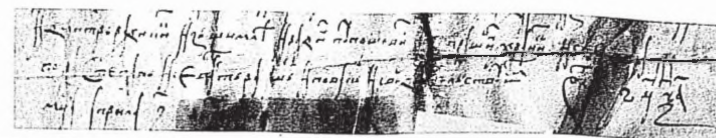

Слика 9: Потпис протопопе Степана

на исправи се налазио још један печат (војводе или кнеза?)[34]. Јасно је да печат није обавезно средство оверовљења приватних исправа. Ова два позната случаја сведоче непосредно да су се печати могли јавити на приватним исправама у случајевима када су њиховом записивању као сведоци присуствовали представници градских власти. Своје присуство они су озваничили печатом, мада су сребренички gintilomini ставили и своје потписе. У сребреничкој исправи чак се наглашава да је читав поступак оверовљења исправе учињен према обичајима у Сребреници. Ово је, још једном то наглашавам, време када се североисточна Босна налазила у границама Деспотовине. Нажалост, ми немамо сачуваних приватних исправа у толиком броју да би се видело колико је овај обичај био раширен и да ли је присуство градских власти (и уопште државних чиновника) у улози сведока било, по правилу, праћено стављањем печата. Као сведок, у исправи номика Стојана помиње се кнез Трепче Дујо Кукуља, али нема печата, а у нешто доцнијој исправи, писаној у истом месту руком номика Гуњана, присутан је само урбарар. Слично примеру из Сребренице, уговор двојице Дубровчана склопљен је у Руднику 17. децембра 1457. d'avanti la congregation de Rudinich, zoe conte Oliuero Chossereuich et zentilhomini de Rudnich...[35] Мада су се сведоци потписали, нигде нема помена о постојању печата.

---

[34] У запису дубровачког канцелара о регистровању овог акта каже се да поседује два различита печата од белог воска — ...sigillatumque duobus et diversis sigillis cera alba (ibidem, 105). Оригинал исправе није се сачувао па се не може са сигурношћу тврдити коме је припадао други печат.

[35] *Динић*, Четири средњевековна писма, 234; cf. *idem*, Рударство II, 14.

ПРАВНА ВРЕДНОСТ

Без бојазни од претеривања може се нагласити да темељ установе нотаријата чине они елементи у настанку и животу исправе који одређују њен карактер и доказну снагу. Другим речима, за објективно сагледавање улоге и значаја нотаријата у једном друштву важно је одредити какву је улогу то друштво придавало записивању свакодневних правних односа, какав положај има писана исправа у самом правном послу и, напокон, каква је доказна моћ такве исправе у случају спора око уговора о коме сведочи или њене аутентичности. Осим сагледавања општих друштвених околности у чијим оквирима је могуће наслутити потребу и раширеност писменог општења, нужно је размотрити специфичне изворне податке који сведоче о карактеру приватне исправе и њеној јавној вери. Истраживање ових питања почива на три ослонца — нормативним актима, елементима формулара номичких исправа и судским актима или другим врстама сведочанстава о парницама у којима се као доказно средство користе номичке исправе или се доказује њихова аутентичност.

Диспозитивна или пробативна исправа

Најопштија подела приватних аката сврстава их у две групе с обзиром на улогу коју имају у правном послу. На једној страни су *дисӣозиӣивне* исправе, које представљају конститутивни елеменат правног посла, тј. без чијег испостављања правни чин не може бити перфектуиран, а на другој *ӣробаӣивне* исправе, које се издају (али не обавезно) тек након закључења правног посла као проста доказна исправа о његовом постојању. Основе ове поделе, утемељене још трудом Хајнриха Брунера, иако оспораване у појединостима, остале су до данас важеће у дипломатичкој литератури о приватној исправи[1]. Најопштије узев, за

[1] *H. Brunner*, Carta und Notitia. Ein Beitrag zur Rechtsgeschichte der germanischen Urkunde, Commentationes phillologiae in honorem Theodori Mommseni, Berlin 1877, 570–589; *idem*, Zur Rechtsgeschichte der römischen und germanischen Urkunde, Berlin 1880. Преглед најважнијих мишљења о проблему дистинкције између карте и нотиције v. код

сваку од две врсте исправа везују се одређени правни и дипломатички елементи — субјективна форма за диспозитивне исправе, а објективна за пробативне. Поред тога, појам традиције по правилу карактерише диспозитивну исправу, било да се ради о traditio chartae, симболичној предаји акта у руке правопријемнику, чиме исправа добија правну снагу, или traditio per chartam, која у уговорима о отуђењу симболизује пренос власништва простом предајом исправе[2].

И док је појам традиције недвосмислено везан за диспозитивни акт израде документа, дотле се поистовећивање субјективне или објективне форме са диспозитивном или пробативном исправом може узети као исправно само у сагледавању општег развојног пута који је средњовековна приватна исправа прешла на западу — од субјективне диспозитивне исправе у којој аутор правног посла остаје издавач, а писар узима улогу једног од сведока, до пробативне објективне, у којој нотар као овлаштено лице бележи елементе већ склопљеног уговора без улажења у његову материјалну страну[3]. Ова дистинкција, међутим, не води довољно рачуна о чињеници да се форма уговора не слаже безусловно са њеним карактером, те да је улога писара у склапању правног посла и његовом записивању била независна од врсте исправе. Примери нотарске делатности на Јадрану или у Византији показују да улога писара у правном послу почива на законским нормама, а не на карактеру исправе. Очито је да у јадранским комунама, где је од XIII века нотар имао искључиву улогу да формалноправно утврђује правне послове као објективни чинилац који својом личношћу симболизује ауторитет државне власти, постоје и субјективна (углавном задужнице и уговори о миразу) и објективна, и диспозитивна и пробативна исправа. И док је положај нотара увек исти, дотле диспозитивни или пробативни карактер зависи од законских норми којима је регулисана обавезност састављања исправе за поједине правне послове као један од услова њихове правоваљаности[4]. Додуше, у Византији је поистовећивање субјективне форме, диспозитивне исправе и улоге сведока у правном послу коју носи писар готово опште, али ни овде ови чиниоци не подразумевају међусобну условљеност већ зависе превасходно од законске регулативе и обичаја[5].

Margetić, O javnoj vjeri, 49–52; cf. такође *Šufflay*, Privaturkunde, 31–37; *J. Stipišić*, Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi, Zagreb 1985[2], 159–163; *Медведев*, Очерки, 82–85; *Богојевић-Глушчевић*, Negotium, 115–126.

[2] *H. Steinacker*, „Traditio cartae" und „traditio per cartam", ein Kontinuitätsproblem, Archiv für Diplomatik 5/6 (1959–1960) 1–72; *Margetić*, O javnoj vjeri, 50; *Медведев*, Очерки, 82–85; *Saradi*, Notariat, 181 sq.

[3] *Костренчић*, Јавна вера, 91; *Margetić*, O javnoj vjeri, 49–60.

[4] *Н. Богојевић-Глушчевић*, Својински односи у Котору у XIV вијеку, Никшић 1992, 64–67, 212–214; *eadem*, Negotium, 115–126; cf. другачије мишљење *Margetića*, O javnoj vjeri, 53–78.

[5] *Falkenhausen — Amelotti*, Notariato, 53; *Saradi*, Notariat, passim.

Питање диспозитивног или пробативног карактера исправе прелази оквире апстрактног формализма дипломатике. Премда карактер документа нема непосредан учинак на доказну снагу (обе врсте исправа представљају у крајњој линији доказно средство), он на очигледан начин сведочи о важности или чак неопходности писаног акта у склапању правног посла. С друге стране, субјективна или објективна форма и положај писара говоре у извесној мери о поимању улоге уговарача и писара при настанку исправе, што се одражава, у основи, на њену доказну моћ.

У срединама са развијеном правном традицијом (Византији или источнојадранским комунама) законским нормама су, у највећој мери, регулисани уговорни односи, при чему је у складу с врстом и вредношћу уговора одређиван његов диспозитивни или пробативни карактер. Осим тога, у писмено утврђеним уговорима поштовано је, углавном доследно, уношење формалних елемената чија је порука недвосмислено сведочила о процедури приликом њиховог закључења и улози исправе. Таква сведочанства морају се у српској средини извлачити с муком и често посредним путем. У нормативним актима о овом питању једва да се понешто може наћи. Наравно, у оваквим случајевима поставља се у најоштријој мери питање примене законских одредби, али увек остаје вероватна претпоставка да се њима могло служити као путоказом.

Један од извора представља Закон градски, превод Прохирона, византијског зборника закона из времена цара Василија I, као саставни део Светосавског Номоканона. Грана XIV, посвећена купопродаји, доноси у првој глави одредбе о форми склапања купопродајног уговора и начинима његовог перфектуирања[6]. Овде је заправо реч о понављању старе Јустинијанове одредбе, по којој се уговори могу склапати без исправе простим консенсусом или уз исправу, при чему је уговор правоваљан тек пошто је исправа написана и предата странкама[7]. Овом одредбом српској правној пракси нудила се могућност склапања купопродајног уговора на два начина, при чему је купопродаја с исправом подразумевала њен диспозитивни карактер. Овај одељак преузима ПС, А–4 (и СС, А–6), али у нешто измењеном облику у којем се основна пажња поклања улози капаре у склапању посла док о писању исправе нема речи[8]. ЗЈ посвећује неколико чланова купопродаји, али нигде не говори о писменој форми закључења уговора[9].

---

[6] *Дучић*, Крмчија, 64; *Ferrari*, Documenti, 100; *Соловјев*, Законодавство, 417 sq.

[7] Iustiniani Institutiones 3, 23. За Теофилове парафразе Институција v. *C. Ferrini*, Institutionum graeca paraphrasis Teophilo antecessori, Berolini 1884–1897, 352; cf. *Margetić*, O javnoj vjeri, 54; *Медведев*, Очерки, 102, n. 13.

[8] *Флорински*, Памятники, прил, 108; *Новаковић*, Синтагмат, 79 sq; *Mošin*, Otečnik, 70.

[9] Тежиште је усмерено на право првокупа и плаћање цене као одлучни моменат у закључењу правног посла (*Флорински*, Памятники, прил, 206 sq; *Соловјев*, Законодавство, 541 sq).

Међу законским зборницима са општим важењем само Закон градски говори о диспозитивном какрактеру исправе и то искључиво за купопродајне уговоре. Диспозитивни карактер исправе одређује и Закон Новог Брда, али треба имати на уму да је у питању партикуларни правни зборник са важењем ограниченим на једно место. Поред исправа јавног карактера, које су издавали државни чиновници (урбарар, судија места и цариник), и *књига номичка* прописује се као обавезна форма писменог утврђивања правних послова. Њена важност ограничена је само на случајеве отуђења баштинске својине грађана[10].

Више података о овом питању пружају, наравно, саме исправе. Акт попа Николе спада, без сумње, у оне пробативног карактера. Како је реч о судској пресуди она је могла бити записана тек по окончању спора и њеном изрицању. У диспозитивном делу призренске тапије одређује се изричито да сва права дестинатара имају тећи **ѡдьньска**, тј. од тренутка састављања исправе и њене предаје купцу. Ова формула, како је приметио још Александар Соловјев, показује диспозитивни карактер исправе, боље рећи, врсту отуђења у којој предаја документа чини пренос власништва (traditio per chartam). То је сасвим у складу с византијским обичајима, на којима се призренска тапија у целини заснива[11]. У исправи номика Стојана карактер исправе може се одредити на основу двоструког набрајања сведока. Чињеница да је у тексту исправе записано 6 сведока а да су само тројица од њих положили своје потписе сведочи о пробативном карактеру исправе. Другим речима шесторица набројаних сведока присуствовали су склапању правног посла, а само тројица његовом записивању (видети ниже детаљно о томе). С правне стране гледано, врста уговора о којој се овде ради није изискивала обавезно записивање као један од услова за перфекцију правног посла. Уговор о поравнању рачуна у основи је консенсуалан и почива искључиво на bona fide уговорних страна. Записивање има првенствено улогу прављења доказног средства у случају евентуалног спора.

У новобрдској исправи недвосмислено је наглашен њен диспозитивни карактер. Аuктор, у клаузули санкције, прети проклетством онима који „потворе" оно **що га дадѡхь и записахь поп8 Богдан8 пр̑ѣдь сведоци.** Тај закључак утолико је основанији када се има у виду да је номик Степан саставио свој документ држећи се одредаба 21. члана Закона Новог Брда, који прописује обавезност издавања исправе приликом отуђења баштине. У исправи номика Гуњана нема елемената који непосредно сведоче о њеном карактеру. Протопопа Степан саопштава чињеницу о присуству сведока приликом записивања на најнепосреднији начин (**И ево тко се ѡбрѣтоше на записанїю**). Овде се, међутим, не може са сигурношћу изву́ћи закључак о томе да ли је исправа написана накнадно као пробативна, те су сведоци наведени искључиво са оверитељском улогом аутентичности писаног акта, или је у питању диспозитивна исправа. То је утолико теже утврдити јер, иако је реч о отуђењу имовине, тренутак преноса својине одређен је у будућности тако да сама исправа представља гарант за испуњење уговора у одређеном року, а не елеменат перфекције правног чина у смислу преноса власништва предајом карте.

[10] *Радојчић*, Закон, 56; *Марковић*, Закон, 23.

[11] *Соловјев*, Уговор, 441 sq; cf. *Ferrari*, Documenti, 57–62; *Falkenhausen — Amelotti*, Notariato, 54; *Медведев*, Очерки, 82–85; *Margetić*, Prikaz, 360.

У двама записима номика Калојана тип исправе могуће је само условно одредити на основу претпостављеног правног чина. Прва од њих јесте записник о предаји богослужбених књига и прихода новом пароху. На основу структуре записника, неуредности у набрајању и готово неформалног карактера, изгледа да је састављан на лицу места, али искључиво као доказно средство, а не као форма испуњења уговора. Други запис представља већ формалан уговор о постављењу пароха на службу у баштинској цркви. Питање је, разуме се, колико су уговори овакве врсте, при томе сачувани као записи на рукопису, били строго формализовани у погледу процедуре. Сам начин записивања пре би говорио у прилог претпоставци да је реч о пробативном документу.

Мада наизглед без видљивог система, карактер номичких српских исправа доследно одговара врсти правног посла који се писмено утврђују. Несумњиво пробативни карактер имају они документи који или због природе правног посла не могу бити диспозитивни (судска пресуда, записник о предаји инвентара) или је њихово уношење у процес перфектуирања правног посла непотребно, чак сувишно (уговор о поравнању рачуна, уговор о ступању у службу). С друге стране, мада не увек изричито наглашено, диспозитивним се могу сматрати оне исправе које се тичу отуђења имовине као најважнијег елемента приватног права. У складу с византијском традицијом, предаја исправе симболизује пренос власништва, те се по аналогији и исправа номика Гуњана с већом вероватноћом може сматрати диспозитивном. Код оних исправа код којих је пренос власништва или његовог дела одређен у будућности (post mortem), писање исправе остаје саставни део склапања правног посла, али traditio chartae не доводи до његовог перфектуирања. У начелу, писање исправе даје право стицаоцу добра да у тренутку назначеном у уговору може потраживати своју имовину.

Када је реч о форми којом се говори о аутору правног посла, ситуација је далеко чистија. Изузев пресуде призренског епископа, која је у складу са својим карактером састављена у облику објективног записника са изјавама сведока и судије датим у управном говору, све исправе српских номика имају субјективну форму[12]. Аутор правног посла увек

[12] Својеврсну мешавину субјективне и објективне форме, можда и као резултат преплитања српске и дубровачке праксе, представља акт иномика Стојана. Диспозиција почиње у субјективном виду, а потом се наставља и завршава у објективном.

наступа у првом лицу и у том својству преузима на себе и улогу издавача исправе.

Улога сведока

Задржаћемо се још мало на подацима које нам пружају саме исправе и то на оним који могу сведочити о њеној доказној снази. Два основна средства аутентификације у српским номичким исправама јесу сведоци и потпис писара. Сама чињеница да се као једно од средстава оверовљења наводе сведоци умањује доказну снагу коју би исправа сама по себи требало да носи. Другим речима, у мањој или већој мери њена доказна моћ лежи управо на сведоцима. Начелно гледајући, то значи да се, у најнеповољнијем случају, веродостојност садржаја, тј. ваљаност правног чина потврђује изјавама сведока, а у најбољем да је њихово присуство неопходно само у случајевима ако се оспорава аутентичност исправе.

Византијска[13] приватна исправа је у својој дугогодишњој историји вазда обезбеђивала једну од пресудних улога у заснивању своје доказне снаге присутним сведоцима. Короборацијска формула по правилу обавештава да је акт састављен у присуству достоверних сведока, а испод текста исправе они су стављали своје власторучне потписе у субјективној форми или, уколико су били неписмени, крстове (signa) док је формулу потписа исписивао писар. Исправу је обично потписивао на крају овлашћени тавулар (Слика 18)[14].

Нотарске исправе источног Јадрана у раним етапама свога развоја заснивале су своју моћ на присуству сведока, симболизованом стављањем власторучних потписа или крстова (код неписмених), при чему је сам нотар наступао у истој улози (Слика 19). Како је с временом, по угледу на северноиталијански нотаријат, нотар примао својства јавне

[13] Ради јасније представе о појединим аспектима правне вредности номичких исправа изгледа оправдано указати на паралеле из правног живота Византије и јадранских градских општина. Instrumentum западног нотаријата, као средство са истинском јавном вером, намеће се у улози обрасца, док је византијска приватна исправа, будући да је у основе српског номиката уграђена византијска бележничка служба, по својим одликама веома слична српској. Вредновање специфичних одлика западног и византијског нотаријата умногоме је одређено великим раскораком у временској основи — тровековном периоду развијеног нотаријата на источном Јадрану (XIII–XV века) супротставља се хиљадугодишња византијска историја. Стога не треба да чуди да се насупрот утврђеним начелима западног нотаријата неретко наводе наизглед противречне или неповезане одлике византијске праксе засноване на неуједначености извора по старости и карактеру, неизбежној еволуцији и честом нескладу између старих званично важећих закона и промењених историјских околности.

[14] *Ferrari*, Documenti, 39, 55, 91; *Вернадский*, Заметки, 40; *Falkenhausen — Amelotti*, Notariato, 55; *Медведев*, Дипломатика, 147; *idem*, Очерки, 99, 176–181.

личности, а његов инструмент јавну веру изведену из државног ауторитета, то је присуство и потпис сведока у оверовљењу акта постало излишно. Исправа, начелно, ужива апсолутну доказну снагу сама по себи и осим оверитељских симбола овлашћеног нотара и потврде званичног лица (егзаминатора или аудитора) ништа јој друго за ту улогу није потребно. Но, пошто је нотарска функција била јавна, задржава се обичај да се исправа мора саставити у присуству сведока — обично двојице, од којих је један био аудитор или егзаминатор, задужен за надгледање исправности рада нотара, а други најчешће судија. У Дубровнику су исправе састављане пред двојицом сведока од којих је један обавезно био судија. Имена сведока наводе се на крају исправе: Testis NN iudex, NN auditor или Iudex NN et NN, testes, или је коришћена формула Iudex et testis ut supra)[15].

У документима српских номика сведоци се увек набрајају у објективној форми без стављања својих потписа. Особен изузетак, условљен специфичним околностима склапања правног чина, представља исправа иномика Стојана испод чијег су имена своје потписе ставила тројица Дубровчана. Питање улоге сведока у настанку исправе може се свести на дистинкцију између сведока правног посла и сведока записивања правног посла, тј. аутентичности саме исправе. Премда потписи сведока под текстом документа (својеручни или у облику крста код неписмених) углавном поуздано указују на њихову присутност записивању правног чина, из простог набрајања у исправама српских номика не може се извући безуслован закључак да се овде не ради о сведоцима записивања документа. Већ сама чињеница да постоје несумњиво диспозитивне исправе подразумева присуство сведока њиховом записивању. При томе не треба губити из вида да у оваквим случајевима сведоци врше, заправо, двоструку улогу. Пошто је писање исправе саставни део правног посла, сведоци у оваквим околностима практично присуствују и правном послу и његовом записивању, тј. могу сведочити и о једном и о другом.

У неким документима улога сведока тачно је истакнута. Монах Саватије саопштава, кроз перо номика Степана: **що га дадѡхь и записахь попꙋ Богданꙋ прѣдь сведоци**, а протопопа Степан још је одређенији: **И єво тко се ѡбрєтошє на записанїю**. Формула употребљена у исправи **б** номика Калојана такође је недвосмислена: **и семꙋи записанию свѣдоци**.

[15] *Šufflay*, Privaturkunde, 53–57; *Kos*, Draške listine, 6 sq; *Г. Чремошник*, Историски споменици Дубровачког архива. Канцелариски и нотариски списи 1278–1301, Зборник ИЈК, III одељење, Београд 1932, 13; *N. Klaić*, Problem najstarije dalmatinske privatne isprave, ЗРВИ 13 (1971) 63–67; *Margetić*, O javnoj vjeri, 15–41; *Фејић*, Которска канцеларија, 31; *Bujuklić*, Pravno uređenje, 68 sq; *Bogojević-Glušćević*, Forme testamenta, 35 sq.

У два записника, једном о земљишној парници, другом о предаји ствари, сведоци су, разуме се, присуствовали правном чину. У пресуди призренског епископа Георгија сведоци се наводе у улози стариника у доказном поступку о međама (**А се томоу свѣдоци кои се прилоучише на Плѣши**), док се у првом Калојановом запису ради о сведоцима који су морали присуствовати предаји богослужбених предмета новом пароху.

Већ више пута помињани потписи сведока у исправи иномика Стојана захтевају далеко опрезнији приступ. Важно је нагласити да се сведоци наводе у два наврата — први пут у тексту, на српски начин такорећи, набраја се шест сведока, а потом су се испод потписа писара тројица од њих власторучно потписали. По српским правним обичајима, за наглашавање улоге сведока било је довољно навођење њихових имена, али се у овом случају, будући да су оба уговарача били Дубровчани, прибегло и пракси која је одликовала уговоре између Дубровчана склапане ван матице и без присуства нотара. На овом елементу исправе лежала је њена доказна снага с обзиром на то да је апсолутна неповерљивост Дубровчана (и уопште приморских комуна) према приватноправним исправама које није саставио овлашћени нотар изискивала начин аутентификације путем испита сведока о аутентичности исправе и веродостојности њеног садржаја. Према ономе што је на крају текста напоменуто, документ је записан управо ради увида дубровачкој влади (**А ѡвои се писа да верѹѥ господьство дѹбровчко**) будући да је њена правоснажност (барем за дубровачку страну) могла бити утврђена тек пошто се испитају сведоци.

Улога потписаних сведока сасвим је јасна, али се поставља питање откуда раскорак у односу на број наведених у тексту. Као што је већ напоменуто, изгледа да се овде ради о исправи са пробативним карактером. Шесторица наведених сведока били су присутни приликом склапања правног посла, али је, свакако на тражење уговарача, било потребно да се уговор запише. То се вероватно десило након одређеног времена, па су самом чину записивања присуствовала само тројица сведока потврдивши то својим потписима. У први мах може изгледати чудно зашто је у дубровачкој канцеларији извршен испит само потписаних сведока а не све шесторице. Међутим, та је појава лако објашњива чињеницом да се од њих тражило да потврде и веродостојност садржаја и аутентичност записивања. Ваљаност сведочења признавала се стога само онима који су били присутни приликом записивања, а у нашем случају то су, по свему судећи, била само тројица потписаних. Стављање потписа ипак не треба узимати као обавезан симбол присуства, односно као непосредан доказ о томе. Често се дешавало, поготово када је реч о писмима са садржајем који говори о правним пословима, да се присутни сведоци само набрајају или да изостају потписи неписмених[16].

---

[16] Писању писма Ђурђа Повике Дубровчанима, у Солуну 1367. године, била су присутна два сведока, али се само један потписао. Овај други, Стојко, слуга Прибоја Владимировића, вероватно је био неписмен. Обојица су испитани у Дубровнику (*Јиречек*, Споменик XI, 34 sq). Коју годину касније, у писму Ђурђевог брата Милоша Дубровчанима набрајају се присутни сведоци, Срби и Дубровчани, али нема потписа (Div. Canc 22, fol. 80'–81'; *Пуцић*, Споменици II, 25 sq).

Из овог прегледа недвосмислено произилази да се у номичким исправама сведоци наводе у улози оверовљења аутентичности документа. То је свакако чињеница која указује да се посезање за њиховим изјавама чинило само у случајевима када се у судском спору око предмета исправе порицала њена аутентичност. Међутим, доказна снага исправе није почивала само на пуком присуству сведока, него је могла бити оснажена њиховим саставом. Већ је у претходном поглављу потврђено, на примеру свих очуваних номичких исправа, стално настојање да се у присутне сведоке уврсти што већи број лица која су на било који начин представљала неки духовни или световни ауторитет. Овај поступак имао је првенствено за сврху да се прибављањем ауторитативних сведока исправи прида виши степен аутентичности и већа доказна моћ. Уз то, треба још једном нагласити да исправе не носе знак потврде од неког за ту сврху одређеног лица или било каквог представника државног или црквеног ауторитета. Једини изузетак представља исправа новобрдског номика Степана у којој је присуство градских власти (војводе и кнеза) у улози сведока имало за последицу стављање градског печата.

Обичај прибављања угледних сведока ради давања тежине аутентичности исправе може у извесној мери одговарати строго формализованој пракси оверовљења приватних исправа у Византији и на Западу од стране за то посебно одређених званичних лица. Из појединих одсека византијске историје постоје недвосмислена сведочанства о томе да је номичке акте био дужан да потврди државни или црквени чиновник. У XIV веку је, рецимо, свака четврт Цариграда имала своју организацију тавулара с егзархом на челу, чија је дужност била, поред осталог, да редигује исправе у складу са законом и обичајима[17]. У пракси се, међутим, дешавало да су писари исправа, невезано за законске норме, настојали да обезбеде присуство високих представника власти или цркве с циљем да њихова потврда омогући јачу доказну снагу исправи. Та појава јако подсећа на ону која је уочљива у Србији, с том разликом што су представници власти издвајани из састава обичних сведока и на посебном месту потврђивали својим потписом аутентичност исправе. Ова пракса имала је исти циљ, без обзира на модалитете спровођења и опште поставке о ваљаности исправе[18].

---

[17] *Nerance-Barmaze*, Ταβουλλάριοι, 273; *Медведев*, Очерки, 126; *Saradi*, Notariat, 96, 102 sq.

[18] *Ferrari*, Documenti, 15–22, 83–86; *Вернадский*, Заметки, 41; *Falkenhausen — Amelotti*, Notariato, 55, 59–61; *Saradi*, Ratification, 167–180; *Медведев*, Очерки, 178–180; *eadem*, Notariat, 206–207, 219.

Иако је, у начелу, сва снага јавне вере нотарског инструмента почивала на личности нотара, ипак је, с обзиром на ту готово неограничену веру, било потребно увести учешће још једног државног службеника у процес настанка исправе с циљем да се контролише рад нотара. Егзаминатори, односно аудитори у Котору и Будви, имали су задужење да присуствују писању исправе, да пазе да буде састављена и написана lege artis и да ту чињеницу потврде својим потписом, тј. поменом свога присуства. Тако је, најједноставније речено, инструмент добијао неограничену јавну веру тек пошто је његова ваљаност потврђена од државног службеника посебно одређеног за ту сврху[19].

Правни положај номика

Видимо да је номичка исправа један део доказне снаге црпла из присуства и састава сведока. А какву улогу у том погледу игра писар? Другим речима, у којој мери су личност и поступци писара и обележје у виду потписа, које је за собом остављао, давали исправи доказну снагу?

Одмах треба рећи да не постоје подаци који би указивали на постојање везе између државног и црквеног ауторитета и самог писара у смислу извођења јавне вере његове делатности из те везе. Номик није јавни службеник са државним овлашћењима која пружају аутентичност његовом деловању. Додуше, он највероватније добија дозволу за рад од званичних власти, али није укључен у управни апарат. Овде је очигледна разлика у односу на западни нотаријат у којем иманентно лежи двоструки ауторитет јавне власти — царска или папска концесија за вршење службе и овлашћење државног или црквеног надлештва или градске општине да врши нотарски позив у њиховим оквирима[20]. У изворима је тешко наћи потврде за извесне додирне тачке у овом аспекту бележничке службе између српског и византијског нотаријата, који је српском далеко ближи по концепцији и положају. Византијски нотаријат мењао је током историје своје организационе форме, али је у његовој основи лежала такође концесија државне власти. Поготову је то очигледно у позној византијској држави, у којој су лаици писари могли обављати своју дужност само ако су поседовали царску простагму[21]. С друге стране црквени тавулари добијали су дозволу од црквених власти[22].

[19] *Šufflay*, Privaturkunde, 106–110; *Костренчић*, Јавна вера, 78–80; *Синдик*, Комунално уређење, 104; *L. Margetić*, Funkcija i porijeklo službe egzaminatora u srednjovjekovnim komunama Hrvatskog primorja i Dalmacije, Starine JAZU 55 (1971) 192–211; *Фејић*, Которска канцеларија, 31; *Bujuklić*, Pravno uređenje, 59; *Антоновић*, Град и жупа, 153.

[20] *Костренчић*, Јавна вера, 71, 78; *idem*, Notar; *Saradi*, Notariat, 212 sq; ЛССВ, s.v. *Нотар* (*М. Маловић-Ђукић*).

[21] *Schilbach*, Die Hypotyposis, 51, 53 (l. 15–27), 64–66; *Nerance-Barmaze*, Ταβουλλάριοι, 272; *Медведев*, Очерки, 127; *Saradi*, Notariat, 96–101. За грчки нотаријат у јужној Италији нема оваквих доказа (*Falkenhausen — Amelotti*, Notariato, 52).

[22] *Darrouzès*, ΟΦΦΙΚΙΑ, 117–122, 379–385; *Saradi*, Notariat, 105–113.

Теже је определити се по питању јесу ли тавулари били приватна или јавна лица. По свему судећи, било је и једних и других. Довољно је нагласити да су црквени тавулари, по правилу, припадали митрополијском или епископском клиру и то су увек наглашавали у своме потпису[23]. Далеко је важније истаћи да ова чињеница нема пресудну улогу у стицању јавне вере документа. Иако је једна од претпоставки оригиналности приватног акта да је састављен и потписан од законитог тавулара, правна вредност документа не заснива се на трансферу државног или црквеног ауторитета посредством његове личности, већ поглавито на тавуларовом потпису. Византијски писари никада не истичу порекло законитости своје функције, било да су лаици или клирици. Ауторитет власти исцрпљује се у дозволи за вршење службе, али сам по себи није довољан за давање правне снаге документу[24].

Непосредних сведочанстава о томе како се постајало номиком у Србији нема. С обзиром на сачувану грађу тешко је дефинисати њихов положај у односу на појмове јавног и приватног. Једино номик Никола из Призрена истиче у потпису своју припадност Богородичиној цркви, што може указивати, будући да је посреди седиште Призренске епископије, да је припадао епископском клиру попут својих византијских колега. Израз *notar de Nouaberda*, у једном дубровачком документу на италијанском, као да сугерише концесију локалне власти за вршење номичког позива на одређеној територији. Но, без обзира на који начин су стицали дозволу за обављање своје функције, у основу доказне моћи инструмента српски номици не стављају могући државни или духовни извор свога ауторитета.

Libri imbreviaturarum

Јавност рада номика и званични карактер њихових исправа није могуће доказати ни евентуалним сведочанствима о вођењу регистара. Не постоје чак ни наговештаји да су номици водили званичне књиге у које су уписивали преписе издатих исправа, као што је био обичај у пракси њихових колега у Приморју. Извесне алузије у равни терминологије (иномикатске књиге), које су завеле извесне научнике на помисао о њиховом постојању, заправо се односе на појединачне исправе (и то нотарске)[25]. О вођењу јавних књига у Србији постоје сведочанства само у области рударства. Ради се о тетрагу, званичној књизи коју је водио државни заступник у руднику, урбарар. У њој је вођена евиденција

[23] *Соловјев*, Судије и суд, 153–156; *Живојиновић*, Судство, 224–227; *Darrouzès*, ΟΦΦΙΚΙΑ, 117–122, 379–385; *Медведев*, Очерки, 137–139.

[24] *Saradi*, Notariat, 101.

[25] Тако је сматрао *Станојевић*, Студије XVIII. Канцеларије, Глас СКА 156 (1933) 52, n. 19. Међутим већ је *Соловјев*, Уговор, 446, n. 3, правилно протумачио овај израз. V. и значења речи књига ЛССВ, s.v. *Књига (2)* (*Ђ. Бубало*).

о разним правним пословима који се тичу рударске експлоатације, тј. по дефиницији Биљане Марковић, то је „регистар у који урбарар убележава сва стварна права која се тичу рудника, стицање, преношење, ограничавање и гашење права“[26]. Урбрарски тетраг имао је, свакако, снагу доказног средства у случају спора.

Током развитка западног нотаријата усталио се обичај уношења концепата уговора у званичну књигу (регистар) хронолошким редом. Нотарске књиге (libri imbreviaturarum) имале су истоветну доказну снагу као и сам инструмент. На основу имбревијатура издаване су оригиналне исправе, као и аутентични преписи у случају губљења оригинала, а с временом је, штавише, све чешће изостајала потреба странака за издавањем оригинала будући да су сва своја потраживања могли остварити и позивањем на податке у књизи. Libri imbreviaturarum искључива су својина државе и тиме представљају суштински показатељ јавности нотарске функције и њене утемељености на државном ауторитету[27].

Судећи по изворним вестима, пракса састављања концепта пре писања текста уговора није се изродила у Византији у вођење званичних књига са доказном снагом. Сва тежина правне моћи остајала је на самом документу, а одговорност за чување доказног средства припадала је искључиво заинтересованим странама[28]. Одговорност државне власти за учвршћивање доказне снаге исправа путем завођења у званичне књиге (insinuatio) није преживела прве векове византијске историје. Јустинијановом 73. новелом прописано је да странке пошто добију исправу о правном послу могу да је упишу (заведу) у општинске акте (Gesta municipalia) уз потврду градског магистрата. Овако заведена исправа била је пред судом доказно средство у случају да се оригинал изгуби. Дубока криза позноримског муниципалног уређења и нерегуларности у поступку инсинуације условили су напуштање ове праксе и њено укидање у време цара Лава VI[29].

Номик као сведок

Осим помињања сведока, у српским номичким исправама практично нема короборацијске формуле која би објављивала средства ове-

26 *Марковић*, Закон, 16; cf. *С. Ћирковић — Д. Ковачевић-Којић — Р. Ћук*, Старо српско рударство, Београд — Нови Сад 2002, 89 sq.

27 *Šufflay*, Privaturkunde, 97–106; *Костренчић*, Јавна вера, 72; *Станојевић*, Студије XXVII. Правна вредност повеља, Глас СКА 169 (1935) 88 sq; *Синдик*, Комунално уређење, 106; *Фејић*, Которска канцеларија, 32; *Bujuklić*, Pravno uređenje, 59; *Saradi*, Notariat, 215 sq; *Bogojević-Gluščević*, Forme testamenta, 33 sq.

28 *Saradi*, Notariat, 168, 216

29 *Saradi*, Ratification, 175 sq, 178; *Медведев*, Очерки, 111, 179 sq; *eadem*, Notariat, 39, 205 sq.

рављења исправе. Потписи српских номика, поред наглашавања њихове улоге писара, истичу улогу сведока или улогу потписивања. Улога сведока како материјалноправне стране уговора тако и формалноправне карактеристична је за јавне бележнике у Византији. Већ је 73. Јустинијанова новела, доцније поновљена у Епанагоги (13, 15) и Василикама (22,4, 1), одредила писару исправе улогу сведока првог реда, тј. сведока у правном послу. Сама организација бележничке службе давала је тавуларима од самог почетка оверитељску улогу, будући да су, по слову закона, исправу писали обични писари, а све радње око утврђивања правне ваљаности (писање концепта, читање текста уговора странкама, пружање правног савета, давање исправе на потпис уговарачима, сведоцима и писару), крунисане комплецијом у виду потписа, припадале су овлашћеном тавулару. Истина, мноштво је примера у којима тавулар уједно обавља и функцију писара. У оба случаја он задржава улогу сведока у правном послу, одговорног и за аутентичност акта и за регуларност и правне последице уговора њиме потврђеног, док аутор правног посла наступа истовремено као издавач исправе (што је симболично наглашено њеном субјективном формом). Заправо, на сведочењу тавулара лежи најјача доказна снага у случају побијања аутентичности исправе, а форма његовог потписа остаје примарни оверитељски симбол[30].

У градским општинама Источног Јадрана положај нотара у састављању и писању исправа еволуирао је од обичног писара са улогом сведока до овлашћеног јавног службеника са правом да оверава документе. Он наступа као објективни чинилац, без утицаја у материјалну страну правног посла о коме саставља исправу, са искључивом сврхом да га формалноправно утврди. Овакав положај нотара условио је и објективни вид исправе, тј. његову улогу издавача[31].

На упадљиву сличност са византијским номицима указују формуле потписа српских номика[32] и субјективна форма исправе. Судећи по овим елементима и овде је аутор исправе и њен издавач, а писар преузима улогу сведока првог реда одговорног и материјално и формално. У прилог овом гледишту говоре и српски законски текстови. Члан 3 ЗЈ на недвосмислен начин указује на то да је номик својом личношћу одговарао за ваљаност правног посла о којем је саставио исправу. Од номика који је написао уговор о миразу очекује се да има увид у способност даваоца мираза да га намири у оном износу који је уговором прописан. Уколико давалац мираза не буде кадар да испуни обавезе из уговора,

30 *Ferrari*, Documenti, 8–15, 78–83; *Костренчић*, Јавна вера, 85–91; *Медведев*, Дипломатика, 130–137; *idem*, Очерки, 100–129, 159–166, 170–176, 201–223; *Margetić*, Prikaz, 361 sq; *Saradi*, Ratification, 170 sq, 174; *eadem*, Notariat, 34–41, 88 sq, 94–103, 165–202.

31 *Šufflay*, Privaturkunde, 5–29, 74–110; *Костренчић*, Јавна вера, 71–82; *N. Klaić*, Problem najstarije dalmatinske privatne isprave, ЗРВИ 13 (1971) 63–67; *Margetić*, O javnoj vjeri, 15–49.

32 Формуле потписа византијских номика прикупила је *Saradi*, Notariat, 187–200.

одговорност за његово плаћање (или разлике која није исплаћена) падала је на номика **понеже есть писаль що не вид҄ѣль**[33]. У досадашњој литератури није нађен непосредан грчки извор ове одредбе[34]. Исто тако, у осталим законским зборницима средњовековне Србије, иако се instrumenti dotum често помињу, не постоје одредбе о писарима нити о њиховој одговорности за испуњење уговора[35].

И у тестаментима је наглашена улога писара као сведока у правном послу. Закон градски (и на основу њега ПС) одређује писару[36] да мора у тестаменту сведочити: **Писатель завещтаніа добоѣ вь неемь свѣдѣтел҄ствоуєть**[37]. Иако је номик улазио и у случају писања тестамента у саму суштину правног посла као његов најважнији сведок, њему је забрањено да на било који начин утиче на последњу вољу тестатора у своју корист. Члан 2 ЗЈ сматра ништавним тестамент којим би тестатор било шта остављао **ѡномоуи діакоу кои єсть писаль**[38]. Писар је, дакле, улазио у правни посао искључиво као сведок, али никако као један од субјеката.

---

[33] *Зигелъ,* Законник, прил. 3; *Флорински*, Памятники, 455, 487, прил. 205; *Новаковић*, Примери, 351; *Соловјев*, Законодавство, 541; cf. *Костренчић*, Јавна вера, 92. У Раковачкој редакцији ЗЈ ова одредба, као 11. по реду, гласи **О записаніи прякие: Аще иномикь запише прякю некомоу и послѣ не стече прякіе ѡть очина именіа, да плати иномикь ѡть себѣ** (*Флорински*, Памятники, 455, прил. 213). У млађим преписима ЗЈ ова одредба задржана је у нешто измењеном облику — као писац уговора наводи се било ко и наглашава поступак који је потребно предузети да би се овакви случајеви избегли. Ево примера из Софијског рукописа: **Аще кто запишеть прикію а после не изыдеть оть очина именіа да платить, подобаеть прикію узимати са цѣномь и са сведочбомь** (*Флорински*, Памятники, прил. 55); cf. и остале рукописе млађе редакције приступачне у издањима *Ј. Ђорђевић*, Законъ царева: Константина Великогъ, Юстиніяна и Стефана Душана, ЛМС 99 (1859) 5; *R. Strohal*, Takozvani Zakon cara Konstantina i Justinijana u Srba i uopće u Južnih Slavena, Mjesečnik Pravničkog društva u Zagrebu 37, 1 (1911) 233; *Соловјев*, Књига привилегија, 55; *Mošin*, Paštrovski spisak, 14; *Mošin*, Bogišićev rukopis, 26.

[34] *Флорински*, Памятники, 487, сматра да грчки термини *дишакс,номик, ирикија* који се срећу у 2. и 3. члану ЗЈ указују на византијско порекло, али му није пошло за руком да пронађе блиске паралеле у споменицима византијског права. По њему, са 3. чланом могуће је упоредити један закон из Василика (Synopsis Basilicorum П. XXIX. 13) који се тиче испуњења уговора о миразу. *Соловјев*, Уговор, 445, n. 4, вели: „...није јасан грчки извор ове одредбе".

[35] *Дучић*, Крмчија, 52–57; *Флорински*, Памятники, прил. 176, 192–194; *Новаковић*, Синтагмат, 466 sq, 511; *Mošin*, Otečnik, 48; cf. *Соловјев*, Законодавство, 437–440; *Тарановски,* Историја, 580–582.

[36] Узима се уопштен појам писара, али сигурно је да су ову врсту исправа често писали номици, као што је била пракса у Византији. Уосталом, занимљиво би било видети коју реч је у грчком Прохирону српски преводилац заменио са **письць**, односно у Властаревој Синтагми са **писатель**.

[37] *Дучић*, Крмчија, 79; *Новаковић*, Синтагмат, 218. Глава Д–4 ПС није ушла у избор СС.

[38] *Зигелъ,* Законник, прил. 3; *Флорински*, Памятники, 487, прил. 55, 205; *Новаковић*, Примери, 351; *Соловјев*, Законодавство, 541. Као и у претходном случају, овде је реч о општем термину којим се обележава писар тестамента.

По аналогији с уговорима о миразу и тестаментима, оваква улога писара важила је и за друге врсте уговора, што је, уосталом, лако уочљиво из формуле његовог потписа. Номик у својој личности обједињује и сведока у правном послу и сведока аутентичности писаног акта, а материјалноправна страна уговора подразумева и личну одговорност писара за његову правовањаност и испуњење. Сведочењу писара давана је у Византији предност како према законским прописима тако и у судској пракси. Нешто од ове регулативе допрло је у преводу и у фонд извора за српско право. Тако се у глави Д–8 ПС (Д–7 СС) забрањује сведоцима у судском поступку да сведоче о ономе што су чули од других, макар били и номици[39]. И овде је, макар као упутство судијама, истакнут повлашћен положај номика у сведочењу.

Како се, с друге стране, може тумачити улога писара у правном послу у оним исправама које су потписане формулом **писа и подьписа**? Истицање чина потписивања може се у извесном смислу поистоветити са истицањем сведочења. Наглашавање да је акт потписан говори о томе да је писар упознат са садржином уговора, да је склопљен и написан lege artis и по жељама странака и да овим чином он потврђује његову правовањаност. У начелу, оваквим потписом номик на себе преузима улогу сведока одговорног за материјалну и формалну страну правног посла.

Изузетак у овом погледу представљају исправа номика Степана и први Калојанов запис, где је у потпису наведена само радња писања. Исправа номика Степана написана је потпуно у складу са одредбама 21. члана Закона Новог Брда. За правну ваљаност обављеног посла један од основних услова био је да се напише номичка исправа. Доказну моћ своје исправе, у овом случају, номик није морао да изводи из посебно конципираног потписа, већ из саме чињенице да ју је написао уз присуство одабраних сведока (протопопе и добрих људи, по слову закона). Осим тога, на исправи се налази воштани печат (Новог Брда?), који је, иако необавезни елемент оверовљења (као симбол присуства градских магистрата), дао, по свој прилици, најјачи знак аутентификације. У процесу рекогниције печат се на први поглед наметао као доказ аутентичности исправе. Уколико би, ипак, дошло до њеног оспоравања, морало се посегнути за сведоцима (укључујући и писара), чије присуство је, уосталом, и имало за последицу стављање печата. Овде треба посебно истаћи да присуство печата на акту номика Степана не треба тумачити као преношење ауторитета јавне власти на службу номика и тиме давање јавне вере његовој личности, тј. документу који је издавао. Објашњење за изостанак формуле сведочења или потписивања из првог потписа номика Калојана (из којег је, штавише, испуштено и његово звање)

---

[39] *Флорински*, Памятники, 396 (дат је упоредо грчки текст), прил. 162; *Новаковић*, Синтагмат, 242; *Mošin*, Otečnik, 67. По смислу, али без помињања истакнуте улоге тавулара у сведочењу, овој одредби одговара 6. и почетак 9. главе 20. гране Прохирона (*Дучић*, Крмчија, 88 sq).

треба тражити у неформалном карактеру документа који представља прост записник о примопредаји ствари и прихода. Сам Калојан је у следећем запису, који носи све одлике формализованог уговора, употребио пуну формулу субјективног потписа. И Вукашин, писар у Ковину, навео је у свом потпису само радњу писања. То је сасвим очекивано будући да је његова улога, сведена на просто записивање тестамента једног дубровачког трговца, при чему основну улогу у аутентификацији имају изјаве присутних сведока.

Пресудна улога писара у одређивању доказне снаге исправе намеће питање поступака које је он био дужан да обави у процесу њеног настајања. Не постоје непосредна сведочанства о томе који су кораци и којим редоследом предузимани приликом оформљавања исправе. Понешто се може извући из самих потписа или по аналогији са праксом византијских номика. Иако се нигде не спомиње да је писар замољен од уговарача да састави акт, то је поступак који се, по логици ствари, мора претпоставити. Међутим, нема никаквих наговештаја о томе шта је писар предузимао, да ли је писао концепт и како, да ли је саветовао странке, на који начин је уносио исправке или евентуалне додатке. Из запажања датих у претходним редовима видели смо да је номик улазио у саму суштину правног посла и да је, чак, лично одговарао за његову вредност. Он је, сасвим сигурно, морао да се у целости упозна с намерама странака, са суштином правног чина и да им саветима наметне вид уговарања који у највећој мери омогућава остварење правних последица[40].

Потпис — комплеција и средство аутентификације

На овај начин долазимо до завршног поступка у редиговању једног писаног акта. Потписи номика одговарају у извесном смислу комплеционој формули писара у Византији (и на Западу), која је подразумевала да писар, након што га је написао, прочита уговор странкама и увери се да је написан у складу са њиховим жељама и правним обичајима[41]. Овај поступак симболизован је управо потписом којим се, у начелу, гарантовало да је уговор написан од стручног лица, lege artis. Премда нема непосредних сведочанстава о томе које је радње српски номик предузимао у завршној фази настанка документа, његов потпис може се сматрати симболом комплеције и то пре свега по формулацији. То, уосталом, произилази из саме улоге коју је писар у правном послу имао. Без обзира на то како је тачно изгледало довршавање документа, номикова комплеција гарантовала је његову правну утемељеност. При разма-

[40] Поступци које је у настанку приватне исправе предузимао византијски номик описани су код *Saradi*, Notariat, 166–176; cf. *Медведев*, Дипломатика, 130–134; *idem*, Очерки, 159–166, 170–176.

[41] Ibidem, 178–201; *Falkenhausen — Amelotti*, Notariato, 57 sq.

трањима ове врсте не треба, разуме се, никада заборавити да је вредност на овај (једини могући?) начин датих претпоставки и закључака увек релативна (или бар начелна). При стању сачуване грађе не може се докучити колико су заиста, у пракси, номици улазили у правну страну уговора, колико су, у идеалном случају, били познаваоци права са ауторитетом да саветују странке, а колико само пуки писари који су по аутоматизму понављали устаљене фразе. Истраживачу остаје при оваквим околностима више да барата са теоријским поставкама нотаријата него са његовим стварним животом.

О значају потписа као средства оверовљења говоре и спољашња обележја његова. Као симбол номикове комплеције потпис је, барем у начелу, требало да носи индивидуално обележје писара. Ово утолико пре што других елемената непосредног оверовљења документа није било. У пракси српских номика не срећу се, као у Византији, потписи сведока (изузев специфичног случаја Стојанове исправе), већ се спољашњи вид аутентификације заснива искључиво на номиковом потпису. Овакав поступак само даје још већу тежину његовом присуству у редиговању писаног акта и евентуалном доказивању његове аутентичности. Од осам номичких аката, у три је потпис изведен на релативно свечан начин, крупнијим писменима, са истицањем индивидуалних црта, у четири акта потпис се не издваја од осталог текста (Слике 4, 5, 6, 7, 8, и 9), а за један тренутно не постоје могућности да се износе запажања о његовом изгледу (видети претходно поглавље). Док је формулација потписа истицала улогу писара у правном послу и његов положај повлашћеног сведока, дотле је спољашњи изглед, као особен манир сваког појединог номика, требало да симболизује саму личност писара и ону меру доказне снаге коју је при простој рекогницији документ по себи носио. У случајевима порицања аутентичности акта, лично сведочење писара требало је да има примарну доказну снагу, а изглед потписа доказ порекла акта.

На овом месту треба се подсетити да је приликом издавања нотарског инструмента основно средство оверовљења био signum notarii (Слика 19), којим се, на првом месту, симболизовао пренос јавне вере с личности нотареве на сам документ. Овај једноставан или компликован симбол представљао је индивидуално обележје писара[42]. Писари у Византији нису користили за оверавање ништа слично нотаревом знаку[43]. Јустинијаново доба није преживео специфичан вид аутентификације

[42] *Šufflay*, Privaturkunde, 62 sq; *Костренчић*, Јавна вера, 72; *Д. Синдик*, Marginalia Catharensia, ИЧ 34 (1987) 32–34; *Saradi*, Notariat, 217; ЛССВ, s.v. *Нотар* (*М. Маловић-Ђукић*).

[43] Изузетак у овом погледу чине једино области трајно освојене од Латина (*Saradi*, Notariat, 218; *S. Zapantes*, Το βραχυγραφικό νοταριακό σήμα (signum tabellionis) σε ελληνικά δικαιοπρακτικά έγγραφα (15ος–17ος αι.), ΙΣΤ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο (26–28 Μαΐου 1995). Πρακτικά, Thessaloniki 1996, 21–38).

прописан 44. новелом, по којој је сваки уговор морао бити написан на папирусу који је носио име comes-a sacrarum largitionum и годину производње — тзв. протокол[44]. Сачувани табелионатски документи и законски прописи показују да је главна тежина оверовљења лежала на табелионовом потпису, а потом и на потписима странака и сведока. Као последица оваквих схватања, један од видова утврђивања аутентичности исправе било је поређење рукописа табелионове комплеције. Међутим, већ је 73. Јустинијанова новела показала приличну скепсу према овој методи с обзиром на њену неефикасност у пракси, а поготову све раширенију појаву фалсификовања докумената вештом имитацијом писареве комплеције. Јустинијановом новелом поређење рукописа табелионовог потписа своди се на секундарну методу утврђивања аутентичности акта, поглавито у случајевима када писар због одсутности или смрти није у прилици да сведочи[45]. Примена ове методе у доцнијим столећима готово да је потпуно напуштена[46] (очигледно је да су остали на снази разлози који су поколебали веру у њу у Јустинијаново време), али то није умањило значај номикове комплеције са својим индивидуалним одликама (Слика 18). То је и даље остао најјачи симбол аутентичности исправе приликом њеног коришћења као простог доказног средства. Карактер и спољашњи изглед потписа српских номика указује, као што смо нагласили, на главно средство аутентификације писаног документа, али ни по нормативним актима ни по сведочанствима из праксе нема основе за претпоставку о поређењу рукописа потписа као методе утврђивања аутентичности акта.

О улози индивидуалног потписа у оверавању документа говори посредно, али веома јасно, и чињеница да оба номичка акта сачувана у препису имају прецртане оригиналне потписе. Другим речима, и писар пописа имања Хтетовског манастира и словенски канцелар Дубровачке општине Руско Христофоровић сматрали су нужним да прецртавањем сачувају оригинални изглед потписа, сматрајући га, по свој прилици, примарним средством аутентификације документа.

Номичка исправа у доказном поступку

Подаци из самих исправа (фрагментарно допуњени законским одредбама), колико год експлицитно говорили о елементима јавне вере, представљају у суштини идеалну претпоставку за њено испуњење. Све што је досада речено о доказној моћи исправа заснива се на правним

[44] *Медведев*, Очерки, 106; *Saradi*, Ratification, 174; *eadem*, Notariat, 38, 205, 218.

[45] *Кос̄ренчић*, Јавна вера, 88 sq; *Медведев*, Очерки, 107–112; *Saradi*, Notariat, 35–38.

[46] Ibidem, 202–204.

схватањима једне средине преточеним у дипломатичке и правне формуле. Међутим, најпоузданији показатељ јавне вере било које врсте документа јесте његова практична примена, како у остваривању права која из њеног поседовања проистичу тако у парничном поступку као доказно средство или предмет спора. Поготову судски процеси могу непосредно сведочити о томе колико заиста ималац исправе може рачунати с њом као гарантом правног посла у којем је учествовао у својству правопријемника. Нажалост, до нас није стигао ниједан опис парничног поступка у којем би се као доказно средство употребљавали приватноправни акти, нити има доказа о правним последицама које је испостављање једне овакве исправе требало да произведе.

У начелу, нотарски инструмент имао је карактер апсолутног доказног средства у парничном поступку. Свака нотарска карта, састављена lege artis од законитог нотара и потврђена од државног службеника, исказивала је својим оверитељским симболима (потпис и нотарски знак) пресумпцију оригиналности. По праву, нотарска исправа ужива апсолутну доказну снагу, односно релативно најјачу, а истинитост њеног исказа не може се побити другим доказним средством, осим наравно друге нотарске карте. Ваљаности нотарске исправе може се само упутити приговор лажности и наплате. Она своме имаоцу пружа пуну сигурност у погледу уживања правних последица које ствара, а то подразумева и право мандатног поступка у случају потребе испуњења потраживања садржаних у исправи[47].

За разлику од нотарског инструмента византијска приватна исправа није поседовала пресумпцију оригиналности, која је истицала њену ваљаност обавезом ономе ко је потвори да то и докаже. Претпоставка оригиналности била је садржана у постојању оверитељских елемената исправе — потписа тавулара, уговарача и сведока — али је свака сумња у њену аутентичност изискивала од имаоца исправе да изврши тзв. impositionem fidei, тј. да докаже аутентичност средствима којима исправа за ту сврху располаже. То су обично била сведочења писара и сведока, заклетва странака, или поређење рукописа потписа писара и сведока у случају њихове одсутности из било ког разлога. Међутим, законски текстови и сведочанства из судске праксе показују да је табелионатска исправа као доказно средство уживала значајну предност у односу на сведоке и заклетву. Осим тога, поседовање легално састављене и оверене

[47] *Šufflay*, Privaturkunde, 80–85; *Кос̄ренчић*, Јавна вера, 71–82; *Синдик*, Комунално уређење, 105, 114; *Kostrenčić*, Notar; *Margetić*, O javnoj vjeri, 15–49; *Bujuklić*, Pravno uređenje, 238–236; ЛССВ, s.v. *Но̄ар* (*М. Маловић-Ђукић*); *Богојевић-Глушчевић*, Negotium, 117–119. Додуше, у правној пракси нису били ретки случајеви да нотарска карта, услед сумње у њену ваљаност, није давала апсолутну предност у судском поступку и да се прибегавало и другим средствима доказивања — сведоцима и заклетви (*Н. Богојевић-Глушчевић*, Својински односи у Котору у XIV вијеку, Никшић 1992, 52–55, 218 sq; *Ан̄оновић*, Град и жупа, 131).

исправе тавулара пружала је њеном имаоцу пуну гарантију за испуњење правних последица које су из њеног поседовања проистицале. О томе говори и чињеница да се већина спорова у којима је тражено утврђивање аутентичности исправе односе на обичне хирографе које није написао и оверио овлашћени тавулар[48].

Оно мало помена о споровима у средњовековној Србији (у највећој мери земљишним) наводе, поред других доказних средстава — сведока и клетвеника — једино јавне исправе (владара, великаша и црквених великодостојника)[49]. Јавне исправе су у свим европским средњовековним друштвима имале необориву доказну моћ и апсолутну предност у доказном поступку. Непостојање сведочанстава са наших простора о употреби приватних исправа у парничном поступку не значи да су оне као доказно средство занемариване. Та појава није одраз стварних прилика већ карактера сачуване грађе. А она се у највећој мери односи на имања Хиландара, која су широм српске државе стицана поглавито владарском дарежљивошћу. Није чудо, стога, да се износе хрисовуље правоверних владара као најјачи гарант остварења права[50]. Када је реч о парницама око манастирских земљишта, полагање приватних исправа као доказног средства може се очекивати у оним случајевима када је споран посед дошао под окриље црквене установе вољом приватног лица — завештањем, продајом, поклонима или разменом[51]. Међутим, ни у једном спору о којем су остала сачувана сведочанства не ради се о таквој врсти имања. Што се тиче супротне стране у парници, до изношења приватних исправа дошло би уколико би страна полагала право на спорну земљу на основу писаног доказа о њеном стицању од приватног лица. Но, кад год су у питању била световна лица, припадници властеоског сталежа, радило се о простој повреди аграрне својине фактичким заузимањем земље[52] или о полагању права на земљу такође на основу владарских хрисовуља[53].

Сигурно је, у сваком случају, да је у доказном поступку првенство припадало јавним исправама, али је далеко занимљивије питање у каквом су односу по својој доказној снази стајале приватне исправе према изјавама сведока и клетвеника. Парнице о земљишним међама обично подразумевају комбиновани доказни поступак, при чему су становници области у којој се налазило спорно место или међа одређивали границе спорних поседа на основу старих хрисовуља и под заклетвом[54]. У неким споровима писани акти уопште се не износе, већ читав доказни поступак лежи на сведочењу стариника[55]. Будући да нема непосредних сведочанстава о употреби приватних исправа као доказног средства, остаје једино да се сагледа шта о ваљаности писаних доказа, а посебно приватних исправа, говоре законски текстови и у каквом односу оне стоје према изјавама сведока и клетвеника.

Пре свега, треба учинити опште запажање да у изворима српског права (домаћим или преведеним) правила о поступку дају далеко више места сведоцима него писаним доказима[56]. Закон градски и Синтагмат пружају обиље прописа о учешћу сведока у парничном поступку[57]. С друге стране, у овим зборницима практично нема посебних одредаба о употреби писаних исправа као доказног средства. Ова појава не указује на постојање неповерења према доказивању писаним сведочанствима, већ говори о чињеници да је, делом и због широко распрострањене неписмености, усмени договор био веома раширен за бројне правне радње ниже вредности. Ако се таква чињеница може констатовати у срединама са далеко развијенијом културом писмености (Византија, јадранске комуне)[58], онда је утолико пре треба очекивати у Србији.

Неке узгредне напомене о коришћењу писаних доказа дате су у односу на сведоџбу сведока. Поглавље Д–8 ПС (Д–7 СС) не искључује употребу сведока уколико постоје писани докази, већ смањује њихов број. Њиме се одређује да је за доказ довољно пет сведока уколико нема исправа, а уколико се изнесу **вьписаніа, ҫек҄ше книгє записаюцєѥ сє по законоу**, довољна су три сведока. Додуше, није сасвим јасно да ли се ова три сведока узимају из броја оних који су присуствовали правном послу, односно писању исправе, те потврђују ваљаност његовог писменог утврђивања, или су у питању сведоци који се добављају изван круга обухваћеног самом исправом. У сваком случају, исправа сама по себи није, по овом пропису, била доказ од пресудног значаја. Већу веру у снагу приватних исправа, али никако не апсолутну, показује поглавље С–4 ПС (није ушло у СС) под насловом **О книгахь записныхь**

---

[48] *Костренчић*, Јавна вера, 88–91; *Живојиновић*, Судство, 238–246; *Медведев*, Дипломатика, 134–136; *idem*, Очерки, 103–129; 175; 182–227; *Saradi*, Notariat, 34–41, 202–206.

[49] Подаци о земљишним споровима прикупљени су у: *Станојевић*, Студије XXVII. Правна вредност повеља, Глас СКА 169 (1935) 77–106; *Тарановски*, Историја, 767; *Живојиновић*, Судство, 238–246.

[50] *Новаковић*, Зак. спом, 428, 429, 437; *Соловјев*, Од. спом, 169, 214, 215; *Р. Михаљчић*, Прилог српском дипломатару. Даровнице властеоске породице Вукославић, ИГ 1–2 (1976) 99–106.

[51] Такав идеалан случај могао би се очекивати када би дошло до спора о поседима које је манастир Светога Павла куповином и поклоном стекао у XV веку на Косову а о чему су сачуване исправе номика Гуњана и протопопе Степана.

[52] V. Прилог I; *Новаковић*, Зак. спом, 397, 428–430, 437, 490.

[53] *Р. Михаљчић*, op. cit.

[54] V. n. 49.

[55] *Новаковић*, Зак. спом, 397, 490; Прилог I.

[56] *Соловјев*, Законодавство, 517–519; *Тарановски*, Историја, 764–767.

[57] *Дучић*, Крмчија, 88–91; *Флорински*, Памятники, прил. 161–163; *Новаковић*, Синтагмат, 239–243; *Mošin*, Otečnik, 66–68.

[58] *Богојевић-Глушчевић*, Уговор, 76–78; *eadem*, Negotium, 115–118.

оуглавныхь ферше номикатихь и прикосифонѣхь[59]. Уништење исправа (**книгь оуглавныхь**), стоји у овом чланку, не гаси право потраживања (путем парнице), односно престанак парнице, јер је у њима могуће и на други начин показати истину[60]. Овим прописом посредно се признаје номичкој исправи примарна доказна моћ, али не и положај апсолутног доказног средства. У ствари, испостављање писане исправе о неком послу рађало је аутоматски правне последице, али обавезе из уговора нису престајале губитком исправе. Сама исправа била је довољан доказ о поседовању извесног права или обавезе, а она су се могла доказати и у случају њеног губитка. Овде се, свакако, мисли на сведочење писара и сведока писања исправе, што је потпуно у складу и с византијским и са српским обичајима.

Идући даље кроз нормативне акте наићићемо на прописе који, у начелу, утврђују снагу исправе као доказног средства. Први одељак ЗЈ, под називом **О записанїи**, односи се управо на приватне исправе и судски поступак. Чланом 4 одузима се доказна снага исправи коју је парничар током процеса прикривао као доказно средство, а накнадно је, увидевши да му је на корист, изнео на видело[61]. Ова одредба на јасан начин

[59] *Новаковић*, Синтагмат, 471. У грчком изворнику стајало је Περὶ συμβολαίων καὶ συμφώνων (*Rhalles — Potles*, Σύνταγμα, 444). Садржај грчке Синтагме наводи наслов ове главе у истом облику, док у *Сказанију о главизнам* српског превода стоји **О прикосифонѣ и сьгласїю** (*Новаковић*, Синтагмат, 44). У оба случаја грчка реч σύμφωνον преведена је на српски са **прикосифонь** (уговор о миразу). Заправо ова сложеница није српска творевина већ се среће и у грчким текстовима у облику προικοσύμφωνον ← προίκ(α) -ο- + σύμφωνον (*Du Cange*, Glossarium, App. 160; Λεξικό της κοινής νεοελληνικής, Thessaloniki 1998, s.v; *G. Mprampiniotes*, Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας, Athens 1998, s.v; cf. *Соловјев*, Законодавство, 440, n. 7). Занимљиво је за ово питање подсећање да се у једном грчком рукопису листе црквених служби уз термин νομικός налази глоса γράφων τὰ προικοσύμφωνα καὶ τὰς πράσεις (*Darrouzès*, ΟΦΦΙΚΙΑ, 569; *Saradi*, Notariat, 69).

[60] **Книгь оуглавныхь погыбѣль не отїемлїеть пре, вь нихь же мощно їесть инако оуказати истиноу** (*Новаковић*, Синтагмат, 471). Грчки изворник гласи Ἡ τῶν συμβολαίων ἀπώλεια οὐκ ἀναιρεῖ τὰς ἀγωγὰς ἐν ᾧ δυνατόν ἐστιν ἑτέρως ἀποδειχθῆναι τὸ ἀληθές (*Rhalles — Potles*, Σύνταγμα, 444). У издању грчке Синтагме (према њему и код Новаковића) као извор овог прописа наведена је 60. схолија 1. титуле 22. књиге Василика (Βασ. XXII, 1, 60). У њој се заправо говори о томе да пропаст уговора о зајму не ослобађа дужника обавезе. Исто се односи и на исправу о поклону (Basilicorum libri LX. Series B, Volumen IV. Scholia in libr. XXI–XXIII, ed. *H. J. Scheltema et D. Holwerda*, Groningen 1959, 1375). Смисао је у суштини исти и указује да погибељ документа не умањује право потраживања. Ова одредба вуче порекло још из Јустинијановог Кодекса (Cod. IV, 21, 1), а преузимају је, осим Василика, Исагога (13, 3) и Прохирон ауктум (17, 72); cf. *Медведев*, Очерки, 124.

[61] **Аще се кто прить с кымь за кою вещь, а имать писанїе о томь тере га крие, а послѣ моу боудеть на помощь тере га іавить, да моу се потомь не прїиметь ни вь что** (*Флорински*, Памятники, прил. 205; *Соловјев*, Законодавство, 541). *Флорински*, Памятники, 489, који је подробно расправљао о византијским изворима српских правних компилација (СС и ЗЈ), није успео наћи у њему доступним византијским зборницима паралелу 4. члану: „Если для этих статей (sc. 4, 7. и 26. член ЗЈ) действительно нет параллелей в византийском праве, то ничто не мешает их отнести к законам местнаго, сербскаго происхождения". У которском статуту постоји паралела овом пропису. Члан 292

утврђује обавезност изношења писмених доказа о предмету спора уколико постоји. Тиме је наглашен значај приватних исправа у парничном поступку[62]. Следећи члан ЗЈ има у виду могућност да парничар изјави како је поседовао писмени доказ (*књигу записну*) о предмету спора, али га је изгубио. У том случају било је потребно пет **свѣдѣтель достовѣрныихь** да потврде њено постојање, тј. аутентичност[63]. И у овом члану је, можда на још убедљивији начин, потврђена вредност исправе као доказног средства, будући да се парничар могао на њу позивати и у случају да је изгубљена, уз услов, разуме се, да буде потврђена од најмање пет сведока који су присуствовали њеном записивању. У извесном смислу ова одредба може се довести у везу са чланом С–4 ПС[64]. Колико нам ова два прописа говоре (посредно или непосредно) о доказној снази исправе, толико се из њихових формулација види органска повезаност исправе и сведока њеног записивања. Треба исто тако бити опрезан у доношењу сувише позитивних закључака о јачини писаног доказа у судском поступку на основу одредаба ЗЈ. Можда је најбоље држати се средине између Соловјевљеве претеране вере и уздржане скепсе Тарановског. Уз два наведена члана, 6. члан ЗЈ заокружује целину која је посвећена парничном поступку[65]. У њему се, пак, говори искључиво о сведоцима као доказном средству. Одељак који чине ова три члана узима у обзир и писане исправе и сведоке као доказна средства.

За наше разматрање нећемо наћи непосредних сведочанстава у ДЗ. Додуше, неколико чланова говори о значају писмених доказа, али се ради искључиво о јавним владарским исправама и, на једном месту, о судској пресуди[66]. Приватне исправе се као доказно средство уопште не

(1322. год) одређује да се у судском спору документи морају благовремено подносити због избегавања забуна и неправилног доношења пресуде, у супротном је документ губио сваку вредност (Stat. Cath, cap. 292; cf. *Синдик*, Комунално уређење, 114).

[62] *Соловјев*, Законодавство, 519, сматрао је да је према овом пропису писмени акт најјачи доказ на суду. Напротив, *Тарановски*, Историја, 770, био је у приличној мери скептичан према овом гледишту држећи да је у питању општа процесна норма примењена на изношење исправе.

[63] *Флорински*, Памятники, прил. 205; *Соловјев*, Законодавство, 541. *Флорински*, Памятники, 486, налази паралелу овом члану у Synopsis Basilicorum M VI 25.

[64] На истом начелу заснована је одредба 37. члана РЗ која предвиђа **ако ли би книга соудїина изгынѹла** (која је била обавезна форма код купопродаје рударске баштине) **а сведожба коа зна да е верована**. Из сва три случаја јасно се види да сведоци записивања исправа нису само били кадри да оснаже аутентичност исправе у случају њеног оспоравања, већ и да потврде постојање изгубљеног документа (*Радојчић*, Закон, 47; *Марковић*, Закон, 18, 54).

[65] Повезаност ова три члана око истог предмета видљива је и у млађој редакцији ЗЈ, такозваном ЗКЈ проширеном извесним прописима СС, у којем су 4, 5. и 6. члан здружени у један, у непрекинутом логичком и граматичком низу (*Флорински*, Памятники, прил. 56, чл. 11).

[66] У питању су чланови 78, 79, 83, 105, 115, 140, 162, 171. *Новаковић*, Законик, 62–64, 66, 80 sq, 88 sq, 108, 128–130, 134 sq, 192 sq, 195 sq, 209, 215, 230, 244 sq, 249; *Ра-*

помињу у Законику, али, истини за вољу, нема речи ни о сведоцима у судском поступку (изузев сведока̑ у 80. члану који представљају старинике у тесању међа). Ова празнина може се на известан начин објаснити чињеницом да су се исцрпне одредбе о сведоцима и појединачне о приватним исправама већ налазиле у преводима византијских правних зборника или српским правним компилацијама византијског порекла.

Остаје, напослетку, да се обратимо једном партикуларном правном споменику — РЗ. Иако је његова садржина доста уска, овде ћемо наћи релативно обиље прописа о доказним средствима. Најважније место даје се писаним доказима и то у највећој мери исправама градских чиновника — урбарара, судије места и цариника[67]. Овде није место да се о њима расправља, али свакако треба дати општу напомену да је значај писаног сведочанства у условима све живље материјалне размене и друштвених кретања порастао до нивоа неизбежног средства редовне евиденције правних послова. Штавише, обавезност испостављања исправе за склапање разноврсних послова пружао јој је превагу у односу на друга уобичајена доказна средства. Међутим, ваља још једном нагласити, реч је овде о званичним исправама представника власти, које своју јавну веру црпу управо из њиховог државног ауторитета. Само у једном случају одређује се обавезност испостављања номичке исправе, оснажене присуством протопопе и добрих људи, и то приликом отуђења баштине од стране грађана. Члан 21. одређује да је отуђење баштине правоснажно једино ако се о томе састави номичка исправа[68]. Исправа новобрдског номика Степана сведочи да је овај члан поштован (видети тамо).

Претходне напомене о писаним доказима потребним ради утврђивања правних послова указују на њихову хијерархију по важности. Тако је свим оним правним радњама везаним за експлоатацију руде одређено писмено утврђивање исправама представника власти, који су, уосталом, својим положајем и били одговорни за њихово обављање. С друге стране, приватне трансакције грађана остајале су, као и увек, у надлежности јавних бележника. У карактеру саме исправе није се ништа битније променило. Она и даље део своје доказне снаге мора заснивати на присуству сведока, али значај који јој се придаје говори о поверењу у њену доказну моћ. Поседовање исправе, уколико је састављена по закону, ра-

дојчић, Законик, 58, 59, 63, 65, 70, 75, 77, 11 sq, 119, 121, 127, 133, 135; *Соловјев*, Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године, САНУ, Извори српског права VI, Београд 1980, 239–241, 244, 262 sq, 271, 290, 307, 313–316; cf. *idem*, Законодавство, 519 sq; *Тарановски*, Историја, 767–769; *М. Благојевић*, Државна управа у српским средњовековним земљама, Београд 1997, 92–97.

[67] Реч је о члановима 13, 14, 16, 27, 29, 37. *Радојчић*, Закон, 41, 44, 45, 47; *Марковић*, Закон, 15, 17, 18, 53; cf. *Даниловић*, Закон Новог Брда, 34; *С. Ћирковић — Д. Ковачевић-Којић — Р. Ћук*, Старо српско рударство, Београд — Нови Сад 2002, 89–91.

[68] *Радојчић*, Закон, 56; *Марковић*, Закон, 23, 53 sq; *Даниловић*, Закон Новог Брда, 39 sq.

ђа правне последице а у случају спора представља главно доказно средство. Сведоци су, по свој прилици, имали улогу у случају оспоравања њене аутентичности.

Доказна снага номичких исправа — поглед с Приморја

Сва досадашња запажања о доказној снази исправа српских номика заснивају се на више или мање теоријским поставкама, произашлим из тумачења законских одредаба и формулара самих аката. Видели смо, такође, да не постоје непосредна сведочанства о практичној употреби приватних исправа. Особену врсту посредног доказа о овом питању нуде представе о номичкој исправи у градским друштвима на јадранској обали. У свакодневним правним и пословним односима које су заснивали са залеђем, становници приморских комуна морали су се сретати са деловањем српских јавних бележника и њиховим исправама. Непосредном искуству које су на томе заснивали могуће је поставити два основна питања: у којој мери су се Приморци, везани пословима за залеђе, користили услугама српских номика у утврђивању међусобних правних радњи и какву су веру овој врсти докумената поклањали градски органи приморских комуна уколико су долазили у прилику да се њима као писаним сведочанством служе.

Став градских друштава на Јадрану утолико је важнији када се зна да се управо нотарски инструмент узима као образац исправе с необоривом fide publica. Он представља ону вредносну тачку према којој се мери ваљаност сваке друге приватне исправе. Да би се добила јаснија представа о поимању вредности писаних аката насталих ван граница једне одређене општине потребно је, на првом месту, истаћи на који начин се у свакој појединој комуни гледало на доказну моћ таквог нотарског инструмента. Ово је питање утолико занимљивије с обзиром на то да су нотари, добивши царску или папску дозволу, представљали неку врсту међународно признате установе. Начелно гледајући, њихови инструменти требало би да имају важност свуда где је на исти начин организована бележничка служба, тј. тамо где је нотар на истим принципима уживао јавну веру. У пракси је, међутим, била на снази прилична резервисаност према оваквим доказима, свакако зато јер је непознавање прилика у другим државама, чак и у суседним градовима, остављало простор разним злоупотребама. Статути сплитски и задарски приписивали су оваквим исправама условну ваљаност, захтевајући као потврду аутентичности пратеће печатно писмо општине из које потиче инструмент с потврдом да је писар који га је писао заиста законити, од градских власти признати нотар[69].

[69] *Кости̑ренчић*, Јавна вера, 77. Неки примери из дубровачке праксе речито сведоче о примени овог обичаја. У белешци о извршењу тестамента Дабижива Монетића од 2.

Када је оволики опрез предузиман у погледу ваљаности туђег нотарског инструмента, номички или било који ваннотарски приватноправни акт дошао из залеђа није могао рачунати на особито поштовање. Веома су индикативне за ово питање мере које је предузимала Которска општина у првој половини XIV века. Оне сведоче о потпуном затварању према писаним актима из области српског краљевства, макар били састављени и од стране нотара у приморским општинама. Тако је 6. октобра 1322. донет пропис по коме нотарске исправе из области под влашћу српског краља, од Драча до Бара, услед непридржавања правних прописа при њиховом састављању и штета које су которској општини такве исправе нанеле, немају важити нити се износити на суду, изузев уговора о миразу[70]. Године 1339. слична забрана донета је и за обичне исправе настале у Србији или ван градског подручја. Међутим, истим чланом претходно је утврђено да omnes cedule, facte olim in Sclavonia или било којој области изван Котора, firmate et publicate од стране општинског нотара у претходном периоду, остају на снази. Затим следи: Et ille cedule, que fierent in tempore futuro, non valeant nec teneant nec notarius noster eas subscribat[71]. Дакле, у Котору су све до 1339. године могле важити као доказно средство обичне приватне исправе настале у Србији, и уопште ван которских граница, уколико их је потврдио и оснажио општински нотар. Штавише, исправе озваничене до 1339. остајале су на снази и пошто је уведена забрана њиховог даљег примања и коришћења. Термин cedula је довољно широк да може под своје окриље обухватити све врсте ваннотарских приватноправних аката. Међу њима је сигурно било номичких исправа, али вреди претпоставити да су највећи њихов део чинили хирографи самих Которана састављени ван матице. У овој одредби не говори се о томе на који начин их је нотар потврђивао, мада је вероватно, по аналогији с праксом која је предузимана у Дубровнику у погледу исте врсте исправа, да је био пресудан испит

јануара 1450. године наводи се да је примљена једна нотарска карта писана руком скадарског нотара Доминика 4. децембра 1449. et recomendato per literas patentes domini comitis et capitanei Scutari datas Scutari die utsupra 4 decembris facientes fidem de legaliteate notarii (*С. Ћирковић*, Archiepiscopus craynesis, ИЗ 1–2 (2000) 54). У парници о извршењу тестамента госта Радина вођеној октобра 1493, суд је поред других доказних средстава видео и исправу нотара Херцег Новог, Јована од 25. јуна 1467. и више ꙋзанꙋ за сведитеьство листь отвоѥени сꙋдьца новьскога... ...како ѥ исьтиньна книга иномичька вишеѥечена (*Динић*, Неколико ћириличких споменика, 107) или у латинској верзији: recommendato per litteras patentes comitis Castri Noui, roboratas sigillo comunis Castri Noui (*Динић*, Из Дубровачког архива III, 217).

[70] Stat. Cath, cap. 297; *Новаковић*, Зак. спом, 4, № 10; *М. Шуфлај*, Срби и Арбанаси — њихова симбиоза у средњем веку, Београд 1925, 16; *Костренчић*, Јавна вера, 77, 141, n. 301; *Синдик*, Комунално уређење, 86, 105 sq; *Фејић*, Которска канцеларија, 32. *Антоновић*, Град и жупа, 123, n. 405, 151. Аљкавост у вођењу пословне документације у градовима српског приморја, изузев Котора и Будве, била је готово пословична.

[71] Stat. Cath, cap. 303; *Новаковић*, Зак. спом, 4, № 11.

сведока о аутентичности исправе чијем састављању су присуствовали[72]. Најзанимљивија је у читавој одредби чињеница да су сумњичави и увек љубоморни на своју аутономију Которани, тек као последње у низу, обеснажили вредност исправа које су по објективним (и тадашњим) мерилима имале најслабију правну моћ. Поготову што је, почев од првих година XIV века, намера законодавца била срачуната с тим да се у циљу очувања аутономије и званичним владарским повељама одузме свака улога у правном животу[73]. Ипак чињеница да су cedule пристигле из унутрашњости добијале доказну снагу тек потврдом од стране нотара, говори јасно да је оне, по схватањима Которана, саме по себи нису имале. Мада се о томе не говори, изгледа да су незгодна искуства и са овом врстом докумената поколебала уздржану веру у њих, која је постојала до 1339. године, па им се од тада затварају сва врата у которском правном животу. Но, изгледа да овај пропис није спречио и даље коришћење хирографа. Нова млетачка власт нашла је за потребно, више од једног столећа након доношења речене одредбе, да поново покуша стати на пут коришћењу хирографа у доказном поступку. Наиме, друга по реду одредба донета за време кнежевања Лауренција Виктурија (1435) прописује да scripta manus или cedulae изнете contra formam et tenorem instrumentorum немају никакву доказну снагу нити им могу сметати у важењу. Прописује се, такође, да су они који дођу у Котор са хирографима (написаним против одредаба извесног нотарског инструмента) дужни да их покажу у року од 30 дана под претњом казне од 25 перпера, а уколико то не учине scripta manus nullius sint valoris et instrumentum seu instrumenta in sua remanente firmitate[74].

Подаци који се могу добити из грађе дубровачког порекла имају особиту вредност како због чињенице да су везе Дубровчана са залеђем биле неупоредиво богатије у односу на которске тако и због карактера

[72] На истоветност са дубровачким обичајима у поступку аутентификације исправа које нису написали законити нотари упућују одредбе о оверовљењу тестамената Которана написаних ван града. Наиме, одредбе оба статута о овом питању прописују (готово без разлике) да се сведоци или епитропи који су присуствовали састављању тестамента имају појавити у граду у року од 30 дана и изаћи пред судију и нотара да би личним изјавама потврдили аутентичност тестамента и веродостојност његова садржаја. Допуштала се чак и могућност да један од сведока или чак оба, у крајњој нужди, буду странци (Stat. Cath, cap. 186; C. *Jireček — V. Bogišić*, Liber statutorum civitatis Ragusii compositus anno1272, Monumenta historico-iuridica slavorum meridionalium, Zagreb 1904, cap. 41, 42; *Bogojević-Gluščević*, Forme testamenta, 34–36). У 435. поглављу Которског статута (1417) ова одредба допуњена је утолико што је признавано важење тестаменту који је настао ван Котора уколико је написан у граду, општини или држави ubi per tabellionatus officium iura scribuntur, према законима те заједнице и уколико је у питању последњи тестамент, уз услов да се у року од 30 дана покаже судијама у Котору (Stat. Cath, cap. 435; cf. *Синдик*, Комунално уређење, 134).

[73] Stat. Cath, cap. 319, 349; *Новаковић*, Зак. спом, 6, № 17, 7, № 19; *Синдик*, op. cit., 79.

[74] Stat. Cath, p. 402 sq, cap. II (1435).

изворне подлоге, која се не ограничава на законске текстове. Напротив, најмање података о овом питању наћиђемо у нормативним актима. Најцелисходније је као полазну тачку узети опште представе Дубровчана о делатности номика преточене у раван терминологије. У одељку о терминологији првог поглавља указано је на чињеницу да се у ћирилској грађи дубровачког порекла нотари означавају или својим називом или као иномици. Исто тако, нотарске карте могу бити називане *иномичке књиге*. С друге стране, латински, односно италијански документи показују исти однос према обележавању номика — користе се изрази notar и inomich.

Начелна истоветност у равни терминологије одражавала је једноставну представу тадашњег човека да је реч о двема установама (или службама) чије су основне одлике почивале на истом принципу — и номик и нотар састављали су приватним лицима на њихово тражење исправе којима су утврђивани, у највећој мери, уговори из домена грађанског права. Оно што је за становника једне приморске комуне био јавни нотар то је за човека у унутрашњости био номик. Отуда је у језичкој пракси било лако употребљавати било један било други термин. У стварном правном и пословном животу, ипак, синонимна употреба и општа представа о истој врсти делатности нису могли да прикрију знатне разлике у стварном пословању и положају ове две установе.

Судећи по сачуваној грађи у Дубровачком архиву, у Дубровник су из унутрашњости стизале поглавито повеље и писма владара и властеле и уговори и писма дубровачких трговаца и посланика. Иако су у почетку показивали извесне резерве у погледу докумената из јавних канцеларија земаља у залеђу, Дубровчани су с временом признали пуну доказну снагу и веродостојност садржаја повељама и писмима из ових области. Једини услов је наравно био да су на прописан начин оверене, првенствено владарским печатом и потписом[75]. С друге стране, за приватноправна акта која није саставио овлашћени дубровачки нотар примењивала се особена метода аутентификације. Овај фонд чине готово у целости уговори између дубровачких грађана или писма са обавештењима о истом. Искључиво средство оверавања ове врсте дипломатичке грађе представљали су сведоци. Сваки документ послат у Дубровник ради озваничавања морао је бити написан пред најмање двојицом сведока. Следећи корак који је предузиман било је преписивање у званичну књигу и евентуално превођење документа (или само превођење), а потом испит сведока о његовој аутентичности и веродостојности садржаја. Испит сведока вршен је било непосредно у Дубровнику пред судијом, било посредно у месту пребивања од стране овлашћених дубровачких грађана. Њихове изјаве уписиване су уз препис документа у канцеларијској књизи и уколико су наведени или потписани сведоци (сви или бар већи

[75] Многобројне примере дубровачког вредновања јавних исправа из залеђа прикупио је *Сшанојевић*, Студије XXVII. Правна вредност повеља, Глас СКА 169 (1935) 80–90.

део без противречних изјава) потврдили да је исправа заиста оно за шта се представља, она је добијала доказну снагу[76], или, како се каже за исправу иномика Стојана, che la deta scrita habia suo effetto.

Да ли се овде уопште може наћи места за номичку исправу? У огромном богатом архиву Дубровника сачуван је само један једини номички акт (номика Стојана) пристигао у Дубровник с циљем да сведочи. Сама та чињеница довољно говори о томе да у правном промету Дубровника са залеђем ова врста исправа није играла никакву улогу. Поступак који је у циљу утврђивања аутентичности ове исправе предузет у Дубровнику указује на то да је она по својој доказној снази стављана на исти ниво са обичним хирографима дубровачких грађана састављеним у земљама залеђа. У белешкама о поступку аутентификације она се назива просто *letera schiaua* или *scrita in schiauo* или само *scrita*, никад *carta* или *instrumentum*. Већ је у анализи ове исправе наведено да се читава процедура аутентификације састојала из истих корака као и у случају обичних уговора — исправа је преписана а сведоци испитани, што непосредно што посредно[77]. Једини изузетак направљен је утолико што је оригинални номиков потпис, као средство оверовљења у средини из које је потицао, прекопиран, али то није имало никакав утицај на уобичајено утврђивање аутентичности испитом сведока. Преузимање оригиналног изгледа потписа овде више има симболичан значај. Штавише, оно се може посматрати и као одраз писарског манира Руска Христофоровића, за кога се зна да је увек прецртавао свечане владарске потписе, превасходно приликом преписивања у канцеларијске књиге разрешница рачуна дубровачких грађана изашлих из канцеларије деспота Стефана Лазаревића. У том случају он је, разуме се, био руковођен чињеницом да је реч о јавним владарским исправама, чије је једно од главних средстава оверовљења био управо свечани потпис. Руско је, вероватно по инерцији, наишавши на слично графичко решење у исправи једног номика, поступио на исти начин[78]. И у случају тестамента Вукосава Мрђеновића (1429), који је писао у Ковину Вукашин, scriuan delo borgo, предузет је поступак аутентификације као и код сваког другог дубровачког тестамента писаног ван матичног града.

У ствари, на номичку исправу, просто речено, гледало се у Дубровнику као на обичну исправу са сведоцима, без придавања било каквог значаја писару. При томе чак није узиман у обзир ни његов положај привилегованог сведока, иако номик Стојан у свом потпису то изричито наглашава. Уосталом, ова исправа је по своме карактеру специ-

[76] И по будванском статуту писана доказна средства која није саставио нотар или не носе општински печат могла су бити узета у обзир у судском поступку само уколико су састављена у присуству сведока (*Bujuklić*, Pravno uređenje, 237).

[77] V. поглавље о исправи номика Стојана и Прилог IV.

[78] V. фотографију и одељак о графији у поглављу о исправи номика Стојана.

фична будући да су оба уговарача Дубровчани, као и готово сви сведоци, и да су по узору на дубровачке хирографе неки од њих положили своје потписе. Значај номичке исправе у очима Дубровчана тиме је још више умањен, а номик стављен у положај обичног писара, као у случајевима када је, у међусобним уговорима Дубровчана, један од уговарача преузимао на себе улогу писара или је она препуштана неком од писмених сународника. Исти је случај и са Вукашином. Његова улога у правном чину сведена је на пасивно записивање последње воље завештаоца.

Будући да је у очима Дубровчана номичка исправа вреднована на исти начин као и обични хирографи, они нису осећали потребу да се за писмено утврђивање својих уговора обраћају професионалним писарима у срединама у којима су пословали, јер њихово присуство и потпис нису пружали документу предност у односу на уобичајене хирографе. Свакако зато није било рачуна да се за ове услуге плаћа номику. На крају, Дубровчани су на сваки начин настојали (привилегијама и сопственим моделима понашања) да питања која су се тицала њихових међусобних односа решавају у оквиру својих колонија или призивом на матицу. Познати примери одступања од овог става не само да су бројчано занемарљиви већ је немогуће одредити непосредну мотивацију за такав поступак. Осим исправе номика Стојана (поравнање рачуна између два дубровачка златара), познат је случај обраћања номику у једном поступку одузимања имовине за дуг предузетом по налогу дубровачке општине. Наиме, Општина је захтевала од свога властелина Тодора Мласкоњића (Theodoro de Mlaschagna), настањеног у Новом Брду, да секвестрира сву имовину браће Маринчета и Ратка Милосалића због дуга према Андрији Соркочевићу (Andrea de Sorgo) и Симку Бунићу (Simon de Bona)[79]. У Дубровачком архиву сачувало се писмо-извештај Тодора Мласкоњића, из октобра 1403, о корацима које је предузео поводом наведеног захтева[80]. Поред осталог, Мласкоњић је део имања Ратка Милосалића нашао у рукама дубровачких грађана, протовестијара Ивана, Мароја Градића, Николета Транкана, Јакова Никојевића и Мартина Летовића[81]. Текст Мласкоњићевог писма није сачуван у целости, али се пре-

[79] О овом захтеву дубровачка влада обавестила је Мласкоњића у два писма, писана 26. и 27. септембра 1403. године. Оба су регистрована у Lett. di Lev. 5, fol. 90' (26. IX 1403), 91' (27. IX 1403).

[80] Lett. di Lev. 5, прилог ad fol. 25; v. Прилог VIII. Писмо је увезано између листова 24 и 25 и опсечено с десне стране по цик-цак линији па стога текст није сачуван у целости. Према белешци у заглављу (*ad fol. 25*) требало би да је овај документ везан по садржини с предметом који је уписан на fol. 25. Међутим, на наредном листу регистровано је писмо дубровачке општине Михајлу Кабужићу (28. децембар 1411) такође о секвестру, али су дужник и повериоци друге личности — Јаков Бунић, с једне стране, и Доменико Гуци и Аловизо Аванцати из Фиренце, с друге.

[81] Читав заплет може се реконструисати уз помоћ писма дубровачке општине од 27. децембра 1403. петорици наведених грађана, а поводом расподеле имовине браће Милосалић и другим повериоцима (*Стојановић*, Повеље и писма II, 425).

ма месту где је уписан одељак *delo notar de Nouaberda dauanty bony testimonyy cola segonda letera* може претпоставити или да су петорица наведених Дубровчана дали да се изради исправа пред номиком Новог Брда и сведоцима о имовини Ратка Милосалића коју је „заручио“ Мласкоњић или је, према тексту који следи, састављена исправа о продаји кућа које су припадале браћи Милосалић. У сваком случају, и на основу овако оштећеног текста јасно је да је у читавом поступку извесна улога припала и новобрдском номику, али исправа коју је он вероватно тим поводом написао није се сачувала.

И у бројним пословним везама, у које су ступали са домаћим живљем, Дубровчани су, по свему судећи, настојали да избегну посредништво писара из ових средина. У трговачким књигама браће Кабужић нигде се не помињу номици[82], а у књизи Михаила Лукаревића, дубровачког трговца у Новом Брду, само у једном случају је забележено намирење дуга на основу номичке исправе[83].

Општа оцена о јавној вери номичке исправе

Општа оцена правне вредности номичке исправе условљена је карактером сачуване грађе. Она је таква да углавном пружа простор за расправљање о теоријским поставкама, а готово уопште о стварној улози у правном животу. Питање јавне вере српске номичке исправе не може се свести, као у старијој литератури[84], на једноставну дихотомију, по којој извесно доказно средство или има пуну јавну веру или је нема уопште. С обзиром на сву изнијансираност правне основе ваљаности исправе и схватање њене улоге у споровима, прихватљивије је говорити о већој или мањој мери јавне вере. Изгледа да много више оправдања у правилном схватању историјске стварности (ван крутог примењивања правних схема) има приступ који води рачуна о томе какав однос, кроз разне степене градације, има исправа према другим доказним средствима — од изједначавања до апсолутне предности. Сваки онај правни оквир или конкретна ситуација који пружају извесну предност имаоцу исправе у уживању права која из ње проистичу или у спору око истих права дају писаном сведочанству одређени степен јавне вере. Другим речима, о јавној вери се може увек говорити када имамо посла са доказним средством којем се даје релативна предност у односу на друга[85].

[82] *Д. Ковачевић-Којић*, Трговачке књиге браће Кабужић (Caboga) 1426–1433, Споменик САНУ 137, Одељење историјских наука 11 (1999) 5–366.

[83] *Динић*, Из Дубровачког архива I, 80.

[84] *Костренчић*, Јавна вера, 91–93; *Тарановски*, Историја, 770.

[85] Cf. *Медведев*, Дипломатика, 134–136; *idem*, Очерки, 175; *Margetić*, Prikaz, 361.

Српска номичка исправа је класична исправа са сведоцима. Њихова улога заснива се на присуству приликом записивања у циљу давања гарантије за аутентичност акта. Тиме је добар део доказне снаге лежао управо на присуству сведока, а њихово сведочење у случају оспоравања аутентичности исправе имало је сврху impositionis fidei. Будући да се сведоци не потписују, једини елеменат непосредног оверовљења био је потпис номика. Он не наступа само у улози писара већ и сведока првог реда и за правну ваљаност уговора и за аутентичност саме исправе. У случају порицања аутентичности његово сведочење има пресудну улогу, док је за правне мањкавости у закључењу уговора одговарао својом личношћу. У своме положају и делатности номик не истиче извођење јавне вере из везе са државним или црквеним ауторитетом. Основна тежина оверавања лежи на писаревом потпису, без истицања трансфера јавне власти. Улога црквеног или државног ауторитета своди се, у суштини, на настојање писара, односно уговарача, да придобију што већи број њихових представника за сведоке у циљу давања веће доказне снаге исправи. Рекло би се да прописи о парничном поступку дају писаним доказима извесну предност у доказивању, али не искључују ни друга средства нити заштићују документ од оспоравања или чак побијања тим средствима. Подразумева се да је за остваривање права на суду најцелисходнија писана исправа те се њихово коришћење у судском поступку на сваки начин подстиче. Поседовање прописно састављене и од номика оверене исправе пружало је, у начелу, њеном кориснику гарантију за испуњење правних последица које из ње проистичу. На тај начин посматрана, номичка исправа поседовала је одређени степен јавне вере. Наравно, он је био далеко испод апсолутне доказне моћи нотарског инструмента, о чему, уосталом, најсликовитије говори однос приморских друштава према њима. Иако се по својим одликама српска номичка исправа слаже у многим појединостима са византијском, неизбежна су битна одступања, условљена поглавито различитим историјским и друштвеним околностима. Ако је могуће ставити све три врсте исправа у међусобни однос по вредности, онда је византијској, без сумње, место негде у средини између српске и нотарске. У српском друштву, са релативно младом правном традицијом, уз све особености културних и друштвених околности (раширена неписменост, претежно рурални карактер друштвене средине, укорењеност наслеђених обичаја у свакодневним пословним односима), формализам писане речи никада није достигао ону висину коју је имао у развијеним друштвима на западу и југоистоку. Ове категорије одредиле су, заправо, као пресудни чиниоци, положај приватне исправе у српском друштву, а следствено и њену правну вредност.

ПРИЛОЗИ

Приликом издавања текстова поштована су начела и коришћени конвенционални симболи који се примењују у едицији *Архиви Атона* (Archives de l'Athos). Све скраћенице су разрешене, а надредна слова спуштена у ред без ознаке. Речи су растављене, примењена је модерна интерпункција (будући да се читање оригиналне интерпункције не може доследно спровести на основу фотографија), а велика слова уписана су тамо где им је по модерном правопису место или тамо где се налазе већ у самом оригиналу. Од надредних знакова чувају се само пајерак у служби полугласа и титла за обележавање словних цифара. Код латинских и италијанских текстова није обележено разрешавање скраћеница. Код текстова који су уписани у канцеларијске књиге (исправа номика Стојана) нумерисани су редови издања. У апарату након текста пружене су разлике у читању код ранијих издавача и напомене о појединим речима или одељцима са несигурним читањем.

Конвенционални знаци:

...	лакуне у тексту
[аб]	реконструкција оштећеног или несталог текста
{аб}	сувишна слова
⟨аб⟩	слова која је писар изоставио
[[аб]]	слова избрисана или прецртана од стране писара
(аб)	разрешене скраћенице
/аб/	текст додат између редова
//аб//	текст додат на маргинама
(!)	очигледне писарске грешке или речи нејасног смисла

I

1342, новембар 4, Хтетово.

Епископ призренски Георгије пресуђује спор о припадности земљишта Плеш између манастира Свете Богородице у Хтетову и локалног властелина Прогона.

Исправа попа Николе издаје се на основу фотографија̄: АСАНУ, № 8876/Е–53 и АС 1/18. Дата су одступања само у издању Л. Славеве у *Споменицима III* (Сл) будући да је она уз текст пописа дала варијанте из старијих издања. Преглед свих издања у напомени 2 поглавља *Исправе*. Бројеви редова односе се на распоред у попису. Редови 69–78 припадају првом ступцу, а 2–8 другом.

||[69] † М(ѣ)с(ец)а ноıембра ·Д҃· д(ь)нь. Сьбраше с(е) властеле и хора кь М(а)т(е)ри Б(о)жиıеи оу Хтѣтовоу, сева-||[70]сть Пасарель, кир(ь) Калиныкь, Макарие, Калоꙗн, Пар҆до и брат҆ моу Ѳеѡд(о)рь, и Ѳеѡд(о)рь ||[71] ѡд Лѣсковлꙗнь, и Геѡрги Соулима, и кур(ь) Ꙗлеѯа, брат(ь) влахоıеп(и)с(ко)п(о)вь и ини прочи болꙗре ||[72] и хора. И закле их(ь) ıеп(и)с(ко)пь призрѣньски Геѡрги и Маркꙋшь, все старце и властеле, и идоше ||[73] на Плѣшь на брьдо да изнаидоут(ь) по свѣдоч҆бѣ чиꙗ ıе Плѣшь, или ıес(ть) цр(ь)к(ь)вна или Прогонова-||[74]нова. И закле ıеп(и)с(ко)пь и кирь Калиникь: кто знаıе щю право та не хке реще да ıес(ть) проклет(ь). ||[75] И реч(е) стар҆ць Прибиславь, Маркꙋшевь чл(овѣ)кь, и Братина и Станко: цр(ь)к(ь)вна ıес(ть) Плѣшь ||[76] ѡт вѣка, и дрьжали сꙋ цр(ь)к(ь)вноу стась ·Д҃· братиꙗ, и оукрадоста се два брат(а) и про-||[77]дадоше Прогоноу половиноу Плѣша за ·Г҃· вѣдра вина. И реч(е) кир(ь) Ꙗлеѯа: кьда бѣше мои ||[78] брат(ь) влахѡıеп(и)с(ко)пь оу Хтѣтовѣ архимꙋдрить, тог⟨д⟩а бѣхь ꙗ оу манастири дѣтетемь ||[2] и добрѣ знам(ь) ıере не мет(е)хаше Прогонь сь Плешиѡм(ь), паче бѣ посѣꙗль Прогон(ь) ıечмень, и реч(е) брат ми ||[3] влахоıеп(и)с(ко)пь и сьбрахоу говеда всего села и попасоше га. Ꙗ се томоу свѣдоц⟨и⟩ кои се прилоучи-||[4]ше на Плѣши: кур(ь) Калиникь ѡд Модриче, и севасть кур(ь) Манοило, и зет҆ моу севасть Роун҆зер(ь), ||[5] и севасть Севладь, своꙗчим҆ моу, и кур(ь) Андроникь, Браата и ини прочи. И тако реч(е) ıеп(и)с(ко)пь: болꙗре ||[6] и хоро, азь кьда прѣдрьжоу цр(ь)квоу по изволению Б(о)жию и г(оспо)д(и)на ми ар(ь)хиıеп(и)с(ко)па да и тѡ ||[7] и дрꙋго ѡткоупити хкю, где нахогю цр(ь)к(ь)вно мѣсто, понеже ıесмь соущи господарь и ѡткꙋ-||[8]пих(ь). Да кто х҆ке сиıе потворити да плати г(оспо)д(и)ноу кр(а)лю ·Ф҃· пер(ь)пер(ь). **ПОП(Ь) НИКОЛꙖ ИНОМИК҆ ПИСꙖ И ПОДПИСꙖ.**

L. 69 **Хтетовоу** Сл || l. 71 **влахоıеп(и)с(ко)п(о)вь** : **Влахо ıепископовь** Сл || l. 72 **Геѡрги и Маркꙋшь** : **Геѡргии Маркоушь** Сл; за читање имена, тј. да ли су у питању два лица или једно v. у одељку о овој исправи || l. 75 **старць** Сл ||

Стан҆ко Сл || l. 77 **кир(ь)** : **кур** Сл || l. 78 **влахѡıеп(и)с(ко)пь** : **Влахо ıепископь** Сл || l. 2 овде се текст исправе наставља у другом реду другог ступца; први ред другог ступца дописан је касније и нема везе с исправом || **брать** Сл || l. 3 **влахоıеп(и)с(ко)пь** : **Влахо ıепископь** Сл || l. 5 **Браата** читање овог имена веома је несигурно. Натписано *т̄* налази се изнад *р*, последње слово сигурно је *а*, а претпоследње може бити *а* или *л*. Натписано слово, којим се обележава положај између два иста самогласника, пише се, по правилу, изнад једног, док се други изоставља. У овом случају *т̄* се налази у положају који не даје смислено разрешење. То је, по свему судећи, грешка писара. Место изнад последњег самогласника дало би, у зависности од тога како читамо два последња слова, **Браата** или **Брлат**. Први случај (тако и код Кораблъева и Л. Славеве) изгледа нам вероватнији, утолико пре што се удвојеним словом може обележавати вокалска дужина (cf. *П. Ивић — В. Јерковић*, Правопис српскохрватских ћирилских повеља и писама XII и XIII века, Нови Сад 1981, 187 sq, где је наведен још један пример истог облика из прве повеље краља Милутина Хиландару, 1282?, *Korablev*, Chilandar II, 475). Остали издавачи или коментатори различито су решавали овај проблем: Ф. Успенски није разрешавао скраћенице, а два последња слова читао је као *а*; Љ. Стојановић и Соловјев — *брата*; Ст. Новаковић у транскрибованом тексту поп Николиног акта — *брат*; *Грујић*, Полошко-тетовска епархија, 51 — *старац Братан*.

II

1346–1371, Призрен.

Доброслава, Каросова кћи, с породицом продаје двор у Призрену Ману, Драгичином брату, за осам литара сребра.

Текст је приређен на основу факсимила приложеног уз издање Јанка Шафарика. Даје се само текст који се на факсимилу може прочитати уз реконструкцију оштећених места. Издање Јанка Шафарика, приређено на основу оригинала, не показује готово никаква одступања у односу на факсимил. У напоменама се дају варијанте из Шафариковог (**Ш**), Новаковићевог (**Н**) и Соловјевљевог (**Со**) издања, као и објашњења у вези с овде предложеним читањем. Новаковић и Соловјев су независно један од другог допуњавали по смислу извесне празнине. Случајеви у којима њихове реконструкције текста битно одступају од мојих дају се у напоменама. Издање Милоша Милојевића није узето у обзир због крупних грешака и неупотребљивости за научни рад.

† Кр(ьст)ь Доброславинь, Каросове хтере, † кр(ьст)ь с(ы)на ѥ Прьвослава, † ||[2] кр(ьст)ь дрꙋго ѥ с(ы)на калꙋгера Никодима, † кр(ьст)ь хтере ѥ Раѥ, † кр(ьст)ь ||[3] мегнице ѥ Белехнине хтере Богославе, † кр(ьст)ь дрꙋгосꙋмегни[це] ||[4] Бабице, † кр(ьст)ь сꙋмегника Доброслава, попа Ѡбетка зети, † кр(ьст)ь ||[5]...финь и вьсехь ѥ детець, † кр(ь)с(т)ь Милошевь, Кꙋкичина зети, † кр(ьст)ь ||[6] [Раи]ковь и брата мꙋ Богдана, Кюрини внꙋци и приѥ. † Кр(ь)с(т)ь Доброславе ||[7] [сь сыно]мь си Прьвославомь за вьсе сꙋмегнике и сꙋроднике ако име щ-||[8]о говори⟨ти⟩ а Прьвославь да ѡдгаварать (!), а кꙋпьць да ѥ свободьнь. ||[9] В име ѡтца и с(ы)на и св(ет)ога д(ꙋ)ха. И Доброслава, Каросова хти, и с моими ви-||[10]шеꙋписаними, сь лꙋбовию и сь хтениѥмь, постависмо чьстни и жив[от]-||[11]ворещи † кр(ьст)ь Манꙋ, Драги{н}чинꙋ братꙋ и продасмо мꙋ дворь нашь т-||[12]ь. Ꙗ ширина би двора тога: ѡд Бабичине земле седмь на десете лак(ьт)ь, [а длин]-||[13]а ꙋзь Белехнинꙋ землꙋ три десети лак(ьт)ь, и ꙋзь Раиковꙋ и ꙋзь Богдан[овꙋ] ||[14] [зе]млꙋ длине три десети лак(ьт)ь, а ꙋзь ц(а)р(е)вь врьть и дольне стран[е шири]-||[15]на два десети и ѥдьнь лак(ьт)ь. Цена би двора тога ѡсмь литрь сребра. ||[16] [Пꙋ]ть двора тога свободьнь с коловозомь. Да ѡдньска да си ѡблада Мано ѡни[мьзи] ||[17] двором ꙗко и сꙋщи бащикь, лꙋби имати, харизати, прикисати, продати, [за дꙋ]-||[18]шꙋ дати, али заменити. Кт⟨о⟩ ли се наге ѡд нась или ѡд нашега рода пос.....||[19] некоѥ време Мана, а за ѡньзи дворь що мꙋ продасмо, да се не чꙋѥ [на] ||[20] всакомь сꙋде ц(а)р(е)ве и цр(ь)к(ь)вном и да платимо налогию цр(ь)кви....||[21] Ꙗ томꙋ сведоци: попь Дабиживь, попь Пелача, Иоань Милановь зе[ть].....||[22]ко Раиковик(ь), Степаниць, Радовнь, Добро{бро}мирь (!), Милевь зет(ь).....||[23]ашинь, Смиль, Бабица, Калоань, Зинь, Гꙋрко, Милош, Кꙋкица, Д.....||[24]рь Сикирица, Михо тельчарь.

† Намик(ь) Никола /ѡд/ Матере Б(о)жиѥ призреньске написа и по[дьписа].

L. 2 **дрꙋго** : **дрꙋгаго Ш дрꙋгого Со** || l. 5 **...финь** : **(Со)финь Со**; даљи текст свакако сведочи да је реч о женској особи || l. 6 **[Раи]ковь** : **Раиковь Ш, Со**, без ознаке да је реч о реконструисаном тексту. На факсимилу се види само крај **-ковь**. Шафарик је са оригинала очигледно успео да прочита читаво име; и без тога, недвосмислено је у питању Рајко јер се он и његов брат Богдан помињу још једном, у опису објекта као суседи || l. 8 **ѡдгаварать** : lege **ѡдговарать** || l. 9 **светого Н** || **Карасова Н** || l. 10 **любовию Н** || l. 11 **Драги{н}чинꙋ** : потпис купца на полеђини исправе гласи: **Мано, Драгичинь брать** || l. 11/12 **ть** : **...ь Ш Н т...ь Со** није могуће прецизно одредити колико текста недостаје; изгледа да испред полугласа на почетку 12. реда није било других слова, али је нејасно има ли их иза **т** на крају претходног. Ако је судити по дужини осталих редова, већа је вероватноћа да их нема; за ту могућност одлучио сам се и зато што се њоме добија показна заменица **ть** (овај), која с пуно смисла одговара месту у реченици на којем се налази || l. 12/13 **[а длин]а** : премда је то назначено само у Шафариковом издању, на факсимилу се јасно види да на крају 12. реда део текста недостаје. Остали издавачи су ову чињеницу превидели или прешли преко ње, идући за логичким решењем којим се текст у 13. реду везником *а* доводи у недвосмислену везу са оним у претходном. Како је, по свој прилици, без обзира на то шта се под „двором“ подразумевало, његова површина одређена ширином и дужином, било је потребно да се, због неправилног облика, дају мере обе дужинске стране и обе стране којима се одређује ширина. Слово *а* на почетку 13. реда представља крај речи **ширина** или **длина**. То се не може са сигурношћу одредити будући да није сачуван у целини термин који одређује карактер још једне стране. Остала су само два последња слова **-на**, што опет пружа обе могућности. Ни из контекста се не могу извући сигурни закључци. По редоследу набрајања, прва страна је ширинска, а трећа дужинска. Не долази, дакле, у обзир набрајање по реду — ширина, дужина, ширина, дужина. Могуће је, стога, да су прво наведене стране ширине а затим дужине. Међутим, постоји и трећа могућност. Прелазак са одређивања величине једне стране на другу спроведен је везником *а*, изузев између друге и треће где је стављен везник *и*, који сугерише извесну повезаност. Уколико би друга страна била ширина, онда је њена веза по смислу са трећом, дужинском, заснована на истој величини (30 лаката). Уколико је, пак, у питању дужина, онда су оне повезане и величином и карактером. Ова последња могућност чини ми се највероватнијом, тим пре, што тиме читава целина добија смисао с обзиром на то како је конципирана. Истрвен простор на крају 13. реда оставља места да се напише **а длин-**, док би на крају 15. (да је у питању супротна могућност) требало да стоји **-е**, крајње слово речи *стране*, и **дли-**. Овај простор по величини више одговара писању већ поменутог крајњег *е* и почетног **шири-** || l. 14/15 **[шири]на** : **длина Н** om. **Ш Со** v. претходну напомену || l. 16 **ѡни[мьзи]** : **ѡнимь Н онии Со** по аналогији са обликом **ѡньзи**, написаним у следећој реченици, може се претпоставити да је писар уз заменицу **ѡнь** додавао партикулу **-зи**. Немогуће је, међутим, одредити где се тачно прекида 16. ред и почиње следећи || l. 17 **бащикь** : **баштиникь Н Со** термин *баштић*, иако веома ретко, користио се као синоним речи *баштиник*. Уп. ЛССВ, s.v. *баштић* (*С. Ћирковић*) || l. 18 **пос...** : судећи по факсимилу, ова, делом уништена, реч била је последња у 18. реду, а 19. ред почињао је речју **некоѥ**. Реконструкција ове речи даје кључ за разумевање читаве реченице. У њој, очевидно, недо-

стаје главни глагол, којим је одређен поступак који је продавац могао предузети према купцу. Формуле санкције у уговорима о отуђењу имовине имају обично у виду могућност да неко од продавчеве стране покушава поништити уговор и стога узнемирава дестинатара у уживању стеченим добром. Реконструкција изгубљеног текста нуди две могућности. Сачувана словна скупина може представљати почетак глагола чија је радња уперена ка купцу, а њено трајање одређено временским прилогом **некоїє врєме** . Будући да је објекат радње купац, а не предмет продаје, могао би у обзир доћи (имајући у виду лексички фонд у речницима) једино глагол *йосилийи* и варијанта несвршеног вида *йосиливайи* у смислу присилити, приморати, притеснити. У *Rječniku JAZU*, који једини доноси овај облик, нема примера из средњег века за српско подручје. Али се зато редовно среће именица **посилие** (сила) са истом основом. Друга могућност је да се последња реч 18. реда протумачи као предлог (прилошког порекла) **посл'ѣди, послѣ**, или највероватније у понародњеном облику **после**. Невоља је у томе што се овај предлог слаже с генетивом, а прилошки израз с којим би требало да чини целину стоји у номинативу. Уколико се, пак, ово неслагање припише грешци писара, испада да је он у истој реченици погрешио још једном испустивши предикат између прилошког израза и објекта. У том случају у обзир би дошао било који глагол с горенаведеним значењем || l. 19 [**на**] : **вь Со** || l. 21 **Иоань : Ивань Ш Н Со** номик Никола јако слично пише слова **о** и **в** (брзописно, квадратно), али се разлика може уочити у томе што је **в** за нијансу веће и што су му више истакнути углови. У овом случају је уписано слово **о**, мада се по правопису на овом месту пише **ѡ**. Облик са **о** уместо **ѡ** ипак није никаква реткост, поготову у споменицима писаним народним језиком. Облик **Иоань**, ближи је грчком извору; cf. *П. Ивић — В. Јерковић*, Правопис српскохрватских ћирилских повеља и писама XII и XIII века, Нови Сад 1981, 138 sq. О односу основа *Ив*– и *Јов*– v. запажања *И. Пойовића*, Хришћанска грчка ономастика у Хрвата, ЗРВИ 5 (1958) 79–84 и *М. Пешикана*, Зетско-хумско-рашка имена на почетку турскога доба (III), ОП 5 (1984) 112–114, 132 || l. 21/22 **...ко : ...сь Ш ...кь Н** || l. 23 **Зинь : Зининь Со** у смислу да је Калојан син Зине || l. 25 **намик(ь)** : **Намѣстникь Ш Н**. Већ је Милојевић ову реч прочитао исправно. На погрешно читање код **Ш** указао је и *Јиречек*, Историја Срба II, 192, n. 57. Изгледа да је **Ш** и **Н** бунило слово **а** на месту првог вокала. То је или грешка писара или одраз локалног изговора. Заправо, реч није скраћена у правом смислу, већ је последњи сугласник (к) издигнут изнад реда. На исти начин писар је поступио и код патронимика **Раиковикь**.

III

Друга пол. XIV–поч. XV века, март 9, Сопиште код Скопља

Марена са синовима Калојаном, Бориславом и Радославом йосйавља йойа Сйанишу за йароха цркве Свейог Сйаса, йредаје му на коришћење богослужбени инвенйар (књиге, сасуде и одежде) и одређује изворе йрихода и услове йрајања службе. Елеменйи уговора йрецизирани су у два йосебна акйа, који се делом доиуњују а делом йонављају одредбе.

Исправе се издају на основу фотографија оригинала. У напоменама се дају варијанте у препису Драгутина Костића (**К**) из 1911. (НБС, Посебни фондови Р 246/VII, fol. 36–38) и у издању Љ. Стојановића (**Ст**), који је такође радио на основу Костићевог преписа, али је на многим местима погрешно или непотпуно преузимао његово читање. Услед бројних мањкавости издање Тихомирова не узима се у обзир као извор варијанти.

а

† М(ѣ)с(е)ца марта ·ѳ· днъ. И Марена и зетомь се ||[2] Проданом(ь) и с моим(и) синоѡви Калѡганемь и зь Бориславом(ь) ||[3] и с Радославом(ь) прѣдадосмоѡ попѹ Станиши: тетраванъ-||[4]гель нов(о)изьводни, и пракьсь, два комат(а) агиר(и)ста нов(о)и-||[5]зьводна, минеи ѡдь ферьфара до сектевра, дрѹги ||[6] минеи всемѹ годицѹ, триѡда два ѡдь фарисеега ||[7] до всех(ь) с(ве)тихь, и дрѹги минеи всемѹ гѡдицѹ, ·д· ко-||[8]матъ минега, ед(ь)нь м(ѣ)с(е)ць сектевръ кат(а)дневьн(ь), литѹ[рь]-||[9]гига нов(о)изьводна и дрѹга ветьха, молитвьник(ь), час[ло]-||[10]вьц(ь), теѡтокарь, п'сальтир(ь), дамаскин(ь), чтение и...||[11]...агиристь, кат(а)петазьме ·в·, покт в (!)...||[12] чистоѡи и два камени, ·г· петрахил(и), два [нова] ||[13] и ·г· вет(ь)хь, ризе ·в· вет(ь)хе, и лозые ѹ Соп[ищихь] ||[14] /и кадильница/ едньь комат(ь), и дрѹгѡ ѹ Стен(е) що е ѹздигль Арьбел(ь)...||[15] И таи лозьга да хи дрьжи и напрал(а), немѹ...||[16] ц(рь)кви ·г· дель. И щоѡ е гробнина пошло[вина]...||[17] а половина попѹ. И що се находи ни...||[18] да е попѹ или рьп[и]нъие, все да мѹ ие и дв...||[19] рьне и едно медьно...·е· прѣкро...||[20] жь мед(е)нь. И томѹи свѣдоци: дѹх[овникь]...||[21] ние, и попь Никола, и Симон(ь) ||[22] и Ѳеѡдосига Клим(и)га. И га Калоѡ-||[23]ганъ писах(ь).

L. 1 днь **К** дьнь **Ст** || изь[том се] **К** || l. 2 синови^м **К Ст** || Калоганемь **Ст** || l. 4 новь изводни **Ст** || l. 4/5 но^ва изьводна **К** || l. 5 ферфара **К Ст** || l. 7 годицѹ **Ст** || l. 7/8 коматъ **Ст** || l. 8 м(ѣ)с(е)ць : месець **Ст** || сектевріi **К Ст** || l. 8/9 литѹргига **К Ст** || l. 9 нов(о)изьводна : нов(а) извод'на **Ст** || ветха **К Ст** || l. 9/10 час[ло]вьц(ь) : час[ло]веч **К** || l. 10 псальтир **Ст** || и om. **К Ст** || l. 11 катапетазьмен **Ст** || l. 11/12 покт в... чистоѡи и дв : ...... **Ст** || l. 12 ·г· : ·д· **К Ст** || петрахил(а) **Ст** || l. 13 лозга **К Ст** || l. 14 дрѹго **Ст** || l. 15 немѹ..... : немѹ [·в· де-

ла а] add. Ст || l. 16 що Ст || пошло[вина]... : пошло[вина цоькви] add. Ст || l. 18 или оьп[и]нъıе : ...... Ст || l. 18/19 и дв...оьне : ...... Ст || l. 19 едно медьно : едном едьно К едномь едьно Ст || l. 19/20 ...·є· поѣкоо...жь мед(е)нь : ...... Ст || l. 20 сведоци Ст || l. 21 Симѡн Ст || l. 22/23 Калоѡıань Ст.

Б

† Ꙗ Маоена и с моим(и) с(и)нови..д..до..[поп]а ||[2] Станишȣ цо(ь)кви с(ве)т(а)го Спас(а). Ми да несмо вольни ||[3] безь сьгоешенига попа Станишȣ изьгʼнать, ||[4] ни ѡнь да не вольн(ь) ѡставить цо(ь)квȣ, ѡсвень ||[5] ако се постави Боислaverь или Радослав(ь) поѡпомь. ||[6] И поѣдасмо мȣ: тетоаваньгель нов(о)изьводнь, ||[7] ·в· комат(а) агио(и)ста новоизьводна, и доȣги агио(и)сть ||[8] вет(ь)хь, поакьс(ь), теѡтокаоь, часословьц(ь), дамаскинь, ||[9] минеи свемȣ годищȣ, и доȣги минеи ѡдь феоь-||[10]фао(а) до секьтемоа, и тоети минеи, едьнь м(ѣ)сецьь ||[11] кат(а)дневьн(ь) секьтевоь, псальтио(ь), летȣоьгига, м(о)л(и)т-||[12]вьник(ь), ·в· тоиѡда, ·в· катапетазме, воьт(ь) кон(ь) С(ве)те ||[13] Петке, лоз(ь)ıе ȣ Сопищих(ь), и доȣги ȣ Стен(е). И семȣи за-||[14][пи]санию свѣдоци: поот(о)попа поѡпь Новакь ||[15]...фьтео(е)во, поѡпь Никола еоѡ^гь (!), поѡпь Д(а)в(и)дь моно ||[16]...ста, поѡпь Димитоь, Радослав(ь) Боад(а)нь.

||[17] И а номик(ь) Калоıань свѣдокȣю ||[18] и писах(ь).

L. 1 моим Ст || с(и)нови : сино^[ви] К сином Ст || д..до..[поп]а : ......К Ст || l. 3 сьгоѣшенига К сьгоѣшенага Ст || l. 6 тетоавангель Ст || новоизводнь Ст || l. 11 летȣогига Ст || l. 12/13 во(ь)ть кон(ь) С(ве)те Петке : ...... Ст || l. 13 лоз(ь)ıе : лозıа Ст || l. 13/14 и семȣи за[пи]санию : и емȣила...санию К и ıемȣ...санию Ст || l. 15 ...фьтеоево : [те]фьтеое во add. К Ст || еоѡ^гь : еоѡ^гı К еоѡ^гv[?] Ст || l. 15/16 поѡпь Д(а)в(и)дь моно...ста om. Ст || l. 16 поп Ст.

IV

1410, децембар 29, Трепча

Михаш и Брајко Богојевић, златари, намирују све своје међусобне рачуне и потраживања.

Исправа се издаје на основу снимка који ми је благонаклоно уступио академик Сима Ћирковић и микрофилма № II/6 у АСАНУ. Своју захвалност изражавам му и овом приликом. У напоменама се дају варијанте из Јиречековог (**J**) и Стојановићевог (**Ст**) издања. Издање Соловјева (**Со**) није узето у обзир пошто је приређено на основу Јиречековог. Иако је Јиречеково издање најпотпуније, оно не садржи све записе настале у Дубровачкој канцеларији поводом овог предмета. Јиречек је, заправо, издао текст који се налазио на fol. 167, 38. књиге Div. Canc, тј. саму исправу с потписима, Рускову белешку о преписивању и испит једног од сведока. На fol. 167' преписано је писмо дубровачке владе њеним грађанима у Трепчи ради добијања потврде о аутентичности акта од друга два потписана сведока и њихов одговор, којим је потврђено да су сведочили на поменутој исправи. Јиречек је у напомени након издања дао само кратко обавештење о садржају ових записа. Овом приликом се, заједно с исправом, издају све белешке коју су поводом ње уписане у канцеларијску књигу.

† Вь име ѡт(ь)ца и с(ы)на и с(ве)тога д(ȣ)ха. М(ѣ)с(е)ца декемьвоига ·кд· д(ь)нь. Ꙗво како ȣчини оазлогь Михать злат(а)оь з Боаикомь и ш ніегѡвѣми с(ы)нови. Що имахь сь Боаикѡм(ь) Богоıевикıем(ь) ıа Михать, що имахь оазлога за мало и за гѡлѣмо, не ѡста дльж(ь)нь Боаико ни ніегѡвѣ с(ы)нове ни ніегѡви ближни мене Михатȣ ни динаоь ни поль, ни ıа нимь. И да не има векıе искати Боаико ни ніегѡви с(ы)нови Михата ни за ед(а)нь дл(ь)гь, ни Михат да не има векıе искати Боаика али ніегѡве с(ы)нове али ніегѡве ближніе ни за едань дльгь, що ıе било мегю ними до д(ь)н(ь)сь. Ꙗ томȣи свѣдоци: Радинь Цоноıевик(ь), и Петоь Белоıевик(ь), и Дȣбоовчанинь кнезь Дȣѡ, и Дȣмко Бобалıевикь, и Никша Бавьжеликь и Ꙗндоȣшко Гочетик(ь). И тко се ѡдь них(ь) потвоои да плати господаоȣ али кıефалие ·н· пео(ь)пео(ь), тко гѡде поище за тои. Ꙗ ѡвои се писа да веоȣıе г(ос)п(одь)ство дȣбоовчко.

† Ꙗ ИНОМИК(Ь) СТОЯНЬ ПИСАХ(Ь) И СВѢДОКȢЮ

Jo Doimo de Chuchiula fo i prexente al prexente scritto e sottoscriuo con mia man propria.

Jo Nichola J. de Prodanelo sono guarente a questo soura scritto.

Jo Andrea de Goze sono guarente a questo soura scritto.

† Заповѣдию г(оспо)д(ин)а ми кнеза и нıегωвѣхь изеброаних(ь) властель, ıа Р8ско логωфеть ⟨исписахь⟩ вишеписанно ωдь рѣчи на рѣчь изь листа кои донесоше кнез8 и властелωмь више реч(е)нѣмь.

MCCCCXI die XVIIII augusti

Ser Andreas de Goze constitutus coram domino ⟨rectore⟩ Clemente de [[...]] Bodacia et judicibus Ser Andrea de Sorgo et Ser Johanne de Volcio et juratus dixit quod fuit vocatus in testem per partes suprascriptas et in fidem premissarum se subscripsit propria manu in carta originali, ubi predicta sunt scripta. Et ad omnia suprascripta fuit testis ad.....(нечитко) per ambas partes.

Diversa Cancellarie 38, fol. 167

XVIIII augusti 1411.

Rector de Ragusa con li zudexi dela corte, ser Andrea de Sorgo, ser Zohanne de Volcio et ser Stephano de Lucari: Ali nobili et dilecto nostro (!) ser Domenego de Menze, ser Nicola de Sorgo et Giurcho Masinich, salute. Mandemoue questa scrita in schiauo che debiate examinar ser Doymo de Chuchiula et ser Nicola de Prodanello, li quali sono scritti guarenti in la deta scrita. Et dateli lo sacramento et quello testificano et in qual di et dauanti de voy scrivareti soto la deta scrita como e scrito ser Andrea de Goze. Et se alguno de voy non se trouasse al luogo, volemo che quelli de voy fosse presenti possano per nostra autoritade elezere deli altri nostri citadini in luogo de quelli che manchasse azo che la deta scrita habia suo effetto et, complido questo, la deta scrita con vostre letere dati in man de Antoe fiolo del deto Braycho.

Die XXX octobris 1411.

Coram domino Dobre de Bincola rectore et judicibus, ser Andrea de Sorgo, ser Johanne de Volcio et ser Pasquale de Resti presentata fuit responsio suprascripte littere, cuius tenor talis est.

//a tergo//: Ali magnifichi signori miser Rector de Ragusa et ali suoy zudexi.

† In nome Christo, amen. 1411. adi XXIV setembre in Trepza.

//aparce interiori//: Signori, receuessimo una litera per Antoe de Braicho adi 29. agosto, per la qual ne comanda la vostra signoria che deuessemo examinar ser Doymo de Chuchuli et ser Nicola de Prodanello, li quali examinassemo. Dixe ser Doymo per so sacramento como guarente sono messo per trambe le parte segondo dixe quella letera schiaua. Ser Nicola de Prodanello dixe per so sacramento che son messo guarente per trambe doe parte segondo dixe quella letera schiaua. Christo mantegni vostro stado in ben mo et sempre, amen. Domenego de Menze, Nicola de Sorgo, Jurcho Masinich se recomanda ala vostra signoria.

Qua litera, recepta, visa et intellecta, registrata fuit hic per me Johanem notarium de mandato dicti domini rectoris et judicum in fidem premissorum.

Diversa Cancellarie 38, fol. 167’.

L. 1 **име J** уз овај пример треба напоменути да је **J** унео доста збрке у своје издање замењујући често є и ε. Осим овог случаја, широко є уместо обичног читао је у речима **мєнє** (l. 6), **Гочетикь** (l. 12/13), **пеρьпеρь, годє** (l. 14), **изеброанихь** (l. 21), док је обично уместо широког читао у речи **едьнь**. Није до краја јасно шта је узрок овој грешци будући да се Русково широко є упадљиво издваја величином од обичног и носи искључиво гласовну вредност *je*. Примери погрешног **J** читања наведени у овој напомени неће се давати као варијанте уз места у тексту на која се односе || **сина J** у свим случајевима скраћенице именице **сынь** разрешене су са **и** уместо са **ы** || l. 4 **Броаникωм(ь) : Броаникомь J** || l. 5 **не ωста : неωста J** знак ω за иницијални глас *o* указује на растављање речи || l. 7, 8 **не има : неима J** || l. 8 **ед(а)нь** : скраћеница је разрешена према обрасцу писања исте речи у 9. реду || l. 9 **едьнь J едань Ст** || l. 11 **Чρноıевикь Ст** || l. 16 **номикь J Ст** у овом случају не ради се о простом везивању двеју суседних речи, **ıа** и **номикь**, цртом. У питању је **И**, почетно слово речи **иномикь**, које је за свој леви усправни потез искористило исти такав потез претходног слова **а**, а за десни наредног слова **н**. На тај начин дошло је до везивања две речи у непрекинуту лигатуру || **свѣдок8ю J** || l. 20 soura om. **Co** || l 21–66 om. **Co** || l. 25–66 : om. **Ст** || l 30–66 inc. Et ad omnia.... om. **J** овај део текста овде се први пут објављује || l. 37, 62/63 Masinich : Marinich **J** у напомени о постојању овог писма || l. 36 *lege* dilecti nostri.

V

1434, септембар 4, Ново Брдо

Монах Саватије усињује попа Богдана и поклања му половину своје баштине (цркве и куће), а другу половину оставља му после смрти уз услов да га упокоји и држи му помен.

Исправа се издаје на основу фотографија Хиландарског одбора САНУ № 1782 и 7144, које показују садашње стање документа. Могуће је читати приближно половину сваког реда, а од друге половине, тамо где пергамент није сасвим пропао, могу се назрети поједина слова и речи. Ово је веома важно због коректура Стојановићевог читања. Томе ће послужити и чињеница да је Степан доследан у правопису па се Стојановићево читање данас избледелих или сасвим пропалих делова текста може кориговати аналогијом са примерима који су сачувани. И поред тога, један део текста мора се преузети дословно из његовог издања. У том погледу охрабрујућа је чињеница да је извесне коректуре првобитног издања извршио и Д. Синдик имајући пред собом и снимак Севастјанова и нове фотографије. У напоменама се дају само варијанте из првог издања (**Ст**), пошто остала три преузимају његов текст, и допуне и исправке Д. Синдика, Српске повеље, 198 (**Си**).

† Въ име ѡ(ть)ца и с(ы)на и с(ве)таго д(ȣ)ха. ||[2] Да ѥс(ть) вь свед(е)нїе вьсакомȣ чл(овѣ)кȣ. Ꙗво како ꙗ ||[3] монах(ь) Саватїе примих(ь) к себе попа Богдана ||[4] оу с(ы)новнѣ име и дадѡх(ь) мȣ и записах(ь) половинȣ ||[5] цр(ь)кве мое бащин҆не и половинȣ кȣче мое ба-||[6]щин҆не ȣ подградїю, и такои дадѡх(ь) ꙗ Саватїе ||[7] и бл(а)гослових(ь) половинȣ вишереч(е)н҆не цр(ь)кве и кȣ-||[8]че да ю ѡнь има и нѥгѡв(о) дете и ȣнȣче и родь ||[9] по родȣ ȣ бащинȣ до века, по законȣ града Ново-||[10]га Брьда, никим(ь) неѡтемлѣмо. Или є коꙗ гро-||[11]бнина или є кои доходьк(ь), все Б(ог)ȣ и нѥмȣ, тьчї-||[12]ю да ми є помень, и да ме ȣпокои колико га ||[13] Б(ог)ь naȣчи како то с(ы)нь родителѣ. И що беше ||[14] црьква доужна плат(а)пь (!) и коупи црьквȣ како вса-||[15]кȣ кȣпленицȣ. И да єс(т)ь проклеть ѡть Б(ог)а и ѡть ||[16] Преч(и)сте тко че ѡвои потворити що ꙗ дадѡх(ь) ||[17] и записах(ь) попȣ Богданȣ прѣдь сведоци, до мое ||[18] сьмрьти половинȣ, а по моеи сьмрьти Б(о)жїе ||[19] и нѥгѡв(о) все. И томȣи сведоци: поп(ь) Радова[нь] ||[20] Питикович(ь), и поп(ь) Десисавь, и поп(ь) Иванко, ||[21] и поп(ь) Дамїань, и поп(ь) Стоико, и поп(ь) Иживь (!), и поп(ь) ||[22] Владисавь, Ласич(и)нь зеть, и поп(ь) Їакѡв(ь), и Дабиживь ||[23] Пождрикобила, и Бранко Лешчич(ь), и Никашинь, ||[24] попȣ Богданȣ братаньц(ь), Ишань, Пеинь зеть, ||[25] и ȣ градȣ ȣ Новѡм(ь) Брьдȣ, воевода Хрьнко, ||[26] и протопопа Цагрич(ь) и кнезь Степань. † ||[27] Вь лето ·Ѕ· и ·Ц· и ·МГ·, м(ѣсе)ца се-||[28]ктемрїа ·Д· д(ь)нь.

||[29] Писа номик Степань.

||[30] [А тко] се потвори, да плати за......град ·Ф· перперь.

L. 2 **сведенїе Ст** || **вьсакомоу Ст** осим у изразу **оу сыновнѣ име**, Степан за означавање гласа *у* доследно користи лигатуру ȣ. **Ст** редовно обележава глас *у* диграмом оу без обзира на ортографско решење оригинала || **Ꙗво** : **ово Ст** је прочитао и протумачио овај део (уз коришћење знакова интерпункције) као показну заменицу *ово*, која се везује за израз *да је ва сведеније* и уводи читаоца непрекинутим реченичним низом у диспозицију. Таквом тумачењу противи се неколико чињеница. У складу с правописним правилом, Степан почетни глас *о* увек обележава с ѡ, додавши му и две надредне тачке. Такође без изузетка свим показним заменицама додаје партикулу -и. Штавише, у 16. реду постоји један пример писања показне заменице *ово* управо на овакав начин — **ѡвои**. Према томе, да је у питању показна заменица очекивало би се овакво ортографско решење. Осим тога, на овом месту у повељама, било да инвокацији следи промулгација или не, често се јавља показна речца *ево, аво, ово* (облици *аво* и *ово* настали су мућењем почетног вокала; cf. *M. Rešetar*, Die ragusanischen Urkunden des XIII–XV Jahrhunderts, AfSlPh 17 (1895) 14 sq), која служи за истицање почетка диспозиције, односно, у граматичком смислу, нове целине. У нашем случају управо је ова појава у питању, тим пре што се на готово потпуно уништеном пергаменту назиру обриси слова **а** || l. 3 **Саватїе Ст** || l. 4, 6 **дадохь Ст** у оба случаја ради се о оштећеном делу пергамента, али је слово ѡ још читљиво || l. 5, 5/6 **бащин҆не** : **бащине Ст** || l. 8 **нѥгѡв(о)** : **нигѡв Ст** corr. **Си** || l. 12 **помень Ст** || l. 14 **плат(а)пь** : на фотографији се јасно виде слова **-лап**, а код првог су видљиве бочне линије, док попречна има нејасне обрисе као код слова **н**. Надредно **т** (?), које би према **Ст** требало да показује положај између два једнака вокала (а) од којих је један изостављен, представљено је дугом правом линијом с мањом квачицом на средини. У немогућности рационалног тумачења задржава се решење **Ст** || **коупи** lect. **Си** || l. 15 **ѥс Ст** || l 19 **нѥгов Ст** || l. 22 **Їаковь Ст** || l. 25 **Новомь Ст** || **воевода Ст** || l 27/28 **сектемврїа Ст** || l. 30 **се** lect. **Си** || ...**град** : према **Ст**, у овој речи **д** је написано изнад реда. Надметнуто **д** у овом положају представља или надметање последњег сугласника пред полугласом (**гра|д|(ь)**) или надметање изнад два једнака вокала од којих се један изоставља (**гра|д|(а)**). Вероватнија је прва могућност, јер се из текста види (9. ред), барем према читању **Ст**, да Степан пише облик генитива без надметања **д**.

VI

1438, јануар 19, Трепча

Радосава, жена Радоње Мираковића, продаје манастиру Светог Павла кућу у Трепчи, уз услов да у једну просторију куће може за живота прибегнути са сестром. После њихове смрти, просторија и све што се затекне у њиховим рукама имало је припасти манастиру.

Исправа се издаје на основу фотографија Хиландарског одбора САНУ № 1794 и 7147. У напоменама се дају само варијанте из издања Љ. Стојановића (**Ст**) будући да Соловјев преузима његов текст. Изузеци су направљени само у случајевима када Соловјев (**Со**) испушта део текста, односно тамо где постоје разлике у односу на допуне Д. Синдика (**Си**).

† Въ имѣ ѡ(ть)ца и с(ы)на и с(ве)т(а)го д(ꙋ)ха. Ꙗво ꙗ Радосава, Радонѥ Мирa-||2ковикꙗ жена, продадох(ь) кꙋкю мою ꙋ градꙋ ꙋ Трепче ч(ь)ст(ь)номꙋ ||3 монастирꙋ С(ве)топавлъскомꙋ, да имь ѥ ꙋ баштинꙋ вѣчнꙋ никим(ь) ||4 неѡтемлѥмо. А за мога живота ако бꙋд(ꙋ) к(ь)дь беѕи, (!) да имамь ||5 ѡт кꙋкѥ едⸯнь кѥлaрь где кю прибѣгнꙋт сⸯсе-стром(ь), а по съмръти ||6 нашои вⸯсе да ѥ Б(о)жѥ и монастирⸯско и ино що бꙋде. [А ако] ||7 ли бих се ꙗ Радосава раскаавши или кто ѡдь моих(ь) дрьзнꙋвши ||8 що поискати, да мꙋ не вѣрованно ни на едной правде. А то-||9мꙋи свѣдоци: прот(о)попа Никѡла и Божикⸯко Милѣновикⸯ, ||10 Ивань Ꙋрбарaрь и Приезда Милⸯмановик(ь). А ѡвоѕи се запи-||11са м(ѣ)с(е)ца гѥнара ·ѲІ· д(ь)нь, а въ лѣт(о) ·ЅЦ· сътно ·МЅ· лѣтѡ.

Ꙗ НОМИК(Ь) ГОУНІАНⸯ писах(ь) и сведокꙋю.

L. 1 **Ꙗво : а[минь] Ст** || **Радослава Ст** || l. 1/2 **Мирковикꙗ Ст** cf. одељак о овој исправи || l. 2 **коукю Ст** као и у случају претходне исправе вршио је уједначавање знакова за глас *у* стављајући свуда диграм **оу** || l. 4 **неѡтемлѥмо : неѡтьемлѥно Ст** || **ако бꙋд(ꙋ) к(ь)дь беѕи** om. **Ст** add. **Си** || **к(ь)дь : кьд Си** || l. 5 **едⸯнь Ст** изгледа да није могао на фотографији да уочи писање пајерка у тексту, а тамо где је то успео (само у два случаја — **монастирьско, Милѣновикь**) замењивао га је полугласом || **съмрьти Ст** || l. 6 **и ино : нино Ст** || **бꙋде . [А ако]** : Крај 6. реда страдао је потпуно од влаге. У доба када је Севастјанов фотографисао исправу, реч *буде* још увек се могла прочитати, док је данас од ње видљиво само почетно слово. Сигурно је да наставку реченице у 7. реду непосредно претходи везник *ако* (у том облику га писар пише). Судећи по простору који недостаје, зацело је изгубљена још једна реч. Имајући у виду контекст и Гуњанов писарски манир, могуће су две варијанте. С обзиром на контекст, може се очекивати nom. sg. n. партиципа перфекта глагола *бити* за грађење егзактног футура (*и ино што буде било*). Гуњанове писарске склоности, међутим, опиру се оваквој претпоставци будући да он у сличној конструкцији користи за изражавање будућности перфективни презент. У том случају могуће је на овом месту две граматичке целине одвојити тачком (што подразумева и нешто празног простора иза ње) и започети нову везником *а* (*и ино што буде. А ако ли бих...*) || l. 7 **бихь Ст** || l. 9 **сведоци Ст** || l. 10 **Пренезда Ст** || **ѡвоѕи : ово зи Ст** || l. 11 **месеца Ст** || **·МЅ· : ·МЗ· Ст** || **м(ѣ)с(е)ца...... лѣтѡ** om. **Со** || l. 12 **нѡмик Ст.**

VII

1453, април 7, у неком тргу на Косову

Новак и супруга му Јела поклањају манастиру Светог Павла половину своје куће по дужини, с тим што ће тренутак преноса својине наступити тек после њихове смрти.

Исправа се издаје на основу фотографија Хиландарског одбора САНУ № 688 и 7149. У напоменама се дају варијанте из издања Д. Синдика (**Си**).

† Въ имѣ ѡ(ть)ца и с(ы)на и светога д(ꙋ)ха. Да ѥс(ть) вь сведенѥ вьсакомꙋ члов(ѣ)кю. Ꙗ Новакь с моѥм(ь) подь-||2рꙋ[ж]иѥм(ь) Ѥломь, нашѡм(ь) волѡм(ь) и нашим(ь) хотениѥм(ь), изьволисмо и приложисмо на нашем(ь) ||3 ж[и]вотꙋ Светомꙋ Павлꙋ половина кꙋке и сьпреда и ѡзада, що имамо на трьгю ||4 сꙋмегь Тодора Бꙋичинвика и сꙋмегь Степана Ѡстоика, да ѡбладамь ꙗ Новакь до мога ||5 живота свѡм(ь) кꙋкѡм(ь), а по моѥ сьмр(ь)ти да ѥ Светомꙋ Павлꙋ половина кꙋке на дьлинꙋ. ||6 И [ако би тко] ѡдь моих(ь), [по моѥ] сьмр(ь)ти дрьзнꙋ..ꙋ...ѡм.... да ѥс(ть) проклет(ь) ѡдь Б(о)га и ѡдь Пре[ч(и)стиѥ] ||7 и [ѡдь ·ТИІ·] ник(е)иских(ь) ѡ(ть)ць и ѡдь Светога Павла, и да не вѣровань ни на едном(ь) сꙋдꙋ. ||8 И ево тко се ѡбретоше на записанїю: протопопа Степан(ь), и севасть Раашь, и попь Доротеи, ||9 и попь Теѡдосиѥ, и Борꙋи, и Богосавь Никлетик(ь) [сь] синѡм(ь) Божидарѡм(ь) изь Бнетьковаць, ||10 и Дмитрь Радикик(ь) изь Шимлѣ, и Радич(ь) Пꙋношевик(ь) и Добрашин(ь) Храник(ь). И сиѥ писа прото-||11попа Степань и севасть Раашь и Новакь и сведетельствꙋѥм(ь). В лет(о) ·ЅЦЗА· ||12 м(ѣ)с(е)ца априла ·З· д(ь)нь.

L. 1 **Въ : Вь Си** || l. 1/2 **подьрꙋ[ж]иѥм(ь) : подь[р]ꙋ[чи]ѥмь Си** || l. 2 **изволисмо Си** || l. 3 **сьпреда : спр[ѣ]да Си** || **ѡзада : ѡ(д) зада Си** реч је, као прилог, написана изједна; ниједно слово није изостављено, нити има обележја скраћивања. Већ је наглашено у анализи исправе да Степан гласовну групу *од* увек пише с надметнутим *д* || l. 5 **кꙋке Си** || l. 6–7 **И [ако би тко].......... и [ѡдь ·ТИІ·]** om. **Си** || l. 6 **[ако би тко]** : назире се стабло слова *а*, слово *б* и *т* || **Пре[ч(и)стиѥ]** : изнад дела који је нестао сачувала се титла. Или је само издигнуто слово *с* изнад групе *ст*, у складу с правилом којег се Степан доследно држао (**ѡ|с|тоика, сева|с|ть**), или је употребљена уобичајена скраћеница, што је вероватније јер је Степан у скраћивању nomina sacra поштовао устаљена правила || l. 7 **[ѡдь ·ТИІ·]** : постоји више епитета и њихових комбинација уз навођење никејских отаца (cf. *Станојевић*, Студије Х. Санкција, Глас СКА 100 (1922) 40), али овде има места само за број 318 || **сꙋдꙋ : с(ꙋдищи) Си** || l. 8 **протопоп[ь] Си** || l. 8, 11 **Степань : Стевань Си** сличност у обликовању *в* и *п* може довести у забуну, али у оба случаја недостаје доњи водоравни потез који затвара квадрат слова *в*. Осим тога, усправни потези слова *в* више су искошени || l. 10 **Радикик(ь) : Жикикь Си** || **сиѥ Си** || l. 11 **лѣто Си** || l. 12 **месѣца Си**.

VIII

1403, октобар, Ново Брдо

Дубровачки властелин Тудро Младкоњић (Theodoro de Mlaschagna) извештава дубровачку владу о корацима које је предузео поводом захтева (послатог писмима од 26. и 27. септембра 1403) за секвестром имовине браће Милосалић, Маринчета и Ратка, ради намирења дуга према Андрији Соркочевићу (Andrea de Sorgo) и Симку Бунићу (Simon de Bona). У читавом подухвату узео је учешћа новобрдски номик (notar de Nouaberda).

Писмо се издаје на основу микрофилма серије Дубровачког архива Lettere e commissioni di Levante у АСАНУ (Lett. di Lev. 5, прилог ad fol. 25).

In Christo amen, 1403 d...

Signory sapiaty chomo ricevi 2 vostre letere per Miladin Cho[dilouich?]... ||2... schrita a di 26 setembrio e la segonda a di 27, la prima s...||3...la segonda per ser Nichola di Pi⟨etro⟩ di Poça, a queste ue resspodo...||4...che jo deuese contrauetar ouer schoder çoe in prima di pro[thouistiaro Iuano e di Nicholeto Tra]–||5nchan e di Martin Letouich e di Iachob Nichoieuich li quali...||6 [in] prima ser Marin sie in Çenta e li dety sono a la Moraua in chorte...||7...ty Martin Letouich si fo arubado per lo sinor e silli promexa 1 tacho...||8...y in Nouaberda dessy non se porya schoder 1 diner tanto sie lo...||9...predety e ly sch...en(!) spender lo questo diner delo detto debito se...||10...niente di men quando serano tuty çinque e jo andaro a lor e contraue[tar]...||11...onda jo sono ad hobseruar ço che vuy schriuety ben che li dety sono...||12delo notar de Nouaberda dauanty bony testimonyy cola segonda letera che...||13[Ni]chola de Poça che jo deuese vender le chase chi fo di Marinçe Milos[alich e Ratcho, suo fradello]||14... di la vostra sinoria lo mio chompano çoe ser Marin di Grede non in...||15...ra che in Çenta sença luy non poso vender niente ben che...||16...Schauonya non se po uender ne doner quelo che vien a die che...||17...nuy con ser Marin semo prochoradory dely dety conpany e per ly det[y]...||18...alo presente e selo chaso fose che se vendese nuy f...||19...ue chonserua la vostra sinoria, amen.

||20 [Theo]doro di Mlaschagna vostro

||21[çitadino] se rechomanda.

A tergo:

...miser lo rector

...so chonsello detur (руком Тодора Младкоњића)

....die XXX octobris 1403 (белешка канцелара)

................(нечитко)

L. 2 schrita a di 26 setembrio e la segonda a di 27 : cf. Lett. di Lev. 5, fol. 90', 91' || l. 4/5 pro[thouistiaro Iuano e di Nicholeto Tra]nchan : cf. *Стојановић*, Повеље и писма II, 425 || l. 12 delo : lect. *С. Ћирковић* || l. 13 Marinçe Milos[alich e Ratcho, suo fradello] : cf. *Стојановић*, loc. cit.

ДОПУНЕ И ИСПРАВКЕ

стр. 193 О значењу речи **беѕи**, која се јавља у исправи номика Гуњана (стр. 260), навео сам неколико несигурних претпоставки сматрајући да се, у основи, ради о предлогу *без*. Изгледа ми, ипак, да је објашњење далеко једноставније, тим пре што је одређено смислом реченице, у којој се реч налази: **Ако б8д8 кьдь беѕи да имамь ѡт к8кıє єд'нь кıєларь где кю приб'кгн8т с' сестромь**. У питању је, како изгледа, именица **бегь** (бежање, збег) у nom. pl. Занимљиво је да у овом случају Гуњан у грађењу nom. pl. (**беѕи**) доследно поштује правило друге регресивне палатализације старословенског канона, према коме **г** + **и** → **ѕ**. Ово вреди нагласити с обзиром на то да већ у старословенским споменицима африката **ѕ** увелико бива замењена са **з**. Према смислу реченице, Радосава је уговором обезбедила себи и сестри за живота одају у продатој кући, где ће прибегнути уколико буде бежаније (збега). Не треба посебно истицати свеприсутну и растућу опасност од Турака као околност која се наметнула у одређивању услова уговора. Ово тим пре што је испарава издата у години уочи првог пада Деспотовине под Турке, 1439. године.

стр. 253 У 18. реду исправе **а** номика Калојана написана је реч **рьп.нъıє**, код које је остало нечитко једно слово између **п** и **н**. Према ономе што је читљиво, изгледа највероватније да недостаје слово **и**, тј. да је у питању реч **рьпинъıє** (nom. pl). Ова изузетно ретка реч (**рьпина**, **рьпиниıа**) јавља се једино у скопској повељи краља Милутина (1299/1300). Премда је изазвала радозналост у научним круговима, још увек није утврђено њено право значење и етимологија. Мишљења се крећу од назива за земљишну парцелу, простор за подизање грађевина (*Јиречек*, Историја Срба II, 159 sq; *Грујић*, Властелинство, 53) до мере за површину земљишта, без икаквог ослонца у изворима за њену величину (*St. Novaković*, **рьпиниıа** — arepennis — arpent, AfSlPh 33, 1–2 (1911) 134–136; *Mažuranić*, Prinosi 1, 665; *М. Влајинац*, Речник наших старих мера у току векова IV, Београд 1974, 805; *Ћирковић*, Работници, 160). Помен у исправи номика Калојана, осим још једног примера употребе израза и потврде о његовом локалном карактеру, не доприноси суштински решавању загонетке о значењу и етимологији. Да невоља буде већа,

одељак исправе у којем је написан рђаво је сачуван, па се ни из контекста не може много наслутити. Према ономе што претходи и читљивим фрагментима реченица и речи, рекло би се да су у питању приходи и земљишне парцеле. Тиме би се, у најбољем случају, могла дати већа тежина претпоставци о значењу речи које су изнели Јиречек и Грујић.

стр. 253–254 (161–163) Међу изворима прихода који су додељени попу Станиши, наводи се у обе исправе номика Калојана виноград ȣ **Стене**. Овај топоним користио сам у оном облику у којем је сачуван. Подједнако је вероватно, да овде имамо посла са старим loc. sg. код кога је ѣ→е. Према овом тумачењу локалитет би носио назив *Сѿена*. Нажалост, ниједна од две варијанте не даје основа за ближе убицирање.

NOMIKS IN MEDIEVAL SERBIA

The present study is an attempt to examine the origins, activities, and legal status of public notaries in medieval Serbia, as well as the forms and structure of the instruments they produced. Although the position and duties of public notaries were basically the same in all corners of medieval Europe, their authority and importance were also determined by the legal framework imposed by the state, and the general level of literacy and legal culture that a particular society had attained. In Serbia, public notaries were called **nomiks**, and the secondary works relating to them usually point out the Byzantine origins of this term, profession, legal practice, and the form of the instruments that nomiks produced. But being so obvious, this fact has often been over-emphasized, and even though the long-lasting and varied Byzantine influence in Serbia has never ceased to generate the interest of scholars, some of its aspects seem hardly to have aroused their curiosity. Instead, such aspects have remained marginal and are only briefly referred to in general surveys, either due to the scarcity of material or the researchers' lack of interest. It is precisely due to these two causes that nomiks have only been mentioned in passing to this very day — equally so in works devoted to the history of law, the culture of literacy, social history (especially urban administration), language studies, or paleography.

The primary sources related to nomiks can be roughly divided into two main groups: legal texts and nomik instruments. In the legal texts, the regulations defining the status and activities of the Serbian nomiks are very few in number and they do not reveal much. What diminishes the value of these sources even further is the fact that in most cases they are nothing but literal translations of Byzantine legal provisions. Therefore, such sources must be approached with due caution, and they mainly provide information about the nomiks' legal status and the legal value of the public instruments they produced.

Unlike the legal texts, which were preserved from obliteration because they remained in use even after the independent Serbian state had ceased to exist, the nomik instruments, which were mainly owned by individuals or by town archives, were condemned to almost complete annihilation. Today, those that have been preserved can be counted on the fingers of both hands,

which is telling in itself. The texts of these documents reveal a great deal more than the preserved legal regulations, but they are so few in number that this greatly limits the scope of the information they provide. Nevertheless, they do tell us something about the temporal and spatial diffusion of the nomiks, the paleographic and stylistic features of the nomik instruments, the nomik's legal status at the moment when an instrument was produced, the diplomatic and legal structure of such documents, their probatory force, and so on. On the other hand, the small number of the extant instruments does not allow generalizations or comparison based on common characteristics. In addition to the legal regulations and instruments, the only remaining source that a historian can turn to are the occasional references to nomiks or their documents in other texts, which in most cases provide additional prosopographical information or tell us when and where a certain nomik was active.

The genesis of notariat in medieval Serbia

The genesis and development of public notaries in medieval Serbia was a complex process resulting from autochthonous cultural advancement, foreign influences, economic development, and overall political and social trends. However, the influence of the Byzantine notariat on the emergence of Serbian nomiks was by far the greatest. Everything testifies to this — their name, their role, the way they worked, their diffusion, the form and legal value of the documents they produced, as well as the origins of the sources in which they are mentioned.

The attempt to establish the Byzantine origins of the medieval Serbian notariat is primarily justified as regards the terms that were used to refer to those who performed the function of notaries. Almost without exception, a notary is referred to as *nomik* (**номикъ**) or *inomik* (**иномикъ**), after the Greek term νομικός. In the late period of the Byzantine Empire, and particularly in those Serbian territories that were strongly influenced by the Byzantine civilization, the scriveners who recorded private agreements were most often referred to as νομικός or ταβουλλάριος, but only the former term had come into wide use in medieval Serbia. To explain this phenomenon, we must take into account the specific meaning of each term. Ταβουλλάριος, an archaic, almost rhetorical term, referred to secular scriveners, or to ecclesiastical notaries working in cities and metropolitan sees, whereas νομικός was a more or less colloquial term denoting, almost without exception, members of the lower clergy who worked as public notaries in villages, smaller towns, or bishoprics. Even though it is not possible to draw an absolute distinction between these two terms, it is an indisputable fact that the majority of νομικοί were mentioned in bishoprics, and the majority of ταβουλάριοι in metropolises. The references to notaries in the preserved records dating from the late 13th century onwards and pertaining to eparchies that either came under Serbian domination at some point or bordered the Serb-controlled territories confirm this rule. By analogy, we may assume that the public notaries working in the bishoprics that came under Serbian rule in the late 12th or the early 13th century — especially those conquered by King Milutin — also had the title of νομικός. The adoption of only one term may also be explained by the fact that it was easy to adapt the word νομικός to the phonetic system and everyday speech of the Serbian language.

In the primary sources related to nomiks, one immediately notices that there are two phonetic variants of one and the same noun (*nomik* and *inomik*) and the adjectives derived from it (*nomički*, *nomikat* and *inomikov*, *inomikatski*, *inomički*). In the 14th and 15th centuries both variants were indiscriminately used and there are no distinctions based on a specific period, location, or type of sources, the only exception being the sources originating from Dubrovnik, in which only the variant *inomik* has been noted. If this was not a specificity of the local Dubrovnik dialect, then perhaps we may assume, regardless of the picture we get from the sources, that *inomik* was the more frequent variant, as the inhabitants of Dubrovnik had probably loaned the word in the form commonly used by the population of mining and trading centers in Serbia.

The term *tavular* (**тавоулaрь**) had not come into common use in the Serbian language. We only know of two instances in which the original Greek term was transcribed, both occurring in the Serbian translation of the Matthew Blastares' Syntagma. There is also but a single example of the use of the term *notar* in reference to a Serbian nomik, in a Dubrovnik document written in Italian. Moreover, in the Latin and Cyrillic sources from Dubrovnik the terms *notar* and *inomik* are used indiscriminately in reference to Latin notaries and Serbian nomiks. In official documents written in Latin or Italian, the loan word *inomich* is used to refer to nomiks, but the term *notar* is used too, as in the above example. Likewise, in the Cyrillic documents, the same terms are used in reference to Latin notaries, while public instruments are referred to as *inomička knjiga* or *inomikatska knjiga*. All this seems to suggest that the people of the time had the simple notion that these two offices were essentially identical, even though there were irreconcilable differences in their organization, status, and the legal aspect of their work.

In the age of Stefan Nemanja, producing written records of private agreements and business transactions was still an uncommon practice. We can therefore only say that Serbs were beginning to familiarize themselves with the notariat, and the chief example of this profession was certainly provided by the Byzantine civilization, especially following the reconquest of the Balkans by Emperor Basil II in the early 11th century. Isolated urban and ecclesiastical centers were the most important oases of Byzantine culture in

the Slavic surroundings, and the major among them were the episcopal sees of Prizren and, to a smaller degree, Lipljan (which soon lost all importance). These were the places where Serbs probably learned about the activity of Byzantine public notaries at the turn of the 13th century. Although these were provincial towns, the tradition of Byzantine legal practice was so strong that when they captured Prizren, Serbs must have found there some notaries who worked for the Prizren bishopric, if not any secular ones. However, it is difficult to be more specific as to the extent to which the new masters had adopted the organization of the offices (ὀφφίκια) working for the bishopric, but it is certain that the office of the notary was retained and perhaps even developed.

In this period, the Byzantine influence was spreading across the Serbian territories not only through tradition, as in Prizren, but also by the reception of the written norms of Byzantine, i.e. Roman law. Thanks to the full translation of the Procheiron, included in St. Sava's Nomocanon, the Serbian society had acquired a wealth of provisions related to civil, criminal, and procedural law, and the same text emphasized the importance of written documents in legal transactions and the presentation of evidence. With the Nomocanon as a theoretical framework and the notarial practice in captured Greek bishoprics (primarily in Prizren) as a living example, Serbs now had a solid foundation on which to build their own notariat. But before this could actually happen, economic and social conditions had to develop even more, until such an institution became necessary. And as the 13th century went by, these conditions were slowly but steadily developing, and so was the notariat.

Though the Byzantine influence on the emergence, development, and organization of the nomiks was certainly decisive, it was not the only one. In terms of its political and cultural orientation, 13th century Serbia maintained a stable balance between East and West. The vital elements of mining, trade, and urban administration were established at this time under a predominant and lasting Western influence. Its main agents were German miners (the Saxons) and tradesmen from the eastern Adriatic cities (primarily Dubrovnik and Kotor), and the effects of their influence were felt from around the middle of the 13th century onwards. Admittedly, the capture of southern Adriatic cities at the time of Stefan Nemanja had already brought Serbs into direct contact with the Latin notariat, but as later development shows, this example was much less influential than the practice of written communication that the tradesmen from the Adriatic coast brought with them to the interior. The Saxons' role in creating the conditions necessary for the development of the notariat was major and complex, and it can be divided into indirect and direct influences. The indirect influences were more powerful and far-reaching, and they included the development of the mining industry, the introduction of the mining techniques and law, and most of all the establishment of the specific forms of urban administration that were to become the hallmark

of Serbian urban agglomerations. The direct influences included those activities of the Saxons that Serbs could use as good examples and eventually accept. The German notary (notarius Teutonicorum), who was a vital member of the Saxon miners' colonies, provided a living example that demonstrated how important it was to have a professional responsible for recording agreements negotiated within the mining industry. What demonstrates the importance of the example that the Saxons provided are the advanced mining laws of the 15th century, epitomized by the Mining Code of Despot Stefan Lazarević, in which the significance of recording business transactions in the mining industry is repeatedly emphasized.

Simultaneously with the revitalization of the mining industry, and partly stimulated by it, the trade with the Adriatic cities intensified. An increasing number of tradesmen from the coastal cities (primarily Kotor and Dubrovnik) were drawn to Serbia by the favorable business climate resulting from the boom in mining and ore trade, and became permanently oriented towards the inland market. These tradesmen brought with them the habit of recording business transactions. Legal formalism, closely observed in their city states, determined how they managed their affairs in the inland colonies, so that almost without exception they made deeds of all agreements they concluded. Of course, Byzantine and Western models and influences could produce certain results only in a climate marked by steady economic growth, urban development, and great social changes. It was in such circumstances, around the middle of the 13th century, that a constant need for notarial services began to be felt in Serbia.

When large territories in the south-east were conquered in the early days of King Milutin's reign and formally joined to the Serbian Kingdom in 1299 as the dowry of the new Serbian Queen Simonida, old urban and ecclesiastical centers that had been included in the Byzantine legal system came under Serbian rule. In these centers, just like in Prizren one century earlier, the new Serbian authorities found the νομικοί, kept them in service, and used their professional skills. We should also note that even though King Milutin had won vast territories from the Byzantine Empire, the widespread Byzantinization that characterized his age had rather been the result of his deliberate plan to introduce Byzantine models to all spheres of life.

When all the conditions necessary for the development of the notariat were fulfilled, the profession began to spread. While the institutions that had existed on the conquered territories were retained (e.g. in Skopje), they also provided a model that was followed in the old Serbian lands. Naturally, there were some adjustments, imposed by the different social context, but it was important that the practice of recording private agreements had been accepted. The available evidence suggests that the Serbian nomiks were following the example of the Byzantine notariat primarily as regards its legal framework and customary procedures, and as for the organizational details, they simply had to be adapted to the specific social circumstances.

The notariat began to spread even more during the reign of King and later Emperor Stefan Dušan. All the favorable circumstances that had fostered the development of the notariat and eventually made it necessary were still gaining momentum, but there were also new moments, epitomized by the legislative activities of the first Serbian emperor. Since the days of St. Sava, the theoretical principles of written communication in private-legal relations were based on the translation of Procheiron, which was included in the Nomocanon, and now they were expanded by new translations and compilations of Byzantine laws — Matthew Blastares' Syntagma and Justinian Code. If we add to this Dušan's Code, which, although it contained no provisions about nomiks, emphasized the need for written communication in the work of judiciary and executive bodies, it becomes clear that legal norms included in all these codes did not only provide nomiks with a solid framework — they also reflected, by their selection and character, the actual state of the Serbian society at the time. In the age of the Serbian empire, the regions in which nomiks were active can be divided into three zones: the old Serbian territories in which the nomiks' profession was expanded and adapted so as to fit the Serbian legal and social system, the predominantly Slav-populated territories conquered by King Milutin in which the existing notariat was retained and somewhat modified, and the territories taken over during Emperor Dušan's campaigns in which the pre-existing legal system was maintained.

We may say that as an institution, the nomiks were finally established in the Serbian territories during the age of Emperor Dušan. All later activities of the nomiks, up to the moment when Serbs lost their independence, were based on the foundations laid in the first half of the 14th century. Even though the Byzantinization of Serbian lands, which had been encouraged by the ruling élite, decreased after the breakup of the Serbian empire, the further development of the mining industry, trade, and urban life, especially during the 15th century, contributed to the expansion of the notarial profession. Another contributing factor was the continuing presence of Dubrovnik citizens in Serbia, as they attached great importance to the solidity and durability of the written word. The age of the Serbian despotate may serve as a good illustration of the complex influences under which the notariat in Serbia emerged and developed. This institution, basically organized after the Byzantine model, found full justification for its existence in mining and trading settlements — i.e. precisely in those areas in which the Western influence was the strongest throughout the Middle Ages.

Social position and activities of nomiks in medieval Serbia

The best way to get a general picture of the importance and expansion of the notariat in medieval Serbia is to consider the temporal and spatial diffusion of the nomiks. In the available sources, a nomik was mentioned for the first time in medieval Serbia in Skopje in 1299/1300, but it is more than likely that in some form or other nomiks had existed in Serbia throughout the century at the close of which their activity was documented for the first time. From then on, scattered evidence related to individual nomiks, their instruments, or the notariat as an institution appears almost until the moment when the Serbian medieval state ceased to exist. The 14th century information is scarce, and it mostly dates from the middle decades, while in the 15th century, or more precisely in its first six decades, the references to nomiks are evenly distributed, and the quantity and value of the preserved materials are much greater. The last preserved nomik document, written somewhere on the territory of Kosovo, dates from 1453. As for the period after the independent Serbian state had ceased to exist, no evidence of the nomiks' activity has survived. Considering the general characteristics of the new social order, and regardless of the fact that there are no references to nomiks in the primary sources, it is almost certain that the notariat did not survive the Turkish conquest, and even if it did continue to exist for a while in some form, it must have disappeared quickly.

Judging by the preserved sources, the spatial diffusion of the nomiks within the borders of medieval Serbia was not at all proportionate to the one that existed on the temporal level. Apart from the general legal provisions that were formally valid on the entire state territory, the available sources contain only references to nomiks from the southern and south-eastern parts of the Serbian state — Kosovo and Metohija, and northern Macedonia. Nomiks were mentioned in the areas of Skopje and Tetovo, in Trepča and Orahovac, and most frequently in Prizren and Novo Brdo. This can be partly explained by the decisive influence of the Byzantine factor on the emergence and development of the notariat in Serbia, as well as by the fact that these were the economically developed areas, with prosperous mining and trading centers, where the lively legal and business activity required frequent written communication. However, one must also take into account the type and origin of sources related to nomiks. The majority of sources originates from Dubrovnik and Mount Athos and reflects only those aspects of historical reality that the custodians of these documents were interested in. In the former case, the main criterion was the economic interest of the Dubrovnik Republic in the inland territories, and in the latter, the lands and the rights that the Athonite monasteries had acquired in the Serbian state, i.e. the location of these lands. It is therefore not surprising that these sources shed some light only on the highly developed areas of the Serbian state in the south and south-east.

The fact that there are no preserved nomiks' instruments or records about them from other parts of the country does not necessarily mean that this profession was not practiced in them at all. Indeed, the documents that have survived to the present day contain at least some suggestions of the nomiks' activities in these parts. For example, we learn from the letter addressed by Pope Gregory XI to the Archbishop of Kaloča on February 16,

1376 that within the boundaries of the Kaloča diocese it had become common practice for Orthodox priests to practice *officium tabelionatus* and draw up *instrumenta publica* recording agreements concluded between Catholics and members of the Orthodox church. As in some periods before 1376 the actual authority or pretensions of the Archbishop of Kaloča extended across the right banks of the Sava and the Danube (thus including Belgrade, Mačva, and Podrinje), and that the population in these areas must have been mixed Catholic and Orthodox (especially where Dubrovnik tradesmen were present), the complaints that the Pope received from the Kaloča diocese may reflect the situation in the towns in northern Serbia, i.e. suggest that nomiks were active in these areas as well.

The scarcity of sources for nomiks becomes most obvious when we attempt to determine some general characteristics of their status and organization. One would expect to find the most relevant information about these issues in the legal texts. However, the legal provisions relating to nomiks are not only few in number, but most of them are translations of Byzantine legal regulations, and such legal texts are almost of no use if we wish to understand and describe reality. Article 3 of the Justinian Code refers primarily to the nomik's legal status, defining his liability in case of failure to honor dowry agreements. The Syntagma of Matthew Blastares contains two other provisions: article D–8 (D–7 in the abridged version) prohibits hearsay evidence, even if provided by nomiks, while article E–16 prohibits the alienation of church property, threatening with penalty the nomik who might draw up a document by which church property is pledged.

In Serbia, the nomiks' profession was practiced by both clergymen and laymen. Of the twelve nomiks known by name, it is only certain that three were clerics: pope Nikola inomik from the village of Rečice near Tetovo, nomik Nikola from Prizren, and presbyter nomik Run mentioned in the *brebion* of Our Lady of Ljeviša in Prizren. One would expect that the Serbian Church organized its nomiks after the notarial service in Byzantine eparchies, but the activity of nomiks who were also members of the local clergy has only been recorded in the Prizren diocese, i.e. in Prizren as its seat, and there is nothing to suggest how the clerical notariat was organized. Priests-nomiks also existed in rural areas, where they practiced the notarial profession in addition to their main priestly duties, usually in the same area that they were responsible for spiritually.

Lay nomiks also practiced their profession both in rural and urban areas, but mostly in developed mining and trading centers, such as Novo Brdo, Trepča and Prizren, where the need for their services was the greatest. As both branches of notariat — lay and clerical — existed parallelly in Serbia, the organization and main forms of this institution may at first seem closer to Byzantine than Western models. However, upon thorough examination it becomes obvious that the local features prevail. By contrast with the Byzantium, where most notaries were clerics but where a parallel lay notariat also

existed, the rise of notariat in the cities of the eastern Adriatic was marked by a process in which clerics were gradually substituted by laymen as professional notaries. This process resulted from the dynamic social and economic development, as well as from the tendency of the Church to limit its activities to the spiritual domain. The position of the Serbian nomiks was halfway between the two models, and the influences of the Byzantium and the West were mixed and combined with specific local factors. On the one hand, Serbian clergy were not limited in their work by certain general principles as their Catholic counterparts (who were not allowed to take the oath as clerks), but on the other hand, the influence of clerical notaries was greatly limited by the fact that the seats of bishoprics were in most cases located out of towns. This circumstance allowed a division of authority based on practical and economic needs. Thus lay nomiks mainly worked in the towns, as the hubs of economic activity, whereas clerics were mostly scattered across the rural areas. However, this division was never strict, either in terms of territory or of legal authority.

Even though the lay notariat was absolutely predominant over the clerical one, information about its organization is equally scarce. According to the Mining Code of Despot Stefan Lazarević (1412), a nomik instrument was necessary for legal alienation of immovable property, which can be taken as modest evidence that a nomik did in a way belong to the town administration and did have some sort of official status. What seems to support this assumption are the legal and diplomatic characteristics of nomik documents, but it remains unknown how nomiks were organized and who authorized their work. In all probability, nomiks received their licence from the administrative authorities, but were not themselves official members of the administrative apparatus. In towns, to work as a lay nomik was a full-time profession, while in the case of clerics and lay nomiks working in rural areas it is certain that this was only a supplementary and occasional occupation.

Available sources do not tell us anything about the territory over which the nomiks' authority extended, nor about the locations at which they used to record agreements. No sources that would allow us to reconstruct the procedure that the nomiks followed when producing an instrument have been preserved either. The first known reference to nomiks in the Serbian state mentions the remuneration made to them for their services (*inomikov otkup*), but there is no information about the average amount of such a fee. Likewise, the sources contain no information about the nomiks' professional training or social status.

Given the temporal and spatial diffusion of the nomiks, we can conclude that the notariat had taken deep roots in the Serbian society. In order to determine how widespread the notarial practice had become, we should also consider the number of legal provisions stipulating that deeds must be produced, as well as the actual need to record everyday business transactions in written form. Scholars sometimes tend to be rather critical in their evalua-

tion of this aspect of literacy in medieval Serbia, as in some other countries the formal uses of the written word had been much more developed both in theory and in practice. But judging by the most general standards, it is easy to notice that the written legislation — translations and compilations of Byzantine laws, as well as domestic codes — encouraged written communication in legal relations. Official documents had to be produced in various legal procedures, and numerous legal actions were taken on the basis of written orders. The legislators especially encouraged the use of written records in mining centers, where nomiks were common figures. Luckily, among the few preserved nomik instruments, one exemplifies a consistent and practical application of a provision of the Law of the Town of Novo Brdo which requires that the alienation of immovable property must be recorded in the form of a nomik instrument, with protopope and *homines boni* as witnesses. Adhering strictly to the law, as if he had had its text before him, monk Savatije concluded the agreement about the alienation of his property before the protopope and *homines boni*, and had nomik Stepan record and certify it. (See the instrument № 6)

Regardless of legal norms, the boom of economy and trade, as well as the customary forms of administering affairs in mining and trading sectors, adopted from the West, required more frequent written communication. What was decisive for the expansion of the culture of literacy in medieval Serbia was a prevalent belief that it was necessary to conclude agreements in a written form so as to increase their legal validity — and as for the parties involved, they did not have to be literate at all. Another fact that testifies to the growing need for written communication is that the fund of extant documents related to Serbian medieval civil law includes not only nomik instruments, but also simple deeds (*chirographi*) preserved on the margins of manuscripts or charters. In addition to this, many short and long excerpts from agreements preserved in other documents are probably the vestiges of other nomik instruments.

On the whole, if it is possible to make a general but precise conclusion, we may justly say that the nomiks' profession was widely accepted in the Serbian society, especially in urban centers, and that its commonness and its characteristics were proportionate to the overall social and economic development.

Nomiks

Prosopographical information about Serbian nomiks is exceedingly scarce. Only 12 nomiks are known by name, and the only preserved evidence of their existence are the documents they produced and the few references to them in other texts. Here is a chronological list of them:

1. **Pope Nikola inomik** lived in the village of Rečice near Tetovo in the mid-14th century, and he was in all probability the parish priest in the nearby St. Dominica Church. An instrument has been preserved, dated November 4, 1342.

2. **Nomik Nikola** was a cleric of the Prizren bishopric and in this capacity he also performed the duty of a public notary. An instrument has been preserved, dating from the period of the Serbian Empire (1346–1371). Judging by its external and internal characteristics, nomik Nikola was a trained scrivener who followed advanced Byzantine models.

3. **Žegar** also lived in Prizren. In the interior of Our Lady of Ljeviša in Prizren, the tombstone of Todor (died 1387), the son of nomik Žegar has been preserved. He is also mentioned in the *brebion* of the same church, but only by his name and not by profession.

4. **Kalojan** lived in the second half of the 14th or in the early 15th century in the area of Skopje, most probably in the village of Sopište. Two of his instruments have been preserved. The church of the Holy Ascension in Sopište belonged to one Marena and her three sons, the oldest of whom was Kalojan himself.

5. **Božić (Bogić)** is only known by the indirect reference to him in the charter of Grgur Branković and his brothers Đurađ and Lazar and mother Mara, by which they endow the monastery of Chilandar (1403–1408) with the village of Orahovac, and which lists his plot of land as one of the boundaries of Orahovac.

6. **Stojan** lived in Trepča in the late 14th and the first half of the 15th century. An instrument has been preserved, dated December 29, 1410.

7. **Stepan** lived in Novo Brdo in the first half of the 15th century. An instrument has been preserved, dated September 4, 1434.

8. **Gunjan** lived in Trepča in the first half of the 15th century. An instrument has been preserved, dated January 19, 1438.

9, 10, 11. The *brebion* of the church of Our Lady of Ljeviša in Prizren, which was revised in 1433–1453, contains the names of three nomiks — **Vlačiskut, presbyter Run,** and **Radosav**. Their names were entered in the *brebion* in the second half of the 14th century, so we may assume that these three nomiks lived in the second half of the 14th or in the early 15th century and that they were registered in the *brebion* as the benefactors of the church.

12. **Protopope Stepan** lived in one of the Kosovo towns in mid-15th century. An instrument has been preserved, dated April 7, 1453. In his signature, Stepan does not call himself a nomik, but he can be counted in among the public notaries without any hesitation, judging by the external and the internal characteristics of his instrument.

In some instances, in the primary sources the term *nomik* is used for individuals who were not really nomiks in the strict sense of the word. During the first six decades of the 15th century, the Dubrovnik tradesman **Nikola Kudelinović** was doing business in Serbia — mostly in Trepča, Novo Brdo,

and Priština. From the end of the third decade of the 15th century on, he is often mentioned in the sources with the addition of his nickname, *Inomich* (*Nichola Chudilinovich dito Inomich* or simply *Nichola Inomich*). Moreover, this is how he refers to himself in his personally written testament (1462), but it is not possible to explain this nickname on the basis of the available information about his activities. One Cyrillic document from Dubrovnik, from 1493, mentions **Jovan from Naples,** *verni inomik novski* and the *knjiga inomička* that he had written. He was actually a sworn public notary and chancellor of the town of Herceg Novi (*publicus imperiali auctoritate notarius et cancellarius Castri Novi*), while *knjiga inomička* was a public instrument (*instrumentum publicum*) produced by him.

Nomik instruments

Of the entire activity of the Serbian nomiks, only eight instruments have been preserved.

1. **The instrument of pope Nikola inomik, Tetovo, (November 4, 1342),** is a record of a lawsuit (including the presentation of evidence) between the monastery of the Holy Mother in Tetovo and a minor feudal lord, Progon; it also contains the ruling of the competent bishop (Georgije from Prizren). The case had to do with illegal alienation of church assets. After this instrument had become official evidence proving that the monastery of the Holy Mother in Tetovo was entitled to the disputed land, it was copied in its entirety to the inventory of the monastery's property (the Tetovo inventory), and this is the form in which it has reached us. The inventory is stored in the archives of the Chilandar monastery — call number A 1/18 (old number 95). The Tetovo inventory is written in two wide columns, and the text of pope Nikola inomik's instrument begins in line 69 of the first column and ends in line 8 of the second column. It stands out from the surrounding text primarily by the signature, written in big letters with ligatures, which was most probably copied from the original document. The instrument of pope Nikola is therefore a kind of transumpt, as it was copied to a new document in order to emphasize the monastery's entitlement to the disputed land.

2. **The instrument of nomik Nikola from Prizren (1346–1371)** is an agreement by which one Dobroslava and her children sell their *dvor* (most probably a plot of land) in Prizren to one Mano, Dragica's brother, for eight livres of silver. Miloš Milojević found this instrument in the loft of the church of St. Đorđe Runović in Prizren in 1870 and brought it to Belgrade. Later on the instrument was lost, but we know what it looked like thanks to the facsimile included in the first edition of this instrument. The form closely follows advanced Byzantine models, and the few simplifications reflect the social and legal circumstances under which the document was produced.

3, 4. **The instruments of nomik Kalojan from Sopište (second half of the 14th century — early 15th century).** In the village of Sopište, south of Skopje, most probably in the second half of the 14th century, nomik Kalojan drew up two instruments recording the appointment of pope Staniša as the parish priest of the church of the Holy Ascension, which belonged to one Marena and her sons Kalojan, Borislav, and Radoslav. The instruments were written on the last page of the festal menaion which Alexander Gilferding brought to Russia. Today, the manuscript containing Kalojan's documents is stored at the Moscow State Historical Museum, in the Alexei Chludov collection, item no. 162. Both instruments are about one and the same legal transaction and they partly complement each other, while some provisions are repeated in both. The first record represents the inventory of church property that the new parish priest had received, and the sources of income he was entitled to. The second record is a real agreement which contains the main provisions of the legal transaction. The scrivener's signature is written below both records, but he is only referred to as a nomik in the second one.

5. **The instrument of nomik Stojan from Trepča (December 29, 1410)** is an agreement by which two Dubrovnik goldsmiths, Mihat and Brajko Bogojević, settled all their accounts and debts before terminating their business partnership. The proof that they had ended their business relations was sent to the Dubrovnik authorities for inspection, and the Slavic chancellor Rusko Hristoforović copied it in its entirety to his office register on January 19, 1411. The transcript of Stojan's instrument is stored in the Dubrovnik State archives, Diversa Cancellariae series, vol. 38, fol. 167. As this instrument was produced within the Dubrovnik colony in Trepča (in addition to the parties to the agreement, the witnesses were also from Dubrovnik), its form combines the diplomatic characteristics of nomik instruments and the deeds that the citizens of Dubrovnik produced outside their city state. The most prominent nomik characteristic is the formal signature, which Rusko had carefully copied from the original document, while the most obvious Dubrovnik characteristic are the signatures of the witnesses.

6. **The instrument of nomik Stepan from Novo Brdo (September 4, 1434).** Nomik Stepan had written the agreement by which monk Savatije adopted pope Bogdan as his son and transferred to him one half of his property — a church and a house — during his lifetime, and the other half, including the income generated by the property, upon his death, providing that his stepson arranged a proper funeral service and burial for him. The instrument is stored in the archives of the monastery of St. Paul on Mount Athos, call number 46 (old call number 10). The damp has rotted away the whole right half and the lower end of the document, obliterating almost one half of the text in each line, the signature, and the wax seal (the only one we know of on the instruments produced by Serbian nomiks). Fortunately, the Russian scholar Sevastyanov photographed the instrument in 1859, at the time when it had been preserved in its entirety, and today his photograph (stored in the

Manuscript Department of the Russian State Library in Moscow) is the only remaining evidence of this document's original appearance.

7. **The instrument of nomik Gunjan from Trepča (January 19, 1438).** Nomik Gunjan drew up an agreement by which Radosava, the wife of Radonja Miraković, sold her house in Trepča to the monastery of St. Paul on Mount Athos providing that during her lifetime she may use one room in it in case of need. The instrument is stored in the archives of the St. Paul monastery, call number 53 (old call number 6). It is obvious at first glance that this instrument is unique, for though it is only 12 lines long, it provides a fantastic mixture of graphic and linguistic characteristics. As for the form, this agreement is limited to the bare essentials — it does not even include the price of the house or its description.

8. **The instrument of protopope Stepan (April 7, 1453)**, written in a trading settlement in Kosovo, is an agreement by which one Novak with his wife Jela donated one half of his house to the St. Paul Monastery on Mount Athos, stipulating that the property should be transferred after his death (*donatio post mortem*). The instrument is stored in the archives of the St. Paul monastery, call number 50 (old call number 15). Of all the documents produced by the Serbian nomiks, this one is certainly the most beautiful, as it is skilfully written in calligraphical diplomatic minuscule, and marked by a correct and clear language and an advanced form.

Diplomatic structure

As only eight nomik instruments have been preserved and as their contents are very different, it is not possible to define the common diplomatic features of all the instruments nor the legal characteristics of each type of agreement recorded in them. Since the available documents are so few in number, they are strongly marked by the local features and scriveners' idiosyncrasies, and it is therefore only possible to examine the standard, invariable elements of their form — *invocatio*, *promulgatio*, *sanctio*, witnesses, date, and the nomik's signature.

Of the eight preserved nomik instruments, six are originals, and two are copies. Of the six originals, two were written on other manuscripts, two on parchment, and two on paper, and as for the script, four were written in diplomatic minuscule, and two in semiuncial. The language of these instruments displays the features of everyday speech, while literary style is only used in the conventional, invariable sections of the form. The documents always begin with symbolic invocation (of the Cross), except the one of nomik Nikola from Prizren, which first lists the seller's *signa*, after the Byzantine model. In five of the instruments, the symbolic invocation is followed by the verbal one (*invocatio verbalis — In the name of the Father, and the Son, and the Holy Ghost*). The promulgation is either expressed as an actual, objective promulgation in the form of a declaration, or substituted by the particle *avo*, *ovo*, which announces the legal action. The particle *avo* may also follow the actual promulgation. All instruments except the two produced by nomik Kalojan contain the sanction. *Poena temporalis* is always used, and only in two instances is it intensified by the *poena spiritualis*. The main feature of the sanction used in the agreements about the alienation of property is the guarantee against eviction (*evictio*), stipulating that the person who may attempt to cancel the agreement would not be allowed to appeal to court.

The witnesses are also an essential element of all the instruments. They are always listed by their names, except in the instrument of inomik Stojan, in which the witnesses were listed first, according to the "Serbian" custom, and then the three of them personally signed their names below the nomik's signature. This deviation from the usual Serbian practice was the result of the influence that the citizens of Dubrovnik, as parties to the agreement, had had on the final form of the document. The number of witnesses was not fixed — it ranged from 4 to 17. Serbian legal sources contain several provisions prescribing the number of witnesses required for concluding certain kinds of agreements, but all these provisions were taken from the Byzantine practice, characterized by the same tendency to bring together more witnesses than was the required number. The legal texts also refer to the quality of the witnesses, specifying above all who must not act as a witness, and recommending that those who do must be trustworthy. Even though the recommendations concerning the credibility of witnesses are formulated in very general terms and do not imply that they should belong to any specific estate, it is easy to notice that the parties to the agreements showed a tendency to bring as their witnesses the representatives of the clerical and secular élite and thus increase the instruments' probatory force.

The location at which the instruments were produced is never mentioned. Two of the instruments provide no information about the date either. Of the remaining six, three bear a date at the beginning, stating the day and the month, while in the other three the date is written at the end, stating the month, the day, and the year of the Byzantine era. As for the nomiks' signatures, two different types can be distinguished by the formula that was used — objective and subjective. With slight variations, the subjective signatures contain the following elements: personal pronoun in the first person singular, profession, name, the action of writing in aorist and the action of witnessing in the present tense. The objective signatures state the nomik's profession and name (or vice versa, as in the case of pope Nikola), and the action of writing and signing (optional), both in aorist. Some of the signatures are distinguished by their visual appearance — the size and stylization of the letters. The instrument of nomik Stepan from Novo Brdo was the only one that had a seal, but the seal has decayed. This is an exception, probably caused by the kind of witnesses who were present. As the agreement was concluded before the representatives of the town administration from Novo

Brdo, they emphasized their presence by fixing the town seal onto the document.

Legal value

In order to determine the position of the notariat in a society, we must consider the importance that was attached to the recording of legal transactions, the status that the deed had in legal relations, and the probatory force of such an instrument in case of lawsuits over its authenticity, or over the agreement recorded in it. The sort of general conslusion that can be made about the legal value of the nomik documents is determined by the nature of the preserved sources, which allows us to examine the theoretical principles that these instruments were based on, but hardly their actual role in legal practice. As for the authenticity (*Fides publica*) of Serbian nomik instruments, it cannot be reduced, as it has often been done, to a simple dichotomy according to which a certain evidence is either absolutely authentic or not at all. It is more appropriate to say that the degree of its authenticity may be larger or smaller. In other words, we can always talk about authenticity when dealing with a piece of evidence that is given relative precedence over others.

The Serbian nomik instrument is a classic instrument recorded in the presence of witnesses. The role of the witnesses was to be present when the document was being drawn up and thus guarantee its authenticity. As a consequence of this, the probatory force of the instrument largely depended on the presence of witnesses, and in case the authenticity of it was disputed, their testimony served as *impositio fidei*. Since the witnesses did not normally sign their names, the only direct authentication was the nomik's own signature, so that a nomik did not only perform the function of the scrivener, but also that of the first-rate witness who vouched both for the legal validity of the agreement and the authenticity of the instrument. If the authenticity was disputed, his testimony was decisive, and he was liable for any legal deficiencies that the agreement may contain. Nomiks did not emphasize that the authenticity of their instruments derived from their links with secular or ecclesiastical authorities. The authenticity was primarily based on the nomik's signature, rather than on the fact that he was a representative of public authority. The nomik or the parties to an agreement did try to bring as many representatives of secular and ecclesiastical authorities as witnesses so as to enhance the probatory force of the instrument, but the role of these authorities was more or less limited to this. It seems that the provisions relating to litigation give some precedence to written evidence, but they do not exclude other kinds of evidence, nor do they protect a deed from being disputed or even invalidated on the basis of such evidence. It is implied that it is most appropriate to defend one's rights in court on the basis of a written instrument, and the use of such documents in legal proceedings is encouraged. The posession of a properly produced instrument authenticated by a

nomik guaranteed its holder that the legal consequences following from it would be realized. Therefore, the nomik instrument possessed a degree of authenticity, though much smaller than the absolute probatory force of the instruments produced by the notaries from the Adriatic cities. This is best exemplified by the treatment of the nomik documents in the Adriatic societies. In the legal communication between these cities and the interior, nomik instruments were of no importance. They were regarded as deeds written in the presence of witnesses (i.e. as *chirographi*), no importance was attached to the scrivener, and such documents had to be authenticated by the witnesses' personal statements.

Although many characteristics of the Serbian nomik instruments correspond to those of their Byzantine models, there are also considerable differences, resulting primarily from the specific historical and social circumstances. If it is possible to compare all three types of instruments on the basis of their value, then there is no doubt that the Byzantine instrument belongs somewhere between the Serbian and the notarial ones. In the Serbian society, in which the legal tradition was relatively young, the formal uses of the written word never became as common as in the more highly developed societies of the West and the Byzantium.

INDEX NOMINUM ET RERUM

А

Б

В

Г

Д

Ј

К

О

П

Р

С

Т

Ћ

У

Ф

Х

Ц

Ч

Ш

INDEX EDITIONIS DOCUMENTORUM NOMICORUM

СПИСАК ФОТОГРАФИЈА

ФОТОГРАФИЈЕ НОМИЧКИХ ИСПРАВА

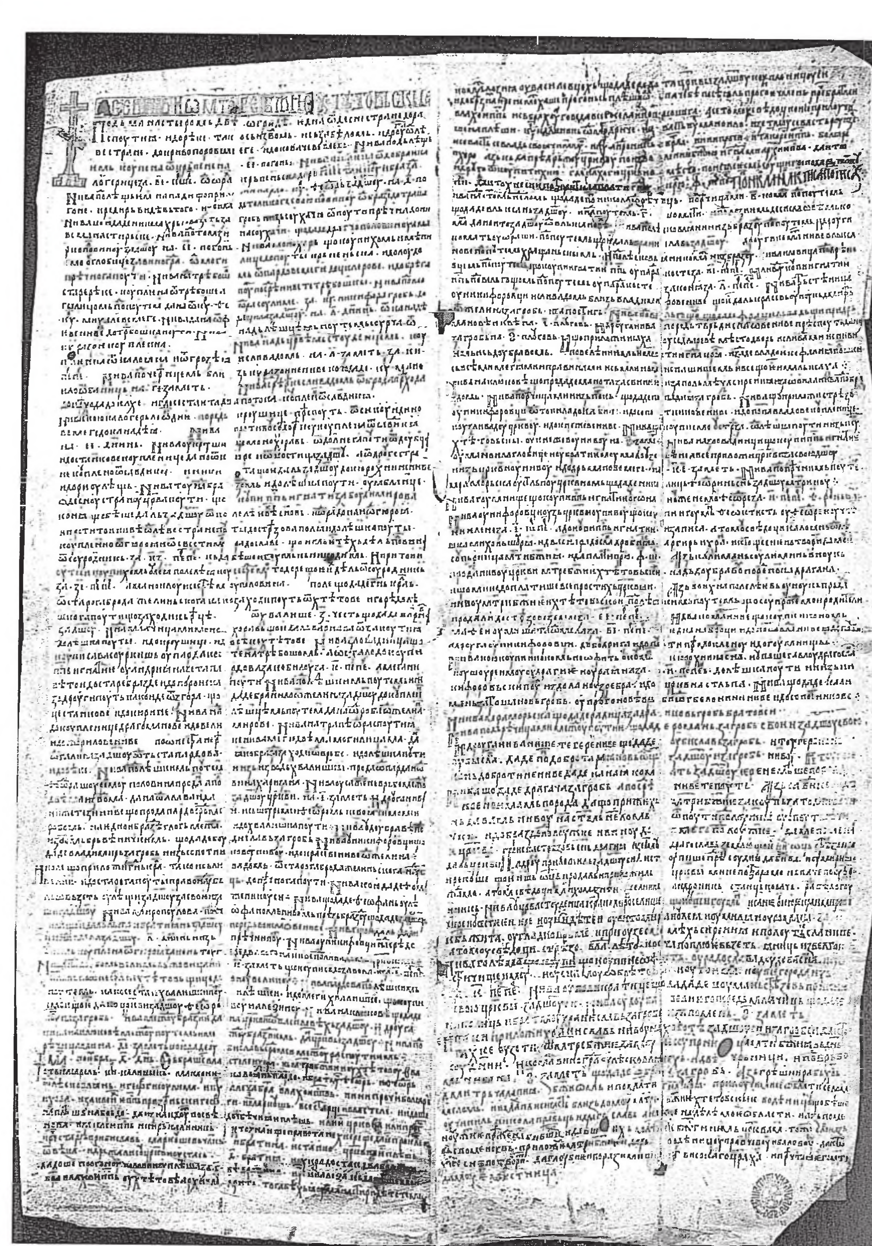

Слика 10: Исправа попа Николе иномика, 4. новембар 1342, препис (затамњено) у хтетовском попису (АС А 1/18)

Слика 11: Исправа номика Николе из Призрена, 1346-1371. (ГСУД 35, 1872)

Слика 12: Исправа А номика Калојана, друга пол. XIV - поч. XV века (ГИМ, Москва, Хлуд. № 162, fol. 254r, фото А. Храпов)

Слика 13: Исправа Б номика Калојана, друга пол. XIV - поч. XV века
(ГИМ, Москва, Хлуд. № 162, fol. 254v, фото А. Храпов)

Слика 14: Исправа иномика Стојана, 29. децембар 1410.
(Div. Canc. 38, fol. 167, фото С. Ћирковић)

Слика 15: Исправа номика Степана, 4. септембар 1434.
(Хиландарски одбор САНУ № 7144)

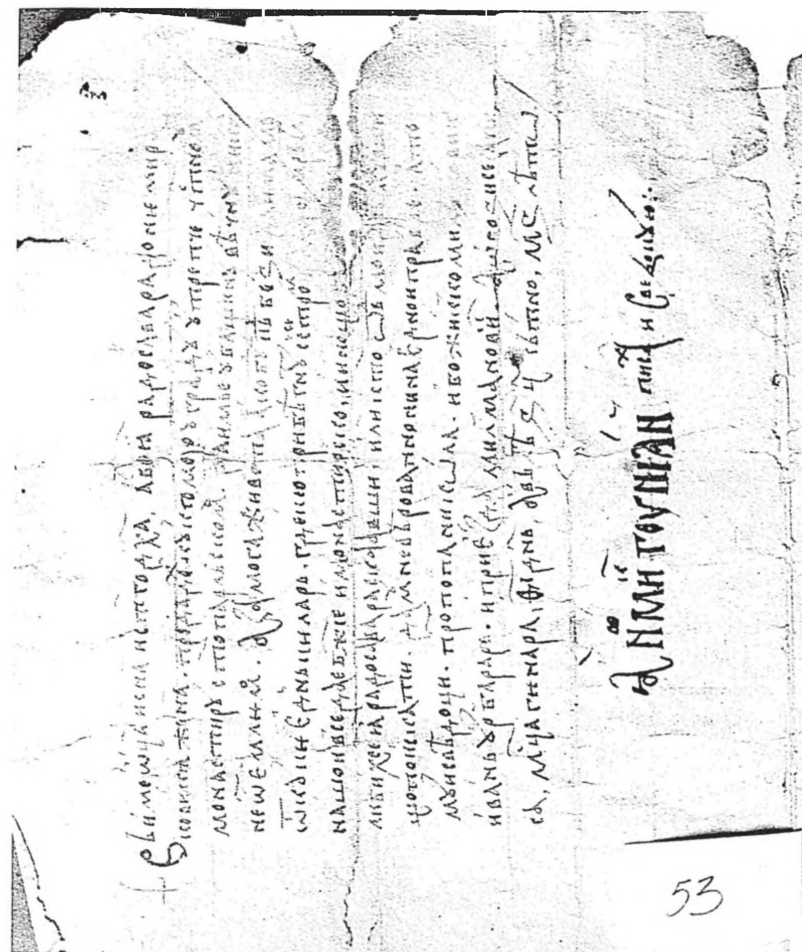

Слика 16: Исправа номика Гуњана, 19. јануар 1438.
(Хиландарски одбор САНУ № 7147)

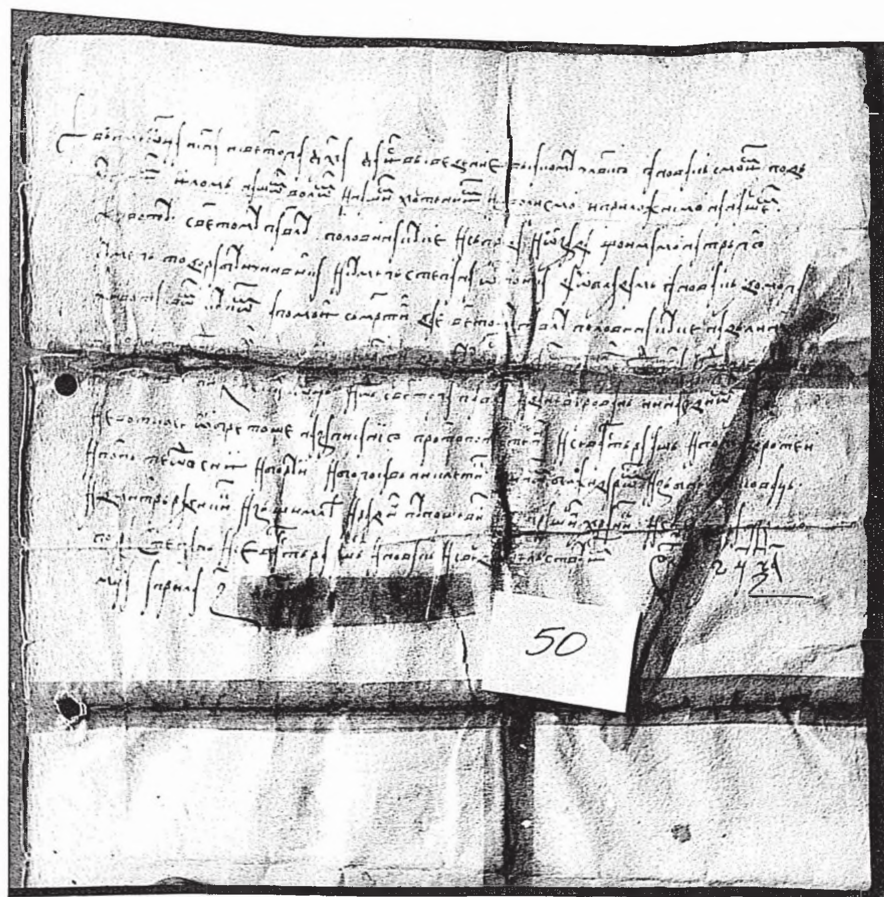

Слика 17: Исправа протопопе Степана, 7. април 1453.
(Хиландарски одбор САНУ № 7149)

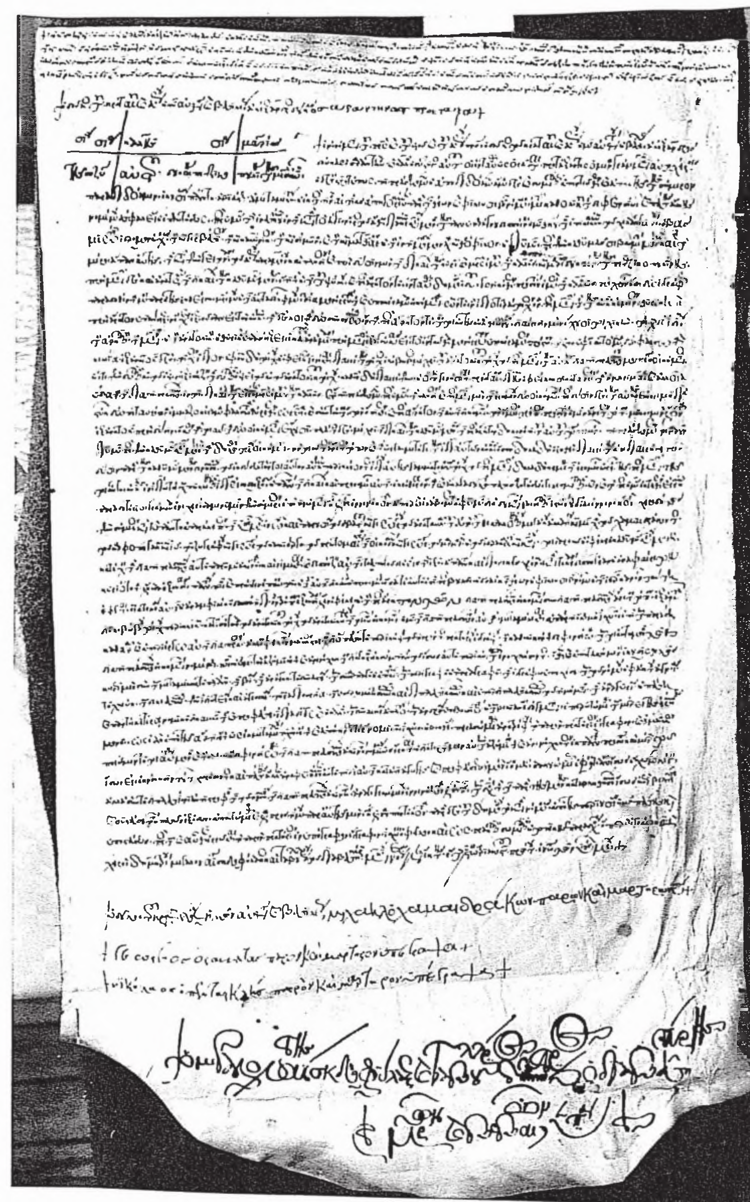

Слика 18: Византијска приватноправна исправа - Александар Дука Сарандин и жена му Кали продају три куће монасима Хиландара, писар тавулар Димитрије Дијавесимерис, 9. новембар 1322.
(Хиландарски одбор САНУ)

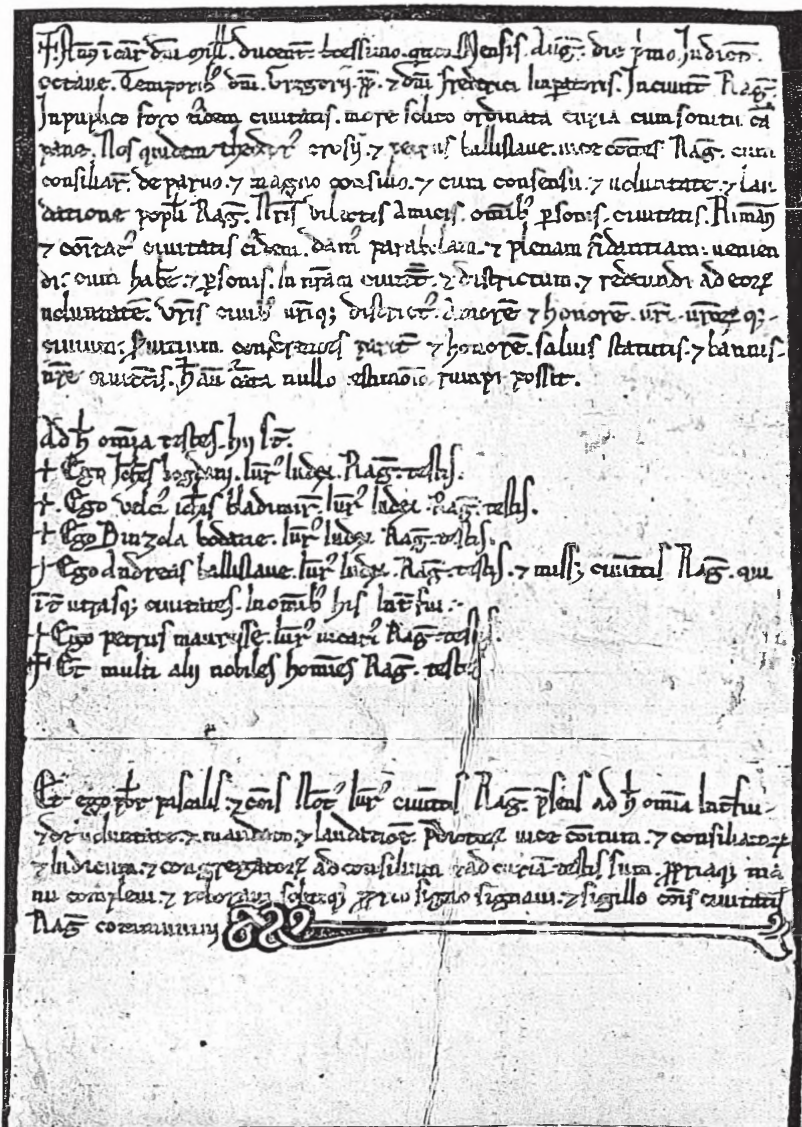

Слика 19: Carta notarii - Концесије Дубровчана становницима Риминија, 1. август 1235. (*J. Радонић,* Дубровачка акта и повеље I/1, Зборник ИЈК Треће одељење, књ. II, Београд 1934, 27)

Посебна издања Византолошког института САНУ
књига 29

Издаје
Византолошки институт САНУ
Београд, Кнез-Михаилова 35

Рецензенти
академик Сима Ћирковић
др Мирјана Живојиновић

Лектура
мр Александра Антић

Коректура
аутор

Превод резимеа на енглески језик
мр Срђан Симоновић

Индекс
аутор

Припрема илустрација и корице
Катарина Миловановић

Компјутерска припрема за штампу
Давор Палчић
palcic@EUnet.yu

Штампа
Штампарија „Publish“
Београд, Господар Јованова 63

Тираж
800 примерака

ISBN 86-83883-05-1

CIP — Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

34.08(497.11)"13/14"
347.135.224(497.11)"12/14"
94(497.11)"12/14"(093.2)

БУБАЛО, Ђорђе

Српски номици / Ђорђе Бубало ; уредник Љубомир Максимовић. — Београд : Византолошки институт САНУ, 2004 (Београд : Publish). — 307 стр., [10] стр. с фотогр. ; 24 cm. — (Посебна издања / Византолошки институт САНУ ; књ. 29)

На спор. насл. стр.: Nomiks in Medieval Serbia. — Према уводној напомени, публикација представља скраћен и измењен текст. — Библиографија: стр. 27–45. Summary: Nomiks in Medieval Serbia. — Регистри.

ISBN 86-83883-05-1

а) Јавни бележници — Србија — Средњи век
б) Исправе — Србија — 14–15в
COBISS.SR–ID 113551372